

VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJA
VILNIUS ACADEMY OF ARTS

Jurgita Pačkauskienė

**Metaliniai antkapiniai kryžiai:
reiškinys–dirbinys–paminklas**

**Metal Tomb Crosses:
a Phenomenon – an Article – a Monument**

**Daktaro disertacija
Doctoral Dissertation**

Humanitariniai mokslai, Menotyra (03H)
Meno istorija (H310)

Humanities, Art Criticism (03H)
Art History (H310)

Vilnius, 2016

Disertacija rengta 2008–2016 metais Vilniaus dailės akademijoje

Mokslinė vadovė

Dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H

Mokslinė konsultantė

Prof. dr. (hp) Aleksandra Aleksandravičiūtė

Vilniaus dailės akademija, humanitariniai mokslai, menotyra, 03H

Disertacija ginama Vilniaus dailės akademijoje Menotyros mokslo krypties taryboje:

Pirmininkas

dr. Mindaugas Paknys

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H

Nariai:

doc. dr. Silva Pocyte

Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija 05H

prof. habil. dr. Ojārs Spārītis

Latvijos dailės akademija humanitariniai mokslai, menotyra 03H

dr. Gabija Surdokaite-Vitienė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H

dr. Vilma Žaltauskaitė

Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija 05H

Disertacija bus ginama viešame Vilniaus dailės akademijos menotyros mokslo krypties tarybos posėdyje 2016 m. gruodžio 16 d. 14 val. Vilniaus dailės akademijos Dizaino inovacijų centre, prof. Felikso Daukanto aud. / 112 aud. (Maironio g. 3, 01124 Vilnius).

Disertacija ir jos santrauka išsiųsta 2016 m. lapkričio 16 d.

Su disertacija galima susipažinti Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo, Vilniaus dailės akademijos ir Lietuvos kultūros tyrimų instituto bibliotekose.

© Jurgita Pačkauskienė, 2016

© Vilniaus dailės akademija, 2016

ISBN 978-609-447-227-5

Doctoral dissertation was prepared at Vilnius Academy of Arts in 2008–2016

Scientific Supervisor

Dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė

Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, Art Criticism, 03 H

Scientific Advisor

Prof. Dr. (HP) Aleksandra Aleksandravičiūtė

Vilnius Academy of Arts, Humanities, Art Criticism, 03 H

The dissertation will be defended before the Council of the Scientific Field of Art Criticism at Vilnius Academy of Arts:

Chairman

Dr. Mindaugas Paknys

Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, Art Criticism, 03H

Members:

Prof. Dr. (HP) Ojārs Spārītis

Art Academy of Latvia, Humanities, Art Criticism, 03H

Assoc. Prof. Silva Pocytė

Klaipėda University, Humanities, History, 05H

Dr. Gabija Surdokaitė-Vitienė

Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, Art Criticism, 03H

Dr. Vilma Žaltauskaitė

Vilnius University, Humanities, History, 05H

The public defence of the dissertation will be held before the Council of the Scientific Field of Art Criticism on 16 December 2016, at 2 pm, at the Design Innovations Centre of Vilnius Academy of Arts, Room No. 112 (Maironio str. 3, 01124 Vilnius).

The doctoral dissertation and its summary were sent on 16 November, 2016. The dissertation is available at Martynas Mažvydas National Library of Lithuania and the Libraries of Vilnius Academy of Arts and the Lithuanian Culture Research Institute.

TURINYS

ĮVADAS / 8

1. METALININKYSTĖ IR KRYŽIAI / 24

1.1. *Medžiaga ir technologija* / 24

1.1.1. Ketaus liejybos grandys: modelis, forma, apdaila / 24

1.1.2. Kaltiniai kryžiai / 28

1.1.2.1. Technologijos ypatumai / 28

1.1.2.2. Konstrukcija ir tektonika / 30

1.2. *Amato tradicijos sklaida Vakarų Europoje* / 33

1.2.1. Ketaus kryžiai – dailiosios liejininkystės objektas / 33

1.2.2. Kaltiniai kryžiai – meniniai geležies dirbiniai / 36

1.3. *Metalinių antkapinių kryžių raida Lietuvoje* / 40

1.3.1. Kapinių tvarkybos pokyčiai ir kryžių statyba / 40

1.3.2. Seniausieji kryžiai: datavimo keblumai / 45

1.3.3. Raidos tarpsniai / 49

2. MASINĖ KRYŽIŲ GAMYBA / 52

2.1. *Industrializacijos ir metalo pramonės proveržis Europoje* / 52

2.1.1. Didžioji Britanija / 52

2.1.2. Prūsija / 54

2.1.3. Prancūzija / 56

2.1.4. Rusija / 59

2.2. *Lietuvos kryžių gamintojai* / 62

2.2.1. Iš Karaliaučiaus krašto ir Klaipėdos / 62

2.2.2. Iš Rygos ir Kuršo / 67

2.2.3. Iš Lenkijos karalystės / 69

2.3. *Metalinių kryžių gamyba Lietuvoje* / 71

2.3.1. Pirmosios ketaus dirbinių manufaktūros / 71

2.3.1.1. Jokimo Chreptavičiaus liejykla Vyšniave / 72

2.3.1.2. Karolio Bžostovskio liejykla Štabine / 75

2.3.2. Kaltinių kryžių gamintojai / 78

2.3.3. Metalų fabrikai XIX a. II p.–XX a. pr. / 84

2.3.3.1. Kauno gubernijoje / 84

2.3.3.2. Vilniaus gubernijoje / 88

2.3.3.3. Suvalkų gubernijoje / 91

2.3.3.4. Gardino gubernijoje / 92

2.4. *Kryžius kaip prekė* / 93

3. METALINIS KRYŽIUS – ANTKAPINIS PAMINKLAS / 99

3.1. *Kryžiai kapinėse* / 99

3.1.1. Kapavietė su metaliniu kryžiumi / 102

3.1.2. Metalinio antkapio užsakovas / 106

3.1.3. Religinimo atspindys kryžiaus ikonografijoje / 115

3.2. *Kryžius – sepulkralinės dailės kūrinys* / 121

3.2.1. Ketaus kryžių stilistika ir ornamentika / 122

3.2.2. Kaltinių kryžių struktūra ir puošyba / 128

3.2.3. Lietų ir kaltinių kryžių koreliacijos ypatumai / 131

3.3. *Metalinis antkapinis kryžius ir tradicinė Lietuvos kryždirbystė* / 135

3.3.1. Kaimiškieji kaltiniai kryžiai ir jų kūrėjai / 135

3.3.2. Profesionalių dailininkų pastangos sukurti lietuviškuosius metalinius kryžius / 141

3.3.3. Ketaus kryžių įtaka kryždirbystės tradicijai / 147

3.3.4. Metaliniai kapų kryžiai – Lietuvos kryždirbystės objektas? / 150

IŠVADOS / 154

SANTRUMPOS IR SUTARTINIAI ŽENKLAI / 158

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI / 160

ILIUSTRACIJOS / 177

PRIEDAI

1. METALININKYSTĖS TERMINŲ ŽODYNĖLIS / 228

2. KALTINIŲ KRYŽIŲ MEISTRAI LIETUVOJE XIX a. II p. – 1914 m. / 231

3. SIGNUOTI KETAUS PAMINKLAI / 240

SUMMARY / 248

SANTRAUKA / 263

TRUMPAI APIE AUTOREĮ / ON THE AUTHOR / 275

PRATARMĖ

Daug leidimų sulaukusios didaktinės Prano Mašioto „Senelio pasakos“ Lietuvoje perpasakojamos kaip folkloras. Vienoje jų rašoma apie geležies ir akmens draugystę „iš senų senovės, kai kaiminystoje gyveno“, apie draugystės pavojus, kai akmenį žmogus panaudojo ginklams ir įrankiams, o geležis pradėjo to pavydėti, ir apie draugystės galą, kai „žmogus įsimanė iš geležies reikalingus daiktus dirbtis ir labiau geležį pamėgo“. Anot pasakotojo, akmuo ir geležis iki šiol pykstasi ir konkuruoja, kai „susitinka, tuojau pešasi[...]: geležis akmenį apšiupina, akmuo geležį sulanksto“¹.

Šios disertacijos objektas – metalinis antkapinis kryžius. Tai dirbinys, kuriame žmogus bando sujungti ir sutaikinti akmenį ir geležį – vieną iš jų paskirdamas būti pamatu, postamentu, o kitą – jį vainikuojančiu išganymo simboliu. Nors šios medžiagos tokiai sąjungai priešinasi (geležies kryžiai pirmiausia nurūdiuja ties pagrindu), sumaniai sujungtos jos tampa ilgaamžiu paminklu ne tik palaidotajam žmogui, bet ir laikmečiui: virsta amatų ir pramonės paveldo objektu, kasdienybės istorijos daiktiniu šaltiniu, versme lietuvių kalbos ir rašto istorijai. Tačiau korozija, vandalizmas ir naujos kapinių tvarkymo mados daro savo: dažnoje senų Lietuvos kapinių koplyčioje, varpinėje, ar pačiose kapinėse galima pamatyti nulūžusių, nurūdijusių ar tiesiog iš kapaviečių perkeltų metalinių kryžių sankaupas. Neretai tokie metaliniai kryžiai – buvę antkapiniai paminklai sudedami (numetami) prie kapinių tvoros, tačiau pasitaiko ir pagarbesnių būdų juos saugoti: Kriukų kapinėse (Joniškio r.) kryžiai įkasti į nedidelę specialiai jiems suformuotą kalvelę, Naujosios Akmenės kapinėse – tvarkingomis eilėmis susitatyti vidury kapinių. Pirmą kartą tokią savo funkciją praradusių metalinių kryžių „ekspoziciją“ disertantė 1999 m. pamatė prie Liolių kapinių (Kelmės r.) koplyčios. Deja, jau kitais metais tų kryžių nebeliko – jie išvežti perdirbti kaip metalo laužas. Sovietmečiu prasidėjęs kryžių ir kitų metalinių kapavietės dirbinių niokojimas didžiulį pagreitį įgavo nepriklausomoje Lietuvoje. Tai tapo paskata fiksuoti, o vėliau ir tyrinėti metalinius antkapinius kryžius.

1 Pranas Mašiotas, *Atlikusios senelio pasakos*, Voronežas: Lietuvos Reikalų Komisarijato Kultūros ir Švietimo Skyriaus leidinys, 1917, p. 42–43.

IVADAS

Kryžiai yra būdingiausia Lietuvos antkapinių paminklų forma, o metaliniai, t. y. geležies ir ketaus kryžiai – menkai ištirta memorialinių paminklų rūšis. Metalinis kryžius – krikščioniškosios kultūros ir žmogaus atminimo žymuo – yra ne tik amatininkų ir menininkų kūrinys, bet ir pramoninės dailės objektas, metalo pramonės pažangos reliktas, svarbus sepulkralinio² paveldo segmentas ir daiktinis modernėjančios Lietuvos šaltinis, atspindintis visuomenės religinius, estetinius, reprezentacinius poreikius ir materialines galimybes. Šis svarbus reikšmių laukas atsiskleidžia tik platesniame socialiniame ir kultūriniame kontekste, todėl šio **tyrimo objektas** yra XIX a.–XX a. pradžios Lietuvos metaliniai antkapiniai kryžiai ir jų sociokultūrinis kontekstas.

Siekiant susiaurinti gana platų tiriamąjį objektą, atsiribojama nuo kitų sepulkralinių statinių (kapinių vartų, koplyčių, stogastulpių, koplytstulpių, koplytėlių ir medinių kryžių) metalinių viršūnių, nes jos yra tik kitų paminklų dalys – užbaigos. Metalinė *viršūnė* – ne konstruktyvi, o puošybinė paminklo dalis, įgavusi ne tik kryžiaus, bet ir širdies, saulės ar kitokias simbolines formas. O *antkapinis kryžius*, įprastai yra lotyniškų proporcijų, savarankiškas (neretai – vienintelis) antkapinio paminklo konstrukcinis segmentas ir reikšmingiausias prasminis dėmuo. Jo svarba katalikiškoje tradicijoje pabrėžiama Nukryžiuotojo figūra. Beje, disertacijoje, kitaip nei XIX a.–XX a. pr. Lietuvos raštijoje, *kryžiumi* vadinami ne įvairių formų mažosios architektūros memorialiniai paminklai (pvz., koplytėlės, koplytstulpiai bei stogastulpiai), o tik lotyniškojo, bizantiškojo ar kito retesnio tipo kryžiai.

Tyrimo laikas ir erdvė. Šio tyrimo chronologija – nuo XIX a. pradžios iki XX a. pradžios – yra sąlyginė. Aprėpiamas laikas nuo tada kai Lietuvos kapinėse pradėta statyti iš ketaus lietus antkapinius paminklus (XIX a. I ketvirtis) iki metaliniai kryžiai tapo populiariu antkapiniu paminklu ir statyti kone masiškai (XIX a. pab. – XX a. pr.). Galutinė riba – I pasaulinio karo pradžia. Taip pasirinkta dėl destruktivių karo padarinių socialinei, ekonominei sferai ir politinių pokyčių. I pasaulinis karas nutraukė intensyviai plėtotą kryžių gamybą, metalo įmonės buvo pajungtos karo pramonei, o po jo daugelis jau nebeatsikūrė. Per karą ir pirmaisiais pokario metais dėl suirutės Lietuvoje statyti pigesni, dažniausiai mediniai, antkapiniai paminklai, o ir vėliau metaliniai kryžiai buvo statomi palyginti retai. Tyrimo laiko ribos keletu atvejų praplečiamos. Ekskurso

2 *Sepulkralinis menas* [lot. sepulcralis – kapo, laidotuvių] – antkapinių paminklų, kapaviečių apipavidalinimas, mirusiųjų atminimo įtvirtinimas. *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 740.

į ankstesnius amžius prirėmė nušviečiant metalinių kapų kryžių ištakas, analizuojant juos kaip amatininkų dirbinius ir kaip metalo pramonės raidos išdavą. Šie aspektai Lietuvos istoriografijoje dar nebuvo nagrinėti, o istorinis kontekstas reikalingas aptariant tiriamojo objekto raidą. Analizuojant pramoninei daili atstovaujančius ketaus kryžius ir jų įtaką tradicinei Lietuvos kryždirbystei, tiriamo laikotarpio galinė riba peržengiama, nes nemažai memorialinių objektų – ketaus kryžių sekinių buvo pastatyti tarpukariu, sovietmečio pradžioje ir net XXI amžiuje.

Šios sąlyginės laiko ribos (XIX a. pr. – 1914 m.³) sutampa su Rusijos imperijos valdymo laikotarpiu Lietuvoje, t. y. epocha, kai Lietuva kaip valstybė neegzistavo. Disertacijoje Lietuvos teritorija (vadinama ir tiesiog Lietuva) atitinka XIX a. pab. etninės Lietuvos sampratą: didumą Vilniaus gubernijos ir Kauno guberniją, dalį Gardino bei Suvalkų gubernijų, Kurliandijos gubernijai priklausiusias Palangos bei Šventosios apylinkes⁴. Klaipėdos kraštas disertacijoje aptariamas kaip Rytų Prūsijos (Rytprūsių) dalis. Pagrindiniai disertacijoje vartojami erdvėvardžiai – tai Rusijos imperijos administracinių vienetų – gubernijų pavadinimai, kurie yra parankiausi rašant apie pramoninės dailės objektus. Tačiau aptariant geležinius kryžius kaimiškosios kultūros ar Lietuvos kryždirbystės kontekste, vartojami ir etninės kultūros tyrimų diskurse įprasti etnografinių regionų pavadinimai: Aukštaitija, Žemaitija, Dzūkija, Sūduva (arba Suvalkija).

Problematika ir aktualumas. Kompleksiškai metaliniai antkapiniai kryžiai Lietuvoje nėra tyrinėti. Pirmosios publikacijos apie Lietuvos geležinius (kaltinius) kapų kryžius pasirodė tik XX a. 7–8 deš. sandūroje⁵. Jie daugiausia tyrinėti etnografų ir kraštotyrininkų. Krikščioniškos kultūros tyrimų suvaržymas sovietmečiu turėjo įtakos, kad geležiniai kryžiai buvo priskirti lietuvių liaudies menui ir analizuoti kaip etnografijos objektas, akcentuojant kryžių ornamentikos svarbą ir jos sąsajas su ikikrikščioniška pasaulėžiūra. Atgavus nepriklausomybę, į mokslinę apyvartą buvo įtrauktos užsienio lietuvių

3 Lietuvos karas prasidėjo 1915 m., tačiau kryžių importas nutrūko 1914 metais.

4 Plačiau apie etninės Lietuvos sampratą ir jos kaitą XIX a.: Tamara Bairašauskaitė, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, t. 8, d. 1, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 37–42; *Lietuvos erdvinės sampratos ilgaime XIX šimtmetyje*: straipsnių rinkinys, sudarytojas Darius Staliūnas, Vilnius: UAB „Baltijos kopija“, 2015.

5 Zigmas Pocius, „Aukštajame kalnelyje“, in: *Dieveniškės*, Vilnius, 1968, p. 159–170; idem, „Kapinės ir antkapiniai paminklai“, in: *Merkinė*, Vilnius, 1970, p. 221–232; Antanas Stravinskas, „Nagingų kalvių šeima“, in: *Kultūros barai*, 1967, Nr. 12, p. 22–25; Romualdas Alekna, „Kalvių darbo antkapiniai paminklai Ramygalos apylinkių kapinėse“, in: *Kraštotyra*, Vilnius, 1969, p. 214–220; Akvilė Mikėnaitė, *Lietuvių liaudies geležinės kulto ir memorialinių paminklų viršūnės*: Katalogas, Vilnius [s.n.], 1971 ir kt.

publikacijos, skirtos tradicinei kryždirbystei⁶. Jos turėjo įtakos – imta tolti nuo „pagoniškos“ kryžių kilmės versijos ir atsigręžta į krikščioniškas šaknis⁷. Tačiau geležinių kryžių analizė neperžengė etnografinio tyrimo ribų. Buvo koncentruojamasi į kryžių tipologiją pagal juose naudojamus ornamentus ir simbolius, remiamasi romantizmo dvasioje rašytais XX a. pr. veikalais⁸ ir pagoniškai pasaulėžiūrai simpatizuojančios Pranės Dundulienės monografijomis⁹. Moksliniu objektyvumu ir platesne perspektyva išsiskyrė etnologo Vacio Miliaus tyrimai: jis vienintelis naudojosi rašytiniais XIX a. šaltiniais, pirmasis įvertino kapines kaip reikšmingą etnografinių ir kultūrologinių studijų objektą¹⁰, aptarė išeivijos medinių kryžių tyrimus¹¹; mokslininko publikacijoje esama ir istorinio bei socialinio konteksto pradmenų¹². Vis dėlto iki pat XX a. pab. metalinių kapų kryžių tyrinėjimai liko etnologijos lauke, nebuvo integruota kitų mokslų – istorijos ir menotyros – žinių, neatsižvelgta į kitų šalių kontekstą ir tyrimus.

Ketaus kryžiai – masinė meninė produkcija Lietuvos mokslininkams buvo mažiau įdomūs, tad dėmesio nesulaukė iki pat XX a. pabaigos¹³. Ir tik XXI a., suintensyvėjus kasdienybės kultūros ir pramonės paveldo tyrimams, istorikams ir lingvistams jie

- 6 Antanas Rūkštelė, „Lietuvių kryžiai. Jų kilmės aiškinimai ir trūkumai“, in: *Draugas*, 1957 m. kovo 9 d.; Žibuntas Mikšys, „Pastabos dėl koplytėlių ir kryžių forminių elementų“, in: *Aidai*, 1957, Nr. 8, p. 370–375; Ignas Končius, Žemaičių kryžiai ir koplytėlės, Chicago: Tėviškėlė, 1965, Jonas Grinius, „Lietuvos kryžiai ir koplytėlės“, in: *LKMA Metraštis*, t. 5, Roma: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 1970, p. 1–177.
- 7 Antanas Stravinskas, „Kai kurie lietuviškų kryžių simboliai“, in: *Lietuvių liaudies ornamentika*, Vilnius, 1994, p. 19–26; Idem, „Krikščioniškoji lietuviškų kryžių simbolika“, in: *LKMA suvažiavimo darbai*, t. 16., Vilnius, 1996, p. 225–264.
- 8 Michał Brensztejn, *Krzyże i kapliczki Żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, Krakow: Nakładem Akad. Umiejęności, 1906, Jonas Basanavičius, „Lietuvių kryžiai archaiologijos šviesoje“, in: *Lietuvių kryžiai*, Vilnius: Lietuvių dailės draugija, 1912, p. 5–30.
- 9 Pranė Dundulienė, Žaltys ir jo simboliai lietuvių liaudies mene ir žodinėje kūryboje, Vilnius: Lietuvos TSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos leidybinė redakcinė taryba, 1979; eadem, *Paukščiai senuosiuose lietuvių tikėjimuose ir mene*, Vilnius: 1982; eadem, *Pagonybė Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1989.
- 10 Vacys Milius, „Kapinės – etnografinių tyrimų objektas“, in: *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos istorijos institutas, 1972, p. 156–161.
- 11 Vacys Milius, „Išeivijos lietuvių kryžių tyrinėjimai“, in: *LKMA Metraštis*, t. 21, Vilnius, 2002, p. 73–83.
- 12 Pirmasis užsiminė apie metalinio antkapio užsakovą: „dvarininkai ir dvasininkai lietus metalinius antkapius statydavo ir XIX a. pirmoje pusėje“, Vacys Milius, „Kapinės...“, p. 161.
- 13 Išimtis – dailėtyrininko Tado Adomonio straipsnis, skirtas XIX a. II p. taikomajai daili. Jame buvo paminėti ir iš ketaus lieti kryžiai. Tadas Adomonis, „Lietuvos taikomoji-dekoratyvinė dailė XIX a. antroje pusėje“, in: *Menotyra*, 1973, Nr. 4, p. 92–94.

parūpo dėl memorialinių tekstų, menotyrininkams – dėl stilistinės įvairovės. Labiau ištyrinėti tik Mažosios Lietuvos kapinėse esantys ketaus kryžiai¹⁴.

Kryžių tyrimai ypač suintensyvėjo kai 2001 m. Lietuvos kryždirbystė ir jos simbolika buvo įtraukta į UNESCO Žmonijos nematerialaus ir žodinio paveldo sąrašą. Į kryždirbystės semantinį lauką metaliniai antkapiniai kryžiai pateko kiek anksčiau kaip nedidelis medinių memorialinių paminklų apžvalgos priedėlis¹⁵. Gavus pasaulinį pripažinimą, Lietuvos kryždirbystei imta priskirti kone visų rūšių memorialiniai paminklai: ne tik tradiciniai mediniai, bet ir akmeniniai, metaliniai (ir iš ketaus lietieji) kryžiai, ir net betoniniai objektai. Problemiška, kad iki šiol nėra nenumatyti kriterijai, leidžiantys metalinius kapinių kryžius priskirti tradicinei Lietuvos kryždirbystei arba eliminuoti.

Kita vertus, yra aktualus paveldosaugos aspektas – svarbi objekto fiksacija, jo išsaugojimas. Metaliniai kryžiai, skirtingai nei viena laikiai mediniai, dar tebestovi kapinėse, tačiau jie ir jų aplinka negrįžtamai nyksta. Metalinis kryžius dažnai yra vienintelis autentiškas kapo žymuo, kiti kapavietės elementai: tvorelės, varteliai, suoliukai yra arba sunykę, arba pakeisti naujesniais.

Ši disertacija – pirmoji mokslinė analizė, kurioje pristatoma geležinių ir ketaus kryžių gamybos technologija bei terminija, plačiai aptariamas metalinių antkapinių kryžių raidą lėmęs sociokultūrinis kontekstas. Objektas tyrinėjamas kaip sepulkralinio meno išraiška, kaip pramoninės dailės gaminiai ir dekoratyviosios (taikomosios) dailės kūriniai. Be to, siekiama apibrėžti metalinių antkapinių kryžių vietą Lietuvos kryždirbystės tradicijoje.

Probleminė tyrimo prieiga: metalinis antkapinis kryžius aptariamas kaip XIX a. pr. – XX a. pr. medžiaginės ir dvasinės kultūros reliktas ir išraiška.

Ginamieji teiginiai:

1. Lietuvos kapinių ketaus kryžiai – tai didele įvairove pasižymintys kaimyninių kraštų ir vietinės pramonės paveldo objektai.
2. Lietuvos antkapiniai geležiniai kryžiai – tai tipinių ir savitų paminklų visuma,

14 Daugiausia publikacijų apie ketaus kryžius yra paskelbę Marija ir Martynas Purvinai: Marija Purvinienė, „Metaliniai antkapiniai kryžiai Smalininkų kapinėse“, in: *Kultūros paminklai*, 2003, Nr. 10, p. 168–177; Martynas Purvinas, Marija Purvinienė, „Mažosios Lietuvos metalinių lietišvių antkapinių kryžių technologinės bei stilistinės ypatybės“, in: *Kultūros paminklai* 15, Vilnius: Savastis, 2010, p. 88–101 ir kt.

15 Antanas Stravinskas, „Geležiniai (kaltiniai) kryžiai“, in: Buračas Balys, *Kryždirbystė Lietuvoje*, sudarė Antanas Buračas, Antanas Stravinskas, Vilnius: Valstybės žinios, 1998, p. 567.

įvairių tautybių miesto ir kaimo amatininkų dirbiniai. Jų prieskyra tradicinei Lietuvos kaimo kultūrai nėra tiksli.

3. Metaliniai kryžiai yra svarbūs XIX a. pr. – XX a. pr. visuomenės gyvensenos – papročių, religingumo, estetinių nuostatų – reliktai, daiktiniai šaltiniai, turintys meninę išraišką.

Tyrimo tikslas: *atskleisti metalinius antkapinius kryžius kaip XIX a. pr. – XX a. pr. Lietuvos sociokultūrinį reiškinį.*

Tikslui pasiekti iškelti šie uždaviniai:

1. išanalizuoti metalinių kryžių medžiagines savybes, gamybos technologiją ir konstrukciją;
2. aptarti metalinių antkapinių kryžių gamybos tradiciją Vakarų Europoje, nurodyti veiksnius, lėmusius metalininkystės suklestėjimą bei metalinių antkapių plitimą;
3. patikslinti Lietuvos metalinių antkapinių kryžių chronologiją;
4. nustatyti svarbiausius Lietuvos metalinių kryžių gamintojus, apibūdinti kryžių platinimo tinklą;
5. įvardinti pagrindinius metalinių antkapių užsakovus, išsiaiškinti, ar skyrėsi skirtingų luomų ir skirtingų krikščioniškų konfesijų atstovams statyti kryžiai;
6. aptarti Lietuvos metalinių antkapinių kryžių puošybą;
7. nustatyti, ar pagrįstai kaltiniai kapų kryžiai priskiriami lietuvių liaudies menui;
8. įvardyti metalinių antkapinių kryžių ir lietuviškos kryždirbystės sąsajas.

Teorinės prieigos ir naudoti metodai

Tyrimo pradžioje daugiausiai naudotasi empiriniais ir statistiniais metodais: kabinėse esančių paminklų fiksavimu, matavimu ir skaičiavimu, lyginamąja analize. Aplankyta apie 150 Lietuvos ir kelios dešimtys kaimyninių šalių – Latvijos, Lenkijos ir Karaliaučiaus krašto kapinių. Tačiau įvertinus tokio darbo milžinišką apimtį o kartu ir menką našumą, dėmesys buvo sutelktas į istorinio ir kultūrinio konteksto analizę. Svarbiausia užduotis tapo ne suklasifikuoti visus paminklus pagal jų struktūrą ir ornamentiką ar aprašyti būdingiausius konstrukcijos variantus (kaip tai buvo daroma ligšioliniuose Lietuvos autorių darbuose), bet atskleisti diskursą, leidžiantį į metalinius kryžius pažvelgti kaip į kultūrinį ir socialinį reiškinį. Rasti tinkamas teorines prieigas padėjo ne specifiniai metalinių kryžių tyrimai, o filosofinio, antropologinio ir sociologinio pobūdžio veikalai. Martino Heideggerio traktatas *Meno kūrinio ištaka* suformavo požiūrį į metalinį kryžių kaip į daiktą iš konkrečios medžiagos (metalo)

ir į dirbinį, kurio esmė atsiskleidžia jo funkcijoje¹⁶. Heideggerio samprotavimai apie „tarpinę“ dirbinio padėtį tarp vien-daikto (daikto savyje) ir meno kūrinio¹⁷ paskatino žvelgti į metalinį kryžių kaip į dirbinį, gaminį ir kūrinį. Toks požiūris atsispindi ir disertacijos struktūroje. Socialinė meno teorija, ypač Pierre Bourdieu *habitus* sąvokos analizė, paskatino tyrinėjant metalinio antkapinio kryžiaus kilmės, paplitimo bei puošybos klausimus, atkreipti dėmesį ir į paminklo užsakovo vaidmenį, į skirtingų socialinių sluoksnių tam pačiam kultūros produktui – metaliniam antkapiui – teikiamas vertes ir reikšmes¹⁸. Menotyrininko Hanso Beltingo vaizdo antropologijos studija¹⁹ paakino į bet kokios rūšies vizualaus objekto tyrimą (taip pat ir antkapio) žvelgti kaip į vaizdo ir žmogaus/bendrijos santykį. Teoriniu požiūriu reikšmingiausia lietuviška atspirtis – Jolitos Mulevičiūtės monografija *Besotis žvilgsnis. Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914*²⁰. Jos įvade išryškinta vizualumo studijų specifika patvirtino, kad kultūrinių paribių objektus (pvz., metalinius antkapius) reikia tirti kaip reiškinius ir procesus, neatsiejant nuo jų skleidimosi sąlygų. Anot autorės, „vaizdotyra neigia griežtą rūšinę skirtį [...], įvairių rūšių vaizdai traktuojami ne kaip izoliuoti, statiški modeliai, o kaip vienas kitą veikiantys ir dėl to mišrių elementų įgyjantys regimosios percepcijos pavidalai“²¹. Ši nuostata inspiravo disertacijos tyrimo objektu pasirinkti visus metalinius kapų kryžius, nors iš pradžių kaltiniai kapų kryžiai ir iš ketaus lietieji atrodė skirtingos prigimties, tarpusavyje nieko bendra neturinčios antkapinių paminklų rūšys. Kontekstinis žvilgsnis į šį dvilypį objektą leido pažinti bendrus metalinių kapų kryžių raidos dėsningumus, nustatyti aplinkybes, kada vienos technologijos keitė kitas, viena kryžių rūšis dominavo, o kita nyko ir atvirkščiai – koegzistavo ir imitavo viena kitą.

Akivaizdu, kad tokiam nevienalyčiam objektui išanalizuoti nėra vieno ar kelių tinkamiausių tyrinėjimo metodų. Reikalinga daugiabriaunė prieiga, todėl kiekvienam aspektui atskleisti naudojamas jam tinkantis metodas. Pavyzdžiui, aptariant metalinių kryžių technologiją ir terminiją – aprašomasis analitinis metodas, apibūdinant tiriamojo daikto ir jo aplinkos raidą – istorijos mokslo metodai, tiriant

16 Martino Heideggerio terminijoje – reikmuo (Zeug) ir jo tarnystė (Dienlichkeit). Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer, *Meno kūrinio ištaka*, Vilnius: Aidai, 2003, p. 12.

17 *Ibid.*, p. 22–23.

18 Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, *Pierre'as Bourdieu ir socialiniai meno žaidimai*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005, p. 133–158.

19 Hans Belting, *Antropologija obražu. Szkice do nauki o obrazie*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2007.

20 Jolita Mulevičiūtė, *Besotis žvilgsnis. Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.

21 *Ibid.*, p. 14.

memorialinę ir religinę funkcijas – ikonografinis ir ikonoteologinis metodai, nustatant kūrinio autorystę – šaltinių analizė bei lyginamasis metodas. Plačiai naudotas ikonologinis metodas padėjo atskleisti kryžiaus prasminius akcentus bei jo sąsajas su pamatinėmis epochos vertybėmis, socialiniais reiškiniiais. Be abejo, formalioji meninė analizė gelbėjo analizuojant meninę išraišką. Interpretuojant atskirų paminklų ar paminklinių ansamblių prasmę, buvo pasitelktas hermeneutinis metodas. Nustatant metalinio paminklo užsakovą, vyraujančius kryžių tipus pravertė statistiniai metodai.

Tyrimų apžvalga ir literatūros aptarimas. Jau rašyta, kad absoliuti dauguma ligšiolinių lietuviškų publikacijų, susijusių su disertacijos objektu – tai lokalinio pobūdžio etnografiniai tyrinėjimai. Jie pradėti sovietmečiu rengiant kraštotyres atskirų vietovių monografijas²² arba straipsnius tęstiniuose moksliniuose leidiniuose²³. Lokaliniai kapinių ir jose esančių metalinių kryžių tyrimai tęsiami Nepriklausomoje Lietuvoje, duomenys publikuojami monografijų serijoje „Lietuvos valsčiai“²⁴ ar etninei kultūrai skirtuose periodiniuose leidiniuose²⁵.

Reikšmingiausią barą kalvystės amato studijose nuveikė istorikas ir kraštotyrininkas Antanas Stravinskas. Jis yra vienintelio, deja, nebaigto, Lietuvos kalvystei skirto leidinio autorius²⁶. Geležinių antkapinių kryžių tyrimus XX a. pab. aktualizavo menotyrininkas

22 Zigmąs Pocius, „Aukštajame...“, 1968, p. 159–170; idem, „Kapinės ir antkapiniai paminklai“ p. 221–232, Vacys Milius, „Kapinės“, in: *Kražiai*, Vilnius – Kaunas: XXI amžius, 1993, p. 359–376.

23 Romualdas Alekna, *op. cit.*, p. 214–220; idem, „Vidurio Lietuvos XIX a. pabaigos – XX a. pradžios geležinių memorialinių paminklų ornamentikos bruožai“, in: *LTSM MA darbai*, Serija A, 1979, T. 3, p. 69–76.

24 Lokalinių ekspedicijų medžiagą knygoje publikavo: Virginija Jurėnienė, (Papilės apylinkės kapinės), Vacys Milius (Širvintų, Raguvos apylinkių, Musninkų, Kernavės, Čiobiškio, Kvėdarnos kapinės), Daiva Leitmanaitė (Lygumų miestelio kapinės), Vaidas Banys (Seredžiaus kapinių paminklai), Vytenis Rimkus (Kaltiniai kryžiai Gruzdžių kapinėse), Jonas Krivickas, Damijonas Šniukas, (Gruzdžių apylinkių kapinės), Adelė Genovaitė Zinkevičiūtė (Lieplaukės, Plungės, Medingėnų ir Tverų kapinės) ir kiti autoriai.

25 Vacys Milius, „Kurtuvėnų apylinkės kapinės“, in: *Kurtuva*, Nr. 4, Šiauliai, 1998, p. 44–46; Kazimieras Blažys, Kapčiamiesčio kryžiai, *Liaudies kultūra*, 1994, Nr. 5, p. 55–56; Jurgita Pačkauskienė, „XIX a. pabaigos–XX a. vidurio kaldinti kryžiai Raseinių rajono kapinėse“, in: *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 5, p. 38–49; Jolanta Zabulytė, „Religiniai paminklai Alytaus apskrityje“, *Dainava*, 2008, Nr. 1, p. 8–17; Jolanta Zabulytė, „Metaliniai kryžiai Kauno kapinėse“, in: *Tautodailės metraštis. Aukštaitija*, 2010, Nr. 19, p. 41–49 ir kt.

26 Leidinio viziją – išsamią Lietuvos kalvystės ir šaltkalvystės amatų studiją – apribojo autoriaus liga, todėl knygoje Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*, Vilnius: Gelspa, 2004, – buvo išspausdinti anksčiau publikuoti A. Stravinsko straipsniai ir tik dalis nepublikuotų tyrimų.

Alfredas Širmulis²⁷. Jis konstatavo, kad metaliniai kryžiai yra mažiausiai Lietuvoje ištirinėti antkapiniai paminklai²⁸, bei skatino tuo užsiimti savo studentus²⁹.

Nuosekliausiai metalinius antkapinius kryžius Lietuvoje tyrinėja dvi meno-tyrininkės: Adelė Zinkevičiūtė ir Jolanta Zabulytė-Sapijanskienė. Adelės Zinkevičiūtės publikacijose atsiskleidžia geležies dirbinių technologijos išmanymas, išvados paremtos patikima ir tikslia empirinių duomenų analize³⁰. Jolantos Zabulytės-Sapijanskienės tyrimai yra kontekstualesni, ji kaltinius ir iš ketaus lietus kryžius tiria vieno miesto ar regiono kapinių kontekste³¹. Išskirtinė yra pirmoji Jolantos Zabulytės-Sapijanskienės mokslinė publikacija kaltinių kapų kryžių tema, nes joje aprašyti pagrindiniai veiksniai, lėmę kaltinių kryžių paplitimą, be to, pirmą kartą lietuviškoje istoriografijoje palyginimui buvo publikuoti keli vokiškų ir lenkiškų kaltinių kapų kryžių pavyzdžiai³².

Pastaruoju metu atsirado ir keletas tarpdisciplininio pobūdžio tyrimų, skirtų Mažosios Lietuvos kapinių paminklams, tarp jų ir metaliniams kryžiams. Paminėtina daugiametė nuosekli architektų Martyno ir Marijos Purvinų mokslinė veikla. Jos rezultatas – monografija *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai*³³. Čia pirmą kartą metaliniai kryžiai aptarti kaip pramonės paveldo reliktai, pateikta itin daug vertingų empirinių duomenų, tačiau pritrūkta apibendrinimo, koreguotina ir pateiktoji kryžių tipologija. Šio regiono kapinėse Klaipėdos universitetas nuo 2006 m. taip pat vykdo ekspedicijas. Jose dalyvavusių įvairių sričių specialistų darbą vainikavo

27 Alfredas Širmulis, *Lietuvių liaudies memorialiniai paminklai. Medis, akmuo, geležis*, Vilnius, 1999, p. 156–168.

28 *Ibid.*, p. 168.

29 Jolanta Zabulytė, *Rytų Aukštaitijos geležiniai memorialiniai paminklai (XIX a. pab.–XX a. vid.)*, diplominis darbas, vad. A. Širmulis, Vilnius: LTSR valstybinis dailės institutas, 1989.

30 Adelė Genovaitė Zinkevičiūtė, „Senieji Viešvėnų kalvių dirbiniai“, in: *Acta Academiae Artium Vilmensis*, t. 28: *Viešvėnai: istorija ir dailės paminklai*, sudarytojai Adomas Butrimas, Laima Spelskienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 105–110; Adelė Genovaitė Zinkevičiūtė „Tveriškiai kryždirbiai ir jų kryžiai“, in: *Plungės dekanato sakralinė dailė ir architektūra*, Vilnius: VDA leidykla, 2005.

31 Jolanta Zabulytė, *Rytų Aukštaitijos geležiniai memorialiniai paminklai (XIX a. pab.–XX a. vid.)*: Diplominis darbas, Vilnius: LTSR valstybinis dailės institutas, 1989; eadem, „Religiniai paminklai Alytaus apskrityje“, *Dainava*, 2008, Nr. 1, p. 8–17; eadem, „Metaliniai kryžiai Kauno kapinėse“, in: *Tautodailės metraštis. Aukštaitija*, 2010, Nr. 19, p. 41–49; eadem, „Anykščių rajono XIX a. pab.–XX a. I pusės kaltiniai kryžiai Aukštaitijos paminklų kontekste“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, sudarytoja Jolanta Zabulytė, Utena: Utenos spaustuvė, 2012, p. 70–88.

32 Jolanta Zabulytė, „XIX a. pabaigos–XX a. pradžios geležiniai antkapiniai kryžiai: kilmės ir paplitimo klausimai“, in: *Liaudies kultūra*, 2005, Nr. 5, p. 27–35.

33 Martynas Purvinas, Marija Purvinienė, *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai*, I knyga, Kaunas: Technologija, 2010.

neseniai išleistas mokslinių straipsnių rinkinys *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai*³⁴. Šis leidinys ir minėta M. ir M. Purvinų monografija – pirmieji veikalai, kuriuose metaliniai antkapiniai kryžiai analizuojami lingvistiniu (įrašai kryžiuose) bei religijotyryniu (liuteroniškos tradicijos) aspektais, ir pirmąkart į lietuvių mokslinį diskursą įvedamos vokiečių autorių publikacijos. Deja, paminklų meninių ypatybių aptarimas stokoja menotyrinės kompetencijos.

Lietuvoje labiausiai ištirtinės Vilniaus kapinės³⁵, bet metaliniai antkapiai (iš ketaus lieti paminklai) kiek plačiau aptarti tik lenkų architekto Edmundo Małachowicziaus monografijoje³⁶. Beje, tai vienintelis autorius, tiksliai nurodęs antkapinių (taip pat ir ketinių) paminklų tipus ir stilesnes savybes.

Naujausia publikacija, kurioje pristatomi ir Žemaitijos metaliniai kapinių paminklai – tai lenkų ir lietuvių kalba išleista lenkų mokslininko Jano Skłodowskio monografija *Žemaičių kapinės*³⁷. Ji nevienalytė, balansuoja tarp mokslinio ir populiaraus leidinio, kartais šaltinių informaciją ir mokslinius argumentus pakeičia nepagrįstos prielaidos³⁸. Autoriaus domėn pateko tik paminklai su lenkiškomis epitafijomis. Nors dauguma senųjų paminklų turėjo įrašus lenkų kalba, vis dėlto tiriant Žemaitijos antkapius kaip visumą, būtinas yra lietuviškas/žemaitiškas dėmuo. Vertingi knygos priedai ir nuotraukos.

Išsamiausius pavienių metalinių kapų kryžių aprašymus galima rasti Šiaulių vyskupijos Joniškio dekanatui skirtose *Lietuvos sakralinės dailės* knygose³⁹. Jose publikuoti antkapiniai paminklai analizuojami istoriniu, technologiniu ir meniniu aspektais, analizė paremiama šaltiniais.

Europoje plačiausiai kaltinius kryžius nuo XIX a. II p. tyrinėjo vokiečių kalbiai

34 *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXV: *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai*, sudarytoja Silva Pocytė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2012.

35 Vida Girininkienė, Algirdas Paulauskas, *Rasos*, Vilnius: Mintis, 1988; Girininkienė Vida, *Vilniaus kapinės*, Vilnius: Atkula, [2004]; *Vilniaus Bernardinų kapinės 1810–2010*, sudarytoja Vida Girininkienė, Vilnius: Versus aureus, 2010.

36 Małachowicz Edmund, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1996, p. 212, 449–451.

37 Jan Skłodowski, *Cmentarze na Żmudzi. Żemaičių kapinės*, Bielsko-Biala: Dimograf, 2013.

38 Leidinio kokybę menkina ir neprofesionalus vertimas į lietuvių kalbą.

39 *Lietuvos sakralinė dailė*, II t.: *Šiaulių vyskupija*, 1 d.: *Joniškio dekanatas*, 1 knyga: *Balkaičiai–Joniškis*, sudarytojos dr. Dalia Vasišviliūnienė, dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: LKTI, 2011. p. 153–155, 205–206; *Lietuvos sakralinė dailė*, II t.: *Šiaulių vyskupija*, 1 d.: *Joniškio dekanatas*, 2 knyga: *Juodeikiai–Rudiškiai*, Sudarytojos dr. Dalia Vasišviliūnienė, dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: LKTI, 2012 p. 78–79, 150–151, 284–286, 295–296.

autoriai. Gaila, bet XIX a. pab. – XX a. 8 deš. vykdyti kaltinių kapų kryžių tyrimai⁴⁰ neišaugo į platesnės apimties mokslinę studiją. Tai daugiausia kraštotyrinio pobūdžio straipsniai, vyraujanti tyrimų tema – kryžių simbolika⁴¹. Naujesnieji leidiniai – reprezentacinio pobūdžio albumai⁴², taip pat paveldosaugos sričiai priskirtini leidiniai⁴³. Kaltinius Pietų Švedijos kapinių kryžius savo mokslinių studijų objektu pasirinko švedų etnologas Christianas Aarsrudas. Maždaug nuo XX a. 7 deš. jis tyrinėjo senus ir labai savitų formų Pietų Švedijos kaltinius kapų kryžius⁴⁴. 1982 m. Lundo universitete jis apgynė disertaciją *Kaltiniai kapų kryžiai: morfologinė būdingiausių tipų studija (Smidda gravkors: en studie i folklig formbildning)*⁴⁵. Tai bene vienintelė disertacija Europoje, skirta iš geležies kaldintiems antkapiniams kryžiams.

Iš ketaus lieti kryžiai Europos menotyros istoriografijoje kaip savarankiškas objektas neišskiriami. Informacija apie juos paprastai būna integruota į platesnių reiškinių analizę: aptariant vienų kapinių ar vieno regiono kapinių paminklus⁴⁶, konkrečių ketaus liejyklų produkciją⁴⁷. Tarp tokių leidinių pažymėtina čekų mokslininkės

40 „Grabkreuze aus Schmiedeeisen“, *Ill. Christliches Kunstblatt*, 1887, Nr. 10, p. 148–150; Nic. Thalhoffer, „Das Schmiedeeisen im Kunstgewerbe“, in: *Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbe-Vereins zu München. Kunst und Handwerk*, München: R. Oldenbourg, 1886/1887, p. 185–193; Johann Deininger, *Schmiedeeiserne Grabkreuze in Innsbruck*, Wien: Artaria, 1899; Hermann Luckenbach, *Schmiedeeiserne Grabkreuze im Badischen Lande*, Heidelberg: Geisendörfer, 1909; Arthur Pries, „Von Schmiedekunst und Grabkreuz“, in: *Mecklenburgische Monatshefte*, Schwerin, 7 (1931), p. 526–528; Oscar Gehrig, „Friedhofstor und Grabkreuz“, in: *Mecklenburgische Monatshefte*, Schwerin, 8 (1932), p. 536–538.

41 Helene Grün, „Oberösterreichische Grabkreuze in volkskundlicher Sicht“, in: *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, Nr. 101 (1956), p. 251–274; Joseph Willmann, *Die Grabkreuze von lantsch/Lenz: der Symbolwert der schmiedeeisernen Grabkreuze*, Zürich: NZN-Buchverl, 1979.

42 Margarete Baur-Heinhold, *Schmiedeeisen-Grabkreuze*, München: Callwey, 1984.

43 *Geschmiedete Grabkreuze: eine Ausstellung der Handwerkspflege in Bayern in der Galerie Handwerk im November 1993*, Red.: Peter Nickl, 2. Aufl., München: Bayerischer Handwerkstag, 1996.

44 Christian Aarsrud, *Inventeringar av smidda gravkors 1965–1967*, archyvinė medžiaga, saugoma Kulturlagret muziejuje (Venešborgas, Švedija); idem, „Smidda gravkors i södra Dalsland“, in: *RIG, Tidskrift utgiven av föreningen för svensk kulturhistoria*, 1967, Häfte 1, p. 5–21.

45 Christian Aarsrud, *Smidda gravkors: en studie i folklig formbildning*, Lund: Gleerup 1982.

46 Ulrike Evangelia Meyer-Woeller, *Grabmäler des 19. Jahrhundert im Rheinland zwischen Identität, Aufpassung und Individualität*, disertacija, Bonn: Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, 1999.

47 Angela Mohr, „Grabkreuze aus Gusseisen“, in: *Oberösterreichische Heimatblätter*, 1997, Heft 1/2, p. 24–46; Barbara Friedhofen, Elżbieta Dębowska, Elisabeth Bartel, Gliwice, Berlin, Sayn: *Europäischer Eisenkunstguss, die Königlich-Preußischen Eisengießereien. Żeliwo Europejskie, Królewskie Pruskie Odlewnie Żeliwa*, Koblenz: Görres Verlag, 2006.

Janos Bělovas disertacija, skirta Brdų regiono (sritis centrinėje Bohemijoje) kapinėse esantiems ketaus liejiniam ir jų gamintojams: *Funerální litina Podbrdská ve světle kontaktů s centry výroby litiny v Prusku a na Moravě v 19. století*⁴⁸. Disertacijoje ketaus liejiniai analizuojami tipologiniu aspektu, lyginami su panašiais Prūsijos ir Moravijos gaminiais. Kryžių meninė pusė disertacijoje neaptariama, tačiau jos prieduose yra nemažai vertingos vaizdinės medžiagos iš Čekijos ir Vokietijos kapinių, XIX a. Prūsijos ir Moravijos liejyklų katalogų.

Negausūs, bet labai svarbūs yra šios srities latvių tyrėjų darbai. Vertinga yra sovietmečiu dirbusio kraštotyrininko ir metalų specialisto Aleksio Anteinsio sepulkralinės paskirties ketaus liejinių dokumentacija. A. Anteinsio tyrimai išblaškyti įvairiuose regioniniuose Latvijos laikraščiuose, trumpai apibendrinti jo monografijoje, skirtoje Latvijos juodojo metalo apdirbimo istorijai⁴⁹. Jis surinko nemažai informacijos apie Latvijos teritorijoje veikusių ketaus liejyklų produkciją.

Lenkų tyrėjai metalinę kapavietės įrangą nuosekliai fiksuoti pradėjo tik XXI amžiuje⁵⁰, todėl savo veiklos prioritetu laiko išsamų visų Lenkijos regionų antkapinių paminklų dokumentavimą⁵¹. Lenkų mokslininkai taip pat tyrinėja ir Vakarų Ukrainos bei Vakarų Baltarusijos kapinių paminklus⁵².

48 Jana Bělová, *Funerální litina Podbrdská ve světle kontaktů s centry výroby litiny v Prusku a na Moravě v 19. století*, disertacija, Praha: Univerzita Karlova, 2012.

49 Aleksis Anteins, „Par Latvijas čuguna krustiem“, in: *Dabas un vēstures kalendārs. 1990*, Rīga: Zinātne, 1989, p. 16–23; Aleksis Anteins, *Melnais metāls Latvijā*, Rīga: Zinātne, 1976. Už pagalbą susipažįstant su Latvijos memorialiniais paminklais ir jų tyrimais, esu nuoširdžiai dėkinga Latvijos dailės akademijos profesoriui Ojāru Spāričiui, menotyrininkei Rūtai Kaminskai, Latvijos etnografinio muziejaus istorikui Mārtiņui Kuplaisui (Mārtiņš Kuplais), Latvijos universiteto akademinės Janio Misinio bibliotekos rankraščių ir retų spaudinių skyriaus darbuotojoms.

50 Agnieszka Kasprzak-Miler, „Sygnowane ogradzenia, kraty i furty metalowe na zabytkowych cmentarzach – świadectwem działalności warszawskich firm rzemieślniczych od połowy XIX wieku do lat czterdziestych XX wieku“, in: *Dawne i nowsze odlewnictwo w Polsce – wyroby żeliwne i inne*, Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historików Sztuki, 2011, p. 49; Marta Sokół, „Krzyżi i nagrobki żeliwne produkowane w Białymstoku w 2. Połowie XIX i na początku XX w. Na wybranych przykładach wyrobów fabryki Antoniego Wieczorka“, in: *Zeszyty naukowe*, 2., Białystok: Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku universitas Bialostocensis, 2009, p. 21 ir kt.

51 *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, Warszawa: Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, 1991; *Województwo ostrołęckie*, Warszawa: Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, 1992; *Zabytkowe cmentarze - województwo bydgoskie*, Warszawa: Arx Regia, 1996.

52 *Województwo poleskie na obszarze Republiki Białoruś*, Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, 2000; Anna Lewkowska, Jacek Lewkowski, Wojciech Walczak, Anna Lewkowska, Jacek Lewkowski, Wojciech Walczak, iidem, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: województwo nowogródzkie*, Warszawa: Wy-

Rusijos mokslininkai daugiausia dėmesio skiria nekropolistikai. Kapinių paminklais susidomėta XX a. 9 deš., tuomet susirūpinta ir jų apsauga⁵³. XXI a. pr. pasirodė ir tarpdisciplininiai antkapinių paminklų tyrimai⁵⁴. XIX a. pr. – XX a. pr. Rusijos kapinėse statyti antkapiniai metaliniai kryžiai buvo bene mažiausiai meninių savybių turintis paminklo tipas, todėl jokių išsamesnių tyrimų metalinių kapų kryžių tema nėra. Menine prasme vertingesni kitų formų – sarkofago, *cippus*⁵⁵, kolonos – iš ketaus lieti antkapiai aptariami taip pat retai. Informacijos apie Rusijos metalinius antkapinius kryžius dažniausiai ieškota internete publikuotuose kraštotyrininkų užrašuose ar virtualiuose fotografijų archyvuose.

Apibendrinant galima teigti, jog nei lietuvių, nei užsienio literatūroje nėra nė vieno fundamentalaus leidinio tiriamą temą, todėl didžioji dalis informacijos buvo susirinkta labai įvairaus pobūdžio XIX–XXI a. publikacijose.

Ikonoografinių šaltinių apžvalga

Rašytiniai šaltiniai disertacijai teikė mažiau informacijos nei vizualioji medžiaga, todėl jais naudotasi palyginti retai. Galima išskirti du svarbesnius rašytinių šaltinių blokus: rankraščiniai arba spausdinti antkapinių paminklų aprašymai bei kraštotyrininkų užrašai⁵⁶ ir carinės Rusijos laikotarpio statistinio bei informacinio pobūdžio

dawnictwo DiG, 2008. *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: województwo wileńskie na obszarze Republiki Białorusi*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007; *ibidem*, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: wschodnie powiaty dawnego województwa białostockiego (obecnie na terenie Białorusi)*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006; Anna Sylwia Czyż, Bartłomiej Gutowski, *Nekropole Kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2008.

- 53 Валерий Турчин, „Надгробные памятники эпохи классицизма в России: типология, стиль, иконография“, in: *От Средневековья к Новому времени: материалы и исследования по русскому искусству XVIII–первой половины XIX века, автор и редактор Татьяна Алексеева*, Москва: Наука, 1984, p. 212–221; Московский некрополь: история, археология, искусство, охрана, sudarytoja Элеонора Шулепова, Москва: Издательство Московский фонд культуры ПТО «Центр», 1991.
- 54 Павел Акимов, *Русское надгробие XVIII – первой половины XIX века: идея жизни и смерти в пластическом воплощении и эпитафии*: Disertacija, Москва: Московский государственный университет им. М. Б. Ломоносова, 2008; Юрий Пириютко, „Надгробные памятники: стиль, мастера, заказчики“, in: Александр Кобак, *Исторические кладбища Санкт-Петербурга*, Москва; Санкт-Петербург: Центрполиграф; Русская тройка-СПб, 2011, p. 76–119.
- 55 *Cippus* – tai dažniausiai kvadratinio plano, į viršų šiek tiek siaurėjantis, stogeliu užsibaigiantis sepulkralinės paskirties statinys, puoštas karnizu su akroterijais.
- 56 Никодим Соколов (Иосиф Архимандрит), *Виленский православный некрополь*, Вильна: тип. Блюмовича, 1892; Juozo Petrulio fondas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo

dokumentai ir leidiniai⁵⁷.

Ankstyviausieji ikonografiniai šaltiniai, kuriuose publikuoti ir Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje buvę antkapiai su ketais elementais – tai Kazimierzo Wójcickio sudarytas tritomis vadovas po seniausias ATR užmiesčio kapines – Varšuvos Povonžkas (1855–1858)⁵⁸ ir Eustachijaus Tiškevičiaus rūpesčiu 1873 m. išleistas Tiškevičių giminės antkapinių paminklų albumas⁵⁹. Kai kurių Lietuvos kapinių vaizdas įamžintas XIX a. 7–8 deš. pieštuose Napoleono Ordos architektūriniuose peizažuose⁶⁰, XIX a. pab. Juozapo Kamarausko akvarelėse. Pirmieji vaizdai su Lietuvos antkapiniais metaliniais kryžiais siekia XX a. pradžią, tuomet lietuvių memorialinius paminklus piešiniais ir nuotraukomis pradėjo fiksuoti dailininkai, architektai, etnografai-kultūrologai: Adomas Varnas⁶¹, Antanas Jaroševičius⁶², Kazys Šimonis⁶³, Mykolas Brenšteinas⁶⁴,

bibliotekos Retų spaudinių skyriuje (toliau – LNB RKRS), Vytenio Rimkaus kaltinių kapų kryžių aprašymai Šiaulių „Aušros“ muziejuje (toliau – ŠAM) ir kita.

- 57 Rusijos imperijos fabrikų sąvada: *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: материалы для фабрично-заводской статистики*, составил П. А. Орлов, С.-Петербург: П. Голике, 1887; *Указатель фабрик и заводов Европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики*, С.-Петербург: В. Киршбаум, 1894; Geležies amatininkų sąvada ir žinios apie juos: О мастерах кузнечко-слесарного ремесла, 1880, in: LVIA, f. 939, ap. 2, b. 14, b. 26, b. 87; Сведения о ремесленной промышленности, 1893, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 447; gubernijų atmintinės knygelės-kalendoriai (*Памятная книжка...*), žemvaldžių ir jų turimo turto sąrašai: *Алфавитный список землевладельцев Ковенской губернии*, Ковно: Типография Губернского правления, 1889, ir kiti.
- 58 Visi trys raiziniai iliustruoti vadovo tomiai yra Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių bibliotekoje. Kazimierz Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, T. 1., Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda, T. 1 – 1855 m., T. 2 – 1856 m.), Idem, *Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta*, T. 3., Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda, 1858.
- 59 *Groby rodziny Tyszkiewiczów*, opisał Eustachy Tyszkiewicz, Warszawa: Drukiem Jana Jaworskiego, 1873.
- 60 Kūriniai publikuoti: Vytautas Levandauskas, Renata Vaičekonytė-Kepežinskienė, *Napoleonas Orda: senosios Lietuvos architektūros peizažai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006.
- 61 Keletą Adomo Varno nuotraukų galima rasti elektroninėje Lietuvos paveldo sistemoje epaveldas.lt, kelios įdėtos į devijų dalių nuotraukų albumą: Adomas Varnas. *Lietuvos kryžiai: 194-ios fotografiškai atliktos kryžių nuotraukos*, Kaunas, 1926. A. Varno nuotraukos saugomos įvairiuose nacionaliniuose ir rajonų kraštotyros muziejuose, tarp jų galima rasti ir vieną kitą su metaliniais kryžiais.
- 62 Keli jo piešti metaliniai kryžiai buvo publikuoti. *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*, surinko Antanas Jaroševičius, Vilnius: Lietuvių dailės draugija, 1912, pav. Nr. 75 ir 76.
- 63 Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus liaudies meno skyriuje.
- 64 Monografijoje „Žemaičių kryžiai ir koplytėlės“ išspausdino Barstyčių kapinėse (dabartinis Skuodo r.) esančio kaltinio antkapinio kryžiaus piešinį, ir nurodė paminklo pastatymo metus – 1788 (Michał Brensztejn, *op. cit.*, lent. LX.).

Franciszekas Krzywda-Polkowski⁶⁵. Tarpukariu kaltinius kapų kryžius fotografavo Balys Buračas⁶⁶, Kauno meno mokyklos studentai⁶⁷, piešė Česlovas Kontrimas⁶⁸.

Sovietmečiu metalinius kapų kryžius fotografavo kraštotyrininkas Juozas Petrusis⁶⁹, Mečislovas Sakalauskas ir kiti fotografai⁷⁰, piešė Vilniaus dailės instituto studentai⁷¹, Vilniaus universiteto kraštotyrininkų klubo nariai⁷².

Atgavus Nepriklausomybę kai kurie svarbūs šaltiniai buvo publikuoti⁷³, muziejai pradėjo leisti savo geležinių kryžių rinkinių katalogus⁷⁴, publikuojami vis nauji

- 65 Kryžiaus Žemių k. kapinėse (Rokiškio r.) piešinys. *Materyaly Wydawnictwa Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana” w Krakowie*, Z. 12: *Krzyże na Litwie = Croix et chapelles en Lithuanie*, rysował dla J. hr. Przeździeckiego z Rakiszek, Franciszek Krzywda Polkowski, Cracovie: Société de l'Art Polonais Appliqué, 1909, Kraków, 1909.
- 66 Antanas Stravinskas spėja, kad Balys Buračas yra nufotografavęs mažiausiai šimtą kaltinių kapų kryžių, nemažai B. Buračo metalinių kryžių fotografijų publikuotos albume *Lietuvos kryždirbystė*. Stravinskas „Geležiniai (kaltiniai) kryžiai“, *op. cit.*, p. 567.
- 67 Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus Liaudies meno skyrius (toliau – NČDM LMS), Lta-752, 753, 758, 758; Aldona Rimdeikienė, „1936 m. ekspedicija Kretingos apskrities Darbėnų valsčiaus Lauksodžiaus kaime“, in: *Etnografija. Metraštis*, Nr. 4–10, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 1994–2000, p. 70–73; Kazys Varnelis, *Lietuviški geležiniai kryžiai. 49 fotografijos*, Kaunas: Kauno meno mokykla, apie 1938-ius. Šiuo metu albumas saugomas Vilniaus dailės akademijos bibliotekos Retų spaudinių skyriuje (toliau – VDAB RS).
- 68 1936–1937 m. mokinių piešiniai piešti kryžiai iš Pasvalio apylinkių kapinių buvo publikuoti: Česlovas Kontrimas, *Lietuvos geležiniai kryžiai*, Vilnius: Mintis, 1991, pieš. nr. 247, 248, 253–256, 258, 259–263, 268, 269.
- 69 LNB RKRS, F127 – 1500, 1501, 1502, 1595.
- 70 Paminklų nuotraukos saugomos Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros skyriuje (toliau LNM EKS), nemažai jų publikuota albume *Lietuvių liaudies menas*, kn. 3: *Mažoji architektūra*, sudarytojai Antanas Stravinskas, Mečislovas Sakalauskas, Vilnius: Vaga, 1992.
- 71 Visi piešiniai publikuojami elektroninėje Lietuvos paveldo sistemoje <http://www.epaveldas.lt>.
- 72 Piešiniai saugomi LNM ikonografijos skyriuje, piešinių kopijos – Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių ir rankraščių skyriuje (toliau VUB RS), F 169, F 81.
- 73 Česlovas Kontrimas, *op. cit.*, 1991; *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, kn. 3, Vilnius, 1992; Balys Buračas, *op. cit.*, 1998.
- 74 *Etnografija: metraštis*, Nr. 12: *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės. Antkapiniai geležiniai kryžiai*, sudarytoja S. Urbonienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002, *Geležinių kulto ir memorialinių paminklų viršūnių rinkinys Šiaulių „Aušros“ muziejuje*: Katalogas, sudarytoja Skaistė Mockutė, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejaus leidykla, 2003; *Geležiniai kryžiai Utenos kraštotyros muziejuje*: Katalogas, sudarė Laima Laučkaitė-Surgailienė, Utena: Utenos kraštotyros muziejus, UAB „Sapnų sala“, 2003; *Mažosios architektūros paminklų viršūnės ir antkapiniai kryžiai*, sudarytoja Elvyra Spudytė, Telšiai: Žemaičių muziejus „Alka“, Spaudos lankas, 2005; *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės ir kryžiai: katalogas*, Rokiškio krašto muziejus, Rokiškis: I. Skripkos individuali įmonė, 2005; *Mažosios architektūros paminklų viršūnės ir antkapinių kryžiai*: Katalogas, Žemaičių muziejus „Alka“, Telšiai: Spaudos lankas, 2005.

kraštotyrimiai, sakralinės ir sepulkralinės dailės tyrimai⁷⁵ (kai kurie jau aptarti), vis daugiau vizualios medžiagos skelbiama virtualioje erdvėje. Vis dėlto visų išvardytų šaltinių nebūtų pakakę šiam tyrimui atlikti. Svarbiausia priežastis yra ta, jog tiek fotografai, tiek dailininkai selektyviai fiksavo tik jiems labiausiai patikusius, bet galbūt atsitiktinius metalinius kryžius, nepateikė visumos. Be to, dalis ikonografinės medžiagos yra be metrikų, pasitaiko ir netikslumų. Neturint visuminio kapinių vaizdo neįmanoma nustatyti, kokio tipo paminklai yra būdingi atskiriems regionams, kurie iš jų yra išskirtiniai. Kitas trūkumas – dauguma ekspedicijų dalyvių paminkluose neieškodavo gamintojų signatūrų, nenurašinėjo epitafijų, nesigilino, iš kokios medžiagos paminklai ar jų detalės pagamintos, nefiksavo paminklo ornamentinių ar ikonografinių elementų. Todėl renkant medžiagą teko naudotis specialiai pačios disertantės, draugų ir kolegų darytomis paminklų nuotraukomis ir piešiniais⁷⁶. Prie svarbių ikonografinių šaltinių reikia priskirti XIX a. II p. – XX a. pr. leistus senų antkapinių kryžių pavyzdžius ar jų projektų katalogus⁷⁷, metalo fabrikų katalogus-kainininkus⁷⁸ ir gausius reklaminius

75 Daliutė Petrulienė, *Joniškio krašto sakralinės kalvystės paminklai*, Šiauliai: K. J. Vasiliausko įmonė, 2003; Viktoras Vitkus, „Kryžiai – paveldo dalis“, in: *Žemaičių žemė*, 1995, Nr. 3, p. 25–26; Viktoras Vitkus, „Kalvystės tradicijos Raseinių rajone“, in: *Žemaičių žemė*, 1999, Nr. 4, p. 32–33; Kynas, Arūnas Kazys, *Molėtų krašto kalviškoji kryždirbystė, XIX a. pabaiga–XX a. pabaiga*, Molėtai: Molėtų krašto muziejus, 2005.

76 Nuoširdžiai dėkoju menotyrininkėms Jolantai Zabulytei, Skirmantei Smilingytei-Žeimienei, Gabijai Surdokaitei-Vitenei ir Regimantai Stankevičienei, taip pat Kauno arkivyskupui Lionginui Virbalui, istorikui Liudui Jovaišai ir visiems, pasidalijusiems savo asmeniniu archyvu ar specialiai šiam tyrimui fotografavusiems antkapinius kryžius.

77 *Musterbuch für Kunstschlösser, Kunstschmiede: Handwerkskunst der Schlösser vom 14. bis 17. Jahrhundert*, Leipzig, 1885. Naujausi leidimai – 2008, 2012 m.

Blätter für Kunstgewerbe, Wien: Verlag Waldheim, 1872–1891. Nemažai šių žurnalų yra VDAB RS. Valstybinė Bavarijos biblioteka leidinius publikuoja internete: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10934364_00005.html.

78 Publikuota: *Gliwicki Preis-Courant: wzorniki wyrobów Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach w zbiorach Muzeum w Gliwicach = Der Gleiwitzer Preis-Courant: die Musterbücher der Erzeugnisse der Königlichen Eisengiesserei in Gleiwitz aus den Sammlungen des Museums in Gleiwitz*, [aut. oprac. Barbara Malik, Joanna Jenczewska-Pajka, Gliwice: Muzeum, 2005; *Fontes funéraires et religieuses*, [interaktyvus, žiūrėta 2009 09 19] <http://www.fontesdart.org/ressources-documentaires/bibliographie/catalogues-en-line>. Nepublikuoti: *Maschinen-Fabrik & Eisengiesserei von Wöhrmann & Sohn auf Mühlenhof bei Riga*, be datos, in: Latvijos universiteto akademinės Misinio bibliotekos rankraščių ir retų spaudinių fondas (toliau – LUAB MB RRSF), inv. Nr. 22.119; *Illustrierter Preis-Courant der Libauer Maschinen- Fabrik, Stahl- und Eisengiesserei von Constantin Strupp*, Либава: Типо-и Литографія Г. Д. Мейера, 1892; ЧУТУНО ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ МИНЕРВА ВЪ г. КОВНЕ. Н. РЕКОШЪ, Типо-Литографія Р. Липшицъ въ Ковне, in: Kauno technikos universiteto bibliotekos Retų knygų skyrius (toliau – KTUB RS), smulkus spaudinys be šifro, S. Kamberio ūkiškų mašinų ir spižinių įždarbinių fabrikas Vilkaviškyje,

skelbimus kalendoriuose, parodų kataloguose, laikraščiuose, žurnaluose, žinyuose. Nemažai vaizdinės informacijos iš užsienio publikuojama virtualioje erdvėje⁷⁹.

Vilkaviškis: I. Šereševskio tipografija, 1908. Leidinys saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių ir retų spaudinių skyriuje (toliau – LMAVB RS). Už nuorodą esu dėkinga Daliai Klajumienei.

- 79 Pvz., Metaliniai kryžiai su tiksliais metrikomis – Vokietijos meno kūrinių vaizdų archyve *Bildindex der Kunst und Architektur* (apie 2 000 000 pozicijų iš įvairių Vokietijos muziejų, bibliotekų, archyvų), *Bildindex der Kunst und Architektur* [interaktyvus, žiūrėta 2015 12 30], <http://www.bildindex.de/#|2>. Senus leidinius, kuriuose galima rasti nemažai medžiagos apie dailiuosius metalo dirbinius publikuoja Miuncheno skaitmeninimo centras: *Digitale bibliothek*, [interaktyvus, žiūrėta 2015 12 30], <http://www.digitale-sammlungen.de/index.html?c=suchen&language=de>; Prancūzijos kryždirbystės paveldo vaizdai su aprašymais pateikiami dailės ir architektūros paveldo stetainėje *Architecture & Patrimoine*, [interaktyvus, žiūrėta 2015 12 30], http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/palsri_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_98=DENO&VALUE_98=%27croix%20de%20cimetie%27&DOM=Tous; naudingos vaizdinės medžiagos galima rasti virtualiame archyve *Internet Archive*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 09 17], <https://archive.org/index.php>.

1. METALININKYSTĖ IR KRYŽIAI

1.1. Medžiaga ir technologija

Lietuvoje esantys metaliniai antkapiniai kryžiai tiriamuoju laikotarpiu (XIX a.–XX a. pr.) buvo gaminami tik iš nespaltvotųjų metalų, t. y. iš geležies ir ketaus. Kiti metalai: švinas, aliuminis, varis ar auksas – kryžiuose naudoti tik puošybinėms detalėms. Ir geležis, ir ketus gaunami iš geležies rūdų, tačiau kiekviena šių medžiagų turi savo charakteringas savybes, specifines formavimo ypatybes.

Ketus yra neplastiškas, trapus, tačiau takus. Kaitinamas jis iškart skystėja, o aušdamas skystas metalas greitai įgyja kietą formą. Dėl šių savybių ketus labai tinka liejininkystei: jis išlydomas ir liejamas į specialias formas. Meninėje liejyboje dažniausiai naudojamas pilkasis ketus. Išlydytas jis būna labai takus, o sustingęs – vidutinio kietumo, todėl jį kurį laiką galima drožti ir šlifuoti⁸⁰, ypatingai subtilių liejinių atveju – kalstyti.

Meniniams geležies dirbiniams naudojama *kalioji geležis*, dar vadinama *kalviška geležimi*⁸¹. Ji yra lanksčiausia ir tampriausia medžiaga iš visų geležies lydinių. Iš šios plastiškos geležies rūšies ruošinių (skirtingo storio ir pločio geležies juostų, keturbriaunių geležinių strypų ar nevienodo diametro virbų) XIX a. II pusėje buvo kalami antkapiniai kryžiai⁸².

Iš kaliosios geležies pagaminti kryžiai disertacijoje vadinami *kaltiniais (kaldintais)* arba *geležiniais* kryžiais, o iš ketaus lieti kryžiai – *lietais* arba *ketaus (ketiniais)*.

1.1.1. Ketaus liejybos grandys: modelis, forma, apdaila

Pirmojo lietuviško liejininkystės vadovėlio autorius prof. Vytautas Mošinskis⁸³ nurodo keturias ketaus liejinių gamybos stadijas: 1) liejimo formos paruošimas, vadinamas *formavimu*, 2) lydymo procesas, 3) metalo pylimas į formas, 4) liejinio išėmimas ir

80 Ipolitas Mogilnickas, *Pramonės gaminių meninio konstravimo medžiagos*, Vilnius: Valstybinis dailės institutas, 1988, p. 40–41.

81 Šis ir kiti šriftu išskirti terminai paaiškinti disertacijos priede – žodynėlyje.

82 Anksčiau dailieji geležies dirbiniai Lietuvoje, ypač mažesniuose miesteliuose, dažnai buvo kalami iš stambių geležies kaladžių („štobų“).

83 Verta pastebėti, kad V. Mošinskis, dar būdamas studentas, dirbo technologu Petro Vileišio metalo dirbinių fabrike, apie kurį bus kalbama II disertacijos dalyje. Jonas Aničas, *Petras Vileišis 1851–1926*, Vilnius: Alma litera, 2001, p. 300.

valymas⁸⁴. Atskleidžiant meninių ketaus dirbinių kūrybos procesą, būtina aptarti ir būsimą liejinio *modelį*, be kurio neįmanomos visos likusios liejinio atsiradimo pakopos. Formavimas, nuo kurio V. Mošinskis pradeda liejybos seką, priskirtinas ne meno, bet meistrystės sričiai, tačiau jį pažinus galima tiksliau įvertinti liejinio-dirbinio kokybę ir sudėtingumą. Lydymas bei metalo pylimas į formas – vieni svarbiausių liejininkystės amato segmentų – menkai siejasi su žmogaus rankų darbu ir jo kūrybingumu, todėl jie plačiau aptariami nebus. Paskutinė proceso stadija – valymas ir apdaila – svarbi baigiamojo liejinio kūrybos grandis.

Modelis. Liejininkystės kontekste *modelio* sąvoka įgyja specifinę reikšmę, šiek tiek kitokią nei kasdienėje kalboje ir dailėtyroje („parengiamoji versija, pavyzdys, pagal kurį daromas kūrinys“⁸⁵). Meninėje liejyboje modelis yra ne pavyzdys, pagal kurį daromas kūrinys ar gaminys, o specifinės paskirties daiktas⁸⁶, o kartu ir įrankis, skirtas *liejimo formai* išgauti.

Modelis liejininkystėje – tai svarbi tarpinė grandis tarp kūrinio projekto ir liejinio. Norint išlieti ketaus kryžių, pirmiausia pagal menininkų ar amatininkų projektus (brėžinius ar piešinius) sukuriamas būsimą liejinio prototipas – dažniausiai iš medžio išdrožtas kryžius⁸⁷. Taigi, tiražuojamų kryžių ir kitų kapinėse esančių ornamentuotų ketaus liejinių prototipai yra įgudusių amatininkų ar menininkų išdrožtos skulptūros ir reljefai – būsimų liejinių modeliai. Su modeliu *formavimo medžiagoje* įspaudžiamas negatyvinis atspaudas – tuščia forma, į kurią liejamas skystas metalas. Metalui formoje sustingus gaunamas liejinys.

Išliejus tiražuojamą daiktą (pvz., ketaus kryžių), jo modelis nenaikintas. Visi modeliai laikyti specialiose įmonių patalpose. Modeliai ir jų brėžiniai būdavo numeruojami ir registruojami (brėžinio ir modelio nr. galėjo skirtis)⁸⁸. Paprastai numeris ant modelio būdavo išpjaunamas ar kitaip padaromas, kad nenusitrintų formavimo metu. Ši detalė yra įsidėmėtina antkapinių ketaus kryžių tyrinėtojams. Mat XIX a. pab. – XX a. pirmaisiais dešimtmečiais masiškai gamintų ketaus kryžių papėdėje galima aptikti išlietą skaitmenį. Tai dėl aplaidumo nenušlifluotas ar specialiai paliktas modelio

84 Vytautas Mošinskis, *Liejininkystės pagrindai*, Vilnius: valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956, p. 25.

85 *Dailės žodynas*, sudarytojos Jolita Mulevičiūtė, Giedrė Jankevičiūtė, Lijana Šatavičiūtė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 275.

86 Modeliai – rankų darbo dirbiniai, unikalėsni už pagal juos pagamintus tiražuojamus objektus.

87 Itin dideliais tiražais liejamų dirbinių modeliai galėjo būti ir metaliniai.

88 J. Bagdonas, Špyžiaus ir bronzos liejyklos projekto skaičiavimas, Kaunas, 1934, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 631, ap. 20, b.7, l. 56–57.

numeris. Tokių skaičiumi pažymėtų kryžių galima rasti ir Lietuvos kapinėse (1 il.)⁸⁹.

Forma. Terminas *forma* liejininkystėje turi kelias reikšmes. Jau buvo rašyta, kad forma – tai modelio pagalba specialioje birioje medžiagoje suformuota būsima liejinį atitinkanti tuštuma, į kurią siaurais latakėliais suteka skystas metalas. Tačiau žodžiu *forma* įvardijamas ir visas įrenginys aplink tą tuštumą, t. y. *formadėžės* ir jose supre-suotos *formavimo medžiagos*. Taigi, forma liejyboje yra visa tai, į ką įliejamas išlydytas metalas, o formos paruošimo procesas vadinamas *formavimu*. Formos būna atviros arba uždaros. Atvirose *formadėžėse*⁹⁰ galima išlieti vienpusius reljefus, taip pat ir antkapines plokštes, memorialinių įrašų lenteles bei lygias paminklų dalis, iš kurių vėliau galima sumontuoti tūrinius paminklus ar jų dalis (pvz., postamentus). Antkapiniai kryžiai taip pat kartais būdavo liejami atvirose formadėžėse kaip reljefai. Tokiu atveju kryžių sudaro tik vienpusis ornamentuotas fasadas. Lietuvoje paplitęs vienpusis kryžius su angelo figūra papėdės išplatėjime⁹¹ (2 il.) buvo liejamas pagal neidentifikuotos Austrijos-Vengrijos ketaus liejyklos kryžių prototipą⁹². Vienpusiai kryžiai yra plonesni, todėl ir mažiau patvarūs nei dvipusiai.

Sudėtingesniai, vadinamam *uždaru*, formavimui naudotos dvi ir daugiau tarpusavyje sujungtos formadėžės. Tokiu būdu lietos nekomplikuotos formos skulptūros, tvorelės, turėklai, sodo baldai, taip pat stelos, antkapiniai kryžiai ir kita. Antkapinių kryžių liejyboje kartais buvo naudojamas *gurgutis* – vidinė tuščiavidurio liejinio forma, reikalinga norint išlieti monolitinį tuščiavidurį paminklą. Apvalių balkių kryžiaus formos gurgutis naudotas liejant medį imituojančius ketaus kryžius (3 il.). Dėl apvalaus skerspjuvio bei tuščiavidurės formos šie paminklai kartais painiojami su vėlesniais iš vamzdžių suvirintais kryžiais (vadinamais „vamzdiniais“ kryžiais).

Apdaila. Išimtas iš formos liejinys būna aplipęs formavimo žeme, nereikalingomis detalėmis. Smulkūs „svetimkūniai“ šalinami nuvalant, nulaužiant, o stambūs – nupjau-

89 Pvz., ant kai kurių kryžių Rozalimo kapinėse yra išlietas „1“, Radviliškio kapinėse – „2“, o Panevėžio senosiose – „10“. J. Pačauskienės 2011–2014 m. lauko tyrimų duomenys.

90 Apie formadėžes žr. terminą *formavimas* disertacijos žodynėlyje.

91 Tokių kryžių disertantė yra užfiksavusi Gegužinės kaimo (Kaišiadorių r.), Skrebiškio (Biržų r.) ir Vilniaus Rasų kapinėse.

92 Šio modelio ketaus kryžiai paplitę beveik visoje Aukštutinėje Austrijoje. Kryžiaus piešinys buvo publikuotas Vienos geležies dirbinių pirklio D. A. Kubens kataloge, išleistame prieš 1876 m., o 1912 m. piešinį savo kataloge išspausdino stambus geležies dirbinių fabrikas *Blansko* (Blanskas, dab. Čekija), savo produkciją realizavęs Vienoje ir Bruno miestuose. Kai kurie tyrinėtojai kryžių priskiria Čėsyno (dab. Lenkija) liejyklos gaminiams. Angela Mohr, *op. cit.*, p. 27, 33; Anton Stöger, *Kreuze aus Gusseisen*, Kirchberg am Walde: 2013, prieiga: http://www.marterl.at/downloads/Gusseiserne_Kreuze__Anton_St_ger_webversion.pdf

nami pjūklais. Vėliau liejinys šlifuojamas⁹³. Meniški ir smulkūs ketaus liejiniai (pvz., skulptūros, statulėlės) dar galėjo būti pakalstomi, kad išryškėtų smulkios, liejimo metu suplokštėjusios ar kitaip apsvėlusios detalės.

Stambių architektūrinių liejinių paviršius net ir nušlifavus galėjo išlikti porėtas. Todėl kai kur (Rytprūsių, Sankt Peterburgo liejyklose) gaminius nupoliravus, jie dar būdavo glaistomi specialiu tepalu, pagamintu iš švininio suriko ir pokosto⁹⁴.

Ketaus liejinius, skirtus stovėti atvira ore (architektūrines detales, antkapinius paminklus), stengiasi apsaugoti nuo rūdžių. Nušlifuotas liejinys buvo tepamas specialiu laku, po to dažomas, bronzuojamas, nikeliuojamas arba auksuojamas⁹⁵. Įdomi Uralo fabrikuose naudota gaminių polichromavimo metodika – „firnizo“ metodas, arba aliejinė oksidacija, kurios metu ketaus liejiniai įgaudavo įvairaus intensyvumo juodos ir rudos spalvų atspalvius: nuo gilos juodos iki rudai auksinės⁹⁶. Ketaus kryžių gamintojų kataloguose ar kainininkuose nurodoma, kad antkapiniai paminklai dažomi tamsiomis spalvomis (dažniausiai padengiami juodu laku), o reljefinės detalės (kryžiaus kraštų apvadai, tekstas, ornamentai) auksuojamos, rečiau – bronzuojamos. Tipiniams ketaus liejiniams savitumo teikdavo „vietinė“, dažniausiai jau po paminklo pastatymo atlikta polichromija⁹⁷: spalvomis būdavo išryškinamos gėlių girliandos, angelų ir šventųjų figūros, o apvalaus skerspjūvio ketaus kryžiai, nudažius juos baltai su juodais potėpiais, primindavo beržą. Deja, mažai antkapinių paminklų išsaugojo pirminį spalvinį sprendimą. Daugsyk perdažant, pasikeitė ne tik paminklų akcentai, bet ir bendras estetiškas vaizdas. Inžinierius Petras Vileišis dar XIX–XX a. sandūroje perspėjo: „Gelžinių arba blėkinių padarinių niekados nereikia tēplioti daugiaus dviejų arba, kas labai retai atsitinka trijų kartų.“⁹⁸ Įsakmiu nurodymu norėta pasakyti, kad

93 J. Bagdonas, *op. cit.*, l. 76.

94 Татьяна Васильева, О первоначальном цветовом решении некоторых памятников из чугуна в Петербурге и его окрестностях, in: *Петербургские чтения 96. Petersburg reading 96*, Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информ. центр БЛИЦ, 1996, p. 191.

95 Martina Pall, Eisenkunstguss aus der Hanns Schell Collection Graz, in: *Schmuck und andere Kostbarkeiten: Eisenkunstguss aus der Hanns Schell Collection Graz*, Graz: Hanns Schell Collection, 2003, p. 15.

96 Atspalvis priklausė nuo alyvose esančių priedų (olandiškų suodžių ar švino suriko) ir gaminio kaitinimo režimo. Лилия Алимова, „Уральское бытовое и художественное чугунное литье XVIII – начала XX века“, in: *Вестник Челябинского государственного университета*, Челябинск, 2003, t. 1, Nr. 1, p. 50.

97 Disertantės tiriamųjų ekspedicijų metu buvo pastebėta, kad katalikų kryžiuose dominuoja šiltos spalvos: raudona, smėlinė, ruda, akcentams naudojama balta, mėlyna, „sidabrinė“, „auksinė“ bei auksą pakeičianti geltona. Stačiatikių ar sentikių kapinėse dominuoja šaltos ir neutralios spalvos: mėlyna, žalia, balta.

98 *Garo mašinos ir geležkeliai*, pagal V. Olševskį [Mieczysławą Brzeziński] sutaisyta L. [Petro Vileišio], Tilžė: [J. Schoenkės sp.], 1899, p. 10.

stori dažų sluoksniai niveliuoja liejinio ar kaliosios geležies dirbinio reljefus, o tai smarkiai sumenkina net ir labai dailaus kūrinio vaizdą.

1.1.2. Kaltiniai kryžiai

1.1.2.1. Technologijos ypatumai

Antkapiniams kryžiams naudojamos kaliosios geležies ypatybės leidžia ją formuoti ir šaltą, ir įkaitintą žaizdre. Kryžius, kurie formuoti šaltuoju būdu, Lietuvos tyrėjai vadina skirtingai: šaltkalviško darbo⁹⁹, šaltkalviškais¹⁰⁰, lankstytais ar montuotais¹⁰¹. Disertacijoje terminai šaltkalviškas, lankstytas ir montuotas nevartojami kaip sinonimai. Sąvoka *šaltkalviškas* nusako, jog gaminant kryžių beveik ar visai nebuvo naudojamosi žaizdru, t. y. buvo formuotas šaltai¹⁰². *Lankstytas* – apibrėžia kryžiaus ir jo dalių formavimo būdą – lankstymą, o *montuotas* – elementų jungimą montuojant.

Karštai suformuoti kryžiai Lietuvos kalvystės ir šaltkalvystės tyrinėtojų vadinami kaltiniais, karšto geležies kalimo¹⁰³ arba kalviškais, kalviškos kalybos¹⁰⁴. Disertacijoje terminas *kaltinis*, kaip jau buvo nurodyta aukščiau, bus vartojamas bendresne prasme: norint atskirti geležinius kryžius nuo iš ketaus lietučių. Apibūdinimai karšto geležies kalimo, kalviški, kalviškos kalybos bus vartojami kaip įprasta, t. y., norint pabrėžti, jog geležis, iš kurios pagamintas kryžius, buvo formuojama kaitinant.

Tyrinėjant geležies dirbinius, svarbu ne tik pažinti jų medžiagos savybes, bet ir žinoti, kada ir kur konkreti technika vyravo. XIX a., suklestėjus mašininėi gamybai, geležies dirbiniuose plačiai naudoti įvairūs fabrikuose pagaminti geležies ruošiniai. Stambiose metalo įmonėse buvo valcuojami kampuoti strypai ir apvalūs virbai, iškertamos įvairių storių ir pločių geležies juostos ir skarda, gaminamos kniedės ir apkabos. XIX a. pab. fabrikuose taip pat buvo liejamos ar šlampuojamos kryžių puo-

99 Pvz., Marija Purvinienė, „Metaliniai kaltiniai kryžiai Priekulės apylinkių kapinėse“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius, 2005, t. 12, p. 117.

100 Pvz., Antanas Stravinskas, „Lietuviškųjų geležinių kapų kryžių puošyba“, in: *LKMA Metraštis*, T. XI, Vilnius, 1997, p. 218.

101 Pvz., Arūnas Kazys Kynas, *op. cit.*, p. 21–22.

102 Tokia prasme žodis *ślusarstwo* vartojamas lenkų dailių geležies dirbinių tyrimuose. Taip pat teigiama, kad ši šaltojo kalimo technika (lenk. *kuty na zimno*), buvo perimta iš vokiečių. Małgorzata Białostocka, „Żeliwne dekoracje w twórczości Romana Szewczykowskiego“, in: *Ochrona Zabytków*, 2006, Nr. 4, p. 50.

103 Pvz., Antanas Stravinskas, „Metalų plastika Klaipėdos krašto paminkluose“, in: *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 6, p. 46.

104 Pvz., A. Kynas, *op. cit.*, p. 19.

šybos detalės: įvairių profilių riestės, strėlės, burbulo ir kitų formų antgaliai, reljefinės puošmenos. Klaipėdos krašte, perėmusiame industrializuotos Vakarų Prūsijos metalo apdirbimo tradicijas ir naujoves, antkapiniai kryžiai atrodė labai puošniai, tačiau juose buvo daug standartinių elementų, dominavo „šaltas“ įrankio žymių nepaliekantis formavimas. Lietuvoje vyravo kryžiai, suformuoti iš žaizdre įkaitintos geležies. Juose daugiau rankų darbui būdingų netolygumų, mažiau fabrikuose pagamintų puošmenų. Technologinius kryžių gamybos skirtumus galima pastebėti ir lyginant miestų ir miestelių (kaimų)¹⁰⁵ kapinių kryžius. Miestų kapinėse unifikuoatų, šalta formuotų kryžių daugiau nei provincijoje, tuo tarpu mažesnių miestelių kapinėse buvo statomi paprastesnės konstrukcijos karštai formuoti kryžiai.

Lietuvoje įsitvirtino nuostata, kad rankiniu būdu gaminti geležies dirbiniai yra archajiškesni, taigi, ir vertingesni. Tačiau XIX a. pramonės perversmo laikotarpiu nuo standarto nutolęs, grubus rankų darbo kūrinys buvo siejamas su nepažangia kaimiška amatininkyste. Disertacijoje nė vienam iš gamybos būdų neteikiama pirmenybė, tačiau dirbinių savybės išryškinamos, norint pabrėžti krašto ir jo paveldo savitumą, atskleidžiant menines geležies dirbinių savybes.

XXI a. intensyvėjant Lietuvos taikomosios dailės ir amatų istorijos tyrimams, išryškėjo nesunorminta, paini, dažnai ir netiksli geležies amato terminija. Sovietmečiu ir XX a. pabaigoje visi iš geležies pagaminti kryžiai buvo priskiriami *meninės kalvystės* dirbiniams bei lietuvių liaudies meno objektams. Tyrinėtoja Giedrė Gaidelytė bene pirmoji suabejojo termino *meninė kalvystė* universalumu ir pasiūlė meninius geležies dirbinius vadinti jungtiniu pavadinimu *meninė kalvystė-šaltkalvystė*¹⁰⁶. Savo išvadas ji pagrindė dviejų giminingų amatininkų cechų – kalvių ir šaltkalvių – produkcijos analize, kuri parodė, kad cechuose pagaminti dailieji geležies dirbiniai, taip pat ir tyrinėtojos minimi bažnyčių bokštų kryžiai, buvo bendras miestų kalvių ir šaltkalvių kūrinys¹⁰⁷. Kyla klausimas, ar terminas *meninė kalvystė-šaltkalvystė* taikytinas ir antkapiniams geležies kryžiams? Antkapinių kryžių gamyba, skirtingai nei bažnyčių ir koplyčių bokštų kryžių, Lietuvoje nebuvo reglamentuota¹⁰⁸, juos galėjo gaminti ir

105 Kaimų kapinėse metaliniai kryžiai buvo labai reti.

106 Gaidelytė Giedrė, „Meninė kalvystė ir/ar šaltkalvystė XVI–XIX a. Lietuvoje. Terminijos tikslinimas Vilniaus amatininkų veiklos ir produkcijos pavyzdžiu“, in: *Kultūros paminklai*, Nr. 16, Vilnius: Savastis, 2011, p. 63.

107 *Ibid.*, p. 51–53.

108 Pagal 1751 m. kovo 1 d. Vilniaus burmistro žinybos dekreto nutarimus, neornamentuotus bažnyčių, cerkvių ir koplyčių kryžius gaminti turėjo kalvių cechai, o sudėtingesnius, subtiliau ir gausiau dekoruotus – šaltkalvių.

kalviai, ir šaltkalviai¹⁰⁹, miesto amatininkai ir kaimų meistrai. Dalis geležinių kryžių buvo gaminama ir metalo fabrikų dirbtuvėse. Tad geležiniai kapų kryžiai XIX a. II p. – XX a. pr. buvo ne tik amatininkų dirbiniai, bet ir fabrikų gaminiai. Taigi, G. Gaidelytės pasiūlytas terminas *meninė kalvystė-šaltkalvystė* nėra pats tinkamiausias analizuojant antkapinius kryžius. Jis disertacijoje pavartotas tik kelis kartus, nurodant vietas, kuriose klestėjo tiriamuoju laiku persipynę dailiosios kalvystės ir šaltkalvystės amatai. Kapų kryžius įvardijančios sąvokos užsienio literatūroje atitinka lietuviškus terminus *meninė kalvystė* arba *meniniai/meniški metalo dirbiniai* (vok. *Kunstschmiede*, rus. художественная ковка, художественный металл, angl. *ironwork*, pranc. *la ferronnerie d'art*). Remiantis tarptautinėmis analogijomis, disertacijoje dažniausiai vartojama *meninių (dailiųjų) geležies dirbinių* sąvoka, nes ji, nesivieliant į kalvystės ir šaltkalvystės amatų painiavą, taikliai apibūdina geležinius dirbinius, turinčius meninių ypatybių. Į sąvokos apibrėžtį patenka ir antkapiniai geležies kryžiai.

1.1.2.2. Konstrukcija ir tektonika

Mokslinėse ir kraštotyrimo pobūdžio publikacijose dažniausiai minimi du pagrindiniai kaltinių kryžių konstrukcijos tipai: *vienastiebiai* (kartais jie dar vadinami tradiciniais arba *juostiniais*) ir *dvistiebiai* (arba *daugiastiebiai*, *ažūriniai*)¹¹⁰. Disertantės nuomone, šie kryžių konstrukcijų pavadinimai nėra tikslūs. Juostiniais gali būti vadinami tik iš juostinės geležies paruošų kaldinti kryžiai, tačiau terminas nieko nepasako apie konstrukciją. Įvardijimas ažūrinis labiau nusako ne konstrukcijos, o išraiškos savybę, beje, bendrą visų tipų kryžiams. Skirstymas – vienastiebis ar dvistiebis – nėra prasmingas, nes visi tiriamojo laikotarpio kryžiai yra vienastiebiai. Dvistiebiai, daugiastiebiai kryžiai atsirado sovietmečiu, kai paplito iš vamzdžių suvirinti paminklai, iš kurių kamieno „išauga“ du ar daugiau kryžių. Metalinių kryžių tyrimai yra palyginti jauna sritis, jos terminija tebekuriama, koreguojama. Atrodo, kad tiksliausi (nors anaipatol ne tobuli) yra etnografo Vacio Miliaus naudoti kaltinių kryžių tipologiniai terminai: *stiebiniai* ir *rėminiai*¹¹¹. Šie sąlyginiai kryžių konstrukcijų pavadinimai bus vartojami ir disertacijoje.

109 Kalvio ir šaltkalvio sąvokos XIX a. pab. nėra aiškiai apibrėžtos: 1893 m. Rusijos imperijoje panaikinta amatininkų cechų sistema, taigi, ir griežtas skirstymas į kalvius ir šaltkalvius, be to, daugėjant fabrikuose dirbančių bei privačiai sudėtingus metalinius įrenginius taisančių šaltkalvių, šaltkalvystė pradėta sieti ne su meninių geležies dirbinių gamyba, bet su mechanikos išmanymu.

110 Tokios klasifikacijos pradininkas – Antanas Stravinskas, „Geležinių kapų kryžių puošyba“, in: Šiaurės Atėnai, 1996, kovo 2 d., p. 9; idem, „Lietuviškųjų geležinių kapų kryžių puošyba“, op. cit., p. 219; idem, „Pietryčių Lietuvos geležinius kryžiai“, in: *LKMA Metraštinis*, T. XXI, Vilnius, 2002, p. 58.

111 Vacys Milius, „Raudėnų ir Pamockės kapinės“, in: *Raudėnų kraštas*, Vilnius: Diemedis, 2007, p. 414.

Stiebinių kryžių konstrukcija yra elementari – statmenai susikertančios vertikalės ir horizontalės junginys. Tai paprasčiausias ir seniausias kryžiaus konstravimo būdas, kurį naudojo ir profesionalūs miestų, ir savamoksliai kaimų amatininkai. Provincijos meistras šio tipo kryžius dažniausiai kalė iš geležies juostų – kryžmiškai vieną ant kitos uždėjęs, jos buvo sujungiamos kniede, kurią vėliau uždengdavo Nukryžiuotojo figūra (4 il.). Miestuose tokiems kryžiams dažniau naudotos keturkampio (stačiakampio ar kvadratinio) skerspjuvio geležies kartys, labai retai – apvalaus skerspjuvio strypai. Paprastą šio tipo kryžių konstrukciją kartais pajvairina kiti struktūriniai elementai: kryžiaus šakos apjungiantis ratas ar rombas, dekoratyvios stiebo lygiagretės ir atramos (5 il.).

Rėminių kryžių konstrukcija sudėtingesnė. Konstrukcijos pagrindas – kryžiaus formos rėmas, sumontuotas iš keturkampių (retais atvejais – apvalių) strypų. Paprastesnių ar liaudiškos stilistikos kryžių rėmas dažniausiai yra tiesių, statmenai susikertančių linijų, išlankstytas iš plonesnių geležies paruošų (6 il.). Profesionalių šaltkalvių ir kalvių kuriama kryžiaus rėmo struktūra pajvairinama įvairaus piešinio užpildais, įgaubta ar išgaubta kontūro linija, profiliuotomis šakų užbaigomis (7 il.).

Pasitaiko kryžių, kurių konstrukcijos tipą sunku identifikuoti. Antai liaudiškos stilistikos stiebinių kryžių šakos, tradicinių geležinių viršūnių pavyzdžiu, kartais yra kiaurinės. Juostinė geležis per vidurį įskeliama ir išplečiama arba, jei geležies juostos plačios, stačiakampės ertmės būdavo tiesiog iškertamos. Tokios kiaurinės šakos labai primena rėminę kryžiaus struktūrą, tačiau kryžiaus apačioje visada lieka vientisa geležies juosta (8 il.). Mišrią, komplikotą kryžių konstrukciją mėgo miestų meistras. Jų kaldintuose paminkluose varijuota ir stiebinių, ir rėminių kryžių struktūriniais elementais, be to, naudoti įvairūs geležies ruošiniai: apvalaus ir/ar keturkampio skerspjuvio virbai, plokščios geležies juostos, skarda, viela, apvalių formų liejiniai ir kita. Kartais tokių kryžių neįmanoma priskirti kuriam nors iš minėtų konstrukcinių tipų, nes juose vyrauja abu ir yra lygiaverčiai (9 il.).

Verta išskirti dar vieną kaltinių kryžių tipą – *kryžiai su kaltiniu tūriniu postamentu*¹¹². Tai savita paminklų grupė, kurių sąrangą papildo ryškus erdvinis elementas. Antkapinių kryžių su kaltiniu postamentu nėra labai daug, tačiau jų galima rasti beveik visoje Lietuvoje, išskyrus Dzūkiją. Gausiausiai tokie kryžiai buvo statomi Žemaitijoje ir Aukštaitijoje. „Žemaitiški“ kaltiniai postamentai yra gana paprasti, su trimis ar keturiomis atramomis, nukirsto kūgio ar keturšonės piramidės formos (10 il.). Aukštaitijoje buvo naudojamos įvairesnės metalinių postamentų konstrukcijos:

112 Jurgita Pačauskienė, „XIX a. pabaigos–XX a. vidurio kaldinti kryžiai Raseinių rajono kapinėse“, in: *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 5, p. 42.

kubo¹¹³, kėdės ar suoliuko formos, cilindro ir ašočio pavidalo, taip pat gana aukšto ketursienio obelisko tipo postamentai (11–13 il.). Žemaitijoje ir Vidurio Lietuvoje kaltiniai postamentai buvo ažūriniai, o Aukštaitijoje – ažūriniai ir aklini (dėžiniai)¹¹⁴. Tūrinių geležinių paminklų grupei reikėtų priskirti ir kaltinius kryžius, kurių ne tik postamentas, bet ir visa kryžma yra erdvinės konstrukcijos. Šie kryžiai vertingi dėl neįprastos ir komplikotos erdvinės struktūros ir retumo¹¹⁵.

Dar vienas erdvinis elementas kryžiuose, tiesa, ne visada susijęs su jo konstrukcija – tai stogeliai, baldakimai ir nišos, skirtos Nukryžiuotojo, Dievo Motinos ir šventųjų figūrėlėms, – nuo primityvių iki dailiai ornamentuotų, puoštų skardos karpiniais, kaltiniais ar lietais elementais (14–16 il.).

Kryžiaus ir akmens jungtis – taip pat svarbi konstrukcinė ir dekoratyvi detalė. Dažniausiai antkapinio geležinio kryžiaus koto galas ar jo kaltinio postamento „kojos“ įleidžiami į akmeninio postamento viršuje išgremžtas ertmės ir sutvirtinami dervomis (17 il.). Tačiau būta ir kitokių jugimo būdų. Aukštaitijos amatininkai naudojosi ir geležinių viršūninių kryžių tvirtinimo technologija. Todėl kryžius su postamentu jie jungdavo ne tik tradiciškai kryžių įkalant (paprastesnis liaudiškas principas) ar įsukant į akmenį sriegiu (sudėtingesnis profesionalų naudotas metodas), bet ir tvirtinant akmens paviršiuje. Paprasčiausias tokio išorinio tvirtinimo būdas – perskėlus kryžiaus kotą ir iš abiejų pusių „apkabinti“ juo akmens viršų (toks antkapinio kryžiaus tvirtinimo būdas Lietuvoje retas¹¹⁶). Sudėtingesnis – iš geležies skardos suformuoti akmens viršugalvį apglėbiantį „gaubtą“ ir sujungti jį su kryžiumi (18 il.). Miestų meistrai, gaminę masyvius, daug sveriančius kryžius, kaltiniams ir iš ketaus lietiems kryžiams taikė bažnyčių bokštų kryžių įtvirtinimui naudotą būdą – atramą kryžiaus reverse, o kartais ir abiejose pusėse (19 il.). Turbūt dėl praktinių paskatų – jungties su akmeniu stabilumo – kryžiaus papėdė būdavo įvairiais būdais išplatinama, dažnai komponuojamos dvi į kryžiaus stiebą ir akmens paviršių besiremiančios voliutos (20 il.). Kryžiaus išplatinimas apačioje buvo svarbus meninei dirbinio išraiškai ir turėjo simbolinę prasmę – plėtėjantis siluetas atitiko medžio šaknų paralelę, mitinio Pasaulio medžio įvaizdį.

113 Kryžių su kubo formos postamentu Vajasiškio apylinkėse (Zarasų r.) užfiksavo Alfredas Širmulis, in: Alfredas Širmulis, *Lietuvių liaudies memorialiniai*, p. 161, 218 il.

114 Pavyzdžių buvo publikuota: Jolanta Zabulytė, „Anykščių rajono XIX a. pab.–XX a. I pusės kaltiniai kryžiai Aukštaitijos paminklų kontekste“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, sudarytoja Jolanta Zabulytė, Utena: Utenos spaustuvė, 2012, p. 72.

115 1965 m. Švenčionių, o 1968 m. Anykščių kapinėse tūrinius kryžius užfiksavo fotografas A. Paulauskas (LNM EKS fototeka, E 21839, E 26088, E 21841).

116 Pastebėtina, jog buvo naudojamas Šiaurės Estijos antkapiniuose kryžiuose.

1.2. Amato tradicijos sklaida Vakarų Europoje

1.2.1. Ketaus kryžius – dailiosios liejininkystės objektas

Meninė ketaus liejyba Vakarų Europoje užgimė XV a. dabartinės Vokietijos teritorijoje¹¹⁷. Greta sparčiais tempais besivystančios ginklų gamybos, XV a. buvo liejami namų apyvokos daiktai, židinio plokštės, varpai ir antkapiniai paminklai – kryžiai ir plokštės¹¹⁸. To meto ketaus liejybą vokiečiai nedvejodami vadina meno šaka (*Kunstszweig*), o puoštus ketaus dirbinius priskiria dailiesiems amatams (*Kunsthandwerk*)¹¹⁹. Meniniams ketaus liejiniams piešinius kūrė garsūs dailininkai: Albrechtas Düreris, Lucas Cranachas vyresnysis, Hansas Schäufelinas¹²⁰, Hansas Aldegreveris, o nemažai XVI a. vokiečių skulptorių (broliai Hansas ir Christophas Waltheriai, Georgas Schröteris) gamino modelius ir liejimo formas židinio plokštėms¹²¹. Yra žinomas XVI a. meistras, kuris liejo ketaus kryžius. Tai Tryro apylinkėse dirbęs liejikas Eifelis. Du jam priskiriami ketaus kryžiai (vienas jų – antkapinis) saugomi Tryre *Reino krašto muziejuje* (*Rheinisches Landesmuseum Trier*)¹²².

Meninė ketaus liejyba išstbulėjo XVIII a. pabaigoje, kai atsirado galimybė padidinti liejimo temperatūrą ir geriau išvalyti ketų. Dėl didžiųjų patobulinimų metalo apdirbimo srityje (jie bus aptarti disertacijos II dalyje), iš ketaus tapo įmanoma išlieti subtilesnio ir sudėtingesnio reljefo ornamentus. Ketaus liejybos teikiamomis galimybėmis susižavėjo nemažai XIX a. Europos menininkų. Jie noriai bendradarbiavo su modernizuotų ketaus liejyklų savininkais ir personalu, kūrė dirbinių projektus ir modelius, ruošė profesionalius modeliuotojus (taip vadinami modelius gaminantys

117 Iki tol iš ketaus lieti dirbiniai buvo gaminami Kinijoje. *The New Encyclopædia Britannica*, Volume 9, Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila, Seoul: Encyclopædia Britannica, Inc., 1980, p. 894; Алексей Петриченко, *Искусство литья*, Москва: Знание, 1975, p. 87.

118 Heiderose Langer, „Fascination Eisen oder wie man das Material zum Sprechen bringt“, in: *Schmuck und andere Kostbarkeiten: Eisenkunstguss aus der Hanns Schell Collection Graz*, [parodos katalogas], 2003, p. 8.

119 Eva Schmidt, *Eisenkunstguß*, Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1976, p. 5.

120 Pavardės rašyba įvairuoja: Schäufeleinas, Schäuffeleinas, Scheifelenas, Scheuflinas.

121 Julius Nitsche, *Eisenguss*, Berlin: Gustav Weise Verlag, 1942, p. 4.

122 Peter Seewaldt, „Grabkreuz und Kruzifix: zwei Eifeler Denkmäler des sechzehnten Jahrhunderts aus Gusseisen im Rheinischen Landesmuseum Trier“, in: *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier. Aus der Arbeit des Rheinischen Landesmuseum Trier*, Nr. 32, Trier: Rheinisches Landesmuseum, 2000, p. 95–98.

meistrai¹²³) bei formuotojus (t. y. liejimo formas ruošiančius meistrus) ir vis tobulino liejybos technologijas. Dalis dailininkų ir kitų aukšto lygio specialistų kurį laiką patys dirbdavo liejyklose, net apsigyvendavo fabrikų teritorijose¹²⁴. Verta pastebėti, kad menininkų bendradarbiavimas su pramonės įmonėmis ypač buvo skatinamas Prūsijos vyriausybės. Antai Prūsijos finansų ministerija, norėdama pakelti meninių amatininkystės lygį, įsteigė ministerijos padalinį, skirtą prekybai, amatams ir statybai (*Technische Deputation für Handel, Gewerbe und Bauwesen*), kuriam vadovavo Peteris Christianas Wilhelmas Beuthas (Peter Christian Wilhelm Beuth, 1781–1853) – įtakingas Prūsijos valstybininkas, pramonininkas ir amatų žinovas¹²⁵. Jis kartu su žymiu to meto architektu, skulptoriumi, tapytoju, scenografu ir dekoratyviosios dailės kūrėju Karlu Friedrichu Schinkeliu (Karl Friedrich Schinkel, 1781–1841) parengė ne vieną pavyzdžių knygą amatininkams¹²⁶ bei reikšmingiausią XIX a. pirmosios pusės industrinio meno pavyzdžių traktatą *Pavyzdžiai fabrikantams ir amatininkams* (*Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker*, 1821–1837)¹²⁷. Įkvėpti meno istoriko Johanno Joachimo Winckelmanno antikinio meno „pamėgdžiojimo“ idėjos ir mašininio darbo teikiamų galimybių, leidinio sumanytojai siekė kuo plačiau paskleisti „tobulų“, klasikinio meno kanonais paremtų dirbinių kopijas: „dėl kūrinių padauginimo (turima omenyje – tiražavimo, – J. P.) [...] meno pažinimas daugiau nebebus uždarytas muziejuose ar neprieinamose privačiose kolekcijose“¹²⁸. Anot *Pavyzdžių* autorių, gražūs ir pigūs

123 Kadangi ketaus liejinių modeliai dažniausiai būdavo iš medžio, Vokietijoje modeliuotojai kai kada vadinami *formų drožėjais* (vok. Formschneider).

124 XIX a. metalo fabrikai – tai ištiesi kaimai ar miestų kvartalai su savo mokyklomis, ligoninėmis, net taupomosiomis kasomis ar kitomis įstaigomis.

125 Christianas Peteris Wilhelmas Beuthas kurį laiką dirbo Finansų ministerijoje, vėliau savo gyvenimą susiejo su meno ir amatų mokymu: buvo ne vienos amatų mokyklos (institutų) įkūrėju, Statybos akademijos (Bau Akademie) direktoriumi. In: Franz Hermann Kiefer, *Schinkel und die Industrialisierung Preußens*: Disertacija, Kassel: der Philipps-Universität Marburg, 2004, p. 222. Prieiga internete: http://archiv.ub.uni-marburg.de/diss/z2005/0131/pdf/Dissertation_Kiefer_Hauptteil.pdf, [žiūrėta 2013.02.25].; *Karl Friedrich Schinkel 1781-1841, Aus seinem Berliner Schaffen*, Berlin: Berlin-Information, 1983, p. 77.

126 *Vorlegeblätter für Zimmerleute* (1827), *Vorlegeblätter für Maurer* (1830), *Vorlegeblätter für Baumeister* (1844).

127 Traktatu leidiny vadinamas dėl savo masto: penkiolika metų (1821–1836) leistas dviomis yra ne tik meno, bet ir mokslinis leidiny – piešinius (raižinius) lydi tekstai. *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker, Architektonische und andere Verzierungen*, B. I., herausgegeben von der technischen Deputation für Gewerbe, T. 1, Berlin: August Petsch, 1821; Teil: 2. *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker. Geräthe, Gefässe und kleinere Monumente*, Berlin: Technische Deputation für Gewerbe, 1836.

128 Citata iš įvadinio Beutho teksto, in: *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker*, herausgegeben von der technischen Deputation für Gewerbe, T. 1, Berlin: August Petsch, 1821–1830, p. VII.

daiktai gali atsirasti kiekvieno žmogaus, net ir nelabai turtingo. aplinkoje: „jie privalo būti pigesni ir pagal galimybes geresni nei pagaminti rankomis“¹²⁹.

XIX a. I p. Prūsijoje kūrėsi naujos meno ir amatų mokyklos Breslau (dab. Wrocław), Karaliaučiuje ir kituose miestuose, steigėsi vis daugiau modernia technika aprūpintų fabrikų. Atsirado poreikis „formuoti studentų skonį“ bei apsaugoti serijinę gamybą nuo menkaverčių dirbinių antplūdžio, todėl profesionalų sukurti gaminių pavyzdžiai (Vorbilder) vyriausybės rūpesčiu buvo siunčiami į svarbiausias mokslo įstaigas, bibliotekas¹³⁰ bei dailių dirbinių fabrikus, o aptariamojo traktato įvade buvo įrašyta įsakmi pramoninio meno gamybos instrukcija: „Pabrėžiame, jog fabrikantas ar amatininkas negali pats komponuoti [taip norėta apsaugoti tobulą antikinį meną nuo galimų nemokšiškų iškreipimų – J. P.], bet turi kruopščiai, ištikimai ir su išmanymu, skoniu sekti nurodytu pavyzdžiu.“¹³¹ Daugiausia piešinių šiam leidiniui sukūrė jo sudarytojai – Schinkelis ir Beuthas. Tarp pavyzdžių buvo išspausdinti ir jūdviejų projektuoti antkapiniai paminklai. Šie antkapinių ketaus kryžių pavyzdžiai vėliau buvo perkelti į Karališkųjų Prūsijos ketaus liejyklų katalogus¹³².

Kokią reikšmę šis leidinys turėjo meninei ketaus liejybai? Svarbiausia tai, kad pavyzdžių lakštuose pateikti taikomosios dailės dirbinių ar jų detalių (ornamentikos) pavyzdžiai gausiai kartoti vėlesniuose leidiniuose. *Pavyzdžiai* ilgam įsitvirtino XIX a. taikomosios dailės estetikoje, taip pat ir pramoninėje gamyboje, o masiškai gaminamų taikomosios dailės dirbinių mada gavo *Schinkelio reformos* pavadinimą¹³³. Dėl šio lei-

129 Franz Hermann Kiefer, *op. cit.*, p. 79.

130 *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker* kaip dovana buvo atsiųstas ir į Karališkąją Varšuvos biblioteką, tačiau šis egzempliorius, atrodo, neišliko. *Ibid.*, p. 81.

131 *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker, op. cit.*, p. VI.

132 Tai teigia beveik visi Schinkelio kūrybos bei prūsiškų ketaus liejinių tyrinėtojai, pvz., Joachim Skerl, „Schinkels Einflußnahme auf das Kunstgewerbe“, in: *Schinkels Studien*, Leipzig: Gärtner, 1984, p. 207; Rainer Hilse, Grabkreuze aus der Berliner Eisengießerei im Stile des von Schliemann bestellten Monuments, in: *Heinrich-Schliemann-Gesellschaft* [interaktyvus, žiūrėta 2013 02 15], http://www.schliemann-museum.de/hsg/Spendenaufuf_071012.html. Deja, tų leidinio dalių, kuriose buvo publikuoti ketaus kryžių pavyzdžiai, disertantei neteko pamatyti. Vis dėlto nemažai pagal Schinkelio piešinius sukurtų ketaus antkapių pavyko identifikuoti, remiantis Schinkelio kūrybos studijomis ir Vokietijos, ypač Berlyno antkapinių paminklų aprašymais.

133 Vokiečių rašytojas Theodoras Fontane (1819–1898) savo penkiatomėje *Wanderungen durch die Mark Brandenburg* rašė: „Visa amatininkystė buvo paveikta Schinkelio reformos, suteikusios stiprų postūmį amatų vystymuisi. Staliai ir raizytojai drožė pagal Schinkelio pavyzdžius, fajasas ir porcelianas buvo formuojamas pagal Schinkelio modelius, visa tekstilė buvo audžiama „šinkeliškai“. [...] Buvo geriama iš Schinkelio projektuotų taurių ir bokalų, paveikslai buvo rėminami į „šinkeliškus“ rėmus, ir antkapiniai mirusiųjų kryžiai buvo gaminami pagal Schinkelio pavyzdžius“. Joachim Skerl, *op. cit.*, p. 207.

dinio yra žinomas svarbiausias ankstyvųjų Prūsijoje masiškai gamintų ketaus kryžių ir kitų formų antkapių autorius – Friedrichas Schinkelis. Schinkelio sumanytas kryžius, skirtingai nuo kitų jo projektuotų antkapinių paminklų, buvo itin paprastas – tradicinės kryžiaus su trilapiais šakų galais formos. Gali būti, kad tokie kryžiai jau buvo liejami ar skaptuojami iš akmens, o dailininkas tik pasiūlė šią nesudėtingą kryžiaus formą lieti masiškai. Kryžiai trilapiais šakų galais buvo viena populiariausių (o gal ir populiariausia) iš ketaus liejamo kryžiaus forma iki pat I pasaulinio karo. Tokie kryžiai buvo liejami ir statomi ne tik Prūsijoje, bet visoje nuo Prūsijos į rytus nusidriekusiame Europos dalyje bei Skandinavų šalyse (21 il.).

1.2.2. Kaltiniai kryžiai – meniniai geležies dirbiniai

Meistrystės aukštumas geležies amatai pasiekė Renesanso ir Baroko epochose. XV–XVII a. dabartinėse Pietų Vokietijos, Austrijos¹³⁴, Vengrijos¹³⁵, Čekijos¹³⁶ teritorijose pradėti kaldinti ir antkapiniai kryžiai. XV–XVI a. pr. kryžių neišliko, ankstyviausi pavyzdžiai yra iš XVI–XVII a. sandūros (XVII a. dar buvo kalami renesansinio ornamento kryžiai, 22, 23 il.). Europos meninės kalvystės ir šaltkalvystės srityje tuo metu dominavo vokiečių meistrai, jie buvo bene didžiausi šios srities profesionalai, todėl aplinkinių šalių amatininkai kryžius ir kitus meninius geležies dirbinius kūrė sekdami vokiškais pavyzdžiais¹³⁷. XVII a. kaltiniai kapų kryžiai buvo statomi ir dabartinės Švedijos¹³⁸, o nuo XVIII a. II p. ir Šiaurės Estijos (bei Suomijos?)¹³⁹ teritorijoje. Skandinaviška kryždirbystės tradicija buvo lokali, labiau liaudiška, todėl aplinkiniams kraštams įtakos beveik neturėjo (24 a, b il.).

Įspūdingiausi antkapiniai geležies kryžiai sukurti Baroko epochoje. Vokiečiakalbiai antkapinių kryžių meistrai ir dailininkai kopijavo barokinius ornamentus iš XVII a.

134 Wendelin Boeheim, „Das Hämmerbare Eisen in der Kunst – Industrie“, in: *Blätter für Kunstgewerbe*, Band VI, Wien: Verlag von R. v. Waldheim, 1877, p. 30.

135 Károly Perekázy, *Schmiedekunst in Ungarn*, Budapest: Corvina Kiadó, 1982, p. 33.

136 Gustav Semerák, Karel Bohmann, *Umělecké kovárství a zámčnictví*, Praha: SNL – Nakladatelství technické literatury, 1979, p. 110.

137 Renesanso laikotarpio meninės kalvystės/šaltkalvystės amatų lyderiais laiko Vokietiją ir Ispaniją, Károly Perekázy, *op cit.*, p. 22.

138 Christian Aarsrud, „Smidda gravkors i södra Dalsland“, p. 7.

139 Tikėtina, jog švediška kryžių statymo tradicija, paveikusi Šiaurės Estijos kalvystę, galėjo pasireikšti ir Suomijoje. Apie estiškus kryžius rašyta: Kõuts Eerik, Valk Heinz, *Rist ja raud: Põhja-Eesti külasepade 18. ja 19. sajandi tehtud kalmuriste = Cross and iron: burial wrought-iron crosses from Northern Estonia made by village blacksmiths in the 18th and 19th centuries*, Tallinn: SE & JS, 1998, p. 11.

Prancūzijoje leistų meninės šaltkalvystės pavyzdžių knygų¹⁴⁰, juos pritaikė kryžių puošybai, be to, greitai ir patys pradėjo leisti šaltkalvystės ornamentų pavyzdžių lakštus. Vokiškose šaltkalviams skirtose pavyzdžių knygoje, būta ir pavienių antkapinių kryžių piešinių. Vienas ankstyviausių (ankstyviausias?) žinomas antkapinio kryžiaus projektas¹⁴¹ buvo išspausdintas anoniminiame XVIII a. pr. Niurnberge raižinių rinkinyje *Des vor Schlosser aufgezeichnete neuen Bandel-Wercks anderer Theils jedes Stuck gehalbert von einen Schlosser in Nürnberg Nr. 203* (25 il.). Kryžiaus struktūra ir ikonografija tebebuvo renesansinė, būdinga daugumai „pietvokiškų“ antkapinių kryžių: tiršta puošyba dar nemaskuoja tiesių ašių, viršūnė ir šakos tradiciškai užbaigiamos stilizuotais gėlių žiedais. Kryžmos centre – uždroma koplytėlė, skirta įrašui apie mirusįjį. Tokiame kryžiuje dar nėra Nukryžiuotojo figūros, kitų krikščioniškų simbolių, išskyrus pačią kryžiaus formą. Puošyboje gausiai naudotas tuomet madingas iš Prancūzijos kilęs kaspinių ornamentas, kuris, beje, yra ir kitų Niurnbergo raižinių rinkinyje publikuotų dirbinių ašis (*Bandel-Wercks*, pažodžiui *kaspinių kūriniai-dirbiniai*). Įsidėmėtina, kad leidinyje po pavadinimu buvo išspausdinta ir iškalbinga raižinių autoriaus instrukcija: „Kai kurie šaltkalviai pastebėjo, kad pirmoje *Kaspinių dirbinių* dalyje ne viską buvo galima iškirsti ir iškalstyti, o tik išėsdinti [?], todėl kiekvienas tebūnie laisvas viską iš šios ar pirmos dalies didinti, ilginti, daug ką praleisti ir tvarkytis kaip patinka.“¹⁴²

Žymiausia baroko laikotarpio šaltkalvystės pavyzdžių knyga vokiečių kalba – Vienos šaltkalvio, graverio bei talentingo portretisto Franzo Leopoldo Schmittnerio (1703–1761) veikalas *Neu inventierte Schlosser Reiss-Buch gezeichnet von Franz Leopold Schmittner Schlossergesell*¹⁴³. Joje buvo išspausdintas barokinio antkapinio kryžiaus

140 Pirmoji spausdinta pavyzdžių knyga šaltkalviams buvo Marthurino Jousseo *La fidèle ouverture de l'art serrurerie* (1627). Vėlesni apie šaltkalvystės amatą rašę autoriai sekė šia knyga, naudojosi jos pavyzdžiais. Tai, kad prancūziškos knygos šaltkalviams buvo paklausios, liudija greitai iš prancūzų į vokiečių kalbą išverstas bene svarbiausias XVIII a. veikalas šaltkalviams: Duhamel du Monceau, *Art du serrurier*, Paris: de l'imprimerie de L. F. Delatour, 1767 po trijų metų Danielio Gottfriedo Schreberio išversta ir išleista Leipgėje bei Karaliaučiuje: *Die Schlösserkunst*, Leipzig und Königsberg, 1769. Beje, D. du Monceau, *Art du serrurier* yra ir LMAVB.

141 Kadangi kryžiai buvo simetriški, projekte pavaizduota tik viena jo pusė. Disertantei nežinomas toks tyrimas, kuriame būtų aptariami senieji kaltinių kapų kryžių piešiniai, juos teko išskirti iš bendros informacijos apie ankstyviausias šaltkalvystei skirtas pavyzdžių knygas. Minėtas leidinys nedatuotas, tačiau, žinoma, kad jis 1710–1725 m. leistas Niurnbergo spaustuvininko Johanno Christopho Weigelio. Adolf Brüning, *Die Schmiedekunst bis zum...*, p. 91.

142 „Weil einige Schlosser davon geachtet, den Erste Theil des Bandel Wercks seyn nicht alles zu hauen und zu treiben nur zum ättern [ätzen? – J. P.], so ist ja jeden frey in diesen und Ersten Theil alles zu vergrößern, zu erweitern vieles auszulassen, und zu seinen gefallen zu richten“, *Ibid.*, p. 92.

143 Pavyzdžių piešiniai retai kada būdavo datuojami, todėl ir *Neu inventierte Schlosser Reiss-Buch...* pasirodymo metai nežinomi.

projektas (26 il.). Šaltkalviai naudojami išleistomis ornamentų ir dirbinių pavyzdžių knygomis ne aklaik kopijuodami (toks darbo pobūdis būdingesnis XIX a. II p. šaltkalvystei), o laisvai interpretuodami. Dailininkai, savo ruožtu, pavyzdžių knygose įamžindavo geriausius šaltkalvių dirbinius, kai ką pakeisdami, papildydami naujais madingais motyvais. Kaip matyti iš aptartų vokiškų leidinių, kai kurie pavyzdžius piešę dailininkai ir patys galėjo būti amatininkais. Taigi, pavyzdžių knygos – bendras menininkų ir amatininkų darbo vaisius – priemonė platinti ir diegti menines idėjas, paskata šaltkalviams tobulėti.

Baroko ir rokoko laikotarpiu Habsburgų monarchijoje ir daugelyje Šventosios Romos imperijos teritorijų – tai šaltkalviškos meistrystės klestėjimo ir tuo pačiu kaltinių antkapinių kryžių didžiausio populiarumo laikas. Tuo metu kryžių buvo sukurta itin daug, žinomos net kai kurios antkapinius kryžius kūrusių šaltkalvių pavardės¹⁴⁴. Kryžiai pasižymėjo šiai teatrališkai epochai būdingu puošnumu, iliuzoriškumu ir simbolizmu. Tada antkapiniuose kryžiuose išsikristalizavo būdinga krikščioniška ikonografija, įsitvirtino „pasaulio medžio“ modeliu paremta motyvų komponavimo schema, kuri, nors ir ne taip akivaizdi, išliko per visą XIX amžių.

Su Apšvietos epocha prasidėjo meninių geležies dirbinių, o tuo pačiu ir kalvystės bei šaltkalvystės amatų nuosmukis. XIX a. pr. geležiniai architektūros, o taip pat ir antkapių elementai užleido vietą madingiems fabrikuose gaminamiems ketaus liejiniams. XIX a. I p. Vakarų Europoje didesnių gabaritų kaltiniai kryžiai (votyviniai arba misijų) vis labiau panašėjo į ketaus kryžius: prie jų tvirtintos atskirai išlietos puošybinės detalės, dažniausiai kaltinė likdavo tik rėminė konstrukcija¹⁴⁵. Ketaus dirbiniai buvo tokie madingi, kad kai kuriuose miestuose dailiosios šaltkalvystės amatas kone nustojo gyvavęs. Antai, žymus prancūzų architektas ir teoretikas Eugenijus Viollet-le-Ducas (Eugène Viollet-le-Duc, 1814–1879) 1840 m. visame Paryžiuje nerado šaltkalvio, galėjusio nukalti palyginti nesudėtingo ornamento grotų¹⁴⁶. Aukštesniųjų visuomenės

144 Imsto šaltkalvis Bernhardas Bachnetzeris († 1753), XVII a. pab.–XVIII a. I p. gyvenęs Christofas Stöcklis iš Švaco, rokoko stilištos antkapinių kryžių kūrėjų šaltkalvių Guemų dinastija iš Ehrwaldo (Tirolis) – Johannas Guemas (1710–1796), jo sūnus Johannas Franzas Guemas (1755–1815) ir anūkas Antonas Josefas Guemas (1808–1875). Ursula Bader, Karl Wiesauer, *Schmiedeeisen in Tirol. Die Kunst Eisen zu formen*, Innsbruck-Wien: Tyrolia, 2002, p. 28–29, 43, 45, 57.

145 Pvz., 1847 m. misijų kryžius priešais Saint-Georges-Hauteville (Prancūzija) kaimo Šv. Jurgio bažnyčią. Nuotrauka publikuota: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint-Georges-Hauteville_%28Loire,_Fr%29,_croix_de_fer.JPG, [interaktyvus, žiūrėta 2016 01 12].

146 Beje, su Viollet-le-Duco vardu siejamas ir kalvystės bei šaltkalvystės amatų atgimimas XIX a. II pusės Prancūzijoje. Jo dėka vidinės Paryžiaus Dievo Motinos katedros durys XIX a. 6 deš. pradžioje buvo apkaustytos pagal senus pavyzdžius nukaldintais aptaisais (atliko šaltkalvis Boulanger). Adolf Brüning, *Die Schmiedekunst seit dem ..., op. cit.*, p. 139.

sluoksnių atstovai kaltinius kryžius laikė nemadinga atgyvena, tinkančia kaimui ar vargšams, todėl miestų kapinėse jie nestatyti. Tik pietų Prūsijos bei Austrijos-Vengrijos miesto kapinių pakraščiuose kartais pasitaikydavo nedideli, kuklūs kaltiniai kryželiai¹⁴⁷.

Senaisiais kalvystės ir šaltkalvystės kūrinių Europoje vėl plačiau susidomėta istorizmo laiku, t. y. maždaug 6-ajame XIX a. dešimtmetyje. Nuo XIX a. vidurio iki pat I pasaulinio karo Vakarų Europoje buvo leidžiamos, o Vidurio ir Rytų Europoje perleidžiamos meninių geležies dirbinių pavyzdžių knygos, jos amatininkams teikė kūrybinio įkvėpimo¹⁴⁸. Žavėjimasi senaisiais dirbiniais skatino dailių amatų gaivinimo sąjūdžiai *Arts and Crafts Movement* (XIX a. II p., Didžioji Britanija), menininkų, pramoninkų bei ekspertų (šiuolaikine prasme – menotyrininkų) sąjungos *Wiener Werkstätte* (1903, Viena), *Deutscher Werkbund* (1907, Miunchenas). Dailininkai noriai kūrė taikomosios dailės dirbinių projektus, pritaikytus fabrikų gamybai ir tradicinei rankų darbo amatininkystei. Naujos idėjos plito per vis dažniau rengiamas pramonės ir dailės parodas, specialiai taikomajam menui skirtus vienkartinius ar serijinius spaudinius, kuriuose būta ir senųjų kapų kryžių piešinių¹⁴⁹. Išsamiausias, vien kaltiniams antkapiniams kryžiams bei epitafijoms¹⁵⁰ skirtas leidinys 1909 m. pasirodė Vienoje. Jame – visų istorinių stilių kaltinių kryžių piešiniai (27, 28 il.), kuriuos sukūrė ir nupiešė tuometinis Graco kultūros istorijos ir amatų muziejaus vadovas Antonas Rathas (Anton Rath)¹⁵¹. Tačiau Lietuvoje nepaplitę nė vienas šiame leidinyje publikuotas kryžius. Beje, nežinoma, ar A. Ratho projektuoti kryžiai buvo populiarūs pačioje Austrijoje.

XIX a. II p. svarbiausiais tradicinės kalvystės ir šaltkalvystės centrais tapo Paryžius ir Viena. Pagal senuosius pavyzdžius daugiausia dirbo austrų ir italų šaltkalviai¹⁵². Austrai ir bavarai naudojo ne tik spausdintais meninių kalvystės ir šaltkalvystės

147 Medinis ar kaltinis kryžius buvo žemiausių visuomenės sluoksnių paminklas. Jana Bělová, *op. cit.*, 424 išn., p. 195.

148 Julius Raschdorff, *Abbildungen deutscher Schmiedewerke*, Berlin: Ernst & Korn, 1878; Johann Engelhorn *Musterbuch für Kunstschlosser und Kunstschmiede*, Stuttgart, 1885 (1891 m. buvo perleista lenkų kalba: *Wzornik krat, bram, okuć, balustrad, etc., etc.: dla architektów, kowali, ślusarzy, wydany w 1885 roku w Stuttgarcie przez Johanna Engelhorna*, Lublin, 1891); Franz Sales Meyer, *Handbuch der Schmiedekunst: zum Gebrauche für Schlosser und Kunstschmiede, gewerbliche und kunstgewerbliche Schulen, Architekten und Musterzeichner*, Leipzig: E. A. Seemann, 1888 ir t. t.

149 Antkapinių kryžių pavyzdžių galima rasti nuo 1851 m. Miunchene leistame meno ir amatų žurnale *Kunst und Handwerk*, nuo 1872 m. Vienoje – *Blätter für Kunstgewerbe*.

150 Lietuvoje mažai žinoma protestantiško antkapio forma, kurią sudaro ornamentuota geležies plokštė (gali būti lieta iš ketaus), iškelta ant puošnaus į žemę įleisto stovo. Plito Klaipėdos krašte.

151 Anton Rath, *Entwürfe von Grabkreuzen und Schrifttafelständern aus Schmiedeeisen in all Stilarten von der Gotik bis zur neuesten Formgebung*, Wien: Schroll, 1909.

152 Gew.-H. (pagal p. Dietrich pranešimą) *Über Kunstschmiede-Arbeiten*, *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 1883, Nr. 83, p. 200.

dirbinių pavyzdžiais, bet ir išlikusiu geležies amatininkystės paveldu, nuosavomis kaltinių dirbinių kolekcijomis. Bene pirmasis nykstančius Austrijos kapinių kaltinius kryžius pradėjo rinkti žymiausias XIX a. II pusės Vienos šaltkalvis Albertas Milde (1839–1904)¹⁵³. Privačių kolekcijų pagrindu vėliau buvo įkurti muziejai, o nacionaliniuose muziejuose atsirado senų geležinių kapų kryžių rinkiniai¹⁵⁴.

XIX a. Lietuvos kaimynystėje esančiuose Rytprūsiuose, kitaip nei pietinėse vokiškose žemėse (dabartinėje Austrijoje, Tirolyje ar Bavarijoje), XIX a. pab. dominavo ne rankų darbo, o pramoninė kalvystė ir šaltkalvystė, todėl dailieji geležies dirbiniai buvo nepriekaištingos techninės kokybės, tačiau mažiau įdomūs dėl standartinių kompozicijų bei štampuotų puošmenų.

Lietuvišką kaltinių antkapinių kryžių gamybą labiausiai paveikė vokiška kryždirbystės tradicija. Ji į Lietuvą atėjo skirtingais keliais: pietryčių Lietuvoje per kaimyninę Lenkiją, Žemaitijoje – tiesiogiai iš Prūsijos, Šiaurės Lietuvoje – iš Kuršo. Didžiuosiuose Lietuvos miestuose būta net atskirų vokiečių šaltkalvių cechų. Tiesa, Lietuvoje vokiška kryžių kaldinimo tradicija buvo modifikuota, supaprastinta, pritaikyta prie vietinių sąlygų ir kryždirbystės tradicijų.

1.3. Metalinių antkapinių kryžių raida Lietuvoje

1.3.1. Kapinių tvarkybos pokyčiai ir kryžių statyba

Laikotarpis, kai Europoje paplito metaliniai antkapiai, sutapo su visame krikščioniškame pasaulyje vykusiomis kapinių reformomis. XVIII a. II p. – XIX a. Rusijoje¹⁵⁵, Vakarų Europoje ir JAV buvo nustatomos naujos kapinių priežiūros ir laidojimo taisyklės, sukurtos pagal tuo metu galiojusias higienos normas ir estetinius reikalavimus. Besiplečiantys

153 Renesansinio antkapinio kryžiaus piešinys iš jo kolekcijos buvo publikuotas *Blätter für Kunstgewerbe*, Band XVI, Wien: Verlag von R. v. Waldheim, 1887, Heft X, Taf. 52. Daugiau apie A. Milde: k. k. *Hof-Kunst-Bauschlosser und Eisenkonstrukteur Albert Milde*, [interaktyvus, žiūrėta 2013 01 24], <http://www.albertmilde.com/>,

154 Žymiausias Europoje privatus antkapinių kryžių muziejus-kalvė yra Ebersbergo miestelyje netoli Miuncheno: *Grabkreuzmuseum Manfred Bergmeister*, [interaktyvus, žiūrėta 2013 01 24], <http://www.bergmeister-kunstschmiede.de/grabkreuzmuseum/>. Senųjų (iki XIX a.) geležinių kapų kryžių rinkinius turi visi didieji Vokietijos, Austrijos, Vengrijos, Čekijos, Slovėnijos ir Slovakijos muziejai.

155 Rusijoje ir Bavarijoje socialinių reikmių sąlygoti kapinių perkėlimo procesai prasidėjo bene anksčiausiai, t. y. XVIII a. I pusėje. Alfons Parczewski, *Kościelne prawo pogrzebowe*, [s.l., s.a.], in.: LVIA, f. 1135, ap. 16, b. 103, l. 10; Vida Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, p. 11.

šventoriaus kapinių plotai trukdė miestų gyvenimui, sanitarinės komisijos įrodinėjo miesto kapinių žalą orui ir vandeniui, todėl daugelyje Europos valstybių buvo nuspręsta įkurti kapines už gyvenamųjų kvartalų. Didžiausią postūmį perkelti kapines už miesto ribų davė 1776 m. Prancūzijoje paskelbtas ediktas *Dél kapinių perkėlimo*¹⁵⁶ bei žymiausių tuometinio Paryžiaus užmiesčio kapinių – Per Lašez (*Père-Lachaise*)¹⁵⁷ populiarumas. Draudimas laidoti bažnyčios pastate ir miesto teritorijoje Abiejų Tautų Respublikoje įsigaliojo 1792 m.¹⁵⁸, tačiau svarbiausios už miesto ribų esančios kapinės buvo įkurtos jau kiek anksčiau: – Lyšakovskio Lvove (1786 m.)¹⁵⁹, Povonczkų Varšuvoje (1790 m.). Pirmosios kapinės už Vilniaus miesto ribos iškilmingai pašventintos 1798 metų liepos 8 d. prie Šv. Stepono bažnyčios, o XIX a. pradžioje buvo įsteigtos ir žymiausios užmiesčio kapinės: Rasų (1801), Evangelikų (1808), Bernardinų (1810)¹⁶⁰.

Verta pastebėti, kad Lietuvos bažnytkaimių ir mažesnių miestelių kapinės iš tradicinės vietos šventoriuose perkeliama nebuvo. Atvirkščiai, Bažnyčios hierarchai ragino, kad valstiečiai saviškius laidotų šventoriuje, o ne apleistose laukų kapinaitėse, kurias atokesnių kaimų žmonės rinkosi vadovaudamiesi praktiniais sumetimais: jos buvo arti, laidojant nereikėjo tartis su kunigu ir kita¹⁶¹.

XIX a. Lietuvoje būta ir stichiškai už gyvenamųjų vietovių atsirandančių kapinių: epidemijų aukų, karių, vargšų, valstiečių¹⁶². Jos nepriklausė nei bažnyčiai, nei civilinei jurisdikcijai. Nykūs tokių kapinių vaizdai XIX a. vid. aprašyti Adomo Kirkoro¹⁶³, parapijų vizitacijose¹⁶⁴. „Šeimininko neturinčiose“ kapinėse retai kada iškildavo

156 Ediktas į lenkų kalbą išverstas tais pačiais 1776 metais. *Warszawski rzymsko-katolicki cmentarz św. Wincentego na Bródnie 1884–1934, celem upamiętnienia 50-lecia cmentarza*, wyd. Franciszek Karpiński, Warszawa: [s.n.], 1934, p. 12–13.

157 Oficiali kapinių atidarymo data 1804 m., bet laidoti ir perlaidoti iš miesto kapinių žymius žmones pradėta gerokai anksčiau.

158 Draudimas išspausdintas Abiejų Tautų Respublikos Policijos komisijos universale *Dél kapinių ir skerdyklų*. „Uniwersał Komisji Policji Obojga Narodów względem cmentarzów i szlachtuzów, dn. 2 lutego“, in: *Suplement do „Gazety Warszawskiej“*, 1792, Nr. 20, p. 1.

159 Stanisław Nicieja, *Cmentarz Lyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1990, p.10; Vida Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, p. 12.

160 Vida Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, p. 12.

161 Liudas Jovaiša, *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje*, daktaro disertacija, Vilnius: 2004, p. 101. XIX a. I p. Vilniaus apylinkėse savavališkų laidojimų būta ir tarp stačiatikių: Никодим Соколов, *op. cit.*, p. 13.

162 Vida Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius 2003(?) p. 13; Juozas Petrulis, „Kaimų kapinaitės“, 1941, in: LNB RKRS, f. 127–129, l. 3.

163 Adomas Kirkoras, *Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 139.

164 *Vyskupo Ignato Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.*, sudarė ir parengė Vytautas Jogėla, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Lietuvos istorijos institutas, 2001, p. 157.

bendras kapinių kryžius¹⁶⁵, individualūs kapai taip pat ne visada buvo pažymimi net paprastais mediniais kryželiais. Žinoma, šios rūšies kapinėse nestatyti metaliniai antkapiniai kryžiai. Tačiau į tyrimo lauką patenka privačios vienos giminės / šeimos ar vienuolių kapinės¹⁶⁶. Jos, kaip ir užmiesčio kapinės, buvo vyskupo ar kito dvasininko šventinamos, jų steigimui reikėjo gauti pasaulietinės valdžios leidimą, jose buvo statomos laidojimo koplyčios arba / ir kitų rūšių antkapiniai paminklai, tarp jų ir metaliniai kryžiai.

Naujai įsteigtose užmiesčio kapinėse galiojo ir bažnytinės, ir civilinės valdžios įstatymai. Miestų valdžia skirdavo kapinėms žemę (privačių kapinių atveju – duodavo leidimą jas steigti), sprendavo kapinių uždarymo / perkėlimo klausimus, įpareigodavo kapinėmis rūpintis atsakingas religines bendruomenes, tvirtindavo ar nustatydavo naujas laidojimo taisykles. Kapinių ir kapų šventinimas, kapinių apsauga ir tvarkos palaikymas tekdavo religinėms bendruomenėms – parapijoms ar vienuolijoms, o privačiose kapinėse – kapinių steigėjui. Antkapių statyba ir priežiūra rūpinosi mirusiojo šeimos nariai, giminaičiai ir tik retais atvejais – miesto valdžia ar kokia nors kita institucija. Antkapiniams paminklams tiriamuoju laikotarpiu taikytos tik kelios bendro pobūdžio nuostatos ir reikalavimai, kurių daugiau ar mažiau laikėsi visų konfesijų krikščionys. Katalikų Bažnyčios teisėje pažymima, kad kapinėse galima statyti antkapinius paminklus, tačiau užrašai juose negali prieštarauti katalikų dvasingumui, be to, kiekviename antkapyje turi būti kryžiaus ženklas¹⁶⁷. Pasaulietinės valdžios nuostatai dėl antkapių statymo, užrašų ir puošybos mažai kuo skyrėsi nuo bažnytinių: antkapį galima statyti tik ant nuolatinių kapų¹⁶⁸, paminklai ir antkapiai nei savo forma, nei užrašais negali būti amoralūs ar įžeidžiantys¹⁶⁹. Ir bažnytinė, ir civilinė valdžia draudė antkapių puošyboje naudoti masonų emblemą. Tai, kad civilinė valdžia leido ir net pritarė krikščioniškiems laidojimo papročiams bei kryžiaus ženklo naudojimui kapinėse, gali būti viena iš priežasčių, lėmusių kryžiaus formos antkapinių paminklų gausą Lietuvos katalikiškose kapinėse, ypač XIX a. I pusėje, kai

165 Pagal bažnytinius kanonus, kiekvienų kapinių centre ar kitoje gerai matomoje vietoje turėjo stovėti aukštas kryžius, vadinamas *kapinių kryžiumi*. Alfons Parczewski, *op. cit.*, l. 76.

166 Nuosavų (neparapiinių) kapinių steigimo taisyklės buvo apibrėžtos Katalikų Bažnyčios kanonų: Can. 1160, 1206 § 1, 1208 § 2, 3. In: *Warszawski rzymsko-katolicki cmentarz św. Wincentego*, p. 18–20.

167 Can. 1211, in: *Warszawski rzymsko-katolicki cmentarz św. Wincentego na Bródnie*, p. 20.

168 Nuolatiniai kapai – tokie, kurių kapavietė išsiperkama visam laikui. Kitos kapavietės vadinamos laikinomis: praėjus nustatytam laikotarpiui po palaidojimo, jose buvo leidžiama laidoti kitus žmones.

169 Oficialių tuometinėje Lietuvoje galiojusių kapinių tvarkymo nuostatų rasti nepavyko, čia ir toliau remiamasi Lenkijos Karalystėje galiojusiais, į kuriuos, tikėtina, buvo panašūs ir Lietuvoje galioję. *Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego i Przepisy względem grzebania ciał zmarłych*, 1846, § 166–120, in: Alfons Parczewski, l. 77–78.

kryžiai Vakarų Europos nekropoliuose buvo statomi itin retai¹⁷⁰. Specifinis veiksnys jog kryžiai dominuoja Lietuvos kapinėse – tai stipri kryždirbystės tradicija. Jos sklaidą kapinėse paradoksaliu būdu sustiprino caro valdžios inicijuoti draudimai statyti kryžius po 1863 m. sukilimo. 1864 m. generalgubernatorius Michailas Muravjovas išleido aplinkraštį Šiaurės Vakarų krašto gubernatoriams, kuriame buvo uždrausta be civilinės valdžios leidimo statyti ar remontuoti katalikiškus kryžius (kaip jau buvo minėta, kryžiais anuomet buvo vadinami įvairių formų memorialiniai paminklai) gyvenvietėse, pakelėse, laukuose, šalia namų. Kryžius kapinėse buvo leidžiama statyti be jokių apribojimų¹⁷¹. Dėl šios išimties nugriauti pakelių kryžiai gana dažnai buvo perkeliami į kapines¹⁷². Sunku pasakyti, kiek į kapines pateko pakelėse ar kitose atvirose vietose stovėjusių metalinių kryžių, tačiau tikėtina, jog nemažai. Lyginant su tradiciniais mediniais paminklais, metalinius kryžius buvo sunkiau nugriauti ir sunaikinti. Dėl patvarumo, ilgaamžiškumo metalinių ir akmeninių kryžių statyba caro valdininkijos buvo griežčiau kontroliuojama, jiems statyti reikėdavo ypatingo leidimo¹⁷³. Draudimai statyti kryžius buvo atšaukti 1906 metais. Paprotį statyti kryžius draudimai ne sunaikino, o atvirkščiai – sustiprino: ši katalikiška tradicija įgavo „disidentinį“ atspalvį. Kapinių kryžius posukiliminiu laikotarpiu buvo suvokiamas ne tik kaip krikščioniškos vilties ženklas, bet ir kaip pasipriešinimo carinei valdžiai bei lietuviybės simbolis. Svarbu pabrėžti, kad lietuviškosios spaudos draudimo laikotarpiu (1864–1904 m.) antkapiniuose kryžiuose gerokai padaugėjo lietuviškų įrašų. Daugiausia memorialinių tekstų lietuvių kalba būta Kauno gubernijos, t. y. Žemaitijos ir Aukštaitijos regionų kapinėse¹⁷⁴.

170 Pvz., Prancūzijoje, Belgijoje ir kitur kapinėmis rūpinosi miesto valdžia, siekusi iš kapinių išguiti krikščioniškus papročius bei katalikiškus ženklus. Plačiau apie tai: Gaume Joseph, *Cmentarz w dziewiętnastym wieku, czyli Ostatnie słowo solidarnych*, Warszawa: w drukarni Czerwińskiego i Spółki, 1878; Ariès Philippe, *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje*, Vilnius: Baltos lankos, 1993.

171 Kryžius be specialių leidimų buvo galima statyti ir bažnyčių šventoriuose, tačiau šventorių teritorijos buvo labiau kontroliuojamos nei kapinių.

172 Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999, p. 656, 657, 659; Kazys Misius, „Rusijos caro valdžios požiūris į kryžius Lietuvoje“, in: *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 1, p. 45–47.

173 Apie tokį leidimą ir kryžių iš nedėgių medžiagų plitimą Kauno gubernijoje rašoma 1894 m. Kauno gubernatoriaus Nikolajaus Klingbergo slaptajame cirkuliare, 1895 m. išspausdintame laikraštyje Žemaičių ir Lietuvos apžvalga. „Klingenberg'io sekretnas cirkuliaras“, in: Žemaičių ir Lietuvos apžvalga, 1895, Nr. 23, p. 177, 178. Informacija apie cirkuliarą buvo pateikta aukščiau minėtame Gabijos Surdokaitės-Vitienės straipsnyje, „Kryždirbystė XIX a. Žemaičių vyskupijoje: carinės valdžios diktato akivaizdoje“, p. 33, 34.

174 Memorialiniai įrašai metaliniuose kryžiuose trumpai aptariami sk. 3.3.4. Metaliniai kapų kryžiai – Lietuvos kryždirbystės objektas?

XIX a. pab. daugumos Europos kapinių vaizdas nebuvo patrauklus. Plito pigios masiškai gaminamų paminklų variacijos. Tai pasakytina ir apie metalinius kryžius, ypač tipines jų formas, kurių išvaizdą kritikavo ir kai kurie Lietuvos šviesuoliai: „[...] fabriko geležies (t. y. ketaus – J. P.) kryžius regis puikus, bet ar ant ilgo? Paauskinimas tveria ilgiausiai vienus metus, paskui išblunka, žūsta nuo oro, o drauge ir spalva – pradeda ruduoti, ir po 5–6 metų nesinori į juos žiūrėti, [...] tokie kryžiai nėra girtini“¹⁷⁵. Bene radikaliausiai smunkančios sepulkralinės kultūros klausimai buvo keliami Vokietijoje. Apie XIX a. pab. kapines buvo rašoma, kad jos „tiek perpildytos neskoningais paminklais, jog gedintieji sunkiai suranda vietą padėti atsineštomis gėlių puokštėms“¹⁷⁶. Rūpestį dėl kapinių išvaizdos XIX a. pab. Vakarų Europoje perėmė miestų valdžia. Antkapiniai paminklai ir jų išvaizda tapo diskusijų objektu, meninių amatų žurnaluose atsirado kapinėms ir antkapiniams paminklams skirtos skiltys¹⁷⁷. Antkapių kūrėjai – profesionalai dailininkai ir architektai – idėjų sėmėsi iš vadinamųjų tautinių motyvų, atsigręžę į praeities epochų meną, ėmė naudoti tuomet madingą secesinį ornamentą.

Vakarų Europoje kapinių ir memorialinių paminklų estetinio proceso, kaip jau minėta, vadovavo miestų valdžia, tuo tarpu Rusijos bei Austrijos imperijų užgrobtose Lietuvoje ir Lenkijoje tuo rūpinosi dailės ir amatų draugijos. Krokuvoje – *Lenkijos taikomosios dailės draugija* (Towarzystwo „Polska Sztuka Stosowana“), Varšuvoje – *Liaudies amatų rėmimo draugija* (Towarzystwo Popierania Przemysłu Ludowego w Królestwie Polskiem), o Lietuvoje – *Lietuvių dailės draugija*. Draugijų veiklos dėka XX a. pr. pasirodė leidinių, skirtų kryždirbystės paveldui ir antkapinių paminklų projektams¹⁷⁸, metaliniams – taip pat¹⁷⁹. Lietuvoje kapinių gražinimo idėjos reiškėsi

175 „XIX a. pabaigoje gyvenusio nežinomo asmens tekstas apie kryžius“, [1895], saugomas LMAVB RS, f. 12, b. 778. Tekstą spaudai parengė Donaldas Strikulis ir Juozas Šorys, in: *Šiaurės Atėnai*, 2011 10 28, prieiga internete: <http://www.satenai.lt/2011/10/28/xix-a-pabaigoje-gyvenusio-nezinomo-asmens-tekstas-apie-kryzius/>.

176 *Friedhofskunst*. Im Hinblick auf die Ausgestaltung der Bielefelder Friedhöfe herausgegeben vom Magistrat der Stadt Bielefeld unter Mitwirkung von Prof. E. Högg, Bielefeld: Druck von Velhagen & Klasing, 1912, p. 3.

177 *Das deutsche Kunstgewerbe 1906. III. Deutsche Kunstgewerbe-Ausstellung Dresden 1906*, München: Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G., 1906, p. 94–108.

178 *Materyaly Wydawnictwa Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana“ w Krakowie*, zeszyt XII: *Krzyże na Litwie = Croix et chapelles en Lithuanie*, rysował dla J. hr. Przeździeckiego z Rakiszek, Franciszek Krzywdą Polkowski latem r. 1908, Kraków: Wyd. Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana w Krakowie (Cracovie: Société de l'Art Polonais Appliqué), 1909; *Lietuvių kryžiai*, Vilnius: Lietuvių dailės draugija, 1912; *Nagrobki*, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1916; *Krzyże polskie*, Warszawa: nakł. Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego w Królestwie Polskiem, 1917.

179 Iš geležies kaldintų kryžių projektus Lenkijoje kūrė Romualdas Gutta ir Janas Ogórkiewiczzius, Lietuvoje – Antanas Jaroševičius. In: *Nagrobki*, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1916, p. 16; *Lietuvių kryžiai*, p. 35.

labai menkai. Rūpestį dėl memorialinių paminklų menkavertiškumo, be jau cituoto nežinomo autoriaus, garsiau išreiškė tik lietuvių dailininkas Antanas Jaroševičius¹⁸⁰ bei XX a. pr. Lietuvoje viešėjęs lenkų dailininkas Krzyvdą Polkowskis. Pastarasis savo lietuviškų kryžių piešinių albumo prakalboje nuogąstavo, jog tipiniai antkapiai gali sunaikinti lietuviškos kryždirbystės tradicijas: „Kryžių kūrėjai vienas po kito miršta, o ant jų kapų, deja, jau nestatomi tokie patys paminklai, tik banalūs, nudailinti („wylizane“) miestietiški antkapiai.“¹⁸¹

Anuometinę kapinių estetinio tendenciją galima įvardyti kaip XIX a. viduryje užgimusio Dailės ir amatų sąjūdžio (*Arts and Crafts*) atgarsį sepulkralinėje kultūroje. XX a. pr. vykę kapinių tvarkymo mastai Europoje buvo labai netolygūs. Lietuvoje reikėsi tik pavienėmis iniciatyvomis, žymių dailininkų kurtais antkapiniais paminklais¹⁸², o planingai profesionalų projektuotos kapinės imtos steigti I pasaulinio karo metu, pagerbiant žuvusius karius¹⁸³. Tačiau plačiai Lietuvoje steigtose vokiečių karių kapinėse retai iškildavo metaliniai paminklai.

1.3.2. Seniausieji kryžiai: datavimo keblumai

Menotyrinėje ir kraštotyrinėje literatūroje įprasta, kad antkapio pastatymo laikas siejamas su palaidoto asmens mirties data. Tačiau akivaizdu, kad datuoti paminklą tokiu būdu galima tik apytikriai. Antkapinis paminklas paprastai buvo statomas praėjus metams, keliems, o kartais net kelioms dešimtims metų po žmogaus mirties. Tiksliai atributuoti ir datuoti leistų tik meistro signatūra paminklo postamente ar ketaus kryžiuose išlieta pagaminimo data, deja, itin retai pasitaikanti. Kai antkapyje nėra nurodyta datų, apytikslis jo pastatymo laikas nustatomas pagal antkapio stilistiką (analogus), naudotas medžiagas ir technologijas, o metaliniuose kryžiuose – ir pagal metalo korozijos laipsnį. Tačiau tai sąlyginiai kriterijai. Kai kurios labai populiarios kryžiaus formos buvo mėgstamos

180 Antano Jaroševičiaus požiūris į memorialinius paminklus ir jo sukurti metalinių paminklų projektai aptariami sk. 3.3.2. Profesionalių dailininkų pastangos sukurti lietuviškuosius metalinius kryžius.

181 *Materyały Wydawnictwa Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana“ w Krakowie, zeszyt XII: Krzyże na Litwie*, p. 4.

182 Minėtinas XX a. pr. Vilniaus visuomenės atstovų grupės inicijuotas antkapio Juozapui Montvilai kūrybos procesas. Paminklo eskizus kūrė dailininkai profesionalai Boleslovas Balzukevičius ir Zigmantas Ottas. Ant žymiojo vilniečio kapo buvo pastatytas Z. Otto sukurtas paminklas. Vidmantas Jankauskas, „Boleslovas Balzukevičius Vilniaus dailininkas“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 29: *Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras*, sudarytojas Vidmantas Jankauskas, Vilnius, 2003, p. 103, 105.

183 Ryškiausias pavyzdys – 1915 m. įsteigtos Vilniaus Vingio parko karių kapinės.

XIX a. I pusėje ir XX a. pradžioje, o kryžių amžių galintys patikslinti postamentai kartais būna susmeigę. Metalų korozija taip pat nėra patikima datavimo priemonė, nes rūdžių kiekis priklauso ne tiek nuo dirbinio amžiaus, kiek nuo naudoto metalo kokybės, jo apdailos bei paminklo priežiūros. Vis dėlto disertacijoje stengiamasi bent hipotetiškai datuoti antkapinius paminklus, jei žinoma, nurodant palaidotojo mirties datą, įvertinant antkapinių paminklų madų tendencijas bei tam tikru metu populiarią kryžių stilistiką ir puošybą, atsižvelgiama ir į paminklo būklę, memorialinių įrašų šriftą bei kalbinius niuansus. Antkapinių kryžių datavimui reikšmės turi ir kryžių postamentų medžiaga bei forma. Postamentų formos, stilistika – tai atskiro plataus tyrimo reikalaujantis darbas, šiuokart pastebima, kad akmeniniai postamentai naudoti visą tiriamąjį laikotarpį, iš ketaus lietieji atsirado apie XIX a. 5 deš., kaltiniai geležinių kryžių postamentai – XIX a. II p., mediniai būdavo labai reti, o iš betono lietieji plito nuo XX a. pradžios.

Dar viena aktuali problema: nenustatyta metalinių kryžių plitimo Lietuvoje chronologija. Ji įvairuoja, tačiau nė vienas metalinių kryžių tyrinėtojas neargumentuoja savo teikiamos chronologijos. Antai Mažosios Lietuvos antkapinių paminklų tyrinėtojai Marija ir Martynas Purvinai teigia, kad jų tiriamoje teritorijoje kaltiniai kryžiai statyti visą XIX amžių, o iš ketaus lieti – tik XIX a. II pusėje¹⁸⁴, Skaidrė Urbonienė mano, kad kaldinti geležiniai kryžiai, pradėti statyti XVIII a. pabaigoje kaip pavieniai paminklai, paplito XIX a. viduryje, o XIX a. pabaigoje tapo labai populiariūs¹⁸⁵, Gabija Surdokaitė kaltinių kryžių radimosi pradžios nenurodo, tačiau tvirtina, kad XIX a. viduryje šalia jų pradeda plisti brangesni lietiniai kryžiai¹⁸⁶. Apibendrinus galima teigti, jog dauguma tyrinėtojų mano, kad kaltiniai kryžiai statyti per visą XIX a., o iš ketaus lietieji tik nuo XIX a. II pusės¹⁸⁷. Reikia pripažinti, kad tokia nuostata buvo remiamasi ir šio tyrimo pradžioje. Tačiau empiriniai metalinių paminklų duomenys ir kitų šalių mokslininkų tyrimai atskleidė minėtos chronologijos netikslumą, išryškėjo ir galimos tokio periodizavimo priežastys. Pagrindinė – bažnyčias, koplyčias bei memorialinius paminklus užbaigiančių kryžiaus formos metalinių viršūnių raidos tapatinimas su antkapinio paminklo – metalinio kryžiaus raida. Nors abi kryžių rūšys ir turi glaudžių

184 Martynas Purvinas, Marija Purvinienė, *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai*, II knyga, Kaunas: Technologija, 2014, p. 86–89, 100.

185 *Etnografija: metraštis*, Nr. 12, p. 22.

186 Gabija Surdokaitė, „Caro valdžios nurodymai dėl kryžių statymo“, in: *Menotyra*, 2012, t. 19, Nr. 1., p. 42.

187 Tokią nuostatą galėjo inspiruoti ir pirmoji publikacija, kurioje buvo aptariami dailieji geležies ir ketaus dirbiniai ir rašoma: „XIX a. II p. greta tradicinių geležies kalinių, į madą įėjo dailės dirbiniai iš lydyto ketaus“. Adomonis Tadas, Adomonytė Nijolė, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija (1770–1860 m.)*, Vilnius: VDA leidykla, 1997, p. 93.

technologinių, formos sąsajų, antkapinių kryžių raida yra susijusi ne su sakralinių, o su sepulkralinių paminklų statyba – antkapinių paminklų statymo taisyklėmis, antkapinių paminklų madomis, užsakovo finansine padėtimi ir panašiai. Tai, jog geležinės bažnyčių bei memorialinių paminklų viršūnės buvo kaldinamos XIX a. I p. Lietuvoje¹⁸⁸, dar nereiškia, kad tuo metu statyti ir kaltiniai kapų kryžiai. Disertacijos III dalyje (sk. 3.1.2. Metalinio antkapio užsakovas) atskleista, kad XIX a. I p. metalinį kryžių ant artimųjų kapo galėjo pastatyti tik visuomenės elitas, kilmingi ir / arba turtingi asmenys. Jie rinkosi madingus, socialinį statusą atitinkančius paminklus: akmeninius ar iš ketaus lietuosius. Potencialūs kaltinio antkapinio kryžiaus užsakovai – miestiečiai ar turtingi valstiečiai – Lietuvoje atsirado vėliau. Be to, kaip jau buvo rašyta¹⁸⁹, Lietuvoje nebuvo kaltinių kapų kryžių statymo tradicijos, ji iš Vakarų Europos atėjo kartu su metalo pramonės pažanga, su Rusijos imperijoje vykusiomis socialinėmis ir ūkio reformomis bei amatų skatinimo tendencijomis. Fakto, kad iki XIX a. II p. Lietuvoje būtų statomi kaltiniai kapų kryžiai, nepatvirtino ir disertantės atlikti empiriniai antkapinių paminklų tyrimai: neužfiksuota nė vieno antkapio su kaltiniu kryžiumi, kurio memorialiniame įrašė būtų nurodyta ankstesnė nei XIX a. 6 deš. data. O ketaus paminklų, paženklintų XIX a. I p. datomis, galima rasti daugelyje senųjų kapinių. Žinoma, reikia pripažinti, kad Lietuvos kapinėse XIX a. I pusėje galėjo būti pastatytas, bet neišlikęs vienas kitas geležinis antkapinis kryžius. Šiaip ar taip, tai būtų išimtiniai atvejai, nes tuose kraštuose, kur XIX a. I p. buvo statomi kaltiniai kapų kryžiai, jie tebestovi iki šiol: pvz., pietų Vokietijoje, kai kuriose buv. Austrijos–Vengrijos imperijos teritorijose, Švedijoje ar Šiaurės Estijoje.

Lauko tyrimai rodo, kad metaliniai antkapiai Lietuvoje, kaip ir daugelyje Vakarų Europos šalių, pradėti statyti pirmaisiais XIX a. dešimtmečiais¹⁹⁰. Tai buvo iš ketaus lieti paminklai. Ankstyviausieji disertantei žinomi ketaus kryžiai – Ignoto Valentinavičiaus (†1819) antkapis buvusių Kernavės bažnyčios šventoriaus kapinių teritorijoje, paminklas Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus tėvui Mykolui Valančiui (†1828) Gargždėlių kapinėse (Kretingos r.), Eustachijaus Krapovickio (†1836) antkapinis

188 Kadangi viršūniniai kryžiai nėra disertacijos tyrimo objektas, jų kaldinimo mastas nebuvo nuodugniai tiriamas.

189 Sk. 1.2.2. Kaltiniai kryžiai – meniniai geležies dirbiniai.

190 Tokių ketaus antkapinių paminklų statymo Lietuvoje pradžią nurodo ir Vilniaus kapinių tyrinėtojas lenkų mokslininkas Edmundas Małachowiczius. Jis užfiksavo ir keletą jau nebeegzistuojančių paminklų, tarp jų ir seniausią žinomą užmiesčio kapinių antkapinę ketaus plokštę, skirtą kovose su Napoleono armija žuvusiam carinės Rusijos kariuomenės pulkininkui Povilui Bibikovui (Полковникъ/ Павелъ Гавриловъ/ Бибииковъ/, убитый [?]/ при Вильне въ 1812 г.). Edmund Małachowicz, *op. cit.*, p. 212.

kryžius Vilniaus Rasų kapinėse, Onos Obirniienės (†1842) antkapis Šalčininkų kapinėse, Teklės Gorskytės-Hrebnickienės (†1842) Vilniaus Rasų kapinėse, Marijos Jundzilaitės Sekluckienės (†1844) Eišiškių kapinėse ir kiti¹⁹¹.

Seniausieji kaltiniai kapų kryžiai – jų kol kas žinoma nedaug – datuoti XIX a. 6–7 dešimtmečiais. Ankstyviausios datos užfiksuotos Skiemonių senosiose kapinėse (Anykščių r.) pastatytame kryžiuje kunigui Jonui Bernatavičiui (†1853)¹⁹² bei Utenos kapinėse esančiame Benedikto Vaškevičiaus paminkle (†1855). Abu šie kryžiai – gerai įrengtų miesto (miestelio?) dirbtuvių gaminiai, jie dar bus aptarti. Ankstyviausieji primityviai kaldinti (liaudiški) kryželiai su datomis akmeniniuose postamentuose užfiksuoti Rokiškio ir Anykščių rajonuose¹⁹³. Kadangi kito memorialinio teksto tokiuose paminkluose nėra, galima suabejoti, ar tai tikrai antkapiniai paminklai, tačiau visi jie stovi kapinėse, todėl tikėtina, kad taip ir yra.

Vis dėlto reiktų patikslinti kelių kaltinių kryžių datavimą. Mat seniausiu Lietuvos kaltiniu antkapiniu kryžiumi iki šiol buvo laikomas Barstyčių kapinėse (Skuodo r.) stovintis antkapinis paminklas – kaldintas dvikryžmis kryžius, kurio viršutinėje horizontalėje kadaise buvo 1788-uosius nurodanti data (dabar išlikę tik du skaičiai: 7 ir 8), o apatinėje – keturi ženklai: C S X 2 (Z?)¹⁹⁴. Netašyto lauko riedulio postamente yra memorialinio įrašo likučiai: „Cieniom / Johanny Przeciszew[kiej]“. Paminklo piešinį savo monografijoje Žemaičių kryžiai ir koplytėlės publikavo Mykolas Brenšteinas (29 il.), nurodydamas ir pastatymo metus – 1788¹⁹⁵. Viename straipsnyje šį kryžių, kaip seniausią žinomą kaltinį antkapinį paminklą, paminėjo ir disertantė¹⁹⁶, tačiau vėliau apsilankiusi Barstyčių kapinėse, išmatavusi kryžių ir apžiūrėjusi jo kaltines detales bei postamentą, suabejojo antkapinio

191 Jurgitos Pačkauskienės antkapinių paminklų tyrimų duomenys, Gintaro Rumšo bei R. Nagienės kryžių fotografijos. Publikuota: Gintaras Rumšas, „Kernavės kryžiai“ in: *Grumlinio palėpė*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 03 10], http://www.grumlinas.lt/?page_id=14559; Paulius Vaniuchinas, „Lietuviški XIX a. Salantų kapinių metalinių kryžių užrašai“, 2002, in: *Nuo Skilandžių iki Salantų* [interaktyvus, žiūrėta 2016 09 14], http://salantiskis.blogspot.com/2012_01_01_archive.html.

192 Už šią informaciją ir nuotrauką dėkoju Jolantai Zabulytei.

193 Verksnionių (1857), Krylių (1858) bei Taraldžių (1859) kaimų kapinėse. 2004 m. darytos kryžių fotografijos ir 1968 m. Kazimiero Paunksnio piešinys publikuoti: *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės ir kryžiai*, p. 56, 64, 84.

194 Raidės CS, pritvirtintos kairėje horizontalės pusėje, galbūt yra kokio nors Žemaitijoje veikusio šaltkalvių cecho inicialai – Cech Slusarzy? (iš lenkų k. – šaltkalvių cechasis).

195 Michał Brensztejn, *Krzyże i kapliczki Żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, Krakow: 1906, lent. LX. Kryžių tarpukariu yra nufotografavę Balys Buračas ir Kazimieras Varnelis.

196 Jurgita Pačkauskienė, „Švč. Mergelės Marijos atvaizdai Lietuvos metaliniuose kapų kryžiuose“, in: *Virgo venerabilis: Marijos paveikslas Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Gabija Surdokaitė, Vilnius, 2011, 1 išnaša p. 197.

paminklo senumu¹⁹⁷. Atlikus palyginamąją ikonografinę analizę, prieita išvados, kad minėtas antkapinis paminklas yra vėlyvesnis, statytas turbūt XIX a. II pusėje. Tačiau jo geležinis kryžius – sena, kadaise kitą statinį galėjusi puošti viršūnė. Ši teiginį patvirtintų antkapyje iškalti įrašai: minėta kryžiaus data ir akronimas nesusiję su palaidotąja. Be to, dvikryžmio kryžiaus kompozicija primena XVIII–XIX a. I p. memorialinio paminklo ar koplyčios (bažnyčios?) bokštelio viršūnę, o postamentas yra klasicizmo epochai nebūdingos natūralios, netašyto akmens formos (30 il.). Žinoma ir daugiau panašių atvejų, kai antkapiniam paminklui buvo panaudota ankstyvesnė kito paminklo viršūnė, pvz., kryžius su likusia S raide (santrumpos IHS liekana ant skersinio) yra Plungės kapinėse¹⁹⁸.

Vienu senesnių laikytas ir Varnių kapinėse stovėjęs kaltinis Antano Gumuliausko antkapinis kryžius¹⁹⁹. 1926 m. jį nufotografavo Adomas Varnas ir kažkodėl datavo 1830 metais²⁰⁰ (31 il.). Disertantės nuomone, tokia kryžiaus pastatymo data nėra tiksli. Nuotraukoje užfiksuotoje memorialinėje lentelėje mirties metai nenurodyti, tik mirusiojo pavardė bei prašymas maldos (P.S. /ANTON[?]O /GUMULEJSKIS/ PRAS[ZSA] [A] ATILSI)²⁰¹. Analogiškos lietos lentelės su netaisyklingais lietuviškais įrašais Žemaitijoje paplito paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais. Panašaus ornamento, analogiškos formos ir konstrukcijos kryžiai Žemaitijoje paplito XIX a. pab. ir buvo statomi iki pat I pasaulinio karo pabaigos (32 il.). Tai rodo, kad A. Varno nufotografuotasis paminklas yra būdingas XIX a. paskutiniojo dešimtmečio ir XX a. pr. pietryčių Žemaitijos kaltinis kryžius.

Taigi, iki šiol Lietuvos teritorijoje nebuvo užfiksuotas nė vienas kaltinis antkapinis kryžius, statytas iki XIX a. vidurio, tuo tarpu pavieniai iš ketaus lieti kryžiai buvo statomi maždaug nuo XIX a. 3 dešimtmečio.

1.3.3. Raidos tarpniai

Disertacijos chronologija (XIX a. pr. – 1914 m.) neapima viso metalinių antkapinių kryžių statymo laikotarpio, kuris nesibaigė su galutine tyrimo riba, o tik esmingiausią

197 Detaliau paminklo tyrimas aprašytas – Jurgita Pačauskienė, „Kaltiniai kapų kryžiai Žemaitijoje iki Pirmojo pasaulinio karo: būdingi bruožai, reti atvejai“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, p. 45–46.

198 2012 m. J. Pačauskienės ekspedicijos Plungės kapinėse užrašai.

199 2010 m. Varnių kapinėse tebestovėjo labai panašus kryžius, deja, be memorialinės lentelės. J. Pačauskienės 2010 m. ekspedicijų užrašai.

200 Aptariama A. Varno fotografija saugoma LNM ikonografijos skyriuje (negatyvo nr. V-1404). Publikuota: *Etnografija*. Nr. 12, *op. cit.*, p. 193.

201 Akmeniniame postamente jokio įrašo nėra, nebent jis buvo kitoje, nefasadinėje pusėje.

raidos laiką, t. y. plitimo pradžią ir didžiausios įvairovės bei masinės kryžių statybos periodą. Išskirtini tokie sąlyginiai antkapinių geležies kryžių plitimo Lietuvoje tarpiniai:

ankstyvasis – XIX a. pirmieji dešimtmečiai–XIX a. vidurys. Bažnyčių šventoriuose, miesto (užmiesčio) ar privačiose dvarininkų kapinėse atsirado pirmieji iš ketaus lieti antkapiniai paminklai, tarp jų ir iš ketaus lieti kryžiai. Šio laikotarpio ketaus antkapiai Lietuvoje beveik netyrinėti²⁰², todėl jiems disertacijoje skiriama daugiau dėmesio;

gausėjimo – XIX a. 6–9 dešimtmečiai. Pradėta gausiau statyti kryžiaus pavidalo ketaus paminklus, atsirado ir kaltinių kapų kryžių. Kuriantis vietiniams metalo fabrikams, pagerėjus susisiekimui (pirmarūšiais Rygos–Tauragės, Sankt Peterburgo–Kauno plentais ir Varšuvos–Sankt Peterburgo bei Liepojos–Romnų geležinkeliais) su metalo pramonės centrais ir atpigus geležies žaliavoms pamažu metaliniai kryžiai tampa prieinamesni ne tik visuomenės elitui, bet ir žemesniesiems jos sluoksniams. Metaliniai kapų kryžiai plito miestų ir svarbesnių miestelių kapinėse. Plitimo intensyvumui vienoje ar kitoje vietoje įtakos turėjo miestelio gyventojų socialinė padėtis, vietinių metalo meistrų pajėgos bei gyvenvietės lokalizacija (pvz., netoli geležinkelio);

Tuo metu susiformavo visi pagrindiniai kaltinių kryžių tipai, buvo išbandytos visos meninės ketaus liejininkystės galimybės, antkapiniai kryžiai pasižymėjo didele įvairove bei gera atlikimo kokybe;

masiškasis – XIX a. 10 dešimtmetis – XX a. pradžia. Lietuvos didžiuosiuose miestuose (Vilniuje, Kaune²⁰³, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje) bei kai kuriuose regionuose (Žemaitijoje, Šiaurės Lietuvoje, atskirose Aukštaitijos ir Sūduvos apylinkėse) metaliniai kryžiai kartu su mediniais tapo vyraujančiais kapinių paminklais²⁰⁴. Miestų ir didesnių miestelių kapinėse daugėjo ir metalinių kapavietės įrangos elementų: tvorelių, suoliukų, pavėsinių (pseudokoplyčių) ir įvairių smulkiųjų dirbinių: žvakių ir gėlių laikiklių, metalinių vainikų ir kt. Provincijos kapinėse paplito liaudiškos stiliškos kaltiniai kryžiai, tačiau Rytų Lietuvos kaimų kapinėse net ir XX a. pr. metalinis paminklas buvo gana retas. Šiuo metu metaliniai kryžiai buvo statomi ne tik kapinėse kaip antkapiai, bet ir pakelėse,

202 Išimtis – jau minėtas lenkų architekto Edmundo Małachowicziaus Vilniaus kapinių tyrimas. E. Małachowicz, *op. cit.*, p. 448–450.

203 Apie senųjų Kauno kapinių vaizdą galima spręsti tik pagal XIX a. pab. įkurtų Šančių bei Aleksoto kapinių paminklus, nes seniausios Kauno kapinės neišliko. Daugiau apie tai: Jolanta Zabulytė, Metaliniai kryžiai Kauno kapinėse, [interaktyvus, žiūrėta 2014 05 20], http://lietuvostautodaile.lt/archyvas/www.lietuvostautodaile.lt/_sites/tautodaile/media/pdf/metaliniai%20kryziai%20kauno%20kapinese.pdf.

204 Iškalbinga Žemaičių vyskupo Mečislovo Leonardo Paliulionio užuomina laiške Kauno gubernatoriui (1895), kad „Gyventojams valstiečiams tapo patogiau statyti metalinius kryžius, nes paplitus tarp šių gyventojų metalo dirbiniais, minėtieji kryžiai atsieina gana nebrangiai“, in: Gabija Surdokaitė, „Caro valdžios nurodymai“, p. 40.

šalia namų, kaimuose ir miesteliuose kaip votai, šeimos ar bendruomenės memorialiniai paminklai. Tokių kryžių išliko mažai, nes iki 1906 m. metalinių paminklų statyba ne kapinių teritorijoje caro valdžios buvo draudžiama, pastatyti paminklai griaujami. Metaliniai kryžiai įgijo epochos reprezentanto statusą – tapo modernėjančios visuomenės ženklų. Intensyviausią metalinių antkapinių statymo laikotarpį nutraukė I pasaulinis karas;

tarpukario – 1918–1940 m. Nepriklausomybės metais metalinių kryžių Lietuvos kapinėse statyta žymiai mažiau, be to, dominavo pigiausi, paprasčiausi jų pavidalai. Kryžius dažniausiai dirbdindavo pavieniai amatininkai, nebuvo nė vienos masiškai juos gaminusios įmonės. Išimtis – Klaipėdos kraštas, kuriame ir tarpukariu metalo kryžių statyta itin daug. Po I pasaulinio karo į madą atėjo betoniniai antkapiai, pigesni už geležinius, lengviau pagaminami. Betonas iš pradžių naudotas metalinių kryžių postamentams, vėliau – kryžiams, aptvarams ir kapavietės „aksesuarams“ lieti;

sovietmečio – XX a. 5–9 dešimtmečiai. Sovietmečiu metalinių kryžių statyba – menka. Darbingo amžiaus žmonės buvo priversti slėpti savo religingumą, todėl kryžiaus ženklas antkapiniuose paminkluose dažniausiai buvo maskuojamas – plito iš įvairių metalų lieti „paslėptieji kryžiai“ – kryžmiški gėlės pavidalą įgavę dekoratyvūs elementai, iš geležies kaltos „saulutės“²⁰⁵. Kryžiai-krucifiksai statyti ant vyresnio amžiaus žmonių kapų, jie buvo virinami iš metalinių vamzdžių arba liejami iš betono;

dabartinis – maždaug nuo 1988 m. (Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio pradžios). Lietuvos kapinėse statomi profesionalų kaldinti antkapiniai kryžiai (Virgilijaus Mikuckio, Vytauto Jaručio, Algirdo Stonkaus ir kitų). Tai meistrų-menininkų sukurti paminklai, kuriuose senosios Lietuvos metalo kryždirbystės tradicijos derinamos su individualiu menininko braižu, tradicinės rankų darbo kalvystės technologijos – su modernia metalo formavimo plastika.

205 Antanas Stravinskas nurodo, jog sovietmečiu „kad niekam neužkliūtų“, kryžiai su spindulingomis kryžmomis vadinti „saulutėmis“. Terminas prigijo, tebevartojamas iki šiol. Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*, p. 65.

2. MASINĖ KRYŽIŲ GAMYBA

2.1. *Industrializacijos ir metalo pramonės proveržis Europoje*

Laikmetis, kai kontinentinės Europos kapinėse paplito antkapiniai paminklai iš ketaus ir geležies, sutapo su plačiu pasaulinės reikšmės procesu: pramonės perversmu arba „industrine revoliucija“, nulėmusia sparčią technikos raidą, augantį pasaulinės prekybos tinklą, greitą idėjų bei technologijų migraciją. Rankų darbas buvo keičiamas mechaniniu, gamyboje pritaikyta garo jėga, o įvairių produktų gamyba palaipsniui virto masine ir serijine. Sparti industrializacija ir vis labiau pingančios prekės skatino augantį vartojimą, o miesto gyvenimą užvaldžiusi fabrikų produkcija skverbėsi ir į kaimo žmonių buitį. Stambios pramonės įmonės į miestus sutraukdavo vis daugiau žmonių iš kaimo. Greta elitinės ir liaudiškosios kultūrų iškilo populiarioji kultūra.

XIX a. pagrįstai vadintinas metalo pramonės suklestėjimo laiku. Geležies gavybos ir apdirbimo pramonė pradėjo dominuoti kitų pramonės rūšių atžvilgiu. Ketaus liejiniai ir geležies dirbiniai tapo svarbiu XIX a. miestų, dvarų ir parkų puošybiniu ir funkciniu akcentu. Metalinės statinių konstrukcijos, prieangių ir laiptinių įranga, vartai ir tvoros, langų ir durų grotelės, pavėsinės, pseudokoplytėlės ir altanos, lauko skulptūros ir sodo baldai, fontanai ir hidrantai, gatvių žibintai ir kandelabrai, grindinio plokštės, tiltų, laiptų ir balkonų turėklai ir kiti gaminiai iš metalo ryžtingai įsiskverbė į aplinką. Meniniai geležies ir jos lydinių dirbiniai pradėti gausiau naudoti sakralinėje ir sepulkralinėje sferoje: gausėjo metalinių religinės tematikos skulptūrų, kryžių, įvairių religinių reikmenų, taip pat ir antkapinių paminklų ir kitų metalinių kapavietės elementų.

Norint suvokti, kaip ir kodėl metaliniai antkapiniai paminklai paplito Lietuvoje, būtinas platesnio pobūdžio ekskursas, parodantis Europoje ir pasaulyje vykusio proceso raidą bei Lietuvos vietą jame.

2.1.1. *Didžioji Britanija*

Metalurgijos ir metalo pramonės klestėjimo pradžia siejama su XVIII a. pab. Didžiąja Britanija: Jameso Watto, Johno Wilkinsono bei Darby giminės vardais ir pajėgiausia to meto pasaulyje metalo apdirbimo įmone *Carron* (įkurta 1759 m. ir veikia iki šiol). Joje buvo liejami plataus asortimento ketaus gaminiai, finansuojami metalurgijos technologijų ir technikos patobulinimai, iš kurių pažymėtina Jameso Watto sukonstruota garo

mašina²⁰⁶. Būtent šios įmonės liejykloje pastatytos pirmosios patobulintos aukštakrosnės, o vietoj įprastinio kuro – medžio anglies – liejyboje pradėta naudoti žymiai kaitresnė medžiaga – koksas. Aukšta temperatūra, pasiekta dėl Wilkinsono patobulintų aukštakrosnių bei naujojo kaitriojo kuro-kokso – užtikrino tai, kad ketaus gaminius buvo galima lieti plonasienius, žemo reljefo ir subtilaus ornamento. Pigesnis ir našesnis metalo apdirbimo būdas leido atpiginti Carron, o vėliau ir kitose įmonėse, pagamintą geležį. Dėl to Didžioji Britanija ilgam išitvirtino Europos ir Rusijos geležies rinkoje²⁰⁷. Didžiojoje Britanijoje buvo pastatyti pirmieji metalinių konstrukcijų pastatai²⁰⁸. Mokslo ir pramonės pažanga, naujos meno bei dailių amatų tendencijos (viduramžių atgimimas architektūroje, dailės ir amatų sąjūdis *Arts and Crafts*), prasidėjusios šiame salyne, plito į kontinentinę Europą. Tačiau Britanija netapo metalinių sepulkralinių objektų gamybos lydere. Čia sukurti kryžiai kontinentinėje Europoje nepaplito. Iš ketaus lietas britiškas antkapių formas perėmė tik šios imperijos kolonijos. Angliškieji ketaus kryžiai savo forma imitavo supaprastintus keltiškus paminklus²⁰⁹. Puritoniškieji Viktorijos laikų anglikonai artimųjų kapavietes žymėjo kukliais, neaukštais, retai kada ornamentuotais ketaus kryžiais²¹⁰, o puošnesnius ketaus paminklus parplukdydavo iš Prancūzijos²¹¹. Disertantės nuomone, britiški ketaus kryžiai ir jų projektai į Europą ir Rusiją nebuvo importuojami ne tik dėl neįprastos formos, bet ir dėl skirtingų religinių tradicijų. Liverpulio universiteto profesorius Haroldas Mytumas nurodo, kad metaliniai kryžiaus formos paminklai apskritai yra būdingesni kontinentinei Europai, ypač germaniškiems kraštams ir Baltijos šalims²¹².

206 Brian Watters „Carron Company“, in: *Falkirk Local History Society* [interaktyvus, žiūrėta 2011 10 22], <http://www.falkirklocalhistorysociety.co.uk/home/index.php?id=107>.

207 Pagal 1854 m. statistiką Didžioji Britanija iškasamos geležies kiekiu daugiau nei penkis kartus lenkė Prancūziją ir daugiau nei dešimt kartų – Rusiją. In: *Das Buch der Erfindungen. Gewerbe und Industrien*, Zweiter Band, Leipzig: Verlag von Otto Spamer, 1858, p. 8.

208 1779 m. pastatytas pirmasis metalinis tiltas pasaulyje per *Severn Shropshire* tarpekį, 1825 m. – pirmoji geležinkelio linija *Stockton-Darlington*, 1851 m. – Londone iškilo industrinės statybos simbolis, vadinamieji *Krištolo rūmai*, o 1858 m. – anglų pasididžiavimas – karalienės Viktorijos geležinkelio stotis.

209 Peterio Fairweatherio 1999–2000 m. darytos ketaus paminklų fotografijos publikuotos: *UK Cast Iron Gravemarker Photographic Catalogue*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 01 12], http://homepage.ntlworld.com/peter.fairweather/docs/castironfiles/ci_cat_uk_autogen2.htm.

210 Kai kurie ketaus liejiniai dėl formos kuklumo ir mažumo vadinami ne paminklais, o kapų ženklais, žymenimis (angl. *cast iron gravemarkers*).

211 *A Well Cast 19thC Architectural Cast-Iron Memorial* „Beata Est Anima Eius“, in: *Doe Hope*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 04 09], <https://www.doeandhope.com/products/a-well-cast-19thc-architectural-cast-iron-memorial-beata-est-anima-eius?variant=1161442620>.

212 Regis, Baltijos šalys Mytumo suvokiamos kiek plačiau nei Lietuva, Latvija ir Estija. Iš knygos konteksto aiškėja, kad omenyje turėta ir Švedija. Harold Mytum, *Mortuary monuments and burial grounds of the historic period*, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2004, p. 67.

2.1.2. Prūsija

Panaudojus Anglijoje sukaupą patirtį bei pasikvietus aukščiau minėtą anglų pramoninką Johną Wilkinsoną bei Carron liejykloje dirbusį škotų inžinierių Johną Baidoną (*John Baildon*)²¹³, 1796 m. Silezijos Glivicuose (*Gleiwitz*) pastatyta pirmoji moderni liejimo įranga Prūsijoje²¹⁴. Glivicų įmonėje buvo liejami ir antkapiniai paminklai, vienas žymiausių – 1846 m. čia mirusio Johno Baidono antkapinis paminklas²¹⁵. Taigi pasitelkus britų žinias, Prūsijoje buvo atgaivinta ir dar labiau išstobulinta meninė ketaus liejininkystė²¹⁶. Reikšmingiausiu XIX a. pirmosios pusės ketaus liejimo centru Europos žemyne tapo Karališkosios Prūsijos liejyklos. Tai buvo tarpusavyje glaudžiai susijusių įmonių grupė: minėtoji ketaus liejykla Glivicuose, 1804 m. įkurta Karališkoji liejykla Berlyne (*Königlichen Eisengießerei Berlin*) ir 1815 m. prie jų prijungtas Saino (*Sayner Hütte*) fabrikas²¹⁷. Šiose liejylose yra dirbę nemažai žymių dailininkų: jau minėtas Karlas Friedrichas Schinkelis, Christianas Danielis Rauchas, Johannas Gottfriedas Schadowas, Teodoras Kalide, Augustas Kissas, Augustas Fischeris, Leonhardas Poschas ir Wilhelmas Augustas Stilariskis²¹⁸. Visi jie (išskyrus Schinkelį) ne tik kūrė liejinių projektus, bet ir gamino modelius bei rūpinosi ketaus liejybos proceso tobulinimu²¹⁹. Ketaus liejiniai pagal šių dailininkų projektus ir modelius galėjo būti liejami visose trijose liejylose, nes liejinių projektais ir modeliais buvo dalijamasi²²⁰. Visų karališkųjų ketaus liejyklų meniniu epicentru tapo Berlyno liejykla. Joje gerai funkcionavo trys

213 Wilhelm Treue, *Wirtschafts-und Technikgeschichte Preussens*, Berlin, New York: de Gruyter, 1984, p. 205; Szymon Silczak, „John Baildon 11.12.1772–7.8.1846“, *„Gleiwitzer Metamorphosen“ – Gesellschaft für das Kulturerbe Gleiwitz*, in: [interaktyvus, žiūrėta 2016 02 19], http://www.gliwiczanie.pl/Biografie/Baildon/Baildon_de.htm.

214 *Die Industrine und Handelskammer für die Provinz Oberschlesien 1882–1932*, Oppeln: Kirsch & Müller, 1932, p. 170, 172.

215 Johnas Baidonas buvo palaidotas Glivicų liejyklos kapinėse, jam pastatytas didingas neogotikinės koplyčios formos paminklas su portretiniu inžinieriaus bareljefu. Visas paminklas išlietas iš ketaus.

216 Meniniai ketaus liejiniai vokiškose žemėse buvo pradėti lieti anksčiausiai Europoje, ketaus liejininkystė čia suklestėjo Renesanso epochoje.

217 Karališkosioms Prūsijos liejykloms priklausė iki 1865 m., po to šią liejyklą įsigijo metalo pramonės magnatas Alfredas Krupas.

218 *Sammlung Preußischer Eisenkunstguss*, [interaktyvus, žiūrėta 2011 11 17], <http://www.stadt-museum.de/html/sammlungen/eisenkunstguss.htm>; *Aus der Geschichte der Sayner Hütte*, [interaktyvus, žiūrėta 2011 11 17], <http://freundeskreis-saynerhuetten.de/geschichte.html>.

219 Albrecht Kippenberger, „Eisenguß“, in: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. IV (1957), in: *RDK Labor*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 02 23], <http://www.rdklabor.de/wiki/Eisengu%C3%9F>.

220 Populiarių gaminių modelių dirbdinta po keletą ar daugiau egzempliorių.

meninio ketaus liejimo grandys: projektuojami gaminiai (piešinius ir brėžinius kūrė tik aukščiausio lygio specialistai), gaminami modeliai (skulptorių profesionalų lipdiniai ar drožiniai) ir vykdoma liejyba. Liejyklos gaminių asortimentas buvo labai platus: nuo lietu tiltų, pastatų konstrukcijų iki ornamentuotų architektūrinių detalių, sodo ir parko skulptūrų, interjero puošmenų, baldų, filigraninių papuošalų ir klasicizmo bei bydermejerio stiliaus aprangos aksesuarų. Svarbią karališkųjų liejyklų produkcijos dalį sudarė pagal F. Schinkelio ir kitų menininkų projektus lieti antkapiai, specialiai šiai gamybos rūšiai leisti katalogai (33 il.)²²¹.

Masišką ketaus liejinių gamybą užtikrino daugybė kitų ketaus liejyklų, įkurtų Prūsijoje, o vėliau ir Rytprūsioje. Šį procesą skatino palanki Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo III (1770–1840 m.) politika. Geležies manufaktūroms buvo sudarytos sąlygos tapti ekonomiškai ir politiškai svarbiomis įmonėmis, o pats karalius, demonstruodamas paramą meninei ketaus produkcijai, savo naujuosius Potsdamo rūmus išpuošė Berlyno karališkosios ketaus liejyklos gaminiiais: laiptais, turėklais, skulptūromis, sietykais, parko įranga ir puošmenimis. Taip ketaus medžiaga tapo prestižine²²². Karo su Prancūzija metu ne kartą (pvz., 1813 m.) vykdytos akcijos *Eisen statt Gold* (geležis už auksą). Jų metu gyventojai aukodavo iš brangių medžiagų pagamintus papuošalus (dažniausiai auksinius žiedus). Mainais už tai aukotojas gaudavo geležinį žiedą su užrašu: *Gold zur Wehr, Eisen zur Ehr* (Auksas – pasipriešinimui, geležis – garbei). Geležies simbolinę vertę pakėlė karaliaus Friedricho Vilhelmo III įsteigti garbės ordinarai, teikiami pasižymėjusiems kovoje prieš Napoleono armiją. Vadinamasis *Geležinis kryžius* ir *Luizės ordinas* (vok. *Eiserne Kreuz, Luisenorden*) buvo liejami ne iš tauriųjų metalų, bet iš ketaus²²³. Iš netaurių metalų – ketaus ir geležies – pagaminti papuošalai ir aksesuarai išpopuliarėjo po karalienės Luizės laidotuvių 1810 m., vokiečiai nešiojo juos kaip gedulo bei pagarbos šiai „nekanonizuotai vokiečių šventajai“ ženklus²²⁴.

221 Vien sepulkralinei dailei skirtas 1819 m. Berlyno liejyklos katalogas, antkapių projektų buvo ir 1820 m. bei 1833 m. Berlyno liejyklos kataloguose. Nemažai Berlyno liejyklos kataloguose publikuotų antkapių projektų yra ir 1847 m. Glivicų liejyklos kataloge. *Magazin von Abbildungen der Gusswaren aus der königlichen Eisengießerei zu Berlin*, Heft 1–4, Berlin: gedruckt und verlegt bei G. Reimer, 1819 (1820, 1833); *Preis – Courant des Kunstgusswaren etc. welche auf der Königlichen Eisengießerei bei Gleiwitz gefertigt und auf der Hütte gegen baare Zahlung für die Beigesetzten Preise nach dem Stück verkauft werden im Jahre 1847*, Taf. XXIX, XXXIII. Daugiau informacijos apie Schinkelio sukurtus antkapinius paminklus Berlyno liejyklos kataloguose: Jana Bělová, op. cit., p. 26–29.

222 Heiderose Langer, op. cit., p. 9.

223 1813 m. pagal F. Schinkelio eskizą ir Friedricho Vilhelmo Ludwigo Beyerhauso modelį Glivicų liejykloje buvo išlietas pirmasis geležinio kryžiaus egzempliorius. In: *Ibid.*, p. 16.

224 Angela Mohr, op. cit., p. 25.

Taigi ketaus liejiniai tapo vokiečių tautos pasididžiavimu. Karališkųjų liejyklų dariniai gaminiai buvo vertinami visame pasaulyje, jie buvo vadinami reprezentatyviu terminu *Berlyno geležis* – *Berliner Eisen* (vok.), *fer de Berlin* (pranc.), *Berlin iron* (angl.).

Atrodo, kad lietų (prūsiškų?) ketaus dirbinių mada apie XIX a. 3 dešimtmetį pasiekė ir Lietuvos aukštuomenę. Išlikęs liudijimas, kad Prūsijos karaliaus vietininkas Poznanėje ir Vilniaus vaivados sūnus kunigaikštis Antanas Radvila visada su savimi turėdavo „geležinių medalių“ – visų šeimos narių portretus, kuriuos dovanodavo savo giminaičiams. Kunigaikštis Antanas dažnai lankydavosi Vilniaus salonuose ir dvaruose, apie 1824 m. geležinius medalius jis padovanojo ir Vilniuje viešėjusiai Giunterių šeimai²²⁵.

Deja, 1848 m. gaisras sunaikino Berlyno liejyklą: ne tik liejyklos įrangą, bet ir milžinišką medinių modelių kolekciją. Ši data laikoma Berlyno ir visos Prūsijos meninės liejybos aukso amžiaus pabaiga. Gaisras Berlyno liejykloje sutapo su jau blėstančiu įsitikinimu, kad ketus yra „labiausiai vokišką dvasią išreiškianti medžiaga“. Su bydermejerio pabaiga, kurio stilistika Prūsijos liejyklose buvo mėgiama XIX a. 4–5 dešimtmečiais, silpo ir meninių ketaus dirbinių mada – netaurus ir neblizgus metalas visuomenei pradėjo atsibosti. Geležis vis dažniau buvo auksuojama, sidabruojama, nikeliuojama, padengiama variu, kol galiausiai didelė dalis ketaus objektų pakeista analogiškais bronzos ir vario liejiniais²²⁶.

Nepaisant išblėsusio smulkiųjų prūsiškų ketaus dirbinių populiarumo, iki pat I-ojo pasaulinio karo Prūsija išliko kontinentinės Europos metalo pramonės lydere, stambiausia ketaus žaliavos ir geležies gaminių eksportuotoja į Rytus. Prūsijoje sukurti antkapinių ketaus kryžių tipai paplito po Vidurio ir Rytų Europą. Jie buvo statomi iki pat I-ojo pasaulinio karo, o kai kur ir tarpukariu.

2.1.3. Prancūzija

Meninius ketaus liejinius Prancūzijoje masiškai lieti pradėjo viena *Val d'Osne* vietovės (Aukštutinės Marnos regionas) ketaus liejyklų, 1833 (1835?) m. įkurta Žano Pjero Viktoro Andre (Jean-Pierre-Victor André)²²⁷. Regis 1850 m. išleistame devyniasdešimties

225 Gabrielė Giunterytė-Puzinienė, *Vilniuje ir Lietuvos dvaruose*, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2005, p. 73.

226 Heiderose Langer, *op.cit.*, p. 7.

227 1855 m. J.-P.-V Andre fabriką perpirko ir toliau *Val d'Osne* liejyklų vardą garsino *Barbenzat* firmos įmonės. Ilgainiui *Val d'Osne* buvo pradėtas vadinti ketaus liejinių gamintojų susivienijimas, įvairiu laiku jungęs skirtingą skaičių atskirų liejyklų. *Retertoire des catalogues du mobiliem et des objets religieux des XIXe et XXe siecles*, [interaktyvus, žiūrėta 2012 05 01], www.inventaire.culture.gouv.fr/referentiels/Telecharg/SAINTMARTIN2008.pdf, p. 8–9, 38–39.

puslapių įmonės ketaus liejinių kataloge (*Catalogue d'ornements en fonte de fer*) siūlyta gausybė interjero bei eksterjero puošmenų, architektūrinių detalių, religinės paskirties dirbinių, kuriems priskirti ir lieti kryžiai, krucifiksai bei kapo (laidojimo) įranga²²⁸. Antkapinius kryžius bei kapavietės įrangą gamino visos didžiosios Prancūzijos ketaus liejyklos: *Val d'Osne* ir *Durenne* (Aukštutinės Marnos regionas), *J. J. Duceil Fils* (Paryžius), *Tusey* (prie Meco), *Emile Martin* (Garšizi), *Creuzot* ir *Calla* (Paryžius), *Corneau* (Ardėnai) bei daugelis mažesniųjų metalų apdirbančių įmonių: *Blanchon-Bomseil* (vėliau *Blanchon fils* – *A. Bomseil successeur*) Paryžiuje, *Saint-Eve freres et Maillard Salin* Bezansone ir kitos²²⁹.

1851 m. pasaulinėje parodoje Londone išaiškėjo, kad savo puošnumu ir grakštumu prancūzų ketaus liejyba pranoko iki tol meninių ketaus dirbinių rinkoje pirmavusias Didžiąją Britaniją ir Prūsiją. Parodos lankytojų dėmesio centre atsidūrė prancūziškieji baroko ir rokoko stiliistikos dirbiniai²³⁰. Prancūzijos gamintojų liejiniai išsiskyrė formų gausa ir turtingu dekoru – tuomet madinga kelių stilių samplaika.

Svarbus Prancūzijoje sukurtų ketaus antkapių bruožas, galbūt lėmęs prancūziškų modelių populiarumą katalikiškuose kraštuose, buvo itin turtinga krikščioniška (katalikiška) ikonografija. Po Didžiosios Prancūzijos revoliucijos ir Napoleono karų trukusio sunkmečio, Prancūzijos katalikų Bažnyčia XIX a. II pusėje išgyveno tikrą pakilimą. Tai buvo didžiųjų Mergelės Marijos apsimetimų²³¹, Švč. Jėzaus Širdies ir Švč. Jėzaus Veido kulto laikas. Vizionierių regėti vaizdai materialų pavidalą greitai įgaudavo religinėje dailėje ar sakralinės paskirties dirbiniuose: jie buvo gaminami religinio meno dirbtuvėse, tiražuojami fabrikuose. Pvz., Švč. Jėzaus Širdies skulptūrą pagal 1871–1875 m. Ė. Royer regėtas Jėzaus vizijas 1876 m. (praėjus vos vieneriems metams po paskutinio regėjimo!) iš ketaus nuliejo viena didžiausių devocionalijų gamintojų Prancūzijoje – *Maison Raffl* firma²³². Antkapinius kryžius su Nekaltai Pradėtosios, Marijos Karalienės ar Lurdo Marijos reljefais liejo *Alfred Corneau*, *Tusey*, *Val d'Osne*

228 Duomenys apie katalogą iš: *Ibid.*, p. 3.

229 *Ibid.*, p. 67; Eva Schmidt, *Kleine Geschichte des Eisenkunstgusses*, Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1976, p.74.

230 *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, p. 414–415.

231 1830 m. Švč. Mergelė Marija apsimetė Katerinai Laburė Paryžiuje, 1858 m. – Lurde Bernadetai Subiru, 1846 m. – dviems piemenėliams (*La Salette*), o 1871 m. – vaikams iš Pontmaino miestelio netoli Paryžiaus.

232 Skulptūra ir jos kartotės vėliau gavo *Monmartro Kristaus* pavadinimą, nes pirmoji jų buvo pastatyta tuometinėje Monmartro koplyčioje. In: Małgorzata Omilanowska, *Nadbałtyckie Zakopanie. Pałaga w czasach Tyszkiewiczów*, Warszawa-Sopot: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2011, p. 90.

ir kitos ketaus liejyklos²³³. Vien 1896 m. išleistame *Tusey* liejyklos kataloge yra apie dvidešimt kryžių su Švč. Mergelės Marijos atvaizdais²³⁴, nemažai kryžių su Jėzaus Širdies, Veronikos drobulės, dvylikamečio Kristaus reljefais. A. *Corneau* liejykloje gaminti retos ikonografijos kryžiai su evangelinėmis scenomis, pvz., Kristaus krikšto scena, Nuėmimu nuo kryžiaus, Gerojo Ganytojo atvaizdu. Prancūzijos liejyklos taip pat liejo kryžius su šv. Juozapo, šv. Petro, šv. Marijos Magdalietės ir kitų šventųjų figūromis²³⁵.

Lenkų tyrinėtoja *Małgorzata Omilanowska* teigia, kad to meto Prancūzijoje pagaminti tipiniai religinės paskirties ketaus liejiniai katalikiškuose kraštuose buvo itin pageidaujami. Garsių prancūzų firmų produktai buvo vertinami kaip „idealūs atvaizdai ir katalikiškumo reprezentantai“²³⁶. *Raffl* firmos išlieta *Monmartro Kristaus* skulptūra, stovėjusi Palangos Tiškevičių parke, protestantiškų kraštų apsuptyje, anot M. Omilanovskos, tiko šeiminių katalikiškumo manifestacijai²³⁷. Apie 1905 m. sode priešais rūmus pastatyto paminklo pjedestale, kaip liudija senieji palangiškiai, iš tolo ryškėjo užrašas „PARIS“²³⁸.

Lietuvoje plito kryžiai, lieti pagal žymiausio ir bene ilgiausiai gyvavusio Prancūzijos meninių ketaus liejinių gamintojo – *Val d’Osne* pavyzdžius²³⁹. Dalis jų buvo atvežama iš stambiausios Rygos ketaus liejyklos – *Wöhrmann & Sohn*, o XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais prancūziškieji kryžiai buvo liejami ir Kauno ketaus liejykloje *Minerva* (34 a–c il.).

233 Tokių kryžių fotografijų pateikta interaktyvioje Prancūzijos kultūros paveldo svetainėje: *Inventaire général du patrimoine culturel*, [interaktyvus, žiūrėta 2012 05 01], http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/palsri_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=IM36000179.

234 Pvz.: kryžiai Nr. 84 (P. 424), Nr. 90 (P. 433), Nr. 100, (P. 435), Nr. 106, 107 (P. 437) ir kt., in: *Hauts-Fourneaux. Fonderies et atelier de constructions de Tusey (Meuse). P. DUFILHOL & CHAPAL. Maitres de Forges. Successeeur de L. Gasne. Album des Fontes d'ornements, Fontes d'arts, Fontes Religieuses*, 1896, [interaktyvus, žiūrėta 2012 05 01], <http://www.fontesdart.org/ressources-documentaires/bibliographie/catalogues-en-line/1032-catalogue-tusey-apercu-du-catalogue-1896>.

235 *Corneau* katalogo kryžiaus Nr. 181 piešinys ir pagal jį išlietas kryžius publikuoti Belgijos svetainėje *Le petit patrimoine*, [interaktyvi, žiūrėta 2012 05 01], <http://www.maredret.be/patrimoine/patrimoinehistorique/petitpatrimoine/contenu.htm>; http://80.248.221.152/fontesdart.org/ftp/www/index.php?option=com_content&view=article&id=953:corneau&catid=21:dictionary-des-fondeurs&Itemid=27.

236 *Małgorzata Omilanowska, op. cit.*, p. 93-94.

237 *Ibid.*, p. 89.

238 Antanas Tranyzas, „Laiminantis Kristus“, *Nukentėję paminklai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 122. Atstatytoji skulptūra išlieta ne iš ketaus, o iš bronzos.

239 *Fontes d'art du Val d'Osne: fontes religieuses et funéraires. L'album n° 3, Paris, 1900*, [interaktyvus, žiūrėta 2014 09 02], <http://www.fontesdart.org/bibliotheque/catalogues-de-fonte-d-art/1109-visionnez-lalbum-du-val-dosne-nd3.html>; *Hauts-Fourneaux et fonderies du Val d'Osne: Barbezat et cie. Maitres de forges. Fontes d'art*, Paris, 1866, in: *Internet Archive*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 09 17], <https://archive.org/stream/Hauts-fourneauxEtFonderiesDuValDosneBarbezatEtCie...FontesDart/ValDosneCca85783#page/n1/mode/2up>

2.1.4. Rusija

XIX a. daugelyje svarbiausių Rusijos liejyklų buvo įdiegtos pažangios (britiškos arba prūsiškos) liejimo technologijos, išsivystė stiprūs meninio geležies apdirbimo centrai, iš kurių stambiausi du – Sankt Peterburgas ir pietinis Uralo regionas.

Ornamentuoti ketaus liejiniai ir geležies dirbiniai pastatų, pakrančių bei tiltų puošybai buvo pradėti naudoti jau Petro I laikais, statant Sankt Peterburgą²⁴⁰ – miestą, kuris XIX a. tapo vakarinės Rusijos imperijos dalies meninės metalininkystės centru²⁴¹. Seniausia ir žymiausia meninių ketaus dirbinių liejykla Sankt Peterburge – tai 1826 m. Peterburge įkurta *Aleksandro gamykla* (Александровский завод)²⁴². Įmonei buvo pavedami svarbiausi valstybės užsakymai: garlaivių ar unikalių metalinių konstrukcijų (Žiemos rūmams, *Aleksandrinskio* teatrui) projektavimas ir gamyba²⁴³, taip pat memorialiniai paminklai, skirti įvykiams ir asmenybėms įamžinti. Šioje liejykloje caro Nikolajaus I užsakyму buvo išlieta serija vienodų paminklų, skirtų svarbiausioms mūšių su Napoleono armija vietoms pažymėti. Tarp pirmų trijų išlietų monumentų – 1843 m. pastatytasis Kauno rotušės (tuomet Aleksandro) aikštėje²⁴⁴. Tai vienas iš septynių tipinių aštuonkampės piramidinės formos paminklų, pagamintas pagal italų architekto Antonio Adaminio brėžinius²⁴⁵. Ant jo buvo Kauno miestui pritaikytas užrašas: „1812 m. į Rusijos imperijos teritoriją įsiveržė apie 700 tūkstančių neprietelių, o atgal sieną perėjo

240 А. М. Петриченко, *Книга о литье*, Киев: Техника, 1972, p. 159.

241 *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: материалы для фабрично-заводской статистики*, составил П. А. Орлов., С.-Петербург: Р. Голике, 1887, p. 328–329, 345–347.

242 Fabrikas įkurtas po 1824 m. potvynio, vietoj prieš tai veikusios valstybinės Sankt Peterburgo ketaus liejyklos (*Санкт-Петербургский литейный завод на Петерговской дороге*, veikė nuo 1801 m.).

243 Полина Кривская, „Матвей Егорович Кларк - первый директор Санкт-Петербургского Александровского литейного завода“, in: *Петербургские чтения 97. Материалы энциклопедической библиотеки «Санкт-Петербург-2003»*, Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информ. центр БЛИЦ, 1997, p. 542–543.

244 Kaunas buvo pirmasis miestas, į kurį per Prūsijos-Rusijos sieną įžengė Napoleono armija. Paminklas atidengtas 1843 m. spalio 30 d., suformavus Kauno guberniją. *Памятники и монументы, сооруженные в ознаменование достопамятнейших русских событий и в честь замечательных лиц*, Санктпетербург: Типография Морского министерства, 1860, p. 23; С. Н. Селедкина, „Изготовление и открытие Бородинского памятника по документам Российского государственного исторического архива“, straipsnis publikuotas internete, [žiūrėta 2016 02 06], http://www.museum.ru/museum/1812/Library/Borodino_conf/1997/Seledkina.pdf.

245 *Памятники войны 1812 года*, [interaktyvus, žiūrėta 2011 11 15], <http://www.museum.ru/1812/Memorial/Smolensk/index.html>.

70 tūkstančių²⁴⁶. Minėtoje gamykloje ir kitose didesnėse ketaus liejylose, pvz., 1853 m. įkurtoje Franzo San Gallio (Франц Карлович Сан Галли) ar 1859 m. įkurtoje Jegoro Kristo Vilkinso (Егор Христ Вилкинс), buvo gaminami ir antkapiniai paminklai²⁴⁷.

Turtingi Lietuvos rusai taip pat tapdavo Peterburgo fabrikuose gamintų antkapių užsakovais. Stačiatikių dvasininkas Levas Savickis rašė, kad Vilniaus Šv. Eufrosinijos (dab. Liepkalnio) kapinėse kai kurie ketaus paminklai buvo atvežti iš Peterburgo, pvz., XIX a. paskutiniais dešimtmečiais pastatyta Daraganų šeimos neogotikinė koplytėlė su Išganytojo figūra²⁴⁸. Tikėtina, kad iš Peterburgo buvo atvežtas ir vienas seniausių Lietuvoje pirklio Iljos Sluckio († 1822) antkapinis ketaus paminklas²⁴⁹. Be pavienių išskirtinesnių ketaus antkapių, Lietuvos kapinėse plito keletas pigių, paprastų bizantiškos stilistikos ketaus kryžių tipų, kurių kilmė gali būti siejama su Peterburgo arba kitomis Rusijos liejyklomis. Nors Lietuvos kapinėse nėra nei vieno signuoto šios stilistikos kryžiaus, abejonių nekyla, jog jų prototipai buvo sukurti Rusijoje. Tai patvirtintų Fulgento Kazakevičiaus († 1905) antkapinio kryžiaus Kaltanėnų kapinėse epitafija, kurioje užfiksuoti kryžiaus fundatoriai – kolegos iš Pucilovskio fabriko Peterburge²⁵⁰ (35 il.). Bizantiškos stilistikos kryžių – labai panašių arba analogiškų – yra Lietuvos, Latvijos taip pat ir Šiaurės Rusijos (pvz., Sankt Peterburgo) ir Uralo kapinėse. Rusijoje (Sankt Peterburge?) gamintus kryžius Lietuvoje buvo matęs ir Latvijos ketaus kryžių tyrinėtojas Aleksis Anteins²⁵¹. Nepavyko iššifruoti Rusijos gamintojo signatūros kirilica ant Karolio Bortnovskio antkapinio paminklo Palangos kapinėse²⁵².

246 Въ 1812 году вступило в Россію перпятаеля до 700.000, перешло обратно 70.000 человекъ. *Ковенская губерния за время 1843–1893 г.*, Ковна: Тип. Губернского правления, 1893, p. 42–43.

247 *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского...*, p. 328, 345, 346; *Указатель фабрик и заводов Европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики*, С.-Петербург: В. Киршбаум, 1894, p. 328, 345–347, 366; Главный корпус чугунолитейного и механического завода Ф. К. Сан-Галли, in: *Citywalls*, [interaktyvus, žiūrėta 2011 11 15], <http://www.citywalls.ru/house4204.html>; Чугунолитейный и механический завод Ф. К. Сан-Галли, [interaktyvus, žiūrėta 2011 11 15], http://kirill-kravchenko.narod.ru/werksdenkmal/gebiet_zentral/07/zentral_07.htm; Николай Ключков, „Из истории города. Пройдёмся по залам, заглянем в запасники“, in: *Силламяэский вестник*, 2015, Nr. 8, p. 8.

248 Левъ Савицкій, *Православное кладбище г. Вильно. Къ столетию кладбищенской церкви св. Евфросиніи 1838–1938 г.*, Вильно: Е. Котляревский, 1938, p. 30.

249 Apie jį bus rašoma sk. 3.1.2. Metalinio antkapio užsakovas.

250 OD KOLEGÓW FABRYKI / PUCIŁOWSKIEJ / ST. PETERBURG. Už kryžiaus nuotrauką esu labai dėkinga Jolantai Zabulytei.

251 Tyrinėdamas Ventspilio rajono kryžius, vieną jų tipą jis priskiria Peterburgo gamintojams ir teigia, kad tokį kryžių jis yra matęs ir Žagarėje. Aleksis Anteins, „Dekorativie čuguna lėjumi Ventspils rajona kapsēta“, in: *Ventas Balss*, 1994 08 30, Nr. 134, p. 3.

252 Įskaitoma tik signatūros pradžia „ЗАВОД А. ПЕТР[ЧЕВСКОГО?].“ Tumbos su urna antkapinio paminklo fotografija publikuota: Jan Skłodowski, *op. cit.*, p. 187.

Meninei Uralo liejybai skirtuose interaktyviuose leidiniuose rašoma, kad antkapiai Urale lieti jau XVIII a. pab.²⁵³, nurodoma, kad XIX a. vid. svarbiausioje Uralo liejykloje Kaslyje meistras Nikita Tepljakovas liejo antkapines ketaus plokštes²⁵⁴. Žymiausias Uralo liejininkystės tyrinėtojas Borisas Pavlovskis (Борис Павловский) teigia, kad XIX a. 7 dešimtmetyje paklausiausiais sepulkralinės paskirties ketaus liejiniais Uralo liejyklose tapo antkapiniai kryžiai, tačiau nei jis, nei kiti Rusijos antkapinių paminklų ar ketaus liejininkystės tyrinėtojai nepateikė informacijos apie Urale liėtų kryžių išvaizdą, jų platinimo tinklą²⁵⁵. Kaslio kapinėse yra daugybė įvairių tipų iš ketaus liėtų XIX a. pab. – XX a. pr. datuotinių antkapinių paminklų: biustų, koplytėlių, plokščių, kolonų su urna, kryžių²⁵⁶. Čia palaidotas ir lietuvis Adomas Stanislovas Volianskis (*Adam Wolański*, †1893). Jo antkapyje (iš ketaus lietoje plokštėje) išlieta epitafija – vienintelė lotyniška šiose kapinėse: HIC, / CLARISSIMUS VIR, DOCTOR MEDICINAE / UNIVERSITATIS CRACOVIENTSIS. / ADAMUS STANISLAUS WOLAŃSKI, / NATUS WILEJKA IN LITHUANIA, ANNO DOMINI/MDCCCLXIV, DIE VIII MENSIS MAJ, SEPULTUS EST. / PRO BONO PUBLICO AGITANDO, A TYPHO / EXANTHEMATICO, ANNO DOMINI MDCCCXCIII, DIE VI / MENSIS APRILIS, MORTUUS. SIT TIBI TERRA LEVIS²⁵⁷.

Kaslio kapinių kryžiai niekuo nesiskiria nuo visoje Rusijos imperijoje paplitusių slaviško stiliaus kryžių, todėl lieka neaišku, kur jie buvo sukurti. Tikėtina, jog antkapiniai paminklai ar metalinė kapaviečių įranga Urale galėjo būti liejama ne tik pagal vietinių meistrų modelius²⁵⁸, bet ir pagal prūsiškus ar prancūziškus, nes iš šių šalių parsivežti modeliai buvo naudojami kitų meninių ketaus dirbinių liejybai²⁵⁹.

253 *История каслинского литья*, [interaktyvus, žiūrėta 2009 09 23], <http://vikasli.narod.ru/history.htm>; *Литье каслинского завода. Художественные вещи, альбом*, Касли: 2011, p. 3, [interaktyvus, žiūrėta 2011 12 17], http://www.kac3.ru/index/?node_id=1416.

254 „Прошлое и настоящее Каслинского художественного литья“, in: *Каслинский завод архитектурно-художественного литья*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 07 15], <http://kac3.ru/history/>

255 Борис Павловский, *Художественный металл Урала XVIII–XIX веков*, Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1982, p. 32.

256 Наталья Елизарова, „Кладбище в Касли“, in: *Uralweb*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 07 27], <http://www.uralweb.ru/urals/urbantrip/6655.html>.

257 „Čia palaidotas šviesiausias vyras, Krokuvos universiteto medicinos daktaras Adomas Stanislovas Volianskis, gimęs Vileikoje, Lietuvoje, 1864 Viešpaties metų gegužės mėnesio 8 dieną. Mirė 1893 Viešpaties metų balandžio mėnesio 6 dieną nuo dėmėtosios šiltinės, darbuodamasis dėl viešojo gėrio. Tebūnie tau lengva žemė.“ (vertė dr. Liudas Jovaiša). Natalijos Jelizarovos daryta antkapio nuotrauka, *ibid*.

258 Vientinio antkapio pavyzdys – Bresto Trišino kapinėse (Baltarusija) esanti neogotikinė koplytėlė, skirta pirmajam Bresto tvirtovės kadetų korpuso viršininkui generolui leitenantui Aleksandrui Gelmersenui (Александръ Петровичъ Гельмерсенъ, † 1852) atminti. Олег Полищук, „Уникальный памятник каслинского чугунного литья в Бресте на грани уничтожения“, in: *Реальный Брест*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 07 25], <http://www.realbrest.by/novosti/istorija-bresta/unikalnyi-pamjatnik-kaslinskogo-chugunnogo-litja-v-breste-na-grani-unichtozhenija.html>.

259 Лилия Алимova, op. cit., p. 50.

2.2. Lietuvos kryžių gamintojai

Lietuvoje plito iš kaimyninės Prūsijos ar gretimų Rusijos gubernijų atvežti ketaus ir geležies kryžiai, tvorelės, kita metalinė kapavietės įranga. Sprendžiant iš paminklų signatūrų, XIX a. ketaus kryžiai į Lietuvą būdavo atgabenami ne iš stambiųjų ir svarbiausių įmonių (karališųjų Prūsijos liejyklų, garsiųjų Prancūzijos ar Austrijos liejyklų), bet iš artimesnių fabrikų, kuriuose kryžiai buvo liejami pagal tuos pačius prūsiškus, prancūziškus ar kitokius pavyzdžius. Pagrindiniai ketaus kryžių importuotojai buvo Rytprūsių, Rygos, Liepojos ir Varšuvos fabrikai. Kaltinių dirbinių autorystę nustatyti sunkiau, nes ant jų nėra meistrų ar fabrikų ženklų. Šiek tiek lengviau identifikuoti kaltinius kryžius atvežtus iš Prūsijos, nes prūsiškų kryžių stilistika ir atlikimo technika išsiskiria šiam kraštui būdingais motyvais ir nepriekaištinga atlikimo technika.

2.2.1. Iš Karaliaučiaus krašto ir Klaipėdos

Industrializacijos procesas, nuvilnijęs per centrinę ir Vakarų Prūsiją, pasiekė ir agrarinėmis laikytas rytines šalies teritorijas, visų pirma, – rytų provincijos sostinę Karaliaučį. Iki XIX a. vid., kol Prūsijos rytai ir vakarai nebuvo sujungti geležinkeliu (linija Berlynas-Karaliaučius pradėjo veikti 1853 m.), Karaliaučiaus kraštas buvo palyginti menkai industrializuotas. Modernizuotos metalo pramonės atsiradimas Karaliaučiuje siejamas su jungtinės liejybos įmonės *Union-Gießerei*²⁶⁰ įsteigimu 1828 m. Tai buvo stambiausia ir ilgiausiai veikusi metalo apdirbimo įmonė Rytų Prūsijoje. Iki XIX a. vid. *Union-Gießerei* buvo svarbiausia įmonė, importavusi įvairią metalo produkciją į vakarinius Rusijos imperijos pakraščius. Prekės gabentos Nemunu ir sausumos keliais. Kiekvienais metais įmonė gaudavo taisyti daugybę metalo dirbinių iš Kauno, Jurbarko ir kitų vietovių²⁶¹. 1854 m. *Union-Gießerei* serijiniu būdu gamino garo katilus, žemės ūkio apdirbimo mašinas, o taip pat antkapinius kryžius ir tvoreles²⁶². *Union Giesserei*

260 Egzistuoja ir sutrumpintas pavadinimas – *Union*, kuris atsirado turbūt po 1881 m., kai gamykla buvo perorganizuota į akcinę bendrovę, in: Калининград. Иллюстрированный энциклопедический справочник, Калининград: Янтарный сказ, 2006, p. 399.

261 Erich Lemmel, *Gustav Schnell (1793–1864), ein königl. Großkaufmann in Königsberg Pr.*, 1965 m. mašinraštis, publikuotas Lemmelių giminės archyve: *Das Lemmel-Archiv* [interaktyvus, žiūrėta 2011 10 26], <http://geneal.lemmel.at/Uniongiesserei.html>.

262 Erich Lemmel, *Die Gründung der Union-Gießerei A.G. in Königsberg und ihr Aufstieg 1828-1928*, [interaktyvus, žiūrėta 2011 10 26], <http://geneal.lemmel.at/Uniongiesserei.html>.

nebuvo vienintelis ketaus paminklų gamintojas Karaliaučiuje²⁶³, tačiau tai – svarbiausia ir didžiausia metalo apdirbimo įmonė Rytprūsiuose iki I-ojo pasaulinio karo²⁶⁴. Deja, ir šios svarbiausios įmonės gaminių Karaliaučiaus srityje išliko labai nedaug. Šiandieniam Kaliningrade dar tebenaudojamos *Union* išlietos vandentiekio sistemos dalys, atokesnėse gatvėse galima pamatyti vandens nuotekų groteles ar dailiai ornamentuotus hidrانتus su įmonės signatūromis. Vienas kryžius, signuotas *Union Giesserei*, dar ir šiandien tebestovi Jurbarko kapinėse (36 il.), kitas, pažymėtas įrašu *Eisengiesserei/zu Koenigsberg/in Preussen*²⁶⁵ yra Smalininkų kapinėse²⁶⁶.

XIX a. II pusėje į pramonės perversmo procesą įsiliejo ir mažesni Rytų Prūsijos miestai; Lietuvai ypač svarbūs – Tilžė ir Klaipėda (Mėmelis).

1814 m. Tilžėje gyveno per 12 000 gyventojų, ir ji neišsiskyrė nei žymesniais fabrikais, nei manufaktūromis²⁶⁷. Industrializacijos procesai čia paspartėjo po 1871 m. Vokietijos imperijos sukūrimo. 1897 m. Tilžės adresų knygoje jau minimi trys stambūs metalo fabrikai su ketaus liejyklomis: *Grubert*, *Grübland* ir *Sternkopf*²⁶⁸. Tikslaus šių fabrikų veiklos laiko nustatyti nepavyko, tačiau yra žinoma, kad seniausia geležies apdirbimo įmonė mieste buvo 1849 m. įkurta ketaus liejykla *C. F. STERNKOPF*. XIX a. paskutinį dešimtmetį įmonės valdymą perėmė *C. F. Sternkopfo* palikuonys ir ji vadinosi *C. F. Sternkopfo* sūnų ketaus liejykla, mašinų fabrikas ir katilų kalykla (*C. F. STERNKOPF SÖHNE, Eisengiesserei, Maschinenfabrik und Kesselschmiede*). Be žemės ir medienos apdirbimo technikos, garo mašinų įrangos, joje buvo liejami ornamentuoti pastatų eksterjerui ir interjerui skirti liejiniai: kolonos, įvairios atramos, balkonų turėklai, židinių įranga. Svarbią produkcijos dalį sudarė antkapiniai kryžiai ir tvorelės²⁶⁹. *C. F. Sternkopf* firmos ženklui signuoti kryžiai yra Jurbarko, Tauragės, Šilutės ir Šiaulių rajonų kapinėse (37 il.). *Sternkopf* fabrikas buvo bene svarbiausias ketaus kryžių importuotojas į Lietuvą. Ketaus kryžius lietuviai pirkė ir kitose Tilžės

263 Nidos paštininkų kapinėse iš ketaus lietas antkapinis paminklas su kitos Karaliaučiaus liejyklos spaudu: G. Hein/Koebg. i/Pr./ 1864.

264 XX a. pr. „Union“ bendrovėje dirbo apie 15 000 žmonių. Tuomet čia buvo gaminami ekskavatoriai, fabrikų įranga, traukinių vagonai ir kita. In: Калининград. Иллюстрированный энциклопедический справочник, p. 399.

265 Gali būti, jog taip pradžioje vadinosi *Union Giesserei* fabrikas.

266 Marija Purvinienė, „Metaliniai antkapiniai kryžiai Smalininkų kapinėse“, p. 170.

267 P. Rozenvalis, „Ruso, keliavusio per Prūsiją 1814 metais, pastabos apie šį kraštą ir jo gyventojus“, *Pergalė*, 1996, Nr. 12, p. 157.

268 *Adress-Buch für die Stadt Tilsit*, Tilsit: O. Mauderode, 1897, p. 310.

269 *Katalog der Tilsiter Gewerbe-Ausstellung nebst Führer durch die Stadt und Umgebung*, Tilsit: Druck von I. Renländer & Sohn, 1891. Nenumėruoti reklaminiai puslapiai.

įmonėse: *Gruberto fabrike*²⁷⁰ (veikė XIX a. II pusėje), *G. Rohrmoser*²⁷¹ vardu pavadintoje firmoje (38 il.), *Tilžės mašinų fabriko ir ketaus liejykloje* (signatūra – *Tilsiter Masch. Fabr Eisengiesserei*)²⁷², taip pat XIX a. pab. veikusiose A. Pelco (A. Pelz) antkapinių paminklų dirbtuvėse²⁷³ bei Gumbinėje (dab. Gusevas) veikusioje A. *Daigerio* liejykloje (signatūra – A. *Deiger Gumbinnen*)²⁷⁴. Karaliaučiaus krašto gamintojų kryžiai sudaro didžiausią į Lietuvą įvežtų ketaus kryžių dalį (žr. disertacijos priedą Nr. 3).

Tilžės ir Gumbinės įmonėse lieti kryžiai buvo gaminami pagal kelis karališkųjų Prūsijos liejyklų pavyzdžius, todėl tie ketaus antkapiai nebuvo saviti, labai įvairūs.

Meniniu aspektu įdomesni yra Rytprūsiuose kaldinti geležies kryžiai. Šiame krašte kaltinius kryžius pagal vokiškus pavyzdžius gamino ir didelės dirbtuvės, ir pavieniai meistrai. Žymiausias kaltinių kapų tvorelių ir kryžių „pagal seną ir naują stilių“²⁷⁵ gamintojas buvo *Oto Luizo Cimerio jaunesniojo* (*Otto Louis Zimmer jun.*) fabrikas Tilžėje (veikė jau 1876 m.) (39 il.)²⁷⁶, XX a. pradžioje perėjęs H. Langės (H. Lange) nuosavybėn. Įmonėje buvo konstruojamos sudėtingos spynos ir kita durų apsauga, kaltiniai bei lieti antkapiai, kapavietės įranga, liejami varpai²⁷⁷. Metalinių kryžių gamyba ir pardavimu užsiėmė ir kiti Cimeriai, galbūt giminaičiai: šaltkalvis Teodoras Cimeris (Theodor Zimmer) savo dirbtuvėse siūlė kaltinius kapavietės dirbinius ir lietus kryžius, tvoreles bei turėklus²⁷⁸ (40 il.), ta pačia veikla užsiėmė ir Paulius Cimeris²⁷⁹ (41 il.). Šaltkalvis Karlas Kirbšusas (Carl Kirbschus) dirbo įvairius geležies dirbinių formavimo ir taisymo darbus, tačiau pagrindinė jo specializacija buvo antkapiniai kryžiai ir tvorelės²⁸⁰ (42 il.). Kaltinius

270 Minimas nuo 1875 m. Tuomet tai buvo tik šaltkalvė, o jos įkūrėjas F. F. Grubertas buvo vadinamas seifų fabrikantu. 1897 m. be šaltkalvės įmonėje buvo ir ketaus liejykla. *Adress-Buch für die Stadt Tilsit auf das Jahr 1890*, Tilsit: Verlag von I. Renländer & Sohn, [1890], p. XIII.

271 M. Purvinienė šį gamintoją mini rašydama apie Lauksargių–Piktupėnų ruožo kapinių kryžius. Martynas Purvinas, Marija Purvinienė, *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai : mokslo monografija*, Kaunas: Technologija, kn. 1, 2010, p. 229.

272 *Prusu Lietuwys. Kalendros Metui 1909*, Tilžėje: Ižlaida „Byrutės“ Draugijos, 1908, reklama galiniame viršelyje.

273 Dirbtuvių reklama išspausdinta: *Lietuwiškos Kalendros metui 1911 Daugybe graziu Abrozdu dabintos*, Tilžė: Otto v. Mauderode, [1910], p. 64.

274 Marija Purvinienė, Martynas Purvinas, *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai*, kn. 1, p. 230.

275 Naujuoju stiliumi tuomet buvo vadinamas jugendas/modernas.

276 *Katalog der Tilsiter Gewerbe-Ausstellung nebst Führer durch die Stadt und Umgebung*, Tilsit : Druck von I. Renländer & Sohn, 1891. Nenumuoti reklaminiai puslapiai.

277 *Ibid.*, p. 57.

278 *Ibid.*, nenumuoti reklaminiai puslapiai.

279 *Adress-Buch für die Stadt Tilsit auf das Jahr 1908*, Tilsit: Verlag von I. Renländer & Sohn, [1908], p. 27.

280 *Adreß-Buch für die Stadt Tilsit auf das Jahr 1897*, p. 331.

kryžius ir kapų tvoreles iš geležies siūlė Ernstas Zybertas (Ernst Siebert)²⁸¹. Šaltkalvis Robertas Bertšatas (Robert Bertschat) taip savo darbus ir dirbinius reklamavo 1911 m. *Lietuviškose Kalendrose*: „Spyninkystė budavonėms bei dailai,[...] padirbimas visokių kapo tvorų, kapo tobylių ir kapo krikštų iš kalamojo gelžies“²⁸².

Sovietmečiu dabartinėje Kaliningrado srityje buvo sunaikinta dauguma (visi?)²⁸³ iki II pasaulinio karo pastatytų metalinių antkapinių kryžių, todėl kiekvienas Lietuvos teritorijoje identifikuotas ir išlikęs Rytprūsiuose lietas ar kaldintas paminklas įgyja ypatingą reikšmę šio regiono dailiųjų amatų ir gamybos tyrimams.

Klaipėda (Mėmelis). Klaipėdos miesto istorikas Jonas Zembrickis (Johannes Sembritzki) rašė: „kad ir kaip keistai nuskambėtų, Klaipėda palaikė su ja [Rytų Prūsijos provincija] labai silpnus ryšius (dėl blogų kelių)“²⁸⁴. Miestas išgyveno tam tikrą atskirtį ir nuolat turėjo kovoti, kad nevirstų „žvejų kaimeliu“. Dėl artimos kaimynystės su Rusija bei jos proteguojamų šiaurinių uostų – Rygos ir Liepojos, – Klaipėda dažnai buvo aplenkiamama verslininkų ir pirklių; be to, jos pramonės ir prekybos sklaidą trikdė auganti Tilžės miesto reikšmė.

Vis dėlto Klaipėdoje XIX a. vid. jau buvo kelios ketaus liejyklos: Džono Meisono (John Mason) įmonė, susidedanti iš keturių padalinių: kalvės, liejyklos, grandinių dirbtuvės ir mašinų dirbtuvės (įk. 1840), anglų verslininko Džeimso Jongo (James Yong) ketaus liejykla (1850), Pauliaus fon Lindenau (Paul von Lindenau) laivų statykla, kurioje buvo ir ketaus liejykla (įk. 1857)²⁸⁵. Ketaus kryžius galėjo lieti ir neilgai veikusi *Klaipėdos Mašinų budavonės bei motorų fabrika, geležies ir metalų liejinyčia A. A. Kroll*²⁸⁶. Iš paminėtųjų žymiausias Klaipėdos ketaus kryžių gamintojas – Dž. Jongo įkurta įmonė, vėliau pavadinta *E. Ongley* vardu²⁸⁷. *Ongley* liejykloje lieti kryžiai plito Vakarų Žemaitijoje (43 il.), pasiekė ir Tytuvėnų kapines²⁸⁸.

281 *Prusu Lietuwys, op. cit.*, p. 178, 191.

282 *Lietuviškos Kalendros metui 1911*, p. 181; *Prusu Lietuwys. Kalendros Metui 1909*, p. 153.

283 Kryžiai naikinti palaipsniui, todėl XX a. II pusės kapinių fotografijose dar galima pamatyti senųjų Karaliaučiaus krašto kryžių. Mažai tikėtina, bet gali būti, kad jų yra likę atokesnių kaimelių kapinėse (dėl didesnių miestų kapinių paminklų disertantė konsultavosi su Černiachovsko (Įsručio) bei Sovietsko (Tilžės) miestų muziejų darbuotojais, pati aplankė Kaliningrado (Karaliaučiaus) ir jo apylinkių kapines).

284 Jonas Zembrickis, *Klaipėda XIX amžiuje*, Klaipėda: Libra Memelensis, 2004, p. 114.

285 Jonas Navasaitis, *Lietuviška geležis*, Kaunas: Technologija, 2003, p. 132.

286 1886–1887 m. reklamavosi laikraštyje *Konzervatywů draugystės laiszkas*, pvz., 1886, Nr. 3, p. 4.

287 *Geležies liejinyčia ir mašinų fabrika E. Ongley, pirmto James Young*, in: *Lietuviška ceitunga*, 1879, Nr. 25, p. 4; *Lietuwiszkosios kalendros: metui 1883*, Memel: Holz ir Szernus, [1882], p. 112.

288 Antano Gedmino († 1885) antkapis. Nuotrauka publikuota: Jan Skłodowski, *op. cit.*, p. 188.

Lietuvoje gana plačiai pasklido ir Klaipėdos šaltkalvio Gustavo Wermbterio (Gustaw Wermbter) geležies dirbiniai (44 il.). Puošni tvorelė, pažymėta signatūra G. WERMBTER. *Memel*, juosia kapavietę, esančią Šiaulių stačiatikių kapinėse ²⁸⁹ (45 il.). 1891 m. Tilžės pramonės ir amatų parodoje Gustavo Wermbterio šaltkalvė reklamavosi kaip statybų ir ornamento dirbtuvės, o tarp firmos eksponatų buvo ir vienas antkapinis paminklas ²⁹⁰. Beje, Wermbteris turėjo didelę ir turtingą parduotuvę, kurioje prekiauta įvairiausia metaline kapavietės įranga: kapų kryžiais, tvoromis, varteliais, lentelėmis – „nuo paprasčiausių iki puikiausių“ ²⁹¹. Tačiau meniškiausius dirbinius gamino Gustavas Kackė (Gustaw Katzke, 1868–1946) (46 il.). Tai vienintelis Klaipėdos krašto amatininkas, savo meniniais geležies dirbiniais pelnęs tarptautinį pripažinimą ²⁹². Jis konstravo ūkio mašinas, kalė geležinius kapų paminklus: kryžius, tvoreles ²⁹³. Yra duomenų, kad kapinių įrangą XIX a. pab. Klaipėdoje dirbdino ir kalvis R. Aušraitis bei Kepėjų gatvės dirbtuvių savininkas Piekeringas ²⁹⁴.

Klaipėdos krašto kapinių tyrinėtojai architektai Marija ir Martynas Purvinai pastebėjo, kad „Mažajoje Lietuvoje būta daugiau didesnių ir masyvesnių kryžių, nei Didžiojoje Lietuvoje, kur stigo metalo“ ²⁹⁵, o A. Stravinskas nurodė ir kai kuriuos technologinius kryžių skirtumus. Anot jo, Lietuvoje dominuoja karštai kaldinti kryžiai, tuo tarpu Mažajoje Lietuvoje „jie yra labiau šaltkalviško darbo“ ²⁹⁶. Reikėtų dar paminėti, jog Rytprūsiose kaldinti kryžiai išsiskiria ne tik savo gabaritais, bet ir turtinga puošyba. Šio krašto geležies dirbiniuose, skirtingai nei Lietuvoje, XIX–XX a. sandūroje plačiai buvo naudojama „naujojo“, t.y. modernio stiliaus ornamentika. Rytprūsių paminklai techniškai puikiai pagaminti, stilingai papuošti. Antkapiniuose geležies kryžiuose gausiai naudoti pusfabrikačiai, lietos dekoratyvios detalės, todėl kryžių ir kitų geležies dirbinių išvaizdą lėmė ne tik meistrų talentas, bet ir mašininio darbo teikiamos galimybės. Ypač didelę įvairovę pasižymi rėminės konstrukcijos Klaipėdos krašto kryžiai (47 il.). Rytprūsių meistrams priskirtini kaltiniai kryžiai plito Žemaitijoje (48, 49 il.).

289 2010 m. J. Pačkauskienės atliktų lauko tyrimų Šiaulių kapinėse duomenys.

290 *Katalog der Tilsiter Gewerbe-Ausstellung*, nenumėruoti reklaminiai puslapiai.

291 *Lietuviszkosios kalendros metui 1895*, p. 111, 113; Antanas Stravinskas, „Klaipėdiškiai kalviai ir jų pagaminti paminklai“, in: *Lietuvininkų kraštas*, Kaunas: Litterae universitatis, 1995, p. 508.

292 G. Kackės kalvės istorija, *Mažosios Lietuvos istorijos muziejus*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 01 06], <http://www.mlimuziejus.lt/lt/ekspozicijos/kalvystes-muziejus/g-kackes-kalves-istorija/>

293 Kackės dirbtuvių produkcija signuota H. G. Katzke *Landw. Maschinen. Memel* arba H. G. Katzke, *Memel*. Antanas Stravinskas, „Klaipėdiškiai kalviai...“, p. 508–509.

294 Antanas Stravinskas, „Metalų plastika Klaipėdos krašto paminkluose“, p. 48.

295 Marija Purvinienė, Martynas Purvinas, *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai*, kn. 1, p. 81.

296 Antanas Stravinskas, „Metalų plastika Klaipėdos krašto paminkluose“, p. 48.

2.2.2. Iš Rygos ir Kuršo

Antkapinius paminklus iš ketaus ir kaliosios geležies Lietuvos gyventojai pirkė ne tik Rytprūsių, bet ir iš Rygos bei Kuršo fabričių. Lifliandijos ir Kurliandijos gubernijose industrializacijos procesas prasidėjo gerokai anksčiau nei lietuviškose gubernijose: baudžiava čia panaikinta anksčiausiai Rusijos imperijoje – 1819 m., cechų sistema pradėjo irti XIX a. 4 dešimtmetyje²⁹⁷, o XIX a. 7 dešimtmetyje kraštą jau buvo galima vadinti industrializuotu²⁹⁸. Kuršo ir Vidžemės metalo pramonė sparčiausiai vystėsi uostamiesčiuose – Rygoje ir Liepojoje. Būtent į šiuos miestus ir Mintaują mokytis ir dirbti dažniausiai vykdavo ir lietuviai, ypač iš Lietuvos šiaurės.

Rusijos imperijos uostas Ryga buvo ne tik Pabaltijo gubernijų kultūros židinis, bet ir pramoninis centras, kuriame, panašiai kaip ir Sankt Peterburge, modernūs metalo fabrikai atsirado jau pirmoje XIX a. pusėje. Svarbiausias antkapinių ketaus paminklų gamintojas buvo 1832 m. verslininko Wöhrmanno įkurta įmonė, kiek vėliau pavadinta *Wöhrmann & Sohn*²⁹⁹ (50 il.). Ši pirmoji Rygos mašinų gamykla buvo pastatyta aptarnauti didžiulę to paties savininko tekstilės įmonę Sindyje (dab. Estija), lėptpjūvę bei garlaivių remonto dirbtuves³⁰⁰. Nėra duomenų, kada įmonė pradėjo lieti antkapius iš ketaus, tačiau seniausi *W&S* signatūra pažymėti ketaus kryžiai Lietuvos teritorijoje pastatyti XIX a. 6-7 dešimtmečiais³⁰¹. Daugelis jų yra aukšti (be postamento daugiau nei 2 m), išsiskiria itin geros kokybės liejyba. Paprastesni *Wöhrmanno* metalo fabriko kryžiai buvo liejami pagal prūsiškuosius pavyzdžius (51 il.), puošniausi – sekant prancūziškąją *Val d'Osne* kryžių tradiciją (52 il.).

1852 m. Rygoje įsikūrė dar viena ketaus kryžius liejusi įmonė – *P.H. Rosenkranz & Co* lokomobilių ir garo mašinų gamykla³⁰². Tai vienas iš penkių metalo apdirbimo fabričių Rygoje, kurie XIX a. 6 dešimtmetyje turėjo liejyklas³⁰³. *P.H. Rosenkranz & Co* ženklų pažymėtas kryžius stovi Rozalimo kapinėse (53 il.). Rygoje antkapinius

297 Lietuvoje ir likusioje Rusijos imperijos teritorijoje cechai gyvavo iki XIX a. pab. (t.y. 1893 m.).

298 Aleksis Anteins, *Melnais metalas*, p. 194.

299 Pilnas pavadinimas – *Maschinen-Fabrik & Eisengiesserei von Wöhrmann & Sohn bei Riga*. Fabrikas veikė iki 1888 m. A. Anteins, *op.cit.*, p. 195.

300 *Beiträge zur geschichte der Industrine Rigas*, Heft III, Riga: Technischen Verein zu Riga, 1912, p. 11, 12, 27.

301 Dabartinės Lietuvos teritorijoje užfiksuoti kryžiai su *W&S* signatūra surašyti disertacijos priede Nr. 3.

302 Wladimir Alexandrowitsch, *Gewerbwe - Ausstellung zu Riga 1883. Geschichte und Organisation*, Riga: Müllerschen Buchdruckerei, 1883, p. 273; Указатель фабрик и заводов Европейской [...], 1887, p. 328; Указатель фабрик и заводов [...], 1894, p. 379.

303 Aleksis Anteins, *op. cit.*, 1976, p. 195.

paminklus iš ketaus gamino ir 1868 m. įkurta *P. van Dyk* mašinų fabrikas su geležies liejykla³⁰⁴ bei *U. G. Klampmeyerio* geležies ir vielos fabrikas³⁰⁵ (54 il.), tačiau kryžių su šių gamintojų signatūromis Lietuvos kapinėse neužfiksuota³⁰⁶.

Paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais iškilo dar vienas uostamiestis – Liepoja. Tai klestinčiais metalo apdirbimo fabrikais³⁰⁷ ir ilgiausia Rusijos imperijos geležinkelio linija – Liepoja-Romnai (1871)³⁰⁸ garsėjęs miestas. XIX a. 8 dešimtmetyje, o gal ir anksčiau, mieste veikė antkapinius kryžius bei tvoreles liejęs F. Harmeso fabrikas³⁰⁹. 1885 m. Liepojoje įsikūrė stambiausias regione antkapinių paminklų gamintojas – Konstantino Štrupo (*Constantin Strupp*, Константин Штруппъ) ketaus ir plieno liejykla bei mašinų fabrikas (veikė iki 1899 m.)³¹⁰. 1892 m. ši įmonė išspausdino nedidelę reklaminio pobūdžio knygelę – kainininką³¹¹, kuriame be žemės apdirbimo įrankių, lokomotyvų bei pramonėje naudojamos įrangos pavyzdžių buvo pateikta nemažai vadinamųjų „fasoninių“ liejinių piešinių: antkapinių kryžių, tvorelių, balkonų turėklų ir kt. (55 a–c il.). Štrupo fabrike gaminti kryžiai nebuvo signuoti, tačiau jie, be abejonės, statyti ir Lietuvoje, nes daugumos Šiaurės Žemaitijoje paplitusių ketaus kryžių tipų projektai buvo išspausdinti Štrupo fabriko katalogėlyje (56 il.).

Dar kelių ketaus kryžių gamintojų būta Mintaujoje (dab. Jelgava). 1881 m. įkurta brolių *Wittekopffų* geležies liejykla ir kalykla bei mašinų fabrikas gamino paprastus ir auksuotus kryžius³¹², antkapius su lietais kryžiais gamino ir pardavinėjo *M. Brauers*

304 Nenumuruoti reklaminiai puslapiai, in: *Rigasches Adress-Buch für 1868/69*, Riga: 1868.

305 Visų Rygoje įsikūrusių metalo įmonių katalogai ir reklaminiai skelbimai saugomi LUAB MB RRSF, *Misinio bibliotekos rankraščių ir retų spaudinių fonde*, inv. Nr. 22.119.

306 Gali būti, jog savo gaminių šie fabrikai apskritai nesignuodavo, nes apie tai neužsimena ir Latvijos ketaus paminklus kruopščiai tyrinėjęs Aleksis Anteins.

307 XIX a. pab. – XX a. pr. Liepojoje veikė net 11 metalų apdirbančių įmonių, dauguma jų priklausė užsieniečiams. Jaroslavs Dorenskis, *Liepājas Metalurģs Anno 1882*, Liepāja: SIA „Fotoimīdz“, 2007, p. 5.

308 Tyrimui svarbi ir šio ilgiausio carinės Rusijos geležinkelio atšaka Radviliškis-Daugpilis.

309 1874 m. kalendoriuje firma skelbėsi, kad gamina kapų tvoreles ir kryžius. Aleksis Anteins, „Par Latvijas čuguna krustiem“, in: *Dabas un vēstures kalendārs 1990*, Rīga: Zinātne, 1989, p. 195.

310 Nuo 1899 m. fabrikas perorganizuotas į akcinę bendrovę *Vezuvs*, kuri veikė iki 1904 metų. *Ibid.*, p. 195.

311 *Illustrierter Preis-Courant der Libauer Maschinen- Fabrik, Stahl- und Eisengiesserei von Constantin Strupp*, Либава: Типо-и Литографія Г. Д. Мейера, 1892. Leidinys saugomas Liepojos miesto muziejuje.

312 J. Bisseneeks, *Lauksaimneeku Kalendars, 1897 gadam*, Jelgawa: G. Landsberg, 1896, nenumuruotas reklaminis puslapis. Beje, kryžius tarp kitų liejinių, atrodo, liejo ir 1872 m. Mintaujoje įsteigtas Antono Bliumbergo metalo fabrikas: *Указатель фабрикъ и заводовъ Европейской Россіи и Царства Польскаго: материалы для фабрично-заводской статистики*, составил П. А. Орлов., С.-Петербургъ: Р. Голике, 1887, p. 339.

akmeninių paminklų dirbtuvės Mintaujoje ir Tukume³¹³ (57, 58 il.). XX a. pr. nedidelės Kuršo ketaus liejyklos veikė visai prie Kauno gubernijos ribos: Priekulėje³¹⁴ ir Bauskėje³¹⁵.

Rusijos imperijos laikotarpiu iš Rygos, Kuršo bei Rytprūsių atgabenti kryžiai sudarė didžiausią ne vietoje gamintų metalinių paminklų grupę anuometinėje Lietuvoje.

2.2.3. Iš Lenkijos karalystės

Svarbiausias Lenkijos kongreso karalystės metalininkystės centras buvo sostinė Varšuva, su kuria glaudžius ryšius palaikė buvusios LDK teritorijos elito atstovai. Varšuvoje gana anksti pradėjo kurtis pažangios geležies apdirbimo įmonės. Pirmuosius metalo fabrikus čia steigė iš Anglijos atvykę verslininkai, pvz., 1819 m. įkurta *Jozefo Morriso* įmonė, vėliau susijungusi su *T. ir A. Evansų* ketaus liejykla³¹⁶. Paminėtinas 1828 m. įkurtas Jano Bitschano bronzos ir metalo dirbinių fabrikas, XIX a. II pusėje tapęs viena didžiausių krašte bažnytinių reikmenų ir devocionalių dirbtuve. Gali būti, kad jame (pagal vėlesnį savininką paskeistas pavadinimas?) išlietas kuklus Marijos Vitkauskienės (†1906) antkapinis kryžius su signatūra *P. BITSCHAN / WARSZAWA* stovi Vaiguvos kapinėse³¹⁷.

Nuo XIX a. 6 deš. iš ketaus lietus antkapinius paminklus Varšuvoje gamino Konstantino Rudzkiego (*Towarzystwo udziałowe fabryki machin i odlewów dawniej K. Rudzkiego i Synka w Warszawie*) mašinų ir liejinių fabrikas (įk. 1857 m.³¹⁸) bei iki II pasaulinio karo veikusi stambi Varšuvos metalo apdirbimo ir meninių metalų gaminių įmonė – *Stanisław Lilpop i Wilhelm Rau*³¹⁹. Antkapinius paminklus liejusią Lenkijos firmų sąrašą reikėtų papildyti Władysława Gostyńskiego geležies dirbinių baldų ir lietu antkapinių

313 1901 m. jubiliejinei parodai Rygoje išleistas Brauerio lietu kryžių katalogas (smulkus spaudinys be šifro) yra LUAB MB RRSF.

314 *Liepājas Metalurģas Anno 1882*, Liepāja: SIA „Fotoimidž“, p.18.

315 Aleksis Anteins, *op. cit.*, 1976, p. 196.

316 Yra ir kitų įmonės įsteigimo versijų: du anglai Morris ir Evans 1822 m. įkūrė liejyklą, kuri vėliau pavadinama brolių Evans liejykla. Małgorzata Dubrowska, Andrzej Sołtan, *Rzemiosło artystyczne Minterów 1828–1881*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987, p. 15.

317 Šia signatūra pažymėto Marijos Vitkauskienės antkapinio paminklo nuotrauka publikuota: Jan Skłodowski, *op. cit.*, p. 158.

318 Kitur nurodomi 1858 m.: *Указатель фабрик и заводов окраин России: Царства Польского, Кавказа, Сибири и Средне-Азиатских владений: материалы для фабрично-заводской статистики*, составил П. А. Орлов, С.-Петербург: В. Киршбаум, 1895, p. 74.

319 Marta Sokół, *op. cit.*, p. 21; *Kalendarz ilustrowany na rok przestępny 1892*, Warszawa: Skład główny, druk. J. Ungra [1891], p. 2.

paminklų fabriku (įk. 1872 m.), kuriame pagamintos sutuoktinių Kamenskių laidojimo koplyčios Lukšiuose durys³²⁰. Mažai žinomas brolių Karlo ir Eduardo Geislerių (*Karl i Edward Geislerowie*) metalo fabrikas (įk. 1878), specializavęsis gaminti žemės ūkio padargus (ypač valcus), bet atlikdavęs ir kitokio pobūdžio užsakymus, išliejo sutuoktinių Moksevičių šeimos (po 1889) antkapinį ketaus kryžių Vilniaus Bernardinų kapinėse³²¹ (59, 60 il.). Šis kryžius – ažūrinis, jo pavidalas primena kaltinį kryžių. Vilniaus ir jo apylinkių kapinėse tokio tipo kryžiai paplitę, todėl tikėtina, jog ir jie buvo atvežti iš Varšuvos.

Lenkijoje kaldintų kryžių pavyzdžius nustatyti nėra lengva, be to, kaltinius dirbinius dažniausiai gamindavo vietiniai meistrai. Tačiau XX a. pr. Vilniaus spaudoje dažniau reklamavosi ne vilniečiai šaltkalviai, o dailiuosius geležies dirbinius (tarp jų ir kryžius?) gaminusios Varšuvos įmonės, pvz., šaltkalvių W. A. Cichoszo arba K. Siarkiewicziaus dirbtuvės³²². W. Cichosz net turėjo savo dirbtuvių padalinį Vilniuje, todėl nekeista, kad Vilniaus ir Varšuvos kapinėse XIX a. pab. – XX a. pr. statyta daug panašių, pagal tą pačią kompozicinę schemą kaldintų kryžių (61, 62 il.).

Balstogė. 1865 m. Balstogėje Antonas Wieczorekas įkūrė liejyklą, kurios pagrindinę produkcijos dalį sudarė antkapiniai kryžiai. Sepulkralinius dirbinius įmonė realizuodavo Lenkijos Karalystėje bei Rusijos imperijos Šiaurės vakarų krašte³²³. Palenkėje išliko gana daug paminklų, pažymėtų įmonės signatūra A. WIECZOREK BIAŁYSTOK. Dabartinės Lietuvos teritorijoje išaiškintas tik vienas iš ketaus lietas antkapinis paminklas ir kaltinė tvorelė su šio gamintojo signatūromis. Tai Rusijos armijos artilerijos generolui Vincentui Stanislovui Herburt-Hejbovičiui (†1891) skirtas antkapis. Deja, Vilniaus Rasų kapinėse esantis paminklas išliko ne visas: trūksta viršutinės dalies

320 Signatūra: FABRYKA / WYROBÓW ŻELAZNYCH / WŁ. GOSTYŃSKIEGO i S^{ki} / [...] CIEPŁA N° 12 w WARSZAWIE. Plačiau apie Kamenskių koplyčią: Dalia Vasiliūnienė, „Kamenskių šeimos laidojimo koplyčia“, *Lietuvos sakralinė dailė*, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 6: *Šakių dekanatas*, d: *Barzdai-Lukšiai*, sudarytojos: Regimanta Stankevičienė, Gabija Surdokaitė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006, p. 621–623.

321 Vidos Girininkienės knygoje *Vilniaus Bernardinų kapinės 1810–2010* (Vilnius: Versus Aureus, 2010, p. 236) firmos pavadinimas iššifruotas klaidingai: Bracia Beisler / w / Warszawie (turi būti: BRACIA GEISLER / W / WARSZAWIE). Duomenys patikslinti pagal: *Указатель фабрик и заводов краин России*, p. 71. Įmonės reklama 1910 m. publikuota leidinyje *Adresy Warszawy, Zebrane i opracowane pod kierunkiem A. Żwana*, žr. <http://archiwumwoli.waw.pl/search.htm?word=leszno&aid=173&s=2>:

Tais pačiais 1910 m. susijungė su kita įmone ir tapo akcine bendrove, vadinosi „Bracia Geisler, Okolski i Patschke“, jos reklama publikuota *Przegląd techniczny*, 1915, Nr. 21–22, p. 1.

322 *Księga pamiątkowa wystawy „Urządzeń Mieszkań” i ogrodniczej*, Wilno: Drukarnia Jana Zawadzkiego, 1909, p. 47, 55.

323 Marta Sokół, *op. cit.*, p. 23.

(kryžiaus?) bei portretinio(?) bareljefo, tvorelės dalių (63 il.)³²⁴. Be Wieczoreko ketaus liejinių fabriko Balstogėje dar veikė K. Hiegemanno kaltinių dirbinių įmonė, kurioje kaldinti ir antkapiniai paminklai bei kapaviečių tvorelės³²⁵.

Antkapių su Lenkijos gamintojų signatūromis Lietuvoje išliko labai mažai, todėl sunku pasakyti, kiek ir kokių jų buvo atvežta. Numanu, kad Lenkijoje pagaminti kryžiai gausiau plito Vilniaus gubernijoje, tai patvirtina ir Reginos Mikškaitės-Čičiurkienės kraštotyrinis tyrimas, atliktas netoli Trečiūnų k. (Švenčionių r.) esančiose kapinėse³²⁶.

2.3. Metalinių kryžių gamyba Lietuvoje

2.3.1. Pirmosios ketaus dirbinių manufaktūros

XVIII a. pab. Abiejų Tautų Respublikos (ATR) meno ir pramonės vystymąsi skatino ne tik pažangių kaimyninių kraštų – Prūsijos ir Kuršo pavyzdys, bet ir paskutiniojo ATR karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio (1732–1798) politika. Jis, menų ir mokslų mecenatas, modernios pramoninės gamybos šalininkas, iškart po karūnacijos 1764 m. pradėjo skatinti manufaktūrų kūrimąsi, dvarų pramonę, remti menus ir mokslą. Karaliaus valdose – netoli Lietuvos Brastos esančiame Rudos kaime iš karališkojo izdo lėšų buvo pastatyta pirmoji ATR ketaus liejimo aukštakrosnė³²⁷. 1765 m. Poniatovskis vyriausiuoju dvarų ekonomu ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rūmų išdininku paskyrė gerą kultūros ir pramonės organizatorių Antaną Tyzenhauzą, kuris „ypač rūpinosi amatų mokymu dvarų manufaktūrose bei naujų pramonės įmonių steigimu“³²⁸. Jo iniciatyva Gardine ir apylinkėse buvo įkurtos ginklų, metalinių žemės ūkio ir bui-

324 Jurgitos Pačauskienės lauko tyrimų Rasų kapinėse duomenys, 2015 m.

325 Kryžius su signatūra „FAB. WYROB. Z KUTEGO ŻELAZA / K. HIEGEMANN / BIAŁYSTOK POCZTOWA ULI: N 17“ Martos Sokół buvo užfiksuotas Balstogės vaivadijoje, Bažnytinio Dobżynevo (Dobrzyniewo Kościelne) šventoriuje.

326 Didžiulis 4 m aukščio ketaus kryžius, anot vietinių žmonių, į Švenčionėlius buvo atvežtas traukiniu iš Lenkijos, o iš ten 4–6 galvijų jungu pargabentas į kapines. Regina Mikškaitė-Čičiurkienė, „Senosios pono Surino kapinės“, in: *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 3, p. 70.

327 Hieronim Hilary Łabęcki, *Górnictwo w Polsce: opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. 1, Warszawa: Drukarnia Juljana Kaczanowskiego, 1841, p. 326.

328 Konstantinas Avižonis, *Rinktiniai raštai*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, t. 4, 1975–1982, p. 239; Arnoldas Endzinas, *Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai*, Vilnius Lietuvos TSR aukšt. ir spec. vid. mokslo m-ja, 1974 p. 76–77.

tyje naudojamų metalo įrankių manufaktūros³²⁹. 1780 m. Vyšniave (dab. Valažino r., Baltarusija) kanclerio Jokimo Liutauras Chreptavičiaus (1729–1812) rūpesčiu buvo įrengta pirmoji ketaus lydymo aukštakrosnė LDK. Po trečiojo ATR padalijimo 1795 m. S. Poniatovskio bei A. Tyzenhauzo pradėtą politiką kultūros ir pramonės srityse tęsė dvarininkija. Iki paskutiniųjų XIX a. dešimtmečių didžioji dalis Lietuvos metalo įmonių buvo ne pramoninkų, o dvarininkų rankose. Jų veikla Rusijos valdininkų nebuvo varžoma, bet ir neskatinama ar palaikoma, kaip kad panašių Rusijos įmonių. Iki baudžiosios panaikinimo antkapiniai paminklai iš ketaus buvo liejami minėtoje J. Chreptavičiaus įsteigtoje įmonėje Vyšniave ir jo anūko grafo Karolio Bžostovskio ketaus liejykloje Štabine (dab. Augustavo apskr., Lenkija)³³⁰.

2.3.1.1. Jokimo Chreptavičiaus liejykla Vyšniave

Viena šviesiausių XVIII a. II pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės asmenybių buvo grafas Jokimas Liutauras Chreptavičius. Jis – svarbus valstybės veikėjas, meno ir mokslo mecenatas, ūkio reformatorius. Novatoriškos J. Chreptavičiaus idėjos reiškėsi ir valstybės, ir privataus gyvenimo lygmenyse. Jis aktyviai dalyvavo Vilniaus akademiją pertvarkant į Lietuvos vyriausiąją mokyklą, buvo vienas iš Varšuvos mokslo draugijos įkūrėjų, savo dvaruose Ščorsuose ir Vyšniave (dab. Baltarusija) Vakarų Europos pavyzdžiu lažą pakeitė činšu, Ščorsų dvare 1780 m. įkūrė vieną pirmųjų šalyje Bello ir Lancasterio sistemos prekybos mokyklų (joje vyresnieji vaikai mokė jaunesniuosis), turėjo labai turtingą biblioteką³³¹. Reikšmingiausią grafo projektą pramonės srityje įkvėpė karaliaus Stanislovo Augusto pavyzdys. Apie 1780 m. jo dvare Vyšniave pagal švedišką liejyklų modelį buvo įrengta ketaus lydymo aukštakrosnė³³². Ant Alšios upės kranto ties Vyšniavu nuo seno veikė *rudnia*, kurią Chreptavičiaus nurodymu nugriovė ir jos vietoje pastatė apie 8 m aukščio aukštakrosnę. Po poros metų netoliese buvo

329 Kościalkowski, Stanisław, *Antoni Tyzenhaus*, t. 1., Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego, 1970, p. 258–260.

330 Abi šios vietovės yra etninėse Lietuvos žemėse, tiriamuoju laikotarpiu Vyšniavas priklausė Vilniaus gubernijai, o Štabinas – Augustavo (Suvalkų).

331 Ščorsų Chreptavičių dvaro sodyba, in: *Magnus Ducatus Lituaniae* [interaktyvus, žiūrėta 2013 02 15], http://www.mdl.lt/wp-content/uploads/scorsai_dvaras1.pdf.

332 Kraštotyrininkas Czesławas Jankowskis rašo, kad metalo liejinių fabrikas pradėtas statyti 1778 m., o kalnakasybos ir liejybos specialistas Hieronimas Łabęckis turbūt nurodo statybos pabaigos laiką – 1780 m. Czesław Jankowski, *Powiat Oszmiański: materiały do dziejów ziemi i ludzi*, Cz. 1, Petersburg: Księgarnia K. Grendyszyńskiego, Kraków: Gebethner i Spółka, 1896, p. 270; Hilary Łabęcki, *op. cit.*, p. 326.

pastatyta dar viena aukštakrosnė, įrengtos net 9 kalvės³³³. Gamybai buvo naudojama užtvenktos Alšios vandens jėga, o balų rūda vežta iš Beržūros upės apylinkių ir iš paties grafo valdų Šcorsuose³³⁴. 1794 m. Vyšniavo fabrike buvo kalami ginklai Tado Kosciuškos sukilimo dalyviams. Žinoma, kad XIX a. pr. įmonėje buvo gaminama juostinė geležis, ketaus plokštės, antkapiniai paminklai³³⁵, „geležies pirkliai atvykdavo iš Vilniaus, Minsko ir kitų netolimų vietovių“³³⁶, o gaminiai buvo realizuojami Vilniaus ir gretimose gubernijose³³⁷.

Po Jokimo Chreptavičiaus mirties įmonę perėmė jo sūnus Adomas Chreptavičius (1768–1844). Būtent Adomui Chreptavičiui valdant Vyšniavo įmonė Vilniaus gubernijoje pagarsėjo kaip antkapinių paminklų liejykla. A. Chreptavičius, kaip ir jo tėvas, buvo filantropas. Vienas iš jo mecenuotų paminklų – 1828 m. Vyšniavo liejykloje išlieta ketinė plokštė, padovanota tuo metu Vilniaus Šv. Jono bažnyčioje statomam universiteto rektoriaus vyskupo Jeronimo Stroinovskio paminklui. Plokštė su vyskupo herbo reljefu buvo įmontuota į cokolinę paminklo dalį ir tebėra iki šiol³³⁸. Liejinio modelį pagal Karolio Podčašinskio projektą veikiausiai nulipdė skulptorius Kazimieras Jelskis³³⁹. Lenkų menotyrininkas ir architektas Edmundas Małachowiczius teigia, kad visų Vilniaus kapinių antkapinės ketaus plokštės buvo atvežtos iš Chreptavičiaus fabriko Vyšniave³⁴⁰. Nors nė viena iš lieta antkapinė plokštė Vilniuje nėra signuota, ši lenkų tyrinėtojo pastaba gali būti teisinga. Visos Vilniaus kapinių ketaus plokštės yra labai panašios, jos dažniausiai neornamentuotos, naudotas analogiškas labai šriftas (64, 65 il.). Labai panašus iškilus šriftas yra ir ovaliose memorialinėse lentelėse, tvirtintose prie Vyšniave lietuų kryžių, pvz., Juozapotos Gauronskienės (†1856), palaidotos Rykantų šventoriuje (66 il.). J. Gauronskienės kapą žymintis kryžius yra perlūžęs, abi jo dalys įtvirtintos į atskirus akmeninius postamentus. Apatinės perlūžusio kryžiaus dalies reverse yra signatūra „Wiszniew“.

333 Hilary Łabęcki, *ibid.*, p. 326.

334 *Материалы для географии и статистики России. Виленская губерния*, составил А. Корево, Санкт-Петербург: Главное управление Генерального штаба, 1861, p. 507; Jonas Navasaitis, *op.cit.*, 2003, p. 326.

335 *Культура Беларусі: энцыклапедыя*, t. 2, Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2011, p. 371.

336 Czesław Jankowski, *op. cit.*, p. 270.

337 *Материалы для географии и статистики России*, p. 506.

338 Plokštė uždažyta ne vienu dažų sluoksniu.

339 Rūta Janonienė, *Kazimieras Jelskis (1782–1867)*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 48.

340 Edmund Małachowicz, *op. cit.*, p. 448.

Vyšniavo įmonėje buvo liejama visa metalinė kapavietės įranga: paminklai – kryžiai ir plokštės, – tvorelės, epitafinės lentelės. Istorikė Vida Girininkienė ir metalų tyrinėtojas Jonas Navasaitis rašė, kad Vyšniavo fabrike lietuvių kryžių buvo (tebėra?) Vilniaus Rasų ir Bernardinų kapinėse. Anot jų, ant kai kurių šiame fabrike lietuvių antkapių buvęs užrašas „Wiszinew“³⁴¹. Disertantei yra žinomas tik vienas signuotas kryžius Lietuvoje – jau minėtas J. Gauronskienės antkapis. Tačiau Vilniaus krašto kapinėse esančius Chreptavičių liejyklos dirbinius galima identifikuoti pagal stilistiką ir signuotus analogus, išlikusius Baltarusijos kapinėse³⁴². Sepulkralinių liejinių variantų nebuvo daug. Stambiųjų (tuščiavidurių?) kryžių šakų galai buvo puošiami iš kito metalo išlietais burbulais, o plokščiųjų – profiliuojami ir pajvairinami tulpių ar S formos rėsių reliefais (67 a, b, 68 il.). Kelių Vyšniavo liejyklai priskirtinų Eišiškių šventoriuje stovinčių kryžių pjedestaluose buvo panaudotas triumfų ir pergalę išreiškiantis lauro šakelių ornamentas (69 il.). Vyšniavoje buvo liejami ir sudėtingesnės technologijos kryžiai su kiauriniu ornamentu. Kryžių kiauraraštis buvo gana paprastas – beveik per visą sijų ilgį lygiagrečiai nusitęsusios tiesios ar įžambiai besikryžiuojančios juostelės (70, 71 il.). Auksu padengtas šio tipo kryžius yra įkomponuotas į Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios pagrindinio altoriaus retabulą. Tiesių linijų ažūro ir bei „svogūniškų“ kryžiaus šakų užbaigų jungtyje galime įžvelgti senajai LDK kultūrai būdingą Vakarų ir Rytų dekoravimo tradicijų dermę – neogotikinio ir bizantinio ornamentų atgarsius.

Apytikslis Vyšniavo lietuvių antkapinių paminklų paplitimo arealas būtų dabartinė šiaurės vakarų Baltarusija (Vyšniavo, Ašmenos, Myro, Benekainių, Rakovo kapinės) ir pietryčių Lietuva (Vilniaus, Rykantų, Eišiškių, Šalčininkų kapinės), pavieniai Vyšniavo liejyklai priskirtini kryžiai pasitaiko Aukštaitijos kapinėse (pvz., Anykščių rajone)³⁴³.

Kyla klausimas, kas kūrė geriausius Vyšniavo liejyklos antkapių modelius ir jų projektus tuo laikotarpiu, kai dar nebuvo tiražuojamų užsienio produkcijos katalogų? Galbūt kai kuriuos projektus ir net jų modelius Vyšniavo fabrike liejamiems dirbiniams kūrė vietiniai LDK dailininkai, pvz., jau minėtas skulptorius Kazimieras Jelskis³⁴⁴?

341 Vida Girininkienė, Algirdas Paulauskas, *Rasos*, Vilnius: Vaga, 1988, p.10; Jonas Navasaitis, *op.cit.*, 2003, p. 121, 122.

342 Pz., Anna Lewkowska, Jacek Lewkowski, Wojciech Walczak, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: województwo wileńskie na obszarze Republiki Białoruś*, Warszawa: Wydawn. DiG, 2007, pav. 508, p. 425.

343 Toks liejinių paplitimas nustatytas remiantis disertantės ir Jolantos Zabulytės surinkta ikonografinė medžiaga bei leidiniais, skirtais kapinių tyrimams Baltarusijoje. Panašų Vyšniavo liejinių paplitimą nurodė ir Jonas Navasaitis, *op. cit.*, p. 121.

344 Į šiuos klausimus galbūt pavyktų atsakyti ištyrus didžiulį ir turtingą Joakimo Chreptavičiaus knygų rinkinį bei nemažą grafikos darbų kolekciją, kuri yra Ukrainos mokslų akademijos bibliotekoje Kijeve.

Neabejotina, jog kuriant Vyšniavo liejyklos kryžių modelius buvo sekama bažnyčiose matytomis kryžių formomis, naudojamosi tuomet populiariais prancūziškų sakralinių dirbinių pavyzdžiais, kopijuojamos Prūsijos ir Austrijos antkapinių paminklų formos. Vyšniavo liejykloje gaminti kryžiai savo išvaizda mažai kuo skyrėsi nuo kitų Vakarų Europos liejyklų dirbinių. Tai – bendraeuropinių liejybos procesų ir taikomojo meno tendencijų reprezentantai. Jiems būdingas monumentalumas, saikinga puošyba. Skirtingai nuo pažangiųjų Prūsijos liejyklų, Vyšniavo fabriko kryžiai tebebuvo liejami tiesiai iš aukštakrosnių ketaus. Jie buvo sunkiasvoriai, masyvūs, tačiau ornamentas ir tekstas juose išlieti kokybiškai.

Vyšniavo aukštakrosnės su kitomis šalia pastatytomis metalo apdirbimo įmonėmis visą laiką priklausė grafams Chreptavičiams. Liejykla veikė iki 1870 m.³⁴⁵, o jos gyvavimo pabaiga sietina su senkančiais vietiniais geležies ištekliais, didėjančia modernių ketaus liejyklų konkurencija, bei su ekonominiais suvaržymais, kuriuos lenkų ir lietuvių dvarininkija patyrė po 1863–1864 m. sukilimo³⁴⁶. Iki pat baudžios panaikinimo Vyšniavo liejykla buvo vienintelė vietinė antkapius liejusi įmonė Šiaurės Vakarų krašte. Joje išlieti kryžiai yra pakankamai patvarūs (perlūžę užfiksuoti tik azūriški kryžiai), pasižymi ypač raiškiais iškiliu šriftu lietais įrašais.

2.3.1.2. Karolio Bžostovskio liejykla Štabine

Su Jokimu Chreptavičiumi siejama ir antroji antkapinių paminklų liejykla, klestėjusi iki XIX a. vid., o antkapinius paminklus liejusi iki jos uždarymo XIX a. 9 dešimtmetyje. Tai – grafo Karolio Bžostovskio metalo apdirbimo įmonė Hutos kaimelyje netoli Štabino. K. Bžostovskis gimė 1796 m. Mikališkių dvare netoli Vilniaus, Jeronimo Bžostovskio ir Ievos Chreptavičiūtės šeimoje. Dešimties metų neteko tėvo, o dar po kelerių metų mirė ir jo motina. Yra žinoma, kad Bžostovskis mokėsi Vilniuje ir kažkur Prancūzijoje, nuo mažumės buvo gabus tiksliesiems mokslams, ypač fizikai ir mechanikai³⁴⁷. Paaugęs bandė siekti kariškos karjeros, tarnavo Lenkijos Karalystės kariuomenėje, bet jau 1818 m. dėl silpnos sveikatos tarnybą turėjo palikti, todėl 1819 m. grįžo į motinos tėvoniją – Štabino dvarą netoli Augustavo (Štabino dvaras nuo XVI a. priklausė Chreptavičių giminei). K. Bžostovskis iš savo senelio Jokimo Chreptavičiaus paveldėjo ne tik dvarvietę, bet ir reformatoriaus dvasią, polinkį eksperimentuoti. Jau Jokimo Chreptavičiaus laikais Štabino dvare buvo dvi nedidelės rudnelės bei stiklo

345 *Культура Беларусі*, p. 371.

346 Tikros liejyklos uždarymo priežastys neišaiškintos.

347 Grzegorz Ryżewski, „Karol hrabia Brzostowski (1796–1854)“, *Acta Collegii Suprasliensis. Małe Miasta. Elity*, Supraśl: Collegium Suprasliense, 2005, Tom VI, p. 63.

manufaktūra³⁴⁸. Tačiau tik vadovaujant Bžostovskiui šios įmonės išaugo į krašte gerai žinomas stiklo bei ketaus liejyklas. Modernios metalo pramonės pradžią Štabino dvare inspiravo rizikingas Bžostovskio užmojis – grafas apsiėmė 1824 m. tiesiamam Augustavo kanalui išlieti visas reikalingas metalines konstrukcijas. Pasikvietęs iš Prūsijos formuotoją Gize, buvusiam savo dvaro bravore Januvkoje (lenk. Janówka – kaimas netoli Augustavo) įkūrė nedidelę provizorinę liejyklą³⁴⁹. Projektas pavyko, atnešė nemažai pelno. Už jį Bžostovskis 1830 m. Hutos kaime įrengė naują ketaus liejyklą su aukštakrosne ir paties sukonstruota garo mašina. Dalis liejyklos meistrų atvyko iš Rytprūsių³⁵⁰. Prie liejyklos veikė mechaninės dirbtuvės, kuriose buvo užbaigiami liejiniai, konstruojami reti buities įrengimai, žemės ūkio ir buities technika bei smulkesni dirbiniai: kuliamosios, bulvių perrinkimo, tešlos maišymo mašinos, gaisro gesinimo įranga, litografiniai presai, rogės, virtuvės indai, sieniniai laikrodžiai. Ilgainiui mechaninės dirbtuvės atsiskyrė nuo ketaus fabriko, kuriame buvo liejami šviestuvai, varpai, indai švęstam vandeniui, puošnios vazos, mitologinių personažų ir istorinių asmenų (pvz., Napoleono ar Stanislovo Augusto Poniatovskio) statulėlės, antkapiniai paminklai³⁵¹. Beje, Bžostovskis šioje liejykloje išliejo ir paminklą savo seneliui Jokimui Chreptavičiui – portretinį biustą, užkeltą ant kolonos formos pjedestalo (dabar stovi Štabino šventoriuje, 72 il.). Anna Radźwicka-Milczewska, fiksavusi šio paminklo konservaciją, mano, kad J. Chreptavičiaus biustą galėjo sukurti Kazimieras Jelskis (1782–1867)³⁵².

Lenkų istoriografijoje labiausiai ištirtinėta Štabino liejyklos produkcijos dalis – antkapiai ir kapų tvorelės. Štabine buvo liejami trijų tipų antkapiniai paminklai: plokštės, kryžiai ir koplytėlės. Paminklų asortimentas, kaip ir dera nedidelei liejyklai, nebuvo gausus. Koplytelių per visą fabriko gyvavimo laikotarpį buvo išlietos tik dvi, abi identiškos³⁵³. Plokštės – paprastos, kartais ornamentuotos, dažnai su kryželiu.

348 *Ibid.*, p. 77–78; Hieronim Hilary Łabęcki, *op. cit.*, p. 446;

349 Halina Zawistowska-Zacharewicz, „Działalność społeczno-gospodarcza i oświatowa karola Brzostowskiego ze Sztabina koło Augustowa“, in: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, pod. Red. Antoniewicza, Jerzego, Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1967, p. 437. J. Navasaitis teigia, kad 1818 m. Štabine Bžostovskis pastatė nedidelę aukštakrosnę vietoj dviejų nuardytų rudnių, Jonas Navasaitis, *op. cit.*, p. 128.

350 Halina Zawistowska-Zacharewicz, *op. cit.*, 1967, p. 448–449.

351 Halina Zawistowska-Zacharewicz, *ibid.*, p. 438.

352 Skulptūra, anot jos, galėjo būti sukurta pagal grafo atvaizdą, kuris buvo įamžintas tapyboje ir grafikoje, in: Anna Radźwicka-Milczewska, *Żeliwny pomnik Joachima Chreptowicza. Dokumentacja konserwatorska*, Warszawa: 1986, p. 9–10.

353 Viena – artimai Bžostovskio draugei našlei Wiktorijai Rymaszewskai, o kita, jau po grafo mirties – fabriko inžinieriui Adolfui Gerchowui.

Didesne įvairove pasižymėjo maždaug nuo 1840 m. Štabine pradėti lieti kryžiai³⁵⁴. Jų būta kelių ar keliolikos tipų³⁵⁵, kai kurie lieti pagal prūsiškus pavyzdžius, tačiau užfiksuota ir originalių, būdingų tik Štabino liejyklai. K. Bžostovskio liejykloje gaminti kryžiai grakščių proporcijų (73 a–d il.), dažnai su gana aukštais (apie 120 cm) iš ketaus lietais postamentais (74 il.). Išskirtiniai Štabine liėtų kryžių elementai – visafigūrės ar pusinės besimeldžiančių angelų skulptūrėlės, angelų galvelės su sparnais, palmetėmis užsibaigintys kryžiaus šakų galai ir stambi kaukolė kryžiaus papėdėje (73 b–d). Kai kurie kryžiai ažūriniai (75 il.). Nemažai Štabine liėtų kryžių dar ir šiandien stovi Suvalkų, Augustavo, Seinų, Suchovolos, Kasnoboro, Štabino ir kitose Palenkės kapinėse³⁵⁶. Štabino liejinių paplitimas dabartinės Lietuvos teritorijoje dar neištyrinėtas, tačiau tikėtina, kad pietų Lietuvoje taip pat būta/yra tokių kryžių³⁵⁷.

Daugumos lenkų tyrinėtojų nuomone, keletą paminklų artimiems asmenims Bžostovskis suprojektavo ir išliejo pats. Halina Zawistowska-Zacharewicz teigia, kad statant pirmąją liejyklėlę Januvkoje, K. Bžostovskis mokėsi liejiko amato³⁵⁸. Jo techninį pasirengimą liudijo ir kryptinga grafo bibliotekėlė³⁵⁹. Anot naujausių Štabino liejyklos paminklų tyrimų, neogotikinės koplytėlės formos paminklą našlei Viktorijai Rimaševskai (Wiktoria Rymaszevska, †1850), esantį Krasnaboro kapinėse (76 il.), suprojektavo ir išliejo grafas³⁶⁰.

Disertantės nuomone, Bžostovskis galėjo nebent paruošti liejimo formas, išlieti ir sumontuoti paminklų detales, tačiau jis nesukūrė šios koplytėlės projekto – jos piešinys buvo publikuotas 1819 m. Karališkosios Berlyno liejyklos ketaus liejinių kataloge³⁶¹.

354 Łukasz Faszczka, „Krzyże z huty sztabińskiej Karola hr. Brzostowskiego“, in: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego*, Białystok: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, 2014, Z. 20, p. 168.

355 Disertantė, remdamasi savo ir lenkų tyrinėtojos Martos Sokół-Wróbel antkapinių paminklų nuotraukomis, suskaičiavo tik keturis kryžių tipus ir tiek pat jų modifikacijų. Grzegorz Ryżewski nurodo keliolika tipų. Grzegorz Ryżewski, *op. cit.*, p. 79.

356 Tokia sepukralinės paskirties liejinių geografija nurodoma visų lenkų tyrinėtojų.

357 1851 m., panaikinus muitus tarp Lenkijos Karalystės ir Rusijos gubernijų, į Kauną Bžostovskio liejyklos gaminiai buvo tiekiami apie 30 kartų per metus. In: Halina Zawistowska-Zacharewicz, *op.cit.*, p. 440, 38 išnaša.

358 *Ibid.*, p. 437.

359 Minima, kad jo dvaro bibliotekoje buvo iki 200 veikalų lenkų, prancūzų ir vokiečių kalbomis, skirtų technikai ir inžinierijai, kuriuos grafas studijuodavo ir pritaikydavo gamyboje. Grzegorz Ryżewski, *op. cit.*, p. 66.

360 Łukasz Faszczka, *op.cit.*, p. 185; Iwona Górka, *op.cit.*, p. 209.

361 *Magazin von Abbildungen der Gusswaren aus der königlichen Eisengeiserei zu Berlin*, Heft III., 1819, No. 2, in: Jana Bělová, *op. cit.*, p. 230.

Manoma, jog tai vokiečių menininko K. F. Schinkelio projektas³⁶². Labai panašios neogotikinės koplytėlės su analogišku pagrindu, pilioriais bei ažūrinės kompozicijos frontonėliais tebestovi Berlyno, Vilniaus bei daugelyje dabartinės Latvijos kapinių: Rygoje, Jėkabpilyje, Daugpilyje, Vestienoje (Maduonos r.), Burtneikuose (Valmieros r.). Atrodo, kai kurios jų yra ankstyvesnės už aptariamąjį Rimaševskos antkapį³⁶³. Viktorijos Rimaševskos koplytėlė nuo kitų išvardintų skiriasi tik frontonėlių smailes užbaigiančiomis angelų pusfigūrėmis – būdingais Štabino liejinių dekoru elementais.

Šios pastabos nė kiek nesumenkina grafo Karolio Bžostovskio indėlio į Lietuvos ir Lenkijos liejininkystės paveldą. Štabino Hutoje buvo liejama apvalioji skulptūra bei geros kokybės antkapiniai paminklai. Senieji Palenkės gyventojai iki šiol atskiria K. Bžostovskio įmonėje išlietus antkapius ir vadina juos „štabinais“ (sztabiny)³⁶⁴.

Po grafo mirties 1854 m. K. Bžostovskio įkurtas įmonės administravo inžinierius Adolfas Gerschowas. Jam vadovaujant ketaus liejykla patyrė vien daug nuostolių, jos gamyba tolydžio silpnėjo ir nyko³⁶⁵. Nors literatūroje Bžostovskio įmonės dažnai pavadinamos fabrikais, iš tiesų tai buvo aukšto lygio manufaktūros, kuriose dirbo vietiniai valstiečiai. Štabino liejykloje kryžiai buvo liejami iki paskutiniųjų XIX a. dešimtmečių³⁶⁶.

2.3.2. Kaltinių kryžių gamintojai

Kaltinius kryžius XIX a. II pusėje gamino pavieniai meistrai, amatininkų cechai (po 1893 m. – šaltkalvių ir kalvių dirbtuvės), dailiųjų geležies dirbinių gamyklėlės, metalo fabrikai. Kryžius gaminę fabrikai bus aptariami kitame skyriuje, o šis skirtas smulkiems geležinių kryžių gamintojams: kalvių ir šaltkalvių sąjungoms, privačioms geležies dirbtuvėms, pavieniams amatininkams.

362 *Grabzeichen des romantischen Klassizismus*, [interaktyvus, žiūrėta 2014 09 23], <http://www.garnisonfriedhof-berlin.de/11-6.htm>.

363 Burtneikų kapinėse esančiame Jono Ampermano (Jānis Ampermans) ir jo šeimos antkapyje nurodyta 1842 m. mirties data. Aleksis Anteins, „Dekoratvie čuguna lėjumi Valmieras rajona kapsētās“, in *Liesma*, 1991 02 06, p. 6.

364 Iwona Górska, *op. cit.*, p. 209.

365 Zenon Wasilewski, Pomniki i krzyże nagrobne z huty Sztabińskiej, in: *Biuletyn Konserwatorski wojewódstwa Podlaskiego*, Białystok: Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Białymtoku, 2001, p. 220.

366 Beveik visi lenkų tyrinėtojai įmonės uždarymą sieja su XIX a. 9 dešimtmečiu, Jonas Navasaitis, remdamasis lenkų liejininkystės specialistu K. Sękowskiu, pateikia kitą liejyklos uždarymo versiją – ją galėjo sunaikinti kazokai per 1863 m. sukilimą, Jonas Navasaitis *op.cit.*, p.129, tačiau kryžių su Štabinui būdingais motyvais statyta ir XIX a. 10 dešimtmetyje.

Smulkieji Lietuvos meninių geležies dirbinių gamintojai – itin mažai ištirtineta³⁶⁷ ir menkai dokumentuota sritis³⁶⁸. Archyvinuose dokumentuose ir šaltiniuose galima rasti statistinių duomenų, kiek vienoje ar kitoje vietoje gyveno šaltkalvių ar kalvių, kartais žinomos ir amatininkų pavardės. Tačiau šios žinios neleidžia meistrų laikyti kryžių gamintojais, nes nepateikiama informacija, ką konkretus amatininkas ar amatininkų bendrija gamino³⁶⁹. Meninių geležies dirbinių gamintojų reklamos, galinčios suteikti informacijos apie amatininkų ir dirbtuvių produkciją, Lietuvos spaudoje pasirodė tik XX a. pr. Pavyko aptikti nedaug Lietuvos įmonių reklamų, kuriose minimi geležies kryžiai. Tai nuo XIX a. 9 dešimtmečio iki II pasaulinio karo(?) Marijampolėje veikusios *Mykolo Jurkšos bažnytinų reikmenų dirbtuvės*³⁷⁰, apie 1901–1910 metus Vilniuje gyvavęs *Petro Vileišio mechaniško fabrika*³⁷¹, berods iki I pasaulinio karo Vilniuje Aušros Vartų gatvėje veikusi vilniečio Z. M. Gaidžio šaltkalvė³⁷² (77 il.). Pažymėtina, kad antkapinių paminklų dirbtuvės taip pat reklamuodavosi gaminančios ar prekiaujančios antkapiniais geležiniais kryžiais. Antai Vilniuje Polocko gatvėje nuo 1896 m. veikusi

367 Miestų kalvių ir šaltkalvių produkcijai iki šiol skirtos tik kelios publikacijos, iš kurių nieko nesužinome apie geležinius kapavietės elementus ir jų gamintojus. Ona Mažeikienė, „Kalviai ir šaltkalviai“, in: *Kultūros barai*, 1991, Nr. 3, p. 67–69; Giedrė Gaidelytė, *op. cit.*, p. 46–65.

368 Antai istorikas Elmantas Meilus, nuodugnai ištyręs Žemaitijos amatininkystės šaltinius, teigia, jog rašytiniuose šaltiniuose nėra duomenų apie tai, kad kalvių ar šaltkalvių cechų buvo Žemaitijos miesteliuose (Elmantas Meilus, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje – XVIII amžiuje (Raida, gyventojai, amatai, prekyba)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997, p. 97), tačiau kai kuriuose Žemaitijos kryžiuose ir vėjarodėse iškalti ženklai leidžia tuo suabejoti ir net teigti, kad XVIII a. Žemaitijoje būta šaltkalvių (kalvių) sąjungų, vadintų cechais. Plačiau apie tai: Jurgita Pačauskienė, „Kaltiniai kapų kryžiai...“, p. 45.

369 Pavyzdžiui, nuo 1850 m. Vilniaus gubernijos žinyuose buvo spausdinamos Vilniaus gubernijos teritorijoje gyvenusių kalvių ir šaltkalvių pavardės, bet nenurodoma jų produkcija. *Памятная книжка Виленской губернии на 1850 год*, Вильна: Виленская губернская типография, 1850, p. 188, 191. Panašios informacijos yra ir vėlesniuose lietuviškos gubernijoms skirtuose leidiniuose: *Памятная книжка Виленской губернии*, *Памятная книжка Ковенской губернии*, *Памятная книжка Сувалкской губернии*, *Памятная книжка Гродненской губернии*. Išsamiausiame Vilniaus miesto žinyne su daugybe reklamų *Вся Вильна* buvo užspausdinta net 30 šaltkalvių pavardžių, bet tik keli meistrai atskirai reklamavo savo veiklą (pvz., gamina vandentiekio įrangą ir kt.). *Вся Вильна: адресная и справочная книга г. Вильны на 1909 год*, Вильна: [s.n.], 1908?, p. 86–87.

370 Kitas pavadinimas – *Mykolo Jurkšos geležies dirbtuvė Marijampolėje*. Įmonės reklamoje rašoma: „Kuo gražiausiai padirba iš geležies bažnyčioms langus, grotelius, katafelius, antkapiams visokių rūšių paminklus, kryžius ir aptvėrimus“, *Žiburyš*, [Seinai], 1911, Nr. 2, l. 35.

371 Apie šią įmonę plačiau bus rašoma skyriuje *Metalo fabrikai XIX a. II p. – XX a. pr.*

372 1908 m. Z. M. Gaidžio šaltkalvės reklamoje rašyta, kad „sliesoriška įstaiga [...] dirba aptvėrimus, kryžius, paminklus, vartus, langus“ ir kita, in: *Vilniaus žinios*, 1908 07 13, p. 4

Dionizo Pawlowskio akmeninių antkapių dirbtuvė skelbėsi priimanti įvairiausius užsakymus kaltinėms tvorelėms ir kitiems metalo dirbiniais pagal dirbtuvės turimus piešinius arba kliento pateiktus pavyzdžius³⁷³.

Atributuojant antkapinius geležies kryžius, susiduriama ne tik su rašytinių, bet ir ikonografinių šaltinių stygiu. Iki šiol nesurasta piešinių, brėžinių ar spaudinių, kuriais būtų naudoję Lietuvos kapų kryžių meistrai iki 1914 metų.³⁷⁴ Trūkstant ikonografinių ir rašytinių šaltinių, neįmanoma susieti gamintojo su konkrečiu dirbiniu, juolab kad antkapiniai kryžiai meistro įkalu žymėti itin retai³⁷⁵. Vieninteliai išlikę geležinės kapavietės įrangos autorystės liudytojai – miesto meistrų „vizitinės kortelės“ – nedidelės metalinės lentelės, tvirtintos prie kapavietės aptvaro (ant vartų atramos, spynos ar kitoje gerai matomoje vietoje). Atskirai išlietos ar kitaip pagamintos metalinės plokštelės su meistro pavarde ir dirbtuvių adreso nuoroda XIX a. pab. – XX a. pirmųjų dešimtmečių Lietuvoje, matyt, buvo paveikesnė ir prieinamesnė reklamos forma nei informacija spaudiniuose³⁷⁶. „Metaliniuose skelbimuose“ užfiksuotos Šiaulių šaltkalvių S. Kantausko³⁷⁷ ir Jono Bezumavičiaus³⁷⁸ pavardės, K. Aukštikalnio šaltkalvių dirbtuvių Panevėžyje adresas³⁷⁹, jau minėto Z. M. Gaidžio šaltkalvės nuoroda³⁸⁰. Deja, tokių kalvių ir šaltkalvių signatūrų iki šių dienų išliko mažai, be to, kapavietės

373 *Kalendarz Ilustrowany „Kurjera Litewskiego“ na rok 1909* (reklaminiai puslapiai, be paginacijos).

374 Tai, jog spausdintų kryžių pavyzdžių Lietuvoje būta, liudija LMAVB RS saugoma kaltinių kryžių ir tvorelių pavyzdžių knyga šaltkalviams: Georg Hirt, *Der Formenschatz. Eine Quelle der Belehrung und Anregung für Künstler und Gewerbetreibende, wie für alle Freude stylvoller Schönheit, aus den Werken der besten Meister aller Zeiten und Völker*, Leipzig: Verlag von. G. Hirt, 1879.

375 Disertantei žinomas tik vienas Utenos r. kryžius, kurio stiebo apačioje įkalti inicialai „MS“. *Geležiniai kryžiai Utenos kraštyje*, p. 68.

376 Lietuviškuose periodiniuose leidiniuose bei rusiškuose lietuviškomis gubernijoms skirtuose žinyuose, skirtingai nei Mažojoje Lietuvoje, antkapių gamintojų reklamos pasirodė tik XX a. ir buvo labai retos.

377 Lieto metalo juostelę (įrašas: „S KANTAUSKAS / PARKO BULV 3 / SIAULIAI“), pritvirtintą prie geležinės tvorelės, 2009 m. Joniškio kapinėse užfiksavo S. Smilingytė-Žeimienė. Dėkoju už nuotrauką ir informaciją.

378 Bezumavičiaus šaltkalvė Šėduvos gatvėje buvo įregistruota 1902 m. Duomenys apie įmonę: LCVA, f 388, ap. 2A, b. 474, l. 13–14; „J. Bezumavičiaus mechaninių dirbtuvių“ skelbimas laikraščio *Lietuvos ūkininkas* priede *Žemė*, 1913, Nr.17, p. 8 (160). Kapų tvorelės su Bezumavičiaus dirbtuvių signatūra užfiksuotos Joniškio (Daliutė Petrulienė, *op. cit.*, knygos viršelis), Kurtuvėnų kapinėse (signatūra „I. K. BEZUMOWICZ / SZAWLE“, S. Smilingytės-Žeimienės 2014 m. nuotr.).

379 Senosiose Panevėžio kapinėse išliko kaltinė kapavietės tvorelė su signatūra: „SALTALVIU DIRBT / K. AUKŠTICALNIO / SMĖLIO G-VE“. J. Pačauskienės 2011 m. ekspedicija Panevėžyje.

380 Signatūra „СЛЕСАРНАЯ МАСТЕРСКАЯ / С.М.ГАЙДИСА / ВИЛЬНО ОСТРОВОРПОНАЯ 38“. J. Pačauskienės Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinių tyrinėjimo duomenys, 2010 m.

aptvaras ir paminklas (kryžius) dažnai yra nevienalaikiai, ne tų pačių meistrų darbo kūriniai. Taigi net ir tada, kai metalinė kapavietės tvorelė yra signuota, lieka neaišku, ar paminklas (kaltinis kryžius) yra to paties meistro³⁸¹.

Šiek tiek daugiau žinoma apie provincijoje dirbusius geležinių kryžių meistrus, nes jų pavardės ir dirbiniai buvo pradėti fiksuoti tarpukariu etnografinių ekspedicijų metu³⁸². To meto žmonės dar atsiminė iki I pasaulinio karo dirbusius kalvius (dauguma jų – ilgaamžiai), tačiau duomenų pateikėjai neretai painiodavo faktus, vienam meistrui priskirdavo kelių amatininkų dirbinius. Fotografijų metrikos, deja, taip pat nevisada būna tikslios³⁸³. Vis dėlto tarpukariu vykdytų ekspedicijų dėka žinomos mažiausiai penkios Žemaitijos kaltinių kryžių meistrų pavardės ir apie tuziną jiems priskiriamų antkapinių paminklų. Tai Alsėdžiuose dirbę kalviai Einikis, Antanas Leliuga (Leliugas?) ir kalvis Permina (jo kaldintas Alsėdžių kapinių kryžius yra panašus į alsėdiškio Einikio). Profesionalumu išsiskyrė Frico Freirerio (iš Telšių?) ir Kreišmono iš Žemaičių Kalvarijos kaldinti antkapiniai kryžiai (**78–83 il.**)³⁸⁴. Kaldintais kapinių kryžiais ir jų autoriais domėtasi ir sovietmečiu. Juozas Petrusis ir vėlesni Kupiškio apylinkių kraštotyrininkai identifikavo bene žinomiausių Aukštaitijoje dirbusių kalvių Petro Buzo ([1836]–1916) ir Juozapo (kitur – Jonas) Tilindžio († 1888 m.) kaldintus geležinius kryžius (**84, 85 il.**), Antanas Stravinskas ir kiti Šiaurės Lietuvos kryžių tyrinėtojai – Pakruojo krašte kalviavusių Freibergių dirbinius (**86, 87 il.**)³⁸⁵. Apie kitus kaltinių kryžių meistrus žinoma nedaug. Antai Žemaitijoje antkapinius kryžius kalusių meistrų pavardžių išaiškinta apie tris dešimtis, bet tik nedaugelį jų galima susieti su konkrečiais paminklais³⁸⁶. Beje, sovietmečio ekspedicijų duomenys apie provincijoje dirbusius kalvius taip pat nėra visiškai patikimi: jie surinkti praėjus mažiausiai kelioms dešimtims metų po kalvių mirties, dauguma meistrų pavardžių jau buvo primiršta, todėl pasitaiko, kad tam pačiam kalviui (pvz., kupiškėnui Petruui Buzui) priskiriami beveik visi įdomesni ir savitesni, labai skirtingo „braižo“ kryžiai.

381 Kryžius galėjo būti pagamintas vieno meistro, o aptvaras – kito. Antai modernio stiliaus geležinė tvorelė Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinėse turi minėto Vilniaus šaltkalvio Z. Gaidžio signatūrą, o akmeninis K. L. Masalovo (†1908) kapavietės paminklas signuotas „I. СВЕТНИЦКІЙ“.

382 Etnografinės ekspedicijos tarpukariu organizavo M. K. Čiurlionio galerija, nuo 1936 m. – Vytauto Didžiojo Kultūros muziejus, Šiaulių kraštotyros draugija kartu su „Aušros“ muziejumi. Disertantė šių ekspedicijų fotoarchyvą tyrinėjo NČDM ir ŠAM.

383 Pateikėjai dažniausiai atsimindavo tik pavardes, painiodavo kalvių vardus, mirties metus, o ekspedicijų dalyviai kartais klaidingai datuodavo paminklus, supainiodavo kapines.

384 Visi duomenys iš NČDM LDS negatyvų metrikų.

385 Antanas Stravinskas, „Nagingų kalvių šeima“, p. 22–25; idem, *Lietuvos kalvystė*, p. 312.

386 Žr. disertacijos priedą Nr. 2.

Ieškant duomenų apie XIX a. – XX a. pr. kryžių meistrus anksčiau kraštotyrininkų naudotas interviu metodas XXI a. jau nevaisingas, beprasmis. Todėl buvo pasitelktas tradicinis menotyrinis metodas – lyginamoji analizė. Antkapiniai kryžiai buvo fiksuojami ir lyginami su tiriamoje vietovėje esančiais metaliniais sakralinės dailės dirbiniais. Radus panašumų, ieškota duomenų apie bažnyčioms kūrusius meistrus, atliekama meistro / dirbtuvių individualaus braižo, naudotų darbo metodų ir technologijų analizė. Tokiu būdu pavyko identifikuoti jau minėtose Mykolo Jurkšos [1867–1944] dirbtuvėse (beje, vadintose ir geležies fabriku) pagamintus antkapinius kryžius. XIX a. pab. M. Jurkšos dirbtuvių kūrinį – menišką pramoniniu ir rankiniu būdu pagamintą katafalką – aprašė menotyrininkė Regimanta Stankevičienė³⁸⁷ (88 il.). Šiame istorizmo stilistikos dirbinyje gana daug išskirtinių dekoratyvių elementų, kurie buvo naudojami ir antkapinių kryžių puošyboje: geometrinių motyvų (rombo, apskritimo, kvadrato) deriniai, smulkiai susuktos geležies juostelės, augalinis ornamentas (įvairiai riesti lapai, paprasti ar pilnaviduriai gėlių žiedai). Keturi identiški M. Jurkšos dirbtuvėse pagaminti antkapiniai kryžiai stovi Marijampolės šv. arkangelo Mykolo bazilikos šventoriuje bei Marijampolės kapinėse (89 a–c il.). Tai, jog šie kryžiai buvo sukurti M. Jurkšos dirbtuvėse, patvirtina informacija įmonės reklamoje: „Dirbtuvė yra padariusi geležies langus, grotelius, katafelius, antkapiams kryžius: Šunskų, Šilavoto, Kalvarijos, Gižų ir Marijampolės bažnyčioms“³⁸⁸. Kiti M. Jurkšos dirbtuvėms priskirtini kryžiai kiek paprastesni. Juos galima atpažinti iš katafalko puošyboje naudotų šešialapių rozečių ir dekoratyvių strėlgalių (Jurgio Plikio (†1904) antkapinis kryžius Marijampolės kapinėse), rutuliukais ir gėlėmis puoštų apskritimų ir rombų (Baltramiejaus Česnaičio (†1898) ir Domicelės Arzolaičiūtės, (†1910) paminklai Griškabūdžio kapinėse (90, 91 il.), grotelių motyvo kryžiaus stiebo viduryje³⁸⁹. Geriausieji Mykolo Jurkšos šaltkalvėje sukurti kryžiai išsiskiria profesionalumu, išraiškingumu, netikėta ornamentuote. Kryžiaus puošmenos sujungtos taip meistriškai, jog net įgudę kalvystės

387 Menotyrininkė, rašydama apie kaltinį Marijampolės bažnyčios katafalką, nebuvo visiškai tikra dėl jo autorystės, tačiau abejones išsklaidė S. Smilingytės-Žeimienės 2005-02-18 ekspedicijoje kalbinta buvusi Jurkšų šeimos kaimynė – dailidė Antano Penčylos našlė Gražina Penčyliienė (g. 1922). Regimanta Stankevičienė, „Katafalkas“, in: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t.1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 1: *Marijampolės dekanatas*, Vilnius: Gervelė, 1996, p. 207–208.

388 Šaltinis, 1911, Nr. 14, p. 15 (169). Deja, lieka neaišku, ar minimų bažnyčių šventoriuose buvo pastatyti antkapiniai kryžiai, ar kryžiai pagaminti bažnyčių bokštams, ar kaip liturginiai reikmenys (altoriaus, procesijų kryžiai). Disertantė yra užfiksavusi tik Marijampolės šventoriuje stovintį Jurkšos dirbtuvių antkapinį kryžių.

389 Pvz., Pilviškių kapų kryžius, 1987 m. nupieštas Č. Kontrimo, in: Česlovas Kontrimas, *op. cit.*, pav. 392, p. 220.

amato žinovai kartais suklysta, priskirdami juos iš ketaus lietiems dirbiniams³⁹⁰.

Pažymėtinas ir Utenos šaltkalvių bažnytinių dirbinių bei Utenos krašto kaltinių kryžių stilistinis panašumas. 1899 m. *Tėvynės sarge* buvo aprašyti du Utenos Kristaus žengimo į Dangų bažnyčiai vietinių šaltkalvių sukurti dirbiniai: šaltkalvio Ivanausko pagamintas sietynas ir išpūdingas metalinis sakyklos bumbulas, kurį apie 1885 m. padirbo uteniškis šaltkalvis Juozapas Paplauskas³⁹¹ (92 il.). Sakyklos bumbulas suformuotas iš serijinės gamybos ornamentinių detalių (skirtingų aliuminio riesčių konfigūracijų) bei rankų darbo metalinio augalinio ornamento. Šio augalinio ornamento – vynuogių kekių, rožių žiedų, pumpuruotų šakelių ir lapų – motyvai būdingi ir Utenos krašto antkapiniams geležies kryžiams³⁹² (93 a–c il.). Antkapių ornamentas kiek grubesnis, bet, galima numanyti, kad kai kurie kryžiai yra ankstyvesni už minėtus bažnytinius dirbinius, o galbūt kryžius dirbo ne įgudęs meistras, bet jo mokiniai/pameistrai? Utenos krašte yra stipri ir savita kaltinių kapų kryžių dekoravimo gėlių žiedais ir lietomis angelų galvelėmis tradicija (94, 95 il.). Visi šie motyvai pritaikyti Utenos kapinėse stovinčiame Benedikto Vaškevičiaus (†1855) antkapiniame kryžiuje. Įdomu, kad analogiškas kryžius, tik su akmeniniu postamentu be memorialinio įrašo, aptiktas už kelių šimtų kilometrų esančiose Janapolės (Telšių r.) kapinėse (96 il.). Galbūt Utenos ir Žemaitijos meistrai kryžius gamino tiksliai pagal nežinomą to paties kaltinio kryžiaus projektą? Šių dviejų kryžių ornamentiniai motyvai – pilnavidurių rožių ir vynuogių motyvai, dvisparnės angelų galvelės bei kabučiais puošti baldakimai – būdingi tik Aukštaitijos antkapiniams kryžiams, todėl tikėtina, jog puošnus kaltinis kryžius Janapolės kapinėms buvo pagamintas Aukštaitijos (Utenos?) meistrų.

Taigi šalia Lietuvos kalvystės bibliografijoje jau įvardytų (gaila, bet niekuo nepagrindžiant) Joniškio, Seirijų, Varnių, Kupiškio³⁹³ kalvystės/šaltkalvystės centrų reikėtų

390 Iš ketaus lietu kryžiumi buvo pavadintas Baltramiejaus Česnaičio ir Domicelės Arzolaičiūtės antkapinis kryžius Griškabūdžio kapinėse. Antanas Stravinskas, „Nuo plūgo iki kryžiaus. Geležinių kryžių puošybos tipologinės sąsajos“, in: *Lietuvos lokaliniai tyrimai. 2000–2002*, sudarytojai Gintautas Zabiela, Gabija Juščūtė, Vilnius: Versmė, 2011, p. 796.

391 „A. A. kun. A. Vyšniauskas, Utenos klebonas“, in: *Tėvynės sargas*, 1899, Nr. 6, p. 63.

392 Geležiniai kryžiai su rožių ar vynuogių ornamentais plito Utenos miesto ir Utenos rajono (Vyžuonų, Leliūnų), kapinėse, taip pat Skiemonių (Anykščių r.), Vajasiškio (Zarasų r.) ir galbūt kitose kapinėse. Šaltiniai: Alfredas Širmulis, *Lietuvių liaudies memorialiniai*, p. 161, Utenos muziejaus kryžių rinkinys (Inv. Nr. UKM 15371/D 445), Jolantos Zabulytės fotoarchyvas. Vyžuonų kapinių kryžius galbūt kalė vietinis kalvis Lukošius Ilčiukas. Žr. disertacijos priedo nr. 2.1. 13 poziciją.

393 Lietuvos enciklopedijose bei visuose XIX a. Lietuvos meninių geležies dirbinių tyrimuose įvardijami būtent tokie XIX a. pab.–XX a. pr. egzistavę kalvystės centrai: Joniškis, Seirijai, Varniai bei Kupiškis. Vacys Milius, Antanas Stravinskas, „Kalviai“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986, p. 192; „Kalvystė“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 9, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006, p. 245.

įrašyti Marijampolę ir Uteną. Taip pat visus didžiuosius Lietuvos miestus – Vilnių, Kauną, Šiaulius, Panevėžį, Kėdainius, Telšius, kurių geležies amatininkystės paveldas iki šiol beveik netyrinėtas, tačiau neabejotina, jog šiuose miestuose būta stiprių ir savitų geležies kryždirbystės tradicijų.

2.3.3. Metalų fabrikai XIX a. II p.–XX a. pr.

Ketaus ir / ar kaltinius kryžius gaminusių Lietuvos fabrikų dirbiniai tiksliai nustatomi tik pagal gamintojų ženklus (signatūras), nes daugelyje metalo fabrikų gaminti vienodi arba panašūs kryžiai. Jei kryžius signatūros neturi (o taip dažniausiai ir yra), jo prieskyra konkrečiam gamintojui būna hipotetiška. Metalinius kryžius liejusią ar kitais būdais konstravusių fabrikų veiklos apžvalgą apsunkina ir tai, jog net stambiausieji antkapinių paminklų gamintojai retai kada reklamuodavo savo sepulkralinės paskirties produkciją. Kryžių signatūros kartais taip pat būna mažai informatyvios, t.y. vietoj viso įmonės pavadinimo nurodoma tik gamybos vieta, pvz., Kaunas.

2.3.3.1. Kauno gubernijoje

Pirmosios ir svarbiausios modernios metalo pramonės įmonės buvo įkurtos Kaune³⁹⁴. Mikalojaus Rekošo žemės ūkio mašinų fabrikas *Minerva* (įk. apie 1860, veikė iki XX a. 3 dešimtmečio), brolių Tilmansų įmonė (įk. 1867), M. Šuvalo (prieš jį – G. Abramavičiaus) ūkio mašinų gamykla *Marsas* (įk. apie 1870), brolių Šmidtų fabrikas *Vestfalija* (įk. 1879)³⁹⁵.

Reikšmingiausias ornamentuotų ketaus liejinių gamintojas – M. Rekošo fabrikas *Minerva*. Vytautas Merkys teigia, jog savo gyvavimo pradžioje *Minervos* fabrikas buvo stambiausias visoje Lietuvoje³⁹⁶. Firmą įsteigė valdininkas Geidukevičius (Gaidukevičius?) 1860 arba 1862 m.³⁹⁷ Apie 1863–1864 metus įmonę jau valdė kitas

394 Mykolas Biržiškos 1913–1914 m. pranešimas „Экономическое положение ...“, *op. cit.*, p. 419.

395 Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*, Kaunas: 2001, p. 100; V. Jacunskis, *Pabaltijo miestų ekonominiai ryšiai su Rusija kapitalizmo epochoje*, Vilnius: valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, p. 58–59.

396 Vytautas Merkys, *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в.* = *Lietuvos pramonės augimas ir proletariato formavimasis XIX amž.*, Vilnius: Mintis, 1969, p. 168.

397 1860 m. įkūrimo metai nurodomi carinės Rusijos bei tarpukario Lietuvos Respublikos leidiniuose: *Указатель фабрик и заводов...*, 1887, p. 338.; *Указатель фабрик и заводов Европейской России ...*, 1894, p. 378 ir Jakovas Etingerys, Martynas Liutermorza, *Lietuvos pramonė. Iliustruotas leidinys*, 1 t., Kaunas, 1923, p. 14, bei pačios įmonės reklaminiuose skelbimuose (1907 m. išleisto įmonės kaininko viršelyje nurodoma 1860 m. data, in: *Kainininkas*

savininkas – Mikalojus³⁹⁸ Rekošas (Николай Рекошъ), dar vėliau – jo sūnus, taip pat Mikalojus. Rekošai fabrikui vadovavo iki XX a. 3 dešimtmečio³⁹⁹, tačiau jo klestėjimo laikotarpis pasibaigia su I pasaulinio karo pradžia. Ankstyviausios XIX a. 7 dešimtmečio žinios apie įmonę yra statistinio pobūdžio: tai vienintelis ketaus liejimo fabrikas Kauno mieste, o tuo pačiu ir visoje Kauno gubernijoje, skirtas gaminti žemės ūkio padargus. Metalą įmonė įsiveždavo iš Rytprūsių per Jurbarko ir Virbalio muitines⁴⁰⁰, o produkcija buvo parduodama vietoje ir gretimose gubernijose⁴⁰¹. Amžiaus pabaigoje fabrikas gamino ne tik žemės ūkio mašinas, bet ir įrangą kitiems fabrikams, net geležinkelio vagonus⁴⁰². Atrodo, jog Rekošo fabrikas – tai pirmoji ir svarbiausia Lietuvos įmonė, liejusi ir sudėtingesnius surenkamus architektūrinių konstrukcijų elementus bei antkapinius paminklus. Tai liudija firmos ženklais pažymėti antkapiai bei apie XIX a. pab. (?) išleistas iš ketaus lietuvių antkapių katalogas⁴⁰³ (97 a, b il.). Fabriko produkcijos įvairovė atsiskleidžia 1907 m. *Minervos* fabriko kainininke. Iš jo sužinome, kad „Špižo vario liejamoji ir mašinų dirbamoji dirbtuve vardu „MINERVA“ be gausios žemės ūkio technikos (daugiau nei 120 pozicijų žemės ūkio apdirbimo įrankių bei mašinų) liejo ir metalinę laiptinių įrangą: „Tiesūs ir rundinti visokių didumų ir rūšių trepai“, dekoratyvines architektūrines konstrukcijas: „pagražinimai vartojami prie budavojimų: stulpai, atramai, vartai, balkonai, aptvėrimai“, sakralinės ir sepulkralinės paskirties liejinius: „antkapiniai paminklai, tvorelės, žvakidės“, baldus ir buitines įrankius: „geležines lovas, stalus, kėdes ir daug kitų daiktų“. Liejama buvo ne tik iš ketaus, bet, kaip nurodo tuometinis firmos pavadinimas, ir iš bronzos, vario ir kitų metalų. Fabrike buvo liejami ir dideli bronziniai bei plieniniai varpai⁴⁰⁴.

Antkapiniai kryžiai *Minervos* fabrike gaminti pagal įvairius kitų šalių (vad. prūsiskus, austiškus, prancūziškus ir kt.) pavyzdžius. Patys ankstyviausi kryžiai

1907 met. Špižo vario liejamoji ir mašinų dirbamoji dirbtuve vardu „MINERVA“. M. REKOŠO, [Kaunas: S. Banaitis, 1906]. 1862 m. data – sovietmečio bei Nepriklausomos Lietuvos leidiniuose: Vytautas Merkys, Развитие промышленности, p. 166, Jonas Navasaitis, *op. cit.*, 2003, p. 132, Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, *Gubernijos laikotarpis*, p. 100.

398 Kai kada klaidingai į lietuvių kalbą verčiamas savininko vardas – ne Mikalojus, o Mykolas Rekošas (rus. Николай – Mikalojus, o Михаил – Mykolas).

399 Vėlesnieji savininkai pakeitė įmonės veiklą, todėl metalas joje nebuvo apdirbamas. Plačiau apie tai: Nijolė Tolvaišienė, *op. cit.*, p. 103.

400 Nijolė Tolvaišienė, *op. cit.*, p. 101.

401 *Памятная книжка Ковенской губернии на 1864 годъ, Часть вторая, Ковна: Ковенский губернский статистический комитет, 1864, p. 90.*

402 Vytautas Merkys, Развитие промышленности, p. 166.

403 ЧУТУНО ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ МИНЕРВА ВЪ г. КОВНЕ. Н. РЕКОШЪ, Типо-Литографія Р. Липшицъ въ Ковне, in: KTUB RS, be šifro.

404 *Kainininkas 1907 met.*, p. 47-48.

(apie XIX a. 7 deš.) pažymėti signatūromis KOWNO ir KOBHO (98, 99 il.), lieti pagal „prūsiškus“ pavyzdžius. Jų prieskyra *Minervos* fabrikui hipotetiška, nes XIX a. 7 deš. Kaune galėjo egzistuoti nežinomas ketaus fabrikas, liejęs kryžius pagal tuos pačius pavyzdžius⁴⁰⁵. Išsamios *Minervos* fabriko signatūros (FABR. MINERWA / KOWNO, Заводъ МИНЕРВА КОБНО, М. Рекошъ въ Ковнѣ / M. Rekosz w Kownie / M. Rekoš Kaune) sepulkraliniuose liejiniuose atsirado XIX a. 8 deš. pabaigoje (100 il.). Jomis dažniausiai buvo žymimi stambiausieji liejiniai – XIX a. pab. – XX a. pr. statytos neogotikinės koplytėlės – baldakimai su skulptūromis.

Ar šioje Kauno liejykloje galėjo būti originalių, t.y. vietos dailininkų sukurtų antkapinių paminklų projektų? Deja, šiuo metu tegalima konstatuoti, kad didžioji dalis *Minervos* kataloge pateiktų antkapinių paminklų projektų – tai perpiešti kitų liejyklų pavyzdžiai: karališkųjų Prūsijos, Prancūzijos, Austrijos, Rusijos ir galbūt dar kitų šalių. Gali būti, kad šie projektai buvo perimti ne tiesiogiai iš minėtųjų stambiųjų fabriklų, bet iš „tarpinių“ įmonių, kurios naudojosi tais pačiais paminklų projektais ir net tokiais pačiais liejimo modeliais⁴⁰⁶. Išskirtiniais kauniškio *Minervos* fabriko katalogo pavyzdžiais laikytini tik kai kurie medžio pavidalą imituojantys ar natūralistiniais augalais gausiai dekoruoti paminklai (piešiniai kataloge Nr. 4, 11, 13; 101–104 il.). Dėl nesudėtingo, kai kur negrabiai modeliuoto ornamento jie atrodo mažiau profesionalūs, net šiek tiek provincialūs. Šiuo požiūriu jie ypač įdomūs Lietuvos pramoninės dailės paveldo tyrinėtojams – galbūt jų autoriai buvo vietiniai Lenkijoje, Rusijoje ar Vilniaus piešimo mokykloje studijavę dailininkai? Beje, Lietuvos kapinėse užfiksuoti nulūžusio medžio tipo paminklai išlieti ne tiksliai pagal įmonės katalogo piešinius, bet, kaip ir dauguma sudėtingesnių liejinių, dar labiau supaprastinant.

Be *Minervos* Kaune ketaus kryžius liejo mažiausiai dar vienas fabrikas, nes Vosiliškio ir Prienų kapinėse užfiksuoti kryžiai su signatūra *T. H. Kowno*⁴⁰⁷ (105, 106 il.).

405 Lentvario dvare yra girnapusė su metaliniu apkaustu, ant kurio išlieta signatūra „H A RAMM / KOWNO“. 2012 m. S. Smilingytės-Žeimienės nuotrauka.

406 Informacija apie įsigyjamus paminklų modelius pateikiama Varšuvos *K. Rudzkiego* ir Gardino *Ch. Faingold* ketaus liejyklų reklamose, kur nurodoma, kad paminklai įmonėje liejami „pagal vietinius ar atsiųstus modelius, o taip pat pagal atsiųstus piešinius“, in: Jacek Rozmus, Jerzy Gordziejew, *Cmentarz farny w Grodnie, 1792–1939*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1999, p. 76; Marta Sokół, *op.cit.*, p. 24.

407 Galbūt *T. H.* – tai Tilmanso ir Hlaserio (ankstesnis brolių Tilmasų fabriko pavadinimas?) įmonės inicialai? Rusų kalboje nėra raidės H, todėl Hlaser rašomas Глазер. XIX a. fabriko produkcijoje kryžiai neminimi: LCVA, f. 387, ap. 4a, b. 4401, l. 28; Указатель фабрикъ и заводовъ Европейской Россіи: материалы для фабрично-заводской статистики, составили по официальнымъ сведениямъ торговли и мануфактуры П.А. Орлов и С.Г. Будагов, С.-Петербург: В. Киршбаум, 1894, p. 392.

Ketaus liejyklą Kaune turėjo ir nuo XIX a. 8 dešimtmetyje veikęs fabrikas *Mars* bei stambaus vokiečių pramoninko Vilhelmo Šmidto (Vilhelm Schmidt) 1879 m. Šančiuose įsteigtas geležies dirbinių fabrikas *Vestfalija*. Šaltiniuose neužsimenama, kad šiuose fabrikuose būtų liejami ir antkapiniai paminklai, tačiau gali būti, kad *Vestfalijos* fabriko dirbtuvėse buvo kaldinami pavieniai kryžiai iš geležies. Kauno priemiesčio – Šančių – kapinės buvo įkurtos visai šalia fabriko teritorijos (dabar – senosios Žemųjų Šančių kapinės). Jose yra išlikę neįprastų formų geležinių kryžių, šiek tiek panašių į statytus Klaipėdos krašte (107 il.). Yra žinoma, kad V. Šmidtas į Kaune statomą fabriką atvežė ne tik vokišką įrangą ir technologijas, bet ir savus specialistus: meistrus ir darbininkus⁴⁰⁸. Galbūt šiuos neįprastus kryžius gamino būtent *Vestfalijos* fabriko meistrai?

XIX ir XX a. sandūroje metalo fabrikai kūrėsi ir kituose Kauno gubernijos miestuose⁴⁰⁹. Šiauliuose veikė grafiui Platonui(?) Zubovui, Olsufjevui, Janavičiui ir kitiems priklausiusi Šiaulių mechaniškas fabrikas ir geležies liejykla „*Gubernija*“ (Шавельский Механический и Литейный заводъ. Шавли) (108 a, b il.)⁴¹⁰, čia pagal specialius užsakymus buvo gaminami ir metaliniai antkapiniai paminklai bei kapų tvorelės⁴¹¹. Šiam fabrikui arba nežinomoms Šiauliuose buvusioms antkapių dirbtuvėms galima priskirti ir išpūdingus (virš 2 m aukščio) metalinius kryžius. Juos galima atpažinti pagal kitur nenaudotus apskritimo formos geležies ruošinius, kryžmos centre komponuojamą IHS monogramą (109 il.). Panevėžyje iki I pasaulinio karo geležies dirbiniai (antkapiniai kryžiai, tvorelės, lovos, plūgai) buvo gaminami kalvių-šaltkalvių dirbtuvėse prie Stanislovui Montvilai priklausiusio stambaus mielių ir spirito fabriko (įk. XIX a. paskutiniame dešimtmetyje)⁴¹², galbūt ir siaurųjų geležinkelių depe⁴¹³, o ketaus kryžiai

408 „*Metalo*“ (Šmidto) fabriko istorija, 1975, mašinraštis be autoriaus [V. Jacunskis?], in: Kauno apskrities viešosios bibliotekos Senų ir retų spaudinių skyrius (toliau – KAVB SRSS), l. 2.

409 Tuometinei Kauno gubernijai priklausė net trys iš penkių „pramoninių“ Lietuvos miestų: Kaunas, Šiauliai ir Panevėžys (kiti du – Vilnius ir Klaipėda atstovavo Vilniaus gubernijai bei Rytprūsių provincijai).

410 *Список фабрик и заводов Европейской России*, С.-Петербург 1903, p. 264, in: Vytautas Merkys, *Развитие промышленности*, p. 168; Jos gaminti žemės ūkio reikmenys minimi tarp Šiaulių prekybos namų „Progres“ siūlomų prekių, in: *Vilniaus žinios*, 1904 gruodžio 21 d., Nr. 11, p. 4.

411 Šiaulių kapinėse ant tvorelės 2010 m. buvo rasta į medį įaugusi fabriko signatūra: ШАВЕЛЬ[СКИЙ] МЕХАНИЧЕСКИЙ/И СТАЛЕЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ. / ШАВЛИ (už informaciją dėkoju S. Smilingytei-Žeimienei). Iš ketaus lieta Juozapo Čechavičiaus (Józef Czechowicz) antkapinė stela su signatūra ШАВЕЛЬСКИЙ/ МЕХАНИЧЕСКИЙ/И ЛИТ. ЗАВОДЪ tebestovi Švėkšnos kapinėse. Jan Skłodowski, *op. cit.*, p. 184.

412 Памятная книжка Ковенской губернии на 1905 годъ, Часть вторая, Ковна: Въ Типографіи Губернскаго Правленія, 1904, p. 110.

413 Apie Panevėžio depą: Ona Stasiukaitienė, *Siaurasis Lietuvos geležinkelis*, Vilnius: Versus Aureus, 2010, p. 17–18.

buvo liejami 1907 m. įkurtose Antano (Adolfo?) Hokušo dirbtuvėse⁴¹⁴.

XIX a. pab. Kauno gubernijos provincijoje veikė ir smulkesnių metalo apdirbimo įmonių. Gana gerai aprūpintą žemės ūkio padargų ir mašinų fabrikėlį savo dvare Rietave turėjo kunigaikštis Irenėjus Oginskis (įk. 1887)⁴¹⁵. Jis globojo ir Rietavo žemės ūkio mokyklą, kurioje buvo mokoma kalvystės amato⁴¹⁶. Kryptingą kunigaikščio veiklą, skatinant vietinės pramonės ir amatų vystymąsi rodė nuo 1881 m. Rietave organizuotos žemės ūkio – gyvulininkystės – parodos. Į jas su savo gaminiais buvo kviečiami vietinių ir užsienio firmų atstovai, kurie, be kita ko, gamino ir antkapinius metalo kryžius: *Ongley* (Klaipėda), *Minerva* (Kaunas)⁴¹⁷.

2.3.3.2. Vilniaus gubernijoje

Rusijoje nutiesus pagrindines geležinkelio arterijas, stambiausiu geležinkelių mazgu Šiaurės vakarų krašte tapo Vilnius. Tai sudarė sąlygas Vilniui augti kaip svarbiam vidaus prekybos centrui, jungusiam šešias gubernijas: Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliavo ir Vitebsko. Nepaisant to, Šiaurės vakarų krašto metalo pramonės centru išliko Kaunas⁴¹⁸. XIX a. II pusės leidiniuose apie Vilniaus gubernijos fabrikinę gamybą rašoma, jog ji labai skurdi, išskirtinai orientuota į žemdirbystę⁴¹⁹. 1864 m. Vilniuje prie dujų fabriko buvo įkurta *Pauliaus Cimermano* (*P. Zimmerman, П. Циммерманъ*) įmonė⁴²⁰, kurią sudarė liejykla,

414 Šaltiniuose šio čekų kilmės šaltkalvio-liejiko vardas nurodomas skirtingai. Panevėžio kraštotyros muziejui priklausančios fotografijos Inv. Nr. PKM F 2073 apraše – Antanas, tarpukario adresų knygos – Antanas arba Adolfas: *Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1930 Vytauto Didžiojo metams*, [Kaunas]: Paštų, telegr. ir telef. valdybos leidinys; *Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1935 metams*, [Kaunas]: Paštų, telegr. ir telef. valdybos leidinys 1935. Kita informacija iš: Skaidrė Urbonienė, Geležinės kulto ir memorialinių paminklų viršūnės Panevėžio kraštotyros muziejuje, in: *Geležinės paminklų viršūnės Panevėžio kraštotyros muziejuje*: Katalogas, sudarytoja ir redaktorė Vitalija Vasiliauskaitė, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 2013, Kaunas: Taurapolis, p. 7.

415 М. И. Огинский, *Выставка произведений сельского хозяйства и предметов покровительства животнымъ*, С.-Петербургъ: Р.Голике, 1882, p. 378.

416 Mokyklos programoje dvi disciplinos buvo susijusios su kalvyste: Žemės ūkio mašinos ir įrankiai bei *Mokslas apie arklių kaustymą*, Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*, p. 41.

417 М. И. Огинский, *op. cit.*, p. 9. Beje, apdovanojamos buvo ne tik žymios firmos, bet ir valstiečiai. Pvz. 1882 m. parodoje piniginių prizą už paties pagamintą kirvį gavo valstietis Valančius, o valstietis Kontrimas už sukonstruotą dviratį pelno šešių rublių prizą. *Ibid.*, p. 11.

418 Jakovas Etingerys, Martynas Liutermorza, *op. cit.*, p. 14.

419 *Памятная книжка Виленской губернии на 1888 год*, Вильна: Виленская Губернская Типография: 1887, p. 114; Vytautas Merkys, *Развитие промышленности*, p. 165.

420 Kai kuriuose rusiškuose šaltiniuose kaip antras įmonės savininkas nurodomas S. Kolebanskis, kitur teigiama, kad tikrasis savininkas – Ričardas Moricas, o Paulius Cimermanas – jo patikėtinis. Jonas Navasaitis teigia, kad ketaus liejyklos įkūrėja buvo Berlyno akcinė dujų bendrovė. Jonas Navasaitis, *op. cit.*, p. 132.

mechaninės dirbtuvės, šaltkalvė ir kiti skyriai⁴²¹. Pagrindinė šio fabriko produkcija buvo žemės ūkio mašinos, fabriku ir malūnų įranga: garo katilai, rezervuarai, cisternos, taip pat šildymo bei vandentiekio įranga, staklės ir atsarginės jų dalys. Tačiau šalia pagrindinės produkcijos joje buvo liejami ir ornamentuoti ketaus dirbiniai – metaliniai statinių ir kapaviečių elementai: balkonų ir laiptinių turėklai, grotelės, tvoros, įvairūs laikikliai, kapų aptvarai, antkapiniai kryžiai⁴²². Gamykla nebuvo labai didelė (mažesnė už panašaus profilio Kauno *Minervos* fabriką⁴²³), tačiau turėjo visą reikalingą įrangą lieti architektūriniams ir memorialiniams liejiniams: liejyklą, mechanines dirbtuves, modelių bei gurgučių gamybos skyrius (jame vyko ir gatavų liejinių apdailos darbai), modelių džiovyklą, šaltkalvę, o po 1895 m. – ir liejinių sandėlį bei atskirą modelių gamybos skyrių⁴²⁴. Iki pat XX a. pr. tai buvo reikšmingiausia metalo apdirbimo įmonė Vilniaus mieste. Fabrikas nustojo veikti prasidėjus I pasauliniam karui⁴²⁵.

Savo ketaus liejinių P. Cimermano fabrikas neženklindavo arba paženklinti gaminiai neišliko (dar nerasti). Jokios ikonografinės medžiagos apie šio fabriko produkciją nėra, todėl neįmanoma jų identifikuoti. Kadangi dauguma Vilniuje ir Vilniaus krašte esančių ketaus kryžių yra panašūs į Kauno *Minervos* fabriko gaminius, galima spėti, jog vilniškė Cimermano liejykla naudojo panašius arba analogiškus paminklų modelius.

XIX a. pab. ketaus liejykla buvo ir Antano Tiškevičiaus fabrike, vadintame „Liejimo fabrikas, mechaninės dirbtuvės ir cinkavimo įstaiga“ (įk. 1896 m.)⁴²⁶. XX a. pr. metalą apdirbančių įmonių daugėjo, tačiau apie jas žinoma itin mažai – tik statistiniai duomenys apie jų pelną bei darbininkų skaičių⁴²⁷. Iš jų išsiskiria

421 Pauliaus Cimermano patikėtinio Ričardo Morico. prašymas Vilniaus gubernijos valdybai, 1895 m. gegužės 31 d. [Vilnius], LVIA, f. 382, ap. 1, b. 1614, l. 1, 6.

422 *Ibid.*, l. 11; *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского*, 1887, p. 324.

423 Pvz., 1887 m. joje produkcijos pagaminta už 17 000 rub., dirbo 20 žmonių, veikė viena garo mašina, aštuonios įvairios staklės (plg. tuo pačiu metu Rekošo fabrike prekių buvo pagaminama už 32 000 rub., dirbo 150 žmonių) *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского*, p. 324.

424 Pauliaus Cimermano patikėtinio Ričardo Morico. prašymas Vilniaus gubernijos valdybai, 1895 m. gegužės 31 d., l. 6.

425 Jonas Navasaitis, *op. cit.*, p. 132.

426 Vytautas Merkys nurodo, kad nuo 1895 m. Vilniuje pradėjusio veikti fabriko produkcija buvo cinkuota geležis, bei mažesnioji dalis – mašinos ir jų dalys, in: Vytautas Merkys, *Развитие промышленности*, p. 165.

427 1905 m. Vilniuje buvo septynios ketaus liejimo ir mechaninės dirbtuvės, turinčios 384 darbininkus, kurių metinė apyvarta siekė 555 000 rublių, in: *Виленская губерния: полный список населенных мест со статистическими данными о каждом поселении, составленный по официальным сведениям И.И. Гошкевичем*, Вильна: Губернская типография, 1905, p. 68.

apie 1901 m.⁴²⁸ pradėjęs veikti inžinieriaus *Petro Vileišio Mechaniškas fabrikas*.

1897 m. Inžinierius Petras Vileišis nusipirko žemės sklypą tuometinėje Poltavos (dabar Panerių) gatvėje ir pradėjo statyti geležies dirbinių fabriką. 1901 m. pradėjusia-me veiklą fabrike (dar vadintas mechanine dirbtuve) buvo mechaninis ir šaltkalvystės skyriai (cechai). Mechaniniame ceche konstruoti stambūs metalo įrenginiai, dažniausiai valstybinių įmonių užsakymu: rezervuarai, cisternos, kesonai, geležinkelio iešmai ir šviesoforai, geležinių tiltų detalės, geležiniai laiptai bei stambios pastatų dalys, pvz., Vilniaus Halės turgavietės metalinės konstrukcijos, visos Žvėryno bei Neries ir Vilnelės santakos tiltų metalinės dalys⁴²⁹. Šaltkalvystės ceche gaminti smulkesni ir meniškesni dirbiniai. Kaip skelbė įrašai dirbtuvių reklamose: „visokie sliesoriški darbai, nuog paprasčiausių lig puikiausių“⁴³⁰. „Puikiausiems“ šaltkalvių cecho darbams reikėtų priskirti puošnios Vileišių rūmų tvoros palei Antakalnio gatvę metalines dalis, ypač įvažiuojamųjų vartų varčias (1904–1906). Šis metalo plastikos kūrinys tebestovi ir šiandien. Pagrindinis aptvaro akcentas – neobarokinės stilistikos vartai buvo pažymėti metaline lentele su lietuviškai užrašytu dirbtuvių adresu: „Mechaniška fabrika Inž. Petro Vileišio. Vilnius. Poltavos g. 55.“⁴³¹. Kiti dirbtuvių „sliesoriški“ darbai: durys, langų rėmai, balkonai, tvorelės, vartai, skėčiai⁴³², baliustrados, laiptinės ir laiptų turėklai, žaliuzės, antkapiniai kryžiai, gatvių žibintai ir šviestuvai. Šie gaminiai nuo 1903 m. buvo nuolat reklamuojami pagrindiniuose Vilniaus gubernijos žiniaraščiuose – *Vilniaus gubernijos atmintinėse knygelėse* (rusų kalba)⁴³³ ir paties Petro Vileišio redaguotame dienraštyje *Vilniaus žinios* (ėjo nuo 1904 m.)⁴³⁴. *Vilniaus žiniose* spausdintose reklamose pateikiama ir tvorelių, laiptų turėklų, langų grotelių, stogų puošmenų (vėjarodžių, karnizų)

428 P. Vileišio biografas Jonas Aničas nurodo 1900 m. datą (Jonas Aničas, *Petras Vileišis 1851–1926*, Vilnius: Alma littera, 2001, p. 300), tačiau, dirbtuves įrengęs Vileišio draugas inžinierius P. Stanaitis savo atsiminimuose mini, kad pastatyti dirbtuves buvo pakviestas 1901 m. (P. Stanaitis, „Mano atsiminimai apie a. a. inžinierių Petrą Vileišį“, in: *Technika ir ūkis*, 1929 Nr. 1, p. 2.). 1901 m. data minima ir Jono Petronio knygoje: J. Petronis, *Petras Vileišis*, Vilnius: Vaga 1992, p. 108. Netiesiogiai 1901 m. datą patvirtina ir du 1900 m. braižyti fabriko planai (planas paprastai braižomas prieš statant) (LVIA, f. 382, ap. 2, b. 825, l. 19, 25) bei vienas 1902 m. planas (l. 35). Už nuorodą nuoširdžiai dėkoju dr. Marijai Drėmaitei.

429 Jonas Petronis, *op. cit.*, p. 108.

430 *Vilniaus žinios*, 1904, gruodžio 10 d. (Nr. 1), p. 4.; *Ibid.*, 1905 m. liepos 8 d. (Nr. 165), p. 4.

431 Metalinę lentelę 2005 m. nufotografavo dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė. 2010 m. jos jau nebuvo.

432 Turbūt turima omenyje stogeliai virš laukųjų durų, kurie rusiškai vadinami skėčiais (rus. зонты).

433 *Памятная книжка Виленской губернии на 1903 год*, Вильна: Губернская Типография: 1900, nenumuoti reklaminiai lapai.

434 Iliustruotos reklamos – nuo 1904 m. gruodžio 24 d. numerio.

piešinių⁴³⁵. Tai vieninteliai, tačiau gana gausūs Vileišio įmonės meninių gaminių asortimento ikonografiniai šaltiniai (110 il.). Kai kurių reklamų tekstuose patvirtinama, jog meninių geležies dirbinių pasirinkimas labai platus, o jų projektai kuriami vietoje (turbūt pagal tam tikrus pavyzdžius?): „Turime labai daug įvairiausių piešinių. Užsakymų brėžiniai atliekami greitai ir kruopščiai“⁴³⁶. Įdomu tai, jog daugumoje Vileišio įmonės reklamų buvo vaizduojami dailūs moderno stilistikos dirbiniai. Kaltinių šios stilistikos geležies dirbinių piešinių be Vileišio įmonės Lietuvoje niekas nespausdino iki pat 1931 m.⁴³⁷ Deja, šiandien neįmanoma tiksliai identifikuoti nė vieno šiame fabrike pagaminto sepulkralinio dirbinio, išskyrus Rusų kapinėse stovinčias Vileišių šeimos koplyčios metalines dalis⁴³⁸. Galima spėti, kaltiniai secesinio ornamento kapų kryžiai Vilniaus Rusų kapinėse (jų vos keli)⁴³⁹ bei išraiškingesnio secesinio ornamento kapaviečių tvorelės Vilniaus kapinėse taip pat buvo sukurti šiame fabrike (111, 112 il.). Įmonė sėkmingai veikė vos penkerius metus⁴⁴⁰, smulkieji jos gaminiai (tarp kurių ir sepulkraliniai dirbiniai) turbūt nesusipėjo plačiau paplisti.

2.3.3.3. Suvalkų gubernijoje

Užnemunėje Napoleono kodeksu baudžiava buvo panaikinta anksčiau nei Kauno ar Vilniaus gubernijose, t.y. 1808 m.⁴⁴¹, tačiau pramoninė gamyba šiame regione netapo pažangesnė nei likusiose lietuviškose teritorijose. Metalo apdirbimo įmonės krašte buvo smulkios, todėl cariniuose žinynuose jos minimos retai⁴⁴². Iš padrikų žinučių rašyti-

435 Iliustruotos lietuviškos reklamos spausdintos Petro Vileišio leistame laikraštyje *Vilniaus žinios*, nuo 1904 m. gruodžio 24 d.

436 *Ibid.*, nenumeruotas psl. skelbimų skyriuje.

437 *Jaunasis šaltkalvis (Sliesorius). Geriausias geležies amato vadovėlis*, parengė J. Būbelis, išleido Liūdas Jakavičius, Šiauliai: 1931, p. 59–64.

438 Jonas Aničas, *op. cit.*, p. 301.

439 Disertantė secesinius XX a. pr. datuotinus kaltinius kryžius Rusų kapinėse matė 2014 m. pietrytinėje kapinių dalyje, tačiau 2016 m. jų nerado.

440 Rusijai pralaimėjus rusų-japonų (1904–1905) karą ir prasidėjus ekonominiam nuosmukiui, sumažėjo valstybinių užsakymų. Pašlijus piniginiams reikalams, Vileišio gamyklą reikėjo parduoti. J. Basanavičiaus ir kitų Vilniaus lietuvių rūpesčiu 1910 m. ją nupirko Vilniaus ūkiškųjų mašinų bendrovė „Vilija“, kuri specializavosi tik „vienoje pakraipoje“ – metalinių žemės ūkio įrankių gamyboje. Jonas Aničas, *op. cit.*, p. 304; *Kainininkas*. 1913. *Lietuvių b-vės „Vilija“ ūkio mašinų fabrikas ir sandėliai*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, [1913], p. 2.

441 Po paskutinio LDK padalijimo Užnemunė priklausė Prūsijos provincijai (1795–1807), vėliau Varšuvos kunigaikštystei (1807–1815), Lenkijos Karalystei (1815–1915).

442 Vietinių fabrikėlių kai kuriais laikotarpiais būta daug, tačiau visi jie vadinti nereikšmingais. *Памятная книжка Сувальской губернии на 1872 год*, Сувалки: Тип. Губернского правления, 1872, III sk., p. 34; Vytautas Merkys, *Развитие промышленности*, p. 167.

niuose šaltiniuose sužinome, kad Justinavos dvare (Justinavos k., Suvalkų aps.) 1863 m. veikė ketaus liejykla. Ji priklausė pirkliui Rutenbergui ir buvo vadinama „ketaus fabriku“. Kitas ketaus liejimo fabrikas 1866 m. įkurtas G. Mantelso Tadžinės palivarke (Šelvių k., Vilkaviškio aps.)⁴⁴³. Šis fabrikas ir jau minėta Štabino ketaus liejykla XIX a. paskutiniame trečdalyje buvo dvi reikšmingiausios metalo apdirbimo įmonės Suvalkų gubernijoje⁴⁴⁴. 1911 m. duomenimis, Augustavo apskrityje buvo viena ketaus liejykla, kurioje dirbo du žmonės, o Vilkaviškio – du kiek didesni ketaus liejimo fabrikėliai⁴⁴⁵. Vienas iš jų – S. Kamberio žemės ūkio mašinų ir ketaus dirbinių fabrikas Vilkaviškyje su dirbtuve ir parduotuve Marijampolėje. Jame be lokomobilių, žemės ūkio padargų (akėčių, kuliųjų, spragilinių, ir kt. mašinų)⁴⁴⁶ buvo liejamos kapų tvorelės („spiziniai darželiai“) bei kryžiai⁴⁴⁷.

2.3.3.4. Gardino gubernijoje

Numanu, kad metaliniai kryžiai į Druskininkų savivaldybės, Lazdijų ir Varėnos rajonų ar kitų netolimų vietovių kapines galėjo būti atvežti iš Gardino gubernijos centro – Gardino⁴⁴⁸. Metalo manufaktūrų Gardine būta dar iki paskutiniojo ATR padalijimo. Jas 1765–1780 metų laikotarpiu įkūrė Gardino seniūnas Antanas Tyzenhauzas, ambicingai siekęs miestą paversti klestinčiu pramonės centru⁴⁴⁹. Apie šių metalo fabrikų veiklą XIX a. I pusėje žinių nėra. Atrodo, kad jie, kaip ir daugelis Tyzenhauzo įsteigtų ir puoselėtų manufaktūrų, buvo uždarytos, Gardino ekonomijos administratoriumi paskyrus karaliaus dvaro maršalką Pranciškų Rzewuskį (1730–1800)⁴⁵⁰. Tačiau XIX a. II pusėje Gardino mieste veikė net penkios metalo apdirbimo įmonės. Nuo 1885 m. paminklai iš ketaus ir geležies gaminti V. Galskio (В. И. Гальский) liejykloje ir šaltkalvėje⁴⁵¹, o nuo 1903 m. Gardine paminklus „pagal vietinius ar atsiųstus modelius“

443 Vytautas Merkys, *op. cit.*, p. 168.

444 1872 m. abiejose įmonėse dirbo 22 žmonės, o metinė produkcija iki 19 000 rub. per metus. In: *Памятная книжка Сувальской губернии на 1872 год*, p. 34.

445 Abiejuose dirbo 49 žmonės, metinė produkcija už 39 300 rub. *Обзор Сувальской губернии за 1911 год*, Сувалки: Типография губернского правления, 1912, nenumeruotas priedas. Nr. 9.

446 *Žemės ūkio mašinos buvo ženklinamos KBW* – Kamberis ir Bendrovė, W[ilkaviškis].

447 S. Kamberio ūkiškų mašinų, p. 21.

448 Labiau nuo etninės Lietuvos nutolę Gardino gubernijos metalo fabrikai, pvz., ketaus paminklus liejusi Gustavo Lange liejykla Breste, tyrimui neaktualūs, nes nėra duomenų, kad jų produkcija pasiekė Lietuvą.

449 Jurgita Gedminienė, *Gardinas – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros centras. XVIII a. antroji pusė (1765–1793)*: Disertacija, Vilnius, 2014, p. 99.

450 *Ibid.*, p. 106.

451 Signatūra: „Фабрика В. И. Гальского Гродно“. Валерий Николаевич Черепица, *Гродненский Православный некрополь*, Гродно: ГрГУ, 2001, p. 56–57.

liejo Ch. Faingold ketaus liejykla⁴⁵². Paminklai su geležiniais ir ketaus kryžiais gaminti ir Vosylius Kačiano (Wasył Kaczan (1843–1907)) bei jo sūnų Juozapo ir Andriejaus antkapinių paminklų dirbtuvėse (veikė iki 1928 metų)⁴⁵³. Kryžių su šių gamintojų signatūromis Lietuvoje kol kas neužfiksuota, todėl nežinoma, kaip jie atrodė. Gardino įmonėse pagamintų paminklų identifikacija – ateities tyrimų objektas.

2.4. Kryžius kaip prekė

Lietuvos pramonės įmonių apžvalga parodė, kad stambiausieji Lietuvos metalinių antkapinių paminklų gamintojai – metalo fabrikai su ketaus liejyklomis – iki I pasaulinio karo buvo orientuoti daugiausia į žemės ūkio padargų, fabrikų staklių, buities reikmenų gamybą, t.y. pelningiausią produkcijos dalį. Gaminių reklamose retai minėti architektūriniai liejiniai, dar rečiau – antkapiniai paminklai. Antkapiai sudarė „smulkiosios“, taigi, mažiau reikšmingos tiražuojamos produkcijos dalį. Antai stambiausio ir reikšmingiausio Lietuvos ketaus kryžių gamintojo – Kauno *Minervos* (*Rekošo*) fabriko reklaminiuose skelbimuose žodis „kryžiai“ atsirado tik prieš pat I pasaulinį karą. Apie metalo fabrikų gamintojų meninius dirbinius daugiausiai sužinome iš dirbinių katalogų ar kainininkų. Žinomi dviejų Lietuvos įmonių katalogai, kuriuose publikuojami ir antkapinių kryžių piešiniai. Tai XIX a. pab. *išspausdinti lakštai su Kauno Minervos fabriko ornamentuotų ketaus liejinių piešiniais*⁴⁵⁴ bei 1908 m. nedidelės knygelės pavidalu išleistas S. Kamberio *mašinų ir ketaus liejinių fabriko (Vilkaviškis) gaminių katalogas*⁴⁵⁵.

Kauno technikos universiteto bibliotekoje bei Vilniaus mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugomi XIX a. pab. – XX a. pr.⁴⁵⁶ publikuoti didelio formato lapai su sakralinės ir sepulkralinės paskirties dirbinių, architektūrinių liejinių (laiptinių, prieangių, tvorelių) bei sodo baldų pavyzdžiais. Antkapinių paminklų piešiniai publikuojami tik KTUB esančiuose popieriaus lakštuose (97 a, b il.), kurie 1907 m. *Minervos* fabriko kainininke įvardinti kaip „atsiunčiami paveikslai“⁴⁵⁷. Juose net 51 antkapinio paminklo

452 Jacek Rozmus, Jerzy Gordziejew, *op. cit.*, p. 76; Marta Sokół, *op. cit.*, p. 22.

453 Валерий Николаевич Черепица, *op. cit.*, p. 57.

454 ЧУГУНО ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ МИНЕРВА ВЪ г. КОВНЕ. Н. РЕКОШЪ, Типо-Литографія Р. Липшицъ въ Ковне, KTUB RS, be šifro; ЧУГУНО ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ МИНЕРВА ВЪ г. КОВНЕ. Н. РЕКОШЪ, LMAVB RS, Liet 3/ 7.2.1 ir Liet 3/7.2.2. Už nuorodas esu dėkinga Skirmantei Smilingytei-Žeimienei.

455 S. Kamberio, *cit.*.

456 Nijolė Tolvaišienė šį spaudinį datavo XIX a. pabaiga. Nijolė Lukšionytė -Tolvaišienė, *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*, p. 101.

457 Špižo vario liejamoji, p. 48.

bei įvairių formų memorialinių įrašų lentelių, skirtingų dydžių Nukryžiuotojo figūrėlių, sepulkralinių simbolių (vainikas, susikibusios rankos, širdies, kryžiaus ir inkaro emblema) piešiniai. Kataloge daugiausia kryžiaus formos paminklų – net 42 skirtingi variantai. Tačiau yra ir dviejų tipų koplytėlės su Mergelės Marijos ir Kristaus, nešančio kryžių, skulptūromis, nulūžusį medį ir nuskilusią koloną vaizduojantys paminklai, du skirtingi obeliskai, po vieną *cippus* ir sarkofago formos paminklą, klūpinčio angelo figūrėlė. Kelių retesnių formų paminklų disertantei neteko matyti kapinėse, galbūt jie nebuvo įgyvendinti? XIX a. II pusės Europos ketaus liejyklų asortimento kontekste Minervos katalogas yra nedidelis, tačiau pakankamai įvairus. Antai prancūziškame Tusey (1896) kataloge – daugiau nei 100 skirtingų kryžių, antkapinių skulptūrų, tačiau nei vieno obelisko ar medžio formos paminklo, o anoniminiame Čekijos liejyklos kataloge [1871] – 92 nedaug tarpusavyje besiskiriantys kryžiai⁴⁵⁸. Lyginant su disertantei žinomais vadinamųjų Pabaltijo gubernijų antkapinių paminklų katalogais, *Minervos* yra turtingiausias. Didžiausios Rygoje veikusios *Wöhrmanno* ketaus liejyklos kataloge-kainininke (firma veikė 1832–1888 metais)⁴⁵⁹ buvo publikuoti 29 antkapinių paminklų pavyzdžiai (21 iš jų – kryžiai), Liepojos K. *Struppo* – 22 kryžiai, Jelgavos (buv. Mintaujos) M. *Brauers* firmos katalogėlyje-kainininke (išleistas apie 1901 m.) buvo tik 10 ketaus kryžių pavyzdžių.

Kitoks yra S. Kamberio fabriko katalogėlis. Jame publikuojami lokomobilių, žemės ūkio mašinų, kelių kapų tvorelių ir tik vieno kryžiaus piešiniai. Iš gaminių aprašymo paaiškėja, kad antkapinių paminklų pasirinkimo nebuvo: siūlytas tik trijų dydžių (3, 4 ir 5 pėdų⁴⁶⁰) vieno tipo kryžius, kuriam buvo galima pritaikyti „spizinius pamatus“ – didelį ar vidutinį postamentą⁴⁶¹ (113 il.). Analogiškos kompozicijos kryžiai buvo gaminami Rytprūsių liejyklose, Kauno *Minervos* fabrike ir turbūt daugelyje mažesnių liejyklų. Šie neogotikinės stiliškos kryžiai buvo ypač paplitę Klaipėdos krašte, Žemaitijoje ir Užnemunėje. Tai viena populiariausių kryžiaus formų Lietuvoje. S. Kamberio fabriko katalogo pabaigoje pateikiamas vienas prastos kokybės kryžiaus piešinys iliustruoja atsainų gamintojo požiūrį į šią gamybos sritį kaip nereikšmingą produkcijos dalį. Užnemunės regiono kapinėse vyrauja šis ir dar kelių tipų antkapiniai kryžiai.

Ne visuose kataloguose būna nurodytos liejinių kainos. Aptartame Rekošo fabriko

458 *Anoniminis ketaus kryžių katalogas*, [1871], saugomas Berouno krašto (Čekija) muziejuje (Museum Českého krasu Beroun), inv. Nr: Hor – 5020, Hor – 5026. Katalogo kryžiai publikuoti: Jana Bělová, *op. cit.*, p. 241–244.

459 *Maschinen-Fabrik & Eisengiesserei von Wöhrmann & Sohn auf Mühlenhof bei Riga*, be datos, in: LUAB MB RRSE, Misinio bibliotekos rankraščių ir retų spaudinių fondas, inv. Nr. 22.119.

460 Pėda – šiek tiek daugiau nei 30 cm.

461 S. Kamberio ūkiškų mašinų, p. 34.

kataloge nurodyti tik liejinių numeriai ir jų aukštis⁴⁶². Apytikrės kryžių kainos buvo pateiktos tik 1907 m. fabriko kainininke: „Kapams kryžiai nuo 5 sulig 100 r.“⁴⁶³. Beje, kryžiai buvo įkainojami labai įvairiai, atskirai, kaip galimo komplekso dalys, buvo parduodami iš ketaus lieti postamentai. Antai Štabino liejyklos antkapiniai kryžiai 1860 m. buvo įkainoti pagal svorį: 154 kg sveriantis plokščias ažūrinis kryžius – 6 rubliai 80 kapeikų, 51 kg plokščias neažūrinis – 2,26 rb., 30 kg sveriantis mažesnis ažūrinis – 1,20 rb., o 117 kg sveriantis kryžiaus postamentas – 5,20 rb⁴⁶⁴. S. Kamberio mašinų ir ketaus liejinių fabriko kataloge rašoma, kad 3 pėdų aukščio ketaus kryžių galima nusipirkti už 12 rb., 4 pėdų – už 15 rb., o 5 pėdų – už 18 rb. Vidutinio dydžio ketinis postamentas Kamberio liejykloje kainavo 12 rb., o didelis – 18 rb. Kiekviena memorialinio teksto raidė kainavo 5 kp.⁴⁶⁵ Rygos *Wöhrmanno* firmos meninių ketaus liejinių kataloge-kainininke paminėta, kad juodai dažyti kryžiai 10 proc. brangesni už pilkus lakuotus. Brangiausi kryžiai kainavo iki 100 rb., paprasčiausi, vos 2 pėdų aukščio kryželiai be lakavimo, auksavimo ir ornamentų, galėjo kainuoti ir 3 rb. Lieti kryžių postamentai kainavo iki 40 rb. Kiekviena raidė buvo perkama atskirai, be to, paauskuotos raidės kaina buvo dvigubai didesnė nei paprastos – 10 kp. Įvairaus dydžio Nukryžiuotojo figūros kaina svyravo nuo 2 iki 40 rublių⁴⁶⁶. Skulptūros prie kryžių tvirtintos atskirai. Viską sudėjus, galėjo išeiti solidi suma – pusantro ar net pora šimtų rublių. Tuo metu įmitusį bulių Latvijos turguje galėjai parduoti už 24 rublius, tarso metinė alga buvo 60 rublių, o darbininko dienos atlygis apie 20 kapeikų⁴⁶⁷.

Nesunku pastebėti, kad kryžių kainos Kaune, Vilkaviškyje ir Rygoje buvo labai panašios, šiek tiek mažesnės tik 1860 m. Štabino liejyklos kainos (skyrėsi rublio vertė?). Kaina priklausė nuo kryžiaus dydžio, puošnumo, teksto ilgio, apsauginės kryžiaus dangos, papildomų detalių. Kyla klausimas, kokie kriterijai lemdavo vieno ar kito gamintojo pasirinkimą? Atrodo, kad svarbiausi buvo du: estetiški ir praktiniai. Išrankesnių užsakovų netenkino to paties kryžiaus tipo kelių dydžių variantai, kuriuos siūlė, tarkime, nedidelis Vilkaviškio fabrikas. Jie ieškojo didesnės paminklų įvairovės: puošnesnių ar atvirkščiai – lakoniškesnių, monumentalesnių paminklų. Praktinių kriterijų lėmė gaminio kaina, paminklo parsigabenimo kaštai bei nuomonė apie ketaus paminklo ilgaamžiškumą ar netvarumą. Paprasčiausia ir pigiausia buvo pirkti jau pagamintą kryžių fabriko parduo-

462 Galbūt taip pasireiškė verslininkų taupumas: kainos gali kisti greičiau, nei dailiųjų liejinių asortimentas.

463 *Kaininininkas 1907 met.*, p. 48.

464 Łukasz Faszczka, *op. cit.*, p. 169.

465 S. Kamberio *ūkiškų mašinų*, p. 34.

466 „Nach verbessertem Modell“. *Maschinen-Fabrik & Eisengiesserei von Wöhrmann & Sohn.*

467 In: Aleksis Anteins, Dekoratīvie čuguna lējumi Ventspils rajona kapsēta, *Ventas Balss*, 1994 08 30, (Nr. 134), p. 2.

tuvėje, tačiau gyvenant atokiau nuo miestų, tekdavo spręsti paminklo transportavimo klausimą. 1907 m. *Minervos* fabriko kainininke nurodomi pagrindiniai „tolimieji“ paminklų pristatymo užsakovui būdai: gabenimas geležinkeliu bei vandens transportu: „Nurodomas preiskurante kainas reikia suprasti be apdėžiavimo (supokavimo), pristatant iš dirbtuvės į Kauniškę geležinkelio stotį arba Nemuno ties Kaunu garlaivių prieplauką“⁴⁶⁸. Taigi už papildomą kainą kryžiai galėjo būti saugiai supakuojami ir atvežami traukiniu ar atplukdomi garlaiviu iki sutartos stoties, o toliau gabenami vežimu. Patikimiausias paminklų transportavimo būdas buvo geležinkelis, kurio visos pagrindinės atšakos buvo nutiestos iki XIX a. pab. Kiti sausumos keliai bei plukdymas upe buvo patogūs ne visais metų laikais. Lietingą rudenį ar pavasarį mažiau prižiūrimi keliai būdavo nepravažiuojami, o sausringomis vasaromis Nemunas nusekdavo ir garlaivis nebepasiekdavo Kauno⁴⁶⁹. Tolimas atstumas nuo pagrindinių krašto kelių (traktų) ar geležinkelio ir su tuo susiję finansiniai sunkumai yra viena iš priežasčių, kodėl atokesnių miestelių ir kaimų kapinėse paprastai vyrauja vietinių meistrų pagaminti paminklai.

Beje, kryžių kainos kartais nurodomos ir gyventojų prašymuose vietos valdžiai po 1864 m. statyti kryžius ar „baudžiamojo“ pobūdžio dokumentuose dėl nelegaliai pastatytų paminklų. Antai 1892 m. nelegaliai pastatytas Laukmeniškių kaimo (dab. Kupiškio r.) bendruomenės paminklas – tipinis ketaus kryžius su akmeniniu postamentu – kainavo 150 rublių⁴⁷⁰.

Prekyba metaliniais antkapiniais kryžiais suintensyvėjo XIX a. pab. ir tęsėsi iki I pasaulinio karo. Svarbus vaidmuo tuomet atiteko pardavėjams-perpirkėjams (tuo metu jie vadinti perkupčiais) ir smulkiesiems gamintojams. Daugelis metalinius kryžius gaminusių fabrikų savo produkcijos platintojams taikydavo nuolaidas⁴⁷¹. Kryžiais nuo XIX a. pab. prekiaavo ne tik antkapinių paminklų dirbtuvės, bet ir specializuotos

468 *Kainininkas 1907 met.*, p. 1.

469 *Памятная книжка ковенской губернии на 1875 годъ*, Ковна: Ковенский губернский статистический комитет, 1874, p. 405; *Памятная книжка ковенской губернии 1879 года*, Ковно: Въ Типографіи, Ковенскаго Губернскаго Правленія, 1878, p. 354.

470 Gabija Surdokaitė-Vitienė, „Kryždirbystė XIX a. Žemaičių vyskupijoje...“, p. 41.

471 Taip lietuviškuose laikraščiuose reklamavosi *F. Lacio Kryžių ir paminklų fabrika ir krautuvė Rygoje*: „Padirba ir turi visada sandėlyje visokius Kapu Kryžius ir paminklus granito ir čuguno [...] Perkupčiams geros sąligos. Preiskurantus siunčiu dovanai“, in: *Rygos naujienos*, 1909, Nr. 1 (lapkričio 29 d.), p. 3.

laidojimo reikmenų parduotuvės⁴⁷², metalo prekių krautuvės⁴⁷³, statybų firmos⁴⁷⁴, netgi knygynai⁴⁷⁵.

XX a. pr. Lietuvoje atsirado ir universalios antkapinių paminklų dirbtuvės. Jeigu anksčiau dėl akmeninio antkapio buvo kreipiamasi į akmentašį ar skulptorių, dėl geležinio kryžiaus ar kapavietės aptvaro į – kalvį ar šaltkalvį, o iš ketaus lieto kryžiaus ieškota metalo fabrikų kataloguose, tai dabar užtekdavo nueiti į paminklų dirbtuves ir ten užsisakyti visą reikalingą kapavietės įrangą. Tokių „plataus profilio“ dirbtuvių pasiūla buvo orientuota į vidutinių pajamų vartotoją, kurio poreikius dažnai lemdavo praktiniai sumetimai, o grožio supratimą koreguodavo mada bei masinė kultūra. Dėl užsitęsiosios baudžiavinės ūkio sanklodos ir vėlyvo cechų sistemos panaikinimo tokios rūšies verslas Lietuvoje buvo naujovė, kurią reikėjo reklamuoti. Periodinėje spaudoje ir daug skelbimų talpinusiuose kalendoriuose antkapinių paminklų dirbtuvių reklamų pavyko rasti vos keletą, tačiau jose esama užuominų apie tai, kad antkapius gaminusių įstaigų būta ir daugiau. Kauniškio K. Mackevičiaus įmonė skelbėsi esanti „vienintelė lietuviška paminklų dirbtuvė“. Reklamos tekste aprašomos plačios pasirinkimo galimybės, akcentuojamas gaminių pigumas: „dirbu visokius paminklus pigiausiomis ir prieinamiausiomis kainomis. Dirbu iš granito, marmuro, labradoro ir iš paprasto akmens. Taip pat lieju iš cemento, betono su priemaišom iš marmuro ir kitų akmenų, kurie savo tvirtumu ir dailumu užmaino akmeninį paminklą ir pusiau pigesni. O taipogi turiu geležies kryžius ir aptverimus“⁴⁷⁶ (114 il.). Kauniškio D. Rusecko paminklų

472 Pvz., Kazimiero Kurliansko *Kryžių ir grabų krautuvėje* Šeduvoje buvo „kryžių špižinių ant kapų statomų“, be to, savininkas siūlė ir kitas paslaugas: „ant akmenų iškalu reikalingus parašus ir priimu užsakymus“, in: *Panevėžio kalendorius 1914 metams*, Vilnius: Martyno Kuktos spaustuvė, 1913, nenumeruotas reklaminis puslapis.

473 Pvz., Jurgio Trečioko *Angliškojame įrankių sandėlyje* Biržuose buvo parduodami ir „visokios rūšies kryžiai: gelažiniai, špižiniai ir jų dalis“, in: *Panevėžio kalendorius 1914 metams*, nenumeruotas reklaminis puslapis.

474 Pvz., Inžinieriaus J. Skripkaus ir K. Beinaravičiaus firma „Konstruktor“ skelbėsi galinti įrengti ne tik įvairias dirbtuves, pastatų kanalizacijas, bet ir „altorius, sakyklas, vargonus, geležinius vartus, tvoras, kopėčias ir kryžius“ iš įvairių medžiagų: betono, terakotos, geležies ir ketaus. Firmos „Konstruktor“ reklama, *Vilniaus žinios*, 1908 birželio 1, d. Nr. 121, p. 4.

475 Antai knygyno savininkas Juozas Masiulis, Panevėžyje turėjęs dvi krautuves, prekiaavo ir perpardavinėjo antkapinius kryžius: „ant vietos kapams akmeninių, špižinių ir geležinių kryžių visokios rūšies ir didumo, su gražiomis auksinėmis raidėmis [...] pasiūlau augščiau minėtąsias prekes krautuvinėms su dideliais nuošimčiais“, in: *Panevėžio kalendorius 1914 metams*, nenumeruotas reklaminis puslapis.

476 Tai turbūt vienintelė ikikarinio Kauno paminklų dirbtuvė, kurios savininkas buvo lietuvis. Pirmasis sakiny s reklamoje: „Vienintelė lietuvių paminklų dirbtuvė“, in: *Prietelius 1913 metams*, Vilnius: Martyno Kuktos sp., 1912, nenumeruota.

dirbtuvės reklama – vienintelė, kurioje pavaizduotas metalinis kapų kryžius (115 il.)⁴⁷⁷, kito kauniškio – T. Martusevičiaus akmeninių antkapinių paminklų ir sodo baldų dirbtuvėse taip pat minimi kryžiai ir geležiniai aptvėrimai kapams bei šiokia tokia naujovė: „parcelenos potograpijos paminklams niekad nenusišeriančios“⁴⁷⁸. Taigi, paminklų dirbtuvių savininkai užsakinėdavo populiariausių formų (dažnai taip pat pigesnius) kryžius ir tvorelių segmentus liejyklose ar šaltkalvių (kalvių) dirbtuvėse, vėliau, jei reikėdavo, juos sumontuodavo, pritaikydavo postamentą, aptvarą, kitą kapavietės įrangą.

Be stambiųjų gamintojų ir universalaus pobūdžio kapavietės įrangos dirbtuvių, savo paslaugas apipavidalinant kapavietę siūlė ir kitų sričių amatininkai. Rytprūsioje, o galbūt ir Lietuvoje, buvo tokių meistrų, kurie kryžių negamino ir neplatino, bet galėdavo juos dekoruoti, t.y. nudažyti, auksuoti. Antai, Franzas Knoppka, „stubų ir iškabų tepliorius“ savo reklamose skelbė, kad gali paauksuoti „krikštus (t. y. kryžius – J. P.) ir kapų tvoras“. Maxas Kleinas taisė roges ir vežimus bei auksavo kapų kryžius⁴⁷⁹. Auksavimo ir dažymo paslaugas siūlė ir Richardas Schwerwatas, prekiaavęs stiklu bei veidrodžiais. Pastarasis turėjo ir antkapinių paminklų sandėlį⁴⁸⁰.

XX a. pr. identifikuoti pirminių metalinio paminklo gamintoją pasidarė dar sunkiau nei XIX amžiuje. Metaliniai kryžiai, ypač paprastų formų ketiniai, tapo unifikuotu masinės gamybos produktu. Lieti kryžiai jau nebeturėjo signatūrų, nors jų gamintojas galėjo būti ir senas liejimo tradicijas turėjusi įmonė. Metalinis paminklas nustojo būti užsakovo gerovę reprezentuojančiu paminklu. Paradoksalu, bet plečiantis metalinių paminklų platinimo tinklui bei sumažėjus produkcijos kainoms, kapinėse plito panašūs arba vienodi, vis prastesnės kokybės kryžiai. Ir nors iki I-ojo pasaulinio karo metaliniai kryžiai tebebuvo populiarūs, į antkapinių paminklų rinką sparčiai skverbėsi nauja, pigi, lengvai formuojama medžiaga – betonas.

477 *Kauno kalendorius 1914 m.*, Kaunas: Švento Kazimiero draugijos leidinys, Selemono Banaičio spaustuvė, 1913, nenumeruotas reklaminis puslapis.

478 *Šaltinis*, 1911, Nr. 14, nenumeruotas reklaminis puslapis leidinio gale.

479 *Lietuviszkos kalendros su abrozais ... metui 1903, daugybe graziu abrozu dabintos* (broliams lietuvininkams ant naudos bey pamokslo sutaise M. Kioszis), Tilžė: Otto v. Mauderode, 1903, p. 180.

480 *Prusu Lietuwys*, p. 159.

3. METALINIS KRYŽIUS – ANTKAPINIS PAMINKLAS

Metalinis kapų kryžius, kaip ir bet koks antkapis, pirmiausia yra atminimo apie konkretų žmogų liudytojas. Tačiau kiekvienas memorialinis paminklas kartu yra ir savo epochos ženklas. Anot menotyrininkės Marijos Matušakaitės, antkapiniai paminklai „atspindi ano meto žmonių pagrindines vertybes, gyvenimo tikslo supratimą ir tai, ką apie artimuosius bei save jie laikė būtina perduoti būsimosioms kartoms“⁴⁸¹. Panašiai teigia ir XIX a. Reino srities antkapinių paminklų tyrinėtoja Ulrike Evangelia Meyer-Woeller. Anot jos, kiekvienas antkapis gali būti aiškinamas kaip savivokos, požiūrio į mirtį ir mirusiųosius išraiška ir kaip žmonių grupės (šeimos, giminės, bendruomenės) prezentacija, nes antkapis – tai „visuomenės, kurioje jie atsirado, veidrodys“⁴⁸². Taigi metalinis kryžius – antkapinis paminklas – yra atminimo ženklas, turintis kultūrinę (dažnai ir meninę) vertę. Būdamas paveldo objektu, kryžius gali būti analizuojamas religiniu, meniniu, socialiniu, kultūrologiniu aspektu, t.y. kaip epochos, tautos ar lokalaus regiono kultūros atspindys, kaip konkretaus žmogaus, šeimos ar giminės reprezentantas.

Šioje dalyje analizuojamos antkapinio kryžiaus funkcijos: memorialinė, reprezentacinė, religinė ir estetinė. Tyrimo ašis – lietuviškos realijos, todėl stengiamasi išryškinti Lietuvoje esančių metalinių paminklų specifiką, jų sąsajas su Lietuvos kryždirbyste.

3.1. Kryžiai kapinėse

Nežinomas XIX a. pab. lietuviško teksto apie kryžių statymą autorius rašė: „Prider, kad vieta, kur bus pastatytas kryžius, būtų aukštesnė. Gražiai atrodo, kai kryžius pastatytas ant kalnelio, už kryžiaus galima pasodinti lepelus“⁴⁸³. Taigi antkapiniam kryžiui labai reikšminga jo aplinka: kokioje vietoje jis pastatytas, kokie statiniai ar augalai yra šalia, ar kryžius išsiskiria iš jų, ar matomas jo siluetas, ažūras.

Lietuvos kapinės dabar dažniausiai yra apsodintos medžiais, todėl antkapinių paminklų iš toliau beveik nesimato. Ypač sunku pastebėti kaltinius kapų kryžius. Paprastai jie nėra dideli (1,5–2 m), jų ažūrą dažnai niveliuoja augmenijos fonas. Ryškesniais kapinių akcentais galima laikyti tik dalies Aukštaitijos (Anykščių, Kupiškio,

481 Marija Matušakaitė, *Išėjusiems atminti: laidosena ir kapų ženklavimas LDK*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 7.

482 Ulrike Evangelia Meyer-Woeller, *op. cit.*, p. 4.

483 Liepeles? – J. P. „XIX a. pabaigoje gyvenusio nežinomo asmens“, *op. cit.*

Rokiškio, Molėtų, Ukmergės, Utenos, Zarasų r.) metalinius – geležinius ir ketinius – kryžius, kurie, pagal šio regiono tradiciją, iškelti ant aukštų, kartais net 2–3 m aukščio postamentų-akmeninių stulpų.

Aukštus iš ketaus lietus kryžius ar žemesnius, iškeltus ant specialių paaukštinimų, XIX a. 2–3 ketv. dažniausiai statydavo dvarininkai. Paminėtinas 4 m aukščio Surino dvaro savininko Juozapo Surino antkapinis ketaus kryžius (Trečiūnų k. kapinaitės, Švenčionių r.) su kryžmoje išlieta [mirties] data – 1846 m. sausio 1 d. bei papėdėje pritvirtinta užrašų lenta. Tekstas rašytas pirmuoju asmeniu, t.y., mirusiojo vardu, pripažįstant savo nuodėmingumą ir prašant pasimelsti⁴⁸⁴. Naujųjų Baisogalos kapinių centre stovi aukštesnis nei 2 metrų XIX a. 7 deš. kryžius⁴⁸⁵ (116 il.). Tokiems kryžiams – aukščiausiems ir paprastai seniausiems kapinių paminklams priskirtina ir bendro kapinių kryžiaus funkcija: jie stovi kapinių centre. Kapinių akcentais galima pavadinti ir ant natūralių kalvelių ar dirbtinių paaukštinimų pastatytus paminklus. Taip ketaus kryžiai iškilo Šalčininkų⁴⁸⁶, Klovainių⁴⁸⁷, Kaunatavos⁴⁸⁸ Eišiškių šventoriaus kapinėse ir kitur (117, 118, 126 il.).

Vizualiais kapinių traukos centrais tampa ne tik pavieniai aukšti paminklai, bet ir kelių paminklų ansambliai – dažniausiai vienos šeimos ar giminės kapavietės. Įsimintina Seirijų dvaro valdytojų Osipauskų kapavietė, įrengta iškiliausioje senųjų Seirijų kapinių vietoje. Abu jos paminklai – ketaus stela ir obeliskas iškelti į kelių metrų aukštį: vienas ant mūrinio pamato, o kitas ant tvirtų metalinių juostų, kurias anksčiau turbūt dengė iš ketaus lietos plokštės, abu paminklai apjuosti metaline tvorele. Išsiskiria ir Eišiškių šventoriaus kapinės, kuriose išliko net aštuoni ketaus paminklai, datuoti XIX a. 5–7 dešimtmečiais. Jie skirti keturių kilmingų giminių – Sekluckių, Jundzilų, Šalevičių ir Jacunskių⁴⁸⁹ – atstovams. Priešais pagrindinį bažnyčios fasadą palaidoti Gornastajiškių dvaro savininkų Sekluckių šeimos nariai (119 il.): Marija Jundzilaitė Sekluckienė († 1844) ir jos mažametis sūnus Jonas Sekluckis († 1845), buvęs Lydos pavieto pakamaris Vincentas Sekluckis († 1864) ir Ona Sekluckienė († 1867, V. Sekluckio antroji žmona?). Pažymėtina, jog kiekvienam asmeniui, net mažamečiui

484 Regina Mikštaitė-Čičiurkienė, *op. cit.*, p. 68–72.

485 Jame išlikęs memorialinio užrašo fragmentas: „Anna Zaw[?]kowska, 186?“ (dalį teksto uždengia kryžių tvirtinančios metalo juostos).

486 Jau minėtas Onos Ožėškaitės-Obirniienės (†1842) antkapinis kryžius.

487 Ant aukštokos kalvelės į girnapusę įtvirtintas, memorialinių įrašų neturintis kryžius datuojamas XIX a. vid., nes būtent tuomet Lietuvoje plito šio modelio kryžiai, greičiausiai lieti Rygoje.

488 Scholastikos Budrikaitės-Ulasevičienės (†1856) antkapinis kryžius su signatūra W&S.

489 Petronėlės Narkevičiūtės-Jacunskienės († 1856) kapo vieta tik numanoma, nes iš ketaus lieta epitafija įmontuota į šventoriaus tvorą.

sūnui, statyti atskiri paminklai. Vincento ir Onos Sekluckių kapavietės, nors ir juosiamos bendro pamato, atskirtos tvorelėmis. Regis, paminklai buvo užsakomi kartu su tvorelėmis – o tai nėra pigiausias pasirinkimas. Paminklai atskleidžia Sekluckių šeimos hierarchiją. Monumentaliausias, įspūdingiausias o ir brangiausias antkapis skirtas šeimos galvai – Vincentui Sekluckiui (120 il.). Ant gana aukšto keliapakopio ketinio postamento iškelta kaneliūruotos kolonos dalis (nuskilusi kolona – mirties alegorija), apglėbta gėlių girliandos. Viršuje – urna, vainikuojama kryžiaus. Sukomponuotas iš anuomet populiarių antikinių motyvų – kolonos ir urnos – J. Sekluckio antkapis dominuoja šventoriuje. Abiejų Sekluckienių antkapiai taip pat išraiškingi, tačiau, žemesni, tradicinės lotyniško tipo kryžiaus formos (Onos Sekluckienės kryžius nulūžęs). Marijos Jundzilaitės-Sekluckienės († 1844) kryžius (121 a il.) išsiskiria tuo, kad jo memorialinę tekstą papildė specialiai šiam paminklui sukurti dviejų giminių – Jundzių ir Sekluckių sąjungą rodantys herbų⁴⁹⁰ reljefai (121 b il.). Ant mūrinio pagrindo paguldyta mažamečio Jono Sekluckio memorialinė ketaus plokštė šalia vertikalių paminklų atrodo mažiau reikšminga – be aptvaro, tarsi besišliejanti prie motinos kapo⁴⁹¹, kaip ir pasakyta epitafijoje: „mylimo SŪNAUS palaikams [...] sudėtiems šalia pagarbos vertos MOTINOS“⁴⁹²(122 il.). Eišiškių šventoriaus kapinės, ypač Sekluckių giminės kapavietės, yra išskirtinis metalinių paminklų ansamblis Lietuvos kapinėse. Jis bene pats didžiausias ir monumentaliausias, palyginti neblogai išlikęs, jam parinkta ypatinga vieta šventoriaus kapinėse (priešais bažnyčios fasadą), visi antkapiai vertingi meniniu arba istoriniu požiūriais.

Aptarti pavyzdžiai parodo, kaip metaliniai paminklai buvo statomi XIX a. I pusėje: parenkant jiems tinkamą vietą, iškeliant ant aukštų postamentų, formuojant dirbtinas kalveles. Provincijos kapinėse, ypač tose, kurios neturi kapų koplyčios, metaliniai kryžiai tapdavo svarbiais kapinių akcentais, pagal kuriuos kartais būdavo formuojama visa kapinių struktūra. Miestų kapinėse metaliniai kryžiai nėra tokie ryškūs: kapinių ландшаfte dominuoja mūrinės koplyčios ir masyvūs akmeninių paminklų ansambliai. XIX–XX a. sandūroje metalinių antkapinių kryžių kapinėse radosi itin daug, tačiau aukštų, išskirtinio pavidalo jau beveik nebuvo, dauguma – tipiniai, neišraiškingi. Metalinis kryžius prarado reprezentatyvumą, jau nestatytas svarbiausiose kapinių vietose – šalia koplyčios ar pagrindinio tako.

490 Jundzių – *Gulbė* („Łabędź“), Sekluckių – girnųpuseį vaizduojanti *Kuśaba* („Kuszaba“).

491 Dabar – įspraustas tarp dviejų tvorelėmis apibrėžtų kapaviečių – motinos ir vėliau įrengtos Jundzių giminės atšakų.

492 ZWŁOKOM / kochanego / Syna [...] obok czci godnej / MATKI zlozonym.

3.1.1. Kapavietė su metaliniu kryžiumi

Antkapinis paminklas dažnai yra vienintelis išlikęs autentiškas senos kapavietės žymuo. Kiti metaliniai kapavietės elementai (tvoros, suoliukai) būdavo pakeičiami, atnaujinami. Taigi daug kur pirminė metalinė kapavietės įranga jau nunykusi. Šio skyriaus tikslas – rekonstruoti kapavietės su metaliniu kryžiumi vaizdą, parodyti, kaip keitėsi jos elementai.

Lauko tyrimų Lietuvos kapinėse metu išaiškėjo, kad ankstyviausi antkapiniai ketaus paminklai – epitafinės plokštės ir kryžiai. Ketaus plokštės nuožulniai guldytos ant žemės arba dėtos ant nedidelių mūro ar lauko akmenų pakylų⁴⁹³. Į plokštės labai dažnai buvo tvirtinamas gana aukštas (1,5–2 m) ketaus kryžius (123 il.). Deja, daug kur tokie kryžiai nulūžę, juos mena tik stačiakampės ertmės plokštėje ar kryžiaus stiebo likučiai (65 il.). Beje, ketaus kryžiai gana dažnai tvirtinti ir į nuožulniai padėtas akmens plokštes, kurių memorialinis tekstas sudėliotas iš lietuvių metalo raidžių⁴⁹⁴ (124 il.). Retais atvejais plokštė ar plokštės remtos į kryžių. Pavyzdys – Lučkų šeimos kapavietėje Vilniaus Rasų kapinėse (125 il.)⁴⁹⁵.

Ikonografiniai šaltiniai rodo, kad iki paskutinio XIX a. ketvirčio metalinių kapavietės elementų būta nedaug – tik paminklas ir kapavietės riboženkliai – grandinėmis sujungti akmeniniai ar lieti iš ketaus stulpai, lieta arba kaldinta tvorelė (126 il.). Iki šių dienų išliko mažai autentiškų kapaviečių, kurių visi trys elementai – kryžius, epitafinė plokštė ir tvorelė – yra lieti iš ketaus. Tai Alfonso Leonavičiaus († 1850) Vilniaus Rasų kapinėse (123 il.) ir Jono, Veronikos bei jų sūnaus Justino Opulskių šeimos Ukrainų kapinėse⁴⁹⁶. Labai dažnai paminklai ir kapavietės aptvaras yra nevienalaikiai, t.y. statyti ne tuo pačiu metu. Tvorelės dėl besiplečiančių kapavietės ribų (o galbūt ir dėl besikeičiančių madų?) buvo keičiamos dažniau. Jos nebūtinai dera su paminklais, pvz.: didingas masyvus antkapis aptveriamas menkaverte metalo tvorele arba atvirkščiai – iš masyvių ketinės tvorelės segmentų (kartais skirtingų) sumontuojamas aptvaras žemam ir kukliam paminklui. Tačiau kai kurie turtingesni ar labiau išsilavinę užsakovai pa-

493 Kitose šalyse (pvz., Lenkijoje) pasitaiko ir iš metalo lietuvių pakylų.

494 Pvz., Teklės Ivaškevičienės († 1848) antkapio tekstas Viekšnių kapinėse ar sutuoktinių Juozapo ir Barboros Klapatauskių (Józef Kłopotowski, † 1863, Barbara Kłopotowska, † 1878) Liolių kapinėse.

495 Kapavietėje į kryžių atremtos dvi iš ketaus lietos epitafinės lentos. Senesnė pastatyta po 1854 m., naujesnė – po 1885 metų.

496 Datų antkapyje nėra (neiškliko?). Įdomi ketaus plokštėje išlieta epitafija: į tekstą įterpta žodžius pakeičianti reljefinė emblema – širdis su kryžiumi ir inkaru – dieviškųjų dorybių simbolis: „D.O.M. / JONS, WERONIKA / Jų Sunus JUSTYNS OPÓLSKIS / prasza atminimą par [tikėjimą, viltį ir meilę – emblema] jog / pasimatitumem, ano dieno / linksmais“.

minklą ir jį supančią tvorelę sąmoningai derindavo: siekė, kad visi kapavietės elementai būtų stilistiškai vieningi, vienas kito negožtų, darniai atrodytų. Vienalaikių ketaus kryžiaus ir tvorelių ansamblių išliko mažai – tik gerai prižiūretose/restauruotose arba maždaug nuo XIX a. pab. įrengtose kapavietėse. Senesni kapai dažnai apaugę krūmais, medžiais. Todėl paminklai arba jų tvorelės nukentėję, nulūžę, prarasta visuma (**127, 128, 129** il.). Geras restauruotos kapavietės pavyzdys – Viduklės kapinėse esantys Blinstrubiškių dvarininkų Kiprijono Jančiausko († 1853) ir Kazimieros Burbaitės-Jančiauskienės († 1890) kapavietė (**130 a, b** il.). Nors sutuoktinė mirė beveik 40 metų vėliau, visas ansamblis atrodo labai vieningai, tarsi kurtas vienu metu. Ketaus kryžius yra vertikalioji paminklinio ansamblio ašis, pagal ją simetriškai dėtos akmeninės epitafinės plokštės. Kapavietę juosiančios ketaus tvorelės puošyba dera prie kryžiaus ornamentų – naudojamas panašus riesčių ornamentas.

Kaltinės tvorelės, kaip ir kaltiniai kryžiai Lietuvos kapinėse paplito nuo XIX a. vid., pradžioje jomis aptverdavo ketinius, vėliau – kaltinius kryžius⁴⁹⁷. Kaltinius kryžius su kaltinėmis tvorelėmis suderinti sunkiau – linijinis ažūras persipina, lengvas kryžiaus ornamentas netenka savo išskirtinio žavesio. Galbūt todėl XIX a. pab. – XX a. pr. miestų kapinėse kryžių ir tvorelę mėginta jungti į vientisą kompoziciją: kryžius iškeliamas virš tvorelės, kartais panaudojama pseudokoplytėlės (pavėsinės) konstrukcija. Įdomiausių pavyzdžių esti Vilniaus kapinėse. Klementinos Niznikovos († 1901) kapavietės antstatas Rasų kapinėse – XIX a. pab. pergolės ar atviros koplytėlės-baldakimo formos. Priešingoje įėjimui pusėje tvorelės segmentas sujungtas su kryžiumi, jo kryžmoje – ovali memoria-linė lentelė (**131 a, b** il.). Kito paminklo kapavietėje nėra. Vilniaus Bernardinų kapinėse esančios Stanislovo Zubavičiaus († 1883) kapavietės kompozicijoje geležinis kryžius su tvorele susietas dar organiškiau. Kaip ir K. Niznikovos antkapio atveju, kryžius iškyla kapavietės krašte, po juo – ovalas su raide Z (tai mirusiojo pavardės pirmoji raidė, **132** il.). Paprastesnių tvorelės su kryžiumi kompozicijų yra Šiaulių, Raktuvės, Dusetų, Alantos kapinėse (**133** il.). Tokių tvorelių su kryžiumi galima pamatyti kaimyninių Latvijos ir Lenkijos liuteronų kapinėse⁴⁹⁸. Kaltinė tvorelė su kaltiniu kryžiumi kaip vientisas nedidelį žemės plotą rėminantis elementas buvo įrengiamas vaikų kapams Klaipėdos kapinėse⁴⁹⁹. Pastebėtina, kad tokia kompozicinė kryžiaus ir kapo apvado jungties schema tapo viena populiariausių paminklinių kompozicijų Lietuvoje. Prieš

497 Živilė Jonaitytė, „Kapų tvorelės Lietuvos miestelių kapinėse XIX a. pabaigoje – XX a.“, in: *Liaudies kultūra*, 2001, Nr. 5, p. 33.

498 P.vz., Rygos *Tornakalna* kapinėse ar Supraslio evangelikų liuteronų kapinėse.

499 „Senųjų miesto kapinių istorija“, in: *Mažosios Lietuvos istorijos muziejus* [interaktyvus, žiūrėta 2016 04 08], <http://www.mlimuziejus.lt/lt/ekspozicijos/skulpturu-parkas/klaipedos-m-skulpturu-parko-istorija/senuju-miesto-kapiniu-istorija/>

I pasaulinį karą Vilniaus kapinėse naudotas geležinio kryžiaus ir iš betono lieto kapo apvado derinys (134 il.) tarpukariu paplito visoje Lietuvoje, tačiau metaliniai kryžiai ilgainiui buvo pakeisti pigesniais ir madingesniais betoniniais. Analogiška struktūra – kryžius virš metalinio kapo kauburio apvado – buvo naudojama ir iš ketaus lietuose paminkluose. Lietuvoje užfiksuoti du šio tipo kapaviečių atvejai – Vilkijos (135 il.) ir Kaltinėnų kapinėse⁵⁰⁰. Čia monolitinio į viršų šiek tiek siaurėjančio apvado forma primena karstą, kurio šonai išmarginti kiauriniu graikiškų kryželių ornamentu. Toks apvadas turėjo praktinę paskirtį – rėminti tradiciškai formuojamą kapo kauburį ir būti gėlyno aptvaru. XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais Europos kapinėse plito įvairūs metaliniai indai, skirti merkiams ar sodinamoms gėlėms. Pvz., prancūzų *Corneau* firmoje (veikė 1860–1880 m.) buvo liejami neobarokiniai indai-loveliai, kuriuos komponuodavo priešais neobarokinius ketaus kryžius⁵⁰¹. XIX a. Prancūzijoje atsiradęs paprotys paminklus ir kitus kapavietės elementus puošti gyvų ar dirbtinių gėlių puokštėmis ir vainikais⁵⁰², amžiaus pabaigoje įsitvirtino visoje Europoje. XIX a. pab. – XX a. pr. Lietuvoje buvo populiarūs nedideli metaliniai gėlių indeliai-dubenėliai, užbaigiantys kapaviečių tvorelių, o taip pat ir gyvenamųjų namų balkonų kampinius stulpus (136 il.). Nuo XIX a. 4 ketv. – gyvų ir dirbtinių, ypač metalinių, gėlių vainikai. XIX a. pab. – XX a. pirmaisiais dešimtmečiais pagaminti metaliniai kapų vainikai į Lietuvą (Žemaitiją) buvo atvežami iš dabartinės Latvijos⁵⁰³ bei galbūt iš Rytprūsių, Vilniuje juos gamino Vileišio metalo fabrikas⁵⁰⁴ ir neidentifikuotos mažesnės šaltkalvių dirbtuvės. Vainikais prekiaavo, o gal ir juos gamino Kaune veikę Juozo Zinkevičiaus dažnytinių reikmenų dirbtuvės⁵⁰⁵, o Marijampolėje – Vinco Penčylos (1859–1930) baldų ir religinių bei sepulkralinių reikmenų dirbtuvės⁵⁰⁶, Biržuose – *Jurgio Trečioko angliškasis*

500 Vilkijoje – Juozapo Tiškaus († 1905) antkapinis paminklas, Kaltinėnų paminklo epitafija neišliko.

501 Tokio antkapio nuotrauka su aprašymu publikuota: *Cultura. fr* [interaktyvus, žiūrėta 2014 06 18], http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/palsri_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=IM36000179.

502 Jacek Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996, p. 45.

503 Žemaitijoje šie vainikai dažnai siejami su liuteroniška kultūra, galbūt todėl, kad jie buvo atvežami iš Rygos ir Mintaujos, galbūt ir Rytprūsių. Metalinių vainikų reklamų galime rasti Latvijos teritorijoje leistuose lietuviškuose spaudiniuose: *Rygos garsas*, 1910 m. sausio 1 d. (Nr. 1), p. 4. *Kalendorius 1910 metams*, Ryga: L. Jakavičiaus spaustuvė, nenumuotas reklaminis puslapis.

504 *Каталогъ первой Виленской сельско-хозяйственной кустарно-промышленной выставки: съ 30 августа по 8 сентября*, Вильна, 1902, p. 105.

505 *Kauno kalendorius 1914 m.*, Kaunas: Švento Kazimiero draugijos leidinys, Salemono Banaičio spaustuvė, 1913, nenumuotas reklaminis lapas.

506 Reklaminis tekstas: „Artistiškoji dirbtuvė altorių [...], visokių rūšių grabų ir kuo didžiausias pasirinkimas vainikų“, in: *Žiburys*, 1911, Nr. 2, nenumuotas reklaminis p. leidinio gale.

įrankių sandėlis ir fabrikas⁵⁰⁷. Šie „kapavietės aksesuarai“ – jau primiršti, kruopštaus mechaninio ir rankų darbo kūriniai. Vainikų šakos, suformuotos iš medžių šakeles imituojančių liejinių ar geležinės vielos ir plonos reljefiškai šampuotos skardos buvo dažomos žaliai, o metaliniai gėlių žiedai – įvairiomis spalvomis, tačiau dominavo balta (137–139 il.). Katalikiškose kapinėse metaliniais vainikais paprastai buvo puošiamas semantinis kryžiaus centras – kryžma⁵⁰⁸. Apskritimo, lašo ar širdies formos geležiniai gėlių vainikai būdavo prikniedijami ar kitaip pritvirtinami ant kryžmos taip, kad apgaubtų Nukryžiuotojo figūrą (140 il.). Latvijoje gaminti geležiniai gėlių žiedai kartais būdavo padengiami skirtingų spalvų emalėmis, vainikai talpinti į įstiklintus metalinius indus, po to kabinti ant kapo tvorelių⁵⁰⁹, labai didelius vainikų indus statydavo atskirai. Metalinių vainikų indų XX a. pab. dar buvo galima pamatyti ir kai kuriose Šiaurės ir Vidurio Lietuvos (Rokiškio, Uplytės, Šiluvos, Kraštų (Biržų r.) evangelikų reformatų) kapinėse (141 il.). Be vainikų kryžiai (ir tvorelės?) būdavo puošiami metalinėmis girliandomis, tačiau pakankamai retai, nes iki šiol žinoma tik viena kapavietė, puošta tokiu būdu⁵¹⁰.

XIX a. pab. atsirado ir tokių metalinių kapavietės elementų, kurie buvo skirti ne kapo puošybai, o kapinių lankytojų patogumui. Plačiausiai paplito metaliniai (Lietuvoje išliko tik geležiniai⁵¹¹) suoliukai, tvirtinti prie vidinės tvorelės pusės (142 il.), o kalvotose Vilniaus kapinėse – ir turėklai, skirti pasilaikyti lipant ant mūrinių mauzoliejų (kriptų) ar į kapų koplyčias (pvz., Oginskių koplyčią-mauzoliejų Saulės kapinėse). Specifinis Vilniaus kapinių bruožas – paminklą ar/ir metalinių suoliukų bei tvorelių įrengimas ant plokščio statinių stogo – dar netyrinėtas reiškinys (143 il.). Disertacijos tyrimui svarbu, kad ant tokių „stogų“ buvo statomi ir metaliniai kryžiai (144 il.). Beje, metalinio kryžiaus vaidmuo tokiuose monumentaliuose ansambliuose antraeilis. Net jei kryžius, kaip įprasta, turėdavo savo postamentą ir memorialinį įrašą jame, iškildamas ant stambesnio statinio stogo, jis labiau priminė pastatus užbaigiančią metalinę viršūnę nei savarankišką statusą turintį paminklą.

Trumpa metalinių kapavietės elementų apžvalga parodo, kaip kito kapavietės su metaliniu kryžiumi vaizdas: vienišo kryžiaus arba kryžiaus ir plokštės kompoziciją

507 *Biržų kalendorius*. 1914, Biržai: sutaisė ir išleido P. Jakubėnas ir Martynas Yčas, 1914, nenumuotas reklaminis puslapis.

508 Pvz., Salantų kapinių kryžius, nufotografuotas 1958 metais. LNM EKS archyvas, neg. nr. 13796.

509 Už šią informaciją ir pasakojimą apie liuteroniškus laidojimo papročius esu dėkinga liuteronų pastoriaus dukrai, latvių menotyrininkei Rūtai Kaminskai.

510 Pranciškaus Veličkos (1840–1912) antkapis Gruzdzių kapinėse. Apie jį plačiau bus rašoma sk. 3.1.3. Religingumo atspindys kryžiaus ikonografijoje.

511 Iš ketaus lieti kapaviečių suolai, panašūs į parkų suoliukus, tik labiau ornamentuoti, išliko Latvijos ir Lenkijos kapinėse.

apie XIX a. vid. keitė paminklo su tvorele ansamblis, kuris XIX a. pab. – XX a. pr. kai kur buvo jungiamas į vientisą kryžiaus ir tvorelės ar pavėsinės, kryžiaus ir kapo kauburio-gėlių aptvaro kompoziciją. Neaukšti kryžiai buvo „sureikšminami“ pridėtinėmis puošmenomis. Visi dekoratyvūs ir funkciniai metaliniai kapavietės elementai buvo parenkami pagal užsakovų finansines galimybes, kapų tvarkymo tradicijas ir kapinių reljefo ypatumus.

3.1.2. Metalinio antkapio užsakovas

Jau nuo XVI a. pab. metaliniai kryžiai germaniškojo arealo kraštuose žymėjo garbingų asmenų – dvasininkų, didikų, taip pat nusipelnusių miestiečių kapavietes. Kryžių epitafijose būdavo nurodoma mirusiojo vardas, profesija ar pareigos, gimimo ir mirties datos. Paprastų miestiečių geležiniai kryžiai – kuklesni, neturėjo įrašų⁵¹². Yra duomenų, kad XVII a. kaltinius antkapinius kryžius ant savo artimųjų kapų statydavo ir kaimų gyventojai⁵¹³. Tame regione XIX a. II ketv. paplitę ketaus paminklai buvo statomi įvairioms visuomenės grupėms: kariškiams, miestų valdžios atstovams, inteligentams, prestižinių profesijų specialistams (pvz., technikams, inžinieriams, gydytojams)⁵¹⁴. Nuo Renesanso besitęsianti metalinių kryžių statybos tradicija vokiečių tyrinėtojų siejama su metalininkystės klestėjimu, liaudies religingumu ir net prietarais⁵¹⁵. Metaliniai kryžiai visada buvo brangesni už tokio paties dydžio medinius paminklus, tad metalinių antkapių plitimas akivaizdžiai liudijo Šventosios Romos imperijos, Habsburgų monarchijos, o vėliau Prūsijos ir Austrijos-Vengrijos viduriniojo ir žemesniųjų visuomenės sluoksnių gerovę.

LDK gyvavimo laikotarpiu antkapiniai paminklai iš patvarių medžiagų buvo dirbdinami tik aukštuomenei: valdovams, magnatams, miestų valdžios atstovams,

512 Kristina von Wieland, *Vom Zauber alten Schmiedeeisens*, Freiburg im Breisgau: Rombach, 1981, p. 76.

513 Oskar Seyffert, *Von der Wiege bis zum Grabe. Ein Beitrag zur sächsischen Volkskunst*, Wien: Gerlach & Wiedling Buch und Kunstverlag, [1926], p. 72; Wilhelm Peßler, Edwin Redslob, *Deutsche Volkskunst. Niedersachsen, München: Delphin Verlag*, [1923], p. 51–52; Karl Gröber, Edwin Redslob, *Deutsche Volkskunst. Schwaben, München: Delphin Verlag*, 1925, p. 34; Karl Rumpf, *Eine deutsche Bauernkunst*, Marburg: N. G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung, 1943, p. 65–67.

514 Heinz Knobloch, *Berliner Grabsteine*, Berlin: Buchverlag der Morgen, 1987, p. 37, 49, 72; Jana Bělová, *op. cit.*, p. 293, 287, 288.

515 Metalams, o ypač geležiai, buvo priskiriamos apsauginės galios. Tikėta, kad iki raudonumo įkaitintoje geležyje pasilieka apvalančios ugnies savybės, todėl iš jos buvo gaminami ne tik ginklai, bet ir votai bei antkapiai. Helene Grün, *op. cit.*, p. 252.

iškiliems dvasininkams, bažnyčių fundatoriams ar kitiems ypatingiems geradariams. Visi kilmingųjų antkapiai – akmeniniai, metalas naudotas tik paminklų detalėms. Įprastai antkapiniai paminklai buvo statomi bažnyčiose⁵¹⁶. Maždaug nuo XIX a. 2 deš. Lietuvoje pradėti statyti ir iš ketaus lieti paminklai. Būdingiausios tuometinių ketaus paminklų formos – epitafinės plokštės ir kryžiai. Ankstyviausios epitafijos – dvasininkų ir bažnyčių fundatorių antkapiai⁵¹⁷. Jos dažniausiai buvo įrengiamos bažnyčiose: kabinamos ant vidinių, rečiau išorinių sienų, laidojimui skirtose kriptose (64, 145 il.). Šventorių, parapiinėse užmiesčio ar privačiose kapinėse buvo statomi ir kryžiai bei kitų formų (stelos, *cippus*, kolonos, sarkofago) iš ketaus lieti paminklai. Galima išskirti tokias ankstyvųjų (iki XIX a. 6 deš.) metalinių paminklų užsakovų grupes: kariškių artimieji, stambioji bajorija, dvasininkai ir turtingi miestiečiai.

Bene daugiausia iki XIX a. 6 dešimtmečio pastatytų ketaus antkapių buvo skirta rusų kilmės kariškiams. Istoriografijoje minimas vienas seniausių paminklų – pulkininko Pauliaus Bibikovo, žuvusio 1812 m. prie Vilniaus, antkapinė ketaus plokštė⁵¹⁸. XIX a. 5–6 dešimtmečiais obeliskai, stelos ir epitafinės plokštės buvo statomi įvairaus rango karininkams: generolams majorams, papulkininkiams ir majorams⁵¹⁹. Tačiau kryžiaus formos paminklų būta nedaug, disertantei žinomas tik generolo majoro Aleksandro Beriliovo († 1848) antkapinis paminklas Jurbarko kapinėse (146 il.). Gabrielė Giunterytė-Puzinienė prisimena, kad jau 1821 m. „Vilnius buvo užtvindytas kariškių“, kurie

516 Apie šio laikotarpio antkapinius paminklus žr.: Mindaugas Paknys, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a.*, Vilnius: Aidai, 2008, p. 166–180.

517 Vilniaus vyskupų Andriaus Klangevičiaus († 1841) ir Jono Civinskio († 1846) epitafijos Vilniaus arkikatedroje, Skirmantų giminės XIX a. 5 deš. epitafinės plokštės Vilniaus šv. Apaštalo Pilypo ir Jokūbo bažnyčios fasade. Taip pat – Grinkiškio bažnyčios donatorių dvarininkų Bialozorų: Juzefos Chleminskaitės-Bialozorienės († 1834), Juozapo Mantvydo Bialozoro († 1845), Reginos († 1844) ir Antaninos († 1852) Bialozorienų epitafinės lentos, Ilguvos bažnyčios fundatorės Kristinos Karpytės-Grincevičienės († 1852) Ilguvos bažnyčioje (žr. Regimanta Stankevičienė, Epitafinė Kristinos Karpytės-Grincevičienės lenta, *Lietuvos sakralinė dailė*, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 6: Šakių dekanatas, d. 1: *Barzdai–Lukšiai*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006, p. 317–318).

518 Disertantė šios plokštės kapinėse 2014 m. nerado. Ją buvus Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinėse mini Edmundas Małachowiczius (Edmund Małachowicz, *op. cit.*, p. 450). Manoma, kad į minėtas kapines ji buvo perkelta iš senų stačiatikių kapinių, buvusių šalia Vingio parko. 1812 m. palaidoto Rusijos kariuomenės pulkininko Petro (ne Pauliaus) Bibikovo kapą mini ir Vida Girininkienė. Vida Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, p. 136.

519 Generolui majorui Aleksandrui Poradovskui († 1844) – Vilniaus Bernardinų kapinėse, generolui majorui Aleksandrui Beriliovui († 1848) – Jurbarko kapinėse, generalinio štabo papulkininkui Zigmantui Savickiui († 1852) – Pociūnų kapinėse, husarų pulko majorui Pilypui Kanonovui († 1853) – Raseinių kapinėse ir kt.

vasaromis gyvendavo provincijos dvaruose, o žiemą miestuose⁵²⁰. Po 1831 m. sukilimo jų atvyko dar daugiau. Ši vis gausėjanti svetimai kultūrai atstovaujanti visuomenės dalis buvo pakankamai moderni (t.y. besidominti madingomis naujovėmis) ir, kas svarbiausia, finansiškai pajėgi, todėl nenuostabu, kad Lietuvoje ypač daug tada madingų ketinių antkapinių paminklų buvo pastatyta rusų karininkams ir jų šeimos nariams. Beje, metaliniai kariškių paminklai niekuo nesiskyrė nuo civilių antkapių – juose nebuvo jokios kariškos simbolikos, antkapiuose naudota įprasta sepulkralinė atributika.

Iki XIX a. 6 dešimtmečio metalinius antkapius savo artimiesiems statė tik turtingi žemvaldžiai. Apie tai, jog smulkieji bajorai XIX a. vid. kapinėse tebestatydavo medinius kryžius, o stambieji žemvaldžiai – iš ketaus lietuosius, 1854 m. rašė Vladislavas Sirokomlė (Liudvikas Vladislovas Kondratavičius, 1823–1862): „tarp paprastų kaimiškų (t.y. medinių – J. P.) kryžių, žyminčių ponų bajorų kapus, atkreipia mūsų dėmesį gražus geležinis antkapis. Tai kapas Barboros Kazakevičiūtės-Malevskienės, kuri gimė 1796 m. ir mirė 1835 m.“⁵²¹. Poetas kalbėjo apie Aukštadvario kapinėse esantį dvarininkės paminklą – kryžiumi vainikuotą ketaus stelą. Beje, Sirokomlė nepaminėjo dar vieno išskirtinio šių kapinių paminklo – iš ketaus lietos kolonos. Tai Barboros Kazakevičiūtės-Malevskienės vyro, Antano Malevskio († 1841) antkapis, kuris, tikėtina, Sirokomlės kelionės metu dar nebuvo pastatytas. Abu paminklai tebestovi Aukštadvario kapinių centre (147 il.).

Ankstyvuoją metalinių paminklų statymo laikotarpiu ketaus antkapiai itin mėgo bajorų Gorskių (*Nalenč* herbo) giminė. Iš ketaus lieti Gorskių antkapiai yra įvairiose Žemaitijos bei Vilniaus Rasų kapinėse. Seniausias ir meniniu požiūriu vertingiausias paminklas stovi Rasų kapinėse. Tai didingas (aukštis be postamento – 260 cm) išskirtinės ikonografijos ir kompozicijos kryžius⁵²², skirtas Teklei Gorskytei-Hrebnickienei († 1842). Jo papėdėje išlietas jungtinis dviejų giminių – Gorskių ir Hrebnickių – herbas (*Nalenč* ir *Ostoja*) bei mirties data (148 a, b il.). Privačiose Džiuginėnų dvaro kapinaitėse stovi reto pavidalo Aleksandro († 1855) ir Liudvikos († 1856) Gorskių bei jų dukters Aleksandros († 1856) antkapinis paminklas – iš ketaus lietas, urna užsibaigiantis cippus, kurio viršūnėje kryžius neišliko (149 il.). Jis savo neįprasta forma traukė keliaujančių fotografų ir dailininkų dėmesį, todėl ne kartą įamžintas piešiniuose ir fotografijose⁵²³.

520 Gabrielė Giunterytė-Puzinienė, *op. cit.*, p. 43.

521 Vladislavas Sirokomlė, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 77.

522 Jo puošyba aptarta sk. 3.1.3. Religingumo atspindys kryžiaus ikonografijoje.

523 XX a. pr. (XIX a.?) dailininko, pasirašiusio inicialais „A. N. G.“ piešinys „Antkapis, miške, Džiuginėnų dvare“ LMAVB RS, f. 320–1342; nežinomo XIX a. II pusės fotografo bei fotografo Elijo Kaplano XX a. pr. nuotraukos saugomos Žemaičių vyskupystės muziejuje Varniuose (toliau – ŽVM GEK 2077/1-3), publikuotos Lietuvos integralios muziejų informacinės sistemos bazėje (toliau – LIMIS).

Kiti metaliniai Gorskių antkapiai – tipiniai iš ketaus lieti kryžiai, pavyzdžiui, šeimos kapinėse Biržuvėnų dvaro savininkui Adomui Gorskiui († 1850)⁵²⁴ (150 il.) ar Anelės Gobetaitės Gorskienės († 1865) Girdiškės miestelio kapinėse⁵²⁵. Panašius aukštus ketaus kryžius ant artimųjų kapų statė ir iš Livonijos kilę baronai Roppai⁵²⁶ bei grafai Pliateriai⁵²⁷.

Smulkesnių dvarininkų antkapiai retai kada būdavo kitos formos nei kryžius, jie kuklūs, pigesni⁵²⁸. 2009 m. dvidešimt vienoje Žemaitijos kapinėse (Raseinių, Jurbarko, Kelmės, Radviliškio, Telsių ir Mažeikių r.) disertantės atliktas tyrimas atskleidė, kad XIX a. 6–7 deš. antkapinius ketaus kryžius jau statydinosi ir vidutiniai Žemaitijos bajorai⁵²⁹. Nustatyta, kad paminklo užsakovų turtingumą padėję, socialinį statusą atspindėjo kapo vieta (šalia kapų koplyčios, pagrindinio tako, aukštesnėje gerai matomoje vietoje) ir paminklo forma, dydis bei puošnumas⁵³⁰. Nedideli, iki 1,5 m aukščio, iš ketaus lieti kryžiai statyti ir turtingesnių užsakovų mažamečiams vaikams⁵³¹. Vaikų paminklai įprastai mažesni ir pigesni, tačiau būta ir išimčių – vienturčių ar jau paaugusių vaikų

524 Analogiškas kryžius stovi ir Vilniaus Bernardinų kapinėse. Jis dedikuotas Trakų pavieto teismo pirmininkui Petrui Aleksandrui Turui († 1850).

525 Paminklą savo žmonai pastatė Napoleonas Titas Gorskis. Nežinomo XX a. I p. fotografo nuotrauka, ŽVM GEK 2069, publikuota LIMIS. Dabar tai – Bernotų šeimos antkapinis paminklas.

526 Pzv., Amelijos von der Ropp († 1850) ir Juliaus von der Roppo († 1877) antkapiniai kryžiai Pakruojo kapinėse.

527 Švėkšnos kapinėse esantys Raseinių pavieto maršalkos grafo Jurgio Pliaterio († 1836) ir grafo Kazimiero Broel-Pliaterio († 1872) antkapiai.

528 Pzv., dvarininko, Šiaulių žemės teisėjo, Šiaulių valsčiaus pasienio viršininko Antano Golkevičiaus († 1844) antkapinis kryžius Kaunatavos kapinėse.

529 Asmenų, kuriems pastatyti metaliniai antkapiniai kryžiai, kilmę ir turtingumą padėję nustatyti remtasi Kauno gubernijos žemvaldžių sąrašu (*Алфавитный список землевладельцев Ковенской губернии*, Ковно: Типография Губернского правления, 1881). Tyrimas nepublikuotas.

530 Antai Stanislovo Citovičiui († 1857), valdžiusiam 28 dešimtinės nederlingos žemės, Šaukoto kapinėse buvo pastatytas laibas pusantrų metro aukščio antkapinis kryžius iš ketaus, o masyvus, poros metrų aukščio ketaus kryžius Šaukėnų (Kelmės r.) šventoriuje (po 1851 m.) iškilo Vincentui († 1838) ir Rožei († 1851) Butkevičiams, valdžiusiems daugiau nei 91 dešimtinę derlingos žemės (tiek žemės paveldėjo jų duktė Justina Butkevičiūtė). Įrašai Nr. 6403 ir Nr. 682, in: *Алфавитный список землевладельцев Ковенской губернии*.

531 Tokie ketaus kryžiai stovi dvarininkų Liutikų ir Bytautų kapinėse Karūžiškėse. Jie žymi mažamečių vaikų kapavietes: Jono Liutiko († 1855), Elenos Liutikaitės († 1854), Mykolo Liutiko (1846–1856). Onufra ir Vilhelminas Rimkevičiai 1866 m. Užvenčio kapinėse pastatė kiek didesnę kryžių savo mažyliams Eugenijai (1860–1862) ir Antanui (1862–1863) (signuotas „KOWNO“). Ketaus kryžius iškilo ir ant Jadvygos Juškevičiūtės (1872–1878) kapo Pakražančio kapinėse. Panašių pavyzdžių yra ir daugiau.

antkapiai⁵³². Tokie antkapiai išreikšdavo tėvų širdgėlą – memorialiniai tekstai dažniausiai būdavo ilgesni, poetiški, persmelkti liūdesio ir atsidavimo Dievo valiai. Ant kalnelio esančioje senojoje (šiaurinėje) Vilniaus Rasų kapinių dalyje – kapavietė, skirta vienam asmeniui – vienturčiui sūnui. Ją sudaro iš ketaus lieti kryžius, plokštė ir tvorelė (123 il.). Epitafinėje plokštėje išlietas tekstas: „Kai nuvyto visos Tėvų gyvenimo gėlės, kai viską palaidojo kape, verkdami iškėlė į dangų sielą. Šaukite: tebūnie, Viešpatie, Tavo valia. Alfonsas Leonavičius mirė 1850 m., būdamas 14 metų, palikęs liūdesyje paskendusius Tėvus, praradus vienintelį vaiką“⁵³³. Vilniaus Bernardinų kapinėse yra kitas vienturčio(?) sūnaus antkapis. Išskirtinis, prabangiai atrodantis ketaus kryžius skirtas 4 klasės Vilniaus gimnazijos mokiniui Konstantinui Kožielai († 1854) atminti.

Tarp ankstyvųjų metalinio antkapio užsakovų būta ir pasiturinčių miestiečių. Aukščiausios I ir II gildijoms priklausę pirkliai – dažniausiai nekilmingi, tačiau turtingi – siekė pakelti savo socialinį prestižą. Jų ar jų artimųjų antkapiniai paminklai dažnai išsiskiria forma, gabaritais ar puošyba. Ryškiausias pavyzdys būtų Vilniaus pirklio Iljos Sluckio (Илья Николаевич Слуцкий, † 1824) antkapis Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinėse. Tai sepulkralinis ansamblis: ant masyvaus mūrinio postamento kylanti ketaus liejinių kompozicija – storasienis karsto formos paminklas virš plokštės su ornamentiška pateiktu memorialiniu tekstu, ir greta esantis antrasis storasienis⁵³⁴ ketaus antkapis – į nulūžusią koloną atremtas kryžius⁵³⁵ (151 a, b, 152 il.). Yra žinoma, kad Iljos Sluckio brolis Aleksandras – vienintelis Vilniaus pirklys, tuo metu priklausęs aukščiausios I pirklių gildijai, po Napoleono karų savo verslą perkėlęs į Sankt Peterburgą ir ilgainiui ten apsigyvenęs⁵³⁶. Tikėtina, jog unikalūs, regis, Lietuvoje vieninteliai tokie, Iljos Sluckio ir artimųjų(?) antkapiai taip pat buvo pagaminti Sankt Peterburge. Abu paminklai iškilę ant vienos iš šv. Eufrosinijos kapinių kalvos yra vieni seniausių antkapių kapinėse, tad galima įsivaizduoti, kaip įspūdingai jie atrodė, kai šalia nebuvo kitų paminklų.

532 Apie vienturtės kunigaikštystės Zubovaitės laidotuves, dėl savo iškilmingumo „nuskambėjusias ne tik per visą Vilnių, bet ir per visą Rusiją“, prisiminimuose rašė Gabrielė Giunterytė-Puzinienė, *op.cit.*, p. 77–78.

533 „Gdy zwiędły Rodzicom wszystkie- / zycia kwiaty / Gdy całą w grobie zagrzebły swą / Wzniosłszy więc duszę w niebo płacząc / Woł(t?)ajcie niech się wola Twoja Panie / dzieje Alfons LEONOWICZ / zmarł w 1850 r. mając wieku 14. / ostawiwszy Rodzicow pogrążonych / w naygłębszym smutku postracie / Jedynaka“. J. Pačauskienės 2015 m. lauko tyrimo Rasų kapinėse užrašai.

534 Gali būti, kad tai – pilnaviduriai paminklai, t.y. išlieti nenaudojant gurgučio.

535 Paminklas su kryžiumi be memorialinio įrašo, tačiau tikėtina, jog jis priklauso to paties pirklio artimųjų kapavietei (galbūt tai Sluckio žmonos antkapis?).

536 Apie Aleksandą Sluckį žr.: Aelita Ambrulevičiūtė, „Vilniaus pirkliai 1800–1824 metais“, in: *Teisė: mokslo darbai*, 2014, t. 92, p. 44; apie Ilją Sluckį žr.: Iljos Nikolajevičiaus Sluckio prašymas Vilniaus izdo rūmams, 1814 m., LVIA, f. 937, ap. 1, b. 259, l. 60–62.

Apie XIX a. vid. ketaus kryžiai pradėti statyti ir valdininkams, tarnautojams bei jų artimiesiems⁵³⁷. Tačiau dauguma miestiečių iki paskutiniųjų XIX a. dešimtmečių savo artimųjų kapavietes žymėdavo mediniais kryžiais⁵³⁸. Ilgaamžių – ketaus ir akmeninių – paminklų inteligentijai padaugėjo tik paskutiniais XIX a. dešimtmečiais. Pavyzdžiui, Vilniaus Rasų kapinėse palaidotam Vladislavui Sirokomlei (†1862) nuolatinis paminklas (153 il.) pastatytas tik XIX a. pabaigoje. Gana masyvus iš ketaus lietas kryžius, įtvirtintas į uolą imituojantį akmens mūro kauburį, fasadinėje jo pusėje įtaisyta akmeninė plokštė, kurios epitafiją iškalė žymus Vilniaus skulptorius Boleslovas Sobolevskis (signuota: „B. Sobolewski“).

Dar viena svarbi metalinių paminklų užsakovų grupė yra dvasininkai ir jų artimieji: vyskupai, kunigai, vienuoliai, jų giminaičiai bei parapijiečiai. Antai ketaus kryžius, papuoštas ažūrinėmis segmentinėmis žvaigždėmis trilapėse kryžiaus šakų užbaigose, stovi Gargždėlės (Kretingos r.) kapinėse ant vyskupo Motiejaus Valančiaus tėvo Mykolo Valančiaus († 1828) kapo. Manytina, kad šis antkapinis paminklas buvo nulietas Liepojoje⁵³⁹. Kitas kryžius, nulietas Kauno liejykloje (signatūra „KOWNO“), ženklina vyskupo sesers Petronėlės Valančiūtės-Beresnevičienės († 1867) amžinojo poilsio vietą Varnių kapinėse (154 il.). Stačiatikių vyskupas, Vilniaus dvasinės seminarijos rektorius Josifas Sokolovas (епископ Иосиф, Никодим Андреевич Соколов, 1835–1902)⁵⁴⁰ pasirūpino, kad reljefinė ketaus plokštė ir iš ketaus lietas kryžius būtų pastatyti ant jo giminaičio(?) kariškio Nikonoro Sokolovo (Никанор Стефанович Соколов, † 1896) kapo Gardino stačiatikių kapinėse⁵⁴¹.

Ketūnų kaimo (Mažeikių r.) kapinėse esantis ketaus kryžius žymi tris kunigus

537 Pvz., Tiltininko Antano Jusevičiaus († 1834) antkapis Sidabravo šventoriaus kapinėse, kurį fundavo Upytės pavieto maršalkienė Ksavera Tracevskytė-Jankevičienė; VII rango kolegijos „asesoriaus“ ir parapinių mokyklų inspektoriaus Felikso Kulikausko († 1850) antkapis Joniškėlio kapinėse; paminklas vyriausiojo Vilniaus teismo prezidento žmonai Balbinai Zavišienei († 1859) Krekenavos kapinėse. Berods, B. Zavišienė ir pati rėmė antkapių statybą žymiesiems žmonėms, pvz., prof. Juozapui Guerardui (Józef Guerard, † 1852) Krekenavos kapinėse. Profesoriaus antkapyje esantį įrašą *fund. Z. B. iššifravo* lenkų tyrinėtojas Jan Skłodowski, *op. cit.*, p. 315.

538 Tokios išvados buvo prieita analizuojant ikonografinius šaltinius (daugiausia išlikę Vilniaus kapinių nuotraukų bei piešinių) bei negausius rašytinius šaltinius. Išsamiausias – stačiatikių vyskupo Nikodemo Juozapo Sokolovo 1884–1885 m. nuodugnus Vilniaus stačiatikių kapinių ir jų paminklų aprašas. Епископ Иосиф (Н. А. Соколов), *op. cit.*

539 Paulius Vaniuchinas, Lietuviški XIX a. Salantų kapinių metalinių kryžių užrašai, Salantai 2002, in: *Nuo Skilandžių iki Salantų* [interaktyvus, žr. 2014.05.14], http://salantiskis.blogspot.com/2012_01_01_archive.html.

540 1878–1891 m. gyveno Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyne.

541 Plokštėje išlieta: „От епископа Иосифа“. Валерий Николаевич Черепица, *Гродненский Православный некрополь*, Гродно: ГрГУ, 2001, p. 220.

Vinentą, Tadą ir Antaną Juzumus užauginusio tėvo – Juozapo Juzumo († 1855)⁵⁴² kapą. Vienas sūnų – Vincentas Juzumas, parašęs svarbų istorijos veikalą Žemaičių vyskupijos aprašymas⁵⁴³. Gali būti, kad šių trijų Žemaitijos kunigų motinos Barboros Juzumienės († 1868) antkapis anksčiau taip pat buvo iš ketaus lietas kryžius⁵⁴⁴.

Gana įprasta, kad paminklų statytojai („pundatoriai“), taigi ir kunigai, įsiamžindavo antkapyje. Antai Šaukėnų kapinėse Motiejui Braževičiui (arba Bražui, † 1875) skirtame ketaus kryžiuje sūnus-kunigas paliko tokį užrašą: „PAR MAŁONI DEL TIEWA / PASTATI TĄ KRIŽIU / SUNUS KUNIGAS / FELIKSAS / KLEBONAS WĄCHODKA / ISŻ LENKU“. Kunigui, kaip užsakovui, buvo svarbu pabrėžti savo tėvo religingumą, todėl po tėvo pavarde buvo išlietas prierašas: „DIEWABAJMINGAS ŻMOGUS“.

Dvasininkams dedikuotų metalinių paminklų, statytų iki XIX a. vid., disertantei aptikti nepavyko. Tikėtina, kad jie pradėjo plisti maždaug nuo XIX a. 6 dešimtmečio. Ankstyvuosiuose dvasininkų paminkluose nebūta jokių kunigišką tarnystę nurodančių ženklų, jie niekuo nesiskyrė nuo turtingų pasauliečių antkapių (98, 99 il.). Kryžiai masyvūs, mažai dekoruoti neoklasicistiniais ir kukliais neogotikiniais ornamentais. Dvasininko antkapį buvo galima identifikuoti tik pagal epitafiją. Išskirtinė teologijos mokslų daktaro, Žarėnų klebono Stepono Stašausko († 1856) epitafija, kurią sukūrė velionio giminaitis Petras Stašauskas, taip pat kunigas⁵⁴⁵.

Lietų kryžių pasiūla dar nebuvo labai gausi, be to, ketaus gaminiai gana brangūs, todėl pats faktas, kad ant kapo stovi ketaus kryžius, reiškė aukštą palaidotojo socialinę padėtį. Ketaus kryžiai statyti tituluotiems ar aukštesnės hierarchijos dvasininkams: seminarijų rektoriams, prelatams, kanauninkams, dekanams arba turtingos parapijos klebonams⁵⁴⁶. Tokie yra Šiaulių parapiinėse kapinėse palaidoto Blaivybės sąjūdžio aktyvisto kun. Ignaco Štacho († 1854 m., 155 il.), Narvydžių kapinėse palaidoto kunigo Adomo Valančiaus († 1855)⁵⁴⁷, Vilniaus seminarijos rektoriaus, Nemenčinės klebono Antano Kitkevičiaus († 1857)⁵⁴⁸, Gruzdžių parapijos klebono Jurgio Bytauto († 1866)

542 Akmeniniame kryžiaus postamente įrašyta: „Cze ils JUZAPAS / JUZUMOWICZE / Tieus trijun kunigun / gim. 1776 m., mire 1855 m.“.

543 Vincentas Juzumas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, vertė ir parengė Mindaugas Paknys, Varniai: Žemaičių vyskupystės muziejus, 2013.

544 Dabar stovi akmeninė buvusio paminklo kopija, tiksliai atkartojanti ketaus kryžiaus formą.

545 „Ilsas / Kunygas / S. P. / Staszauskas [...] ing wiesz / nasy nukela / wa 1856 m. / pasylawkty / sawa parak / wionu / yr prietelu“. Reverse: „Uż dusze Jo prasza sukalbiety trys / Swejka Maryas / Kunygas Petras Staszauskis kursaj / isteje ta mynawone“.

546 Vyskupams, išskyrus aukščiausiai paminėtas epitafines lentas, metaliniai paminklai nebuvo statomi.

547 Kryžius išlietas Rygoje. Jan Skłodowski, *op. cit.*, p. 185.

548 Antano Kitkevičiaus antkapis, Adomo Daukšos nuotr., XX a. pr. LDM, inv. nr. Fi 1985.

ar minėto Žarėnų klebono S. Staškausko (156 il.) antkapiniai kryžiai. Beje, parapijų klebonai paprastai laidoti savo valdytose parapijose.

XIX a. 4 ketv. – XX a. pr. turtingesni užsakovai, dažniausiai giminaičiai⁵⁴⁹, kunigams statydavo monumentalius, išskirtinių formų ketinius antkapius (157 il.). Mėgti manieringai ornamentuoti kryžiai, atviros koplytėlės su Švč. Mergelės Marijos arba Jėzaus, nešančio kryžių, skulptūromis (158, 159 il.). Tokios koplytėlės-baldakimai buvo ypač populiarios. Pakapės kapinėse Pranciškus Michnevičius koplytėlę su Jėzaus, nešančio kryžių, skulptūra pastatė savo broliui Drūkšių klebonui Vincentui Michnevičiui († 1892). Panašus paminklas kun. Kazimierui Bielskiui († 1888) yra Gargždelės kapinėse ir t.t. Koplytėles-baldakimus liejo ir Kauno *Minervos* liejykla⁵⁵⁰.

Monumentalūs ketaus kryžiai statyti kaip bendras paminklas mirusiems vienuoliams (pvz., vienuolių vizitiečių antkapinis kryžius Vilniaus Rasų kapinėse, 160 il.), o individualūs kryžiai – vienuolynų vyresniesiems (pvz., Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo kongregacijos vyresniosios Kotrynos-Teresės Šadurskaitės († 1850) antkapis tose pačiose kapinėse⁵⁵¹). Daug ketaus kryžių vienuolių bernardinų provincijolams, kunigams bei pranciškonų ordino tretininkams yra Kretingos parapijose kapinėse⁵⁵². Tėvams dominikonams dedikuotas puošnus ketaus kryžius Žemaičių Kalvarijos kapinėse yra turbūt ne antkapinis, o memorialinis paminklas, nes jame nurodyta vienuolyno uždarymo data – 1889 metai⁵⁵³.

Kaltiniai geležies kryžiai buvo pigesni, todėl jie puošė neturtingesnių parapijų klebonų, vikarų (kamendorių), klierikų kapavietes. Dailų, tačiau kukliu augaliniu ornamentu puoštą Grinkiškio šventoriaus kaltinį kryžių jaunam mirusiam kunigui Kazimierui Poškevičiui († 1885) pastatė netekėjusios Grinkiškio parapijietės⁵⁵⁴ (161 il.). Kaltinis kryžius klierikui Antanui Grigalačiui († 1900) buvo (tebėra?) Tytuvėnų kapi-

549 Archyvuose yra išlikę duomenų apie šventoriuose statytų paminklų kunigams fundatorius. Pvz., 1895 m. Panemunės klebono laiške Telšių dvasinei konsistorijai rašoma, kad buvusio Panemunės klebono Rufo Kitkevičiaus giminaičiai nori pastatyti bažnyčios šventoriuje jo atminimui skirtą „15 pėdų aukščio ketaus paminklą mažos koplyčios formos su kryžių nešančio Jėzaus figūra“. Panemunės klebono Juozapo Senkovskio raštas Telšių Romos katalikų vyskupijos dvasinei konsistorijai, 1895 m., LVIA, f. 699, ap. 3, b. 1540, l. 32.

550 Veiviržėnų klebono Ignato Butkevičiaus († 1880) paminklas su Kauno *Minervos* liejyklos signatūra Veiviržėnų kapinėse. Dėkoju Povilui Šverebui už informaciją ir paminklo nuotrauką.

551 Paminklą K. T. Šadurskaitei fundavo jos giminaičiai ir bičiuliai, tai nurodo įrašas kryžiuje: „Krewni i przyjaciela / w dowod szasunku dla S. P. / Katarzyny Teresy / SZADURSKIEJ / Przeł. Zgro. Nawiedz. N.M. P. / zmarłej 10 Czerwca 1850.R/ [...]. 2010 m. Jurgitos Pačauskienės epitafijos nuorašas.

552 Antano Lūžos 1992 m. fotografuotų paminklų atvaizdai ir aprašymai, publikuojami LIMIS Kretingos muziejaus.

553 Už šią pastabą esu dėkinga disertacijos ekspertei Daliai Vasiliūnienei.

554 Memorialiniame įrašė: „dievobaimingos mergaitės“. Iš disertantės nurašyto paminklo užrašo

nėse⁵⁵⁵, o kaltinis kryžius su kaltine tvorele Liškiavos parapiinėse kapinėse – iš valstiečių kilusiam, neklebonavusiam kunigui Pijui Mičiuliui († 1899, 162 il.)⁵⁵⁶.

Minėta, kad ankstyvuose kunigų antkapiniuose paminkluose nebūdavo dvasininko tarnystės atributų, tačiau į XIX a. pabaigą jie paplito, dažniausiai, iškalant akmeniniame postamente. Ankstyviausi (pagal nurodytas mirties datas) – XIX a. 7 deš. kryžiai su pavaizduotais taurės, stulos, ostijos ar knygos (Biblijos) motyvais postamente⁵⁵⁷. Retais atvejais – dvasininko atributai įkomponuojami virš postamento (163 il.). Beje, kai kurie kaltiniai kunigų kapų kryžiai savo monumentalumu ir profesionaliu atlikimu sudaro prabangaus paminklo įspūdį. Tokie yra Skiemonių senosiose kapinėse stovintis kunigo Jono Bernatavičiaus (†1853) antkapinis kryžius (164 il.), Gargždėlių kapinėse palaidoto kunigo Juozapo Ščepausko († 1880) kaltinis kryžius⁵⁵⁸. Paminėtina poeto ir kunigo Antano Strazdo († 1833) antkapio istorija. Kontraversiškai vertintas, neturte miręs kunigas buvo palaidotas ne bažnyčios šventoriuje, kur paprastai laidojami kunigai, bet neseniai (1823) įsteigtose Kamajų parapijos kapinėse⁵⁵⁹. Nežinoma, koks buvo pirmasis jo antkapis (galbūt kuklus medinis?), tačiau XIX a. II pusėje, vyskupo Motiejaus Valančiaus rūpesčiu, giesmės „Pulkim ant kelių“ autoriui buvo pastatyta akmeninė stela su iš ketaus lietuvišku kryžiumi⁵⁶⁰. Šis ir kiti minėti atvejai iliustruoja, kad XIX a. „padoriu“, tinkamu iškiloms asmenybėms pagerbti ženklą, laikytas metalinis kryžius.

Paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais metaliniai kryžiai pradami statyti gausiai. Jų dydį ir puošnumą lėmė finansinės užsakovo galimybės. Analogiškai kryžiai galėjo iškilti dvasininkui ir pasauliečiui, garbingą amžių nugyvenusiam ir jaunuoliui⁵⁶¹. Jei leisdavo finansinės galimybės, valstietija ir paprasti miestiečiai ant artimųjų kapų statydavo kaltinius vietinių meistrų kryžius arba paprastesnių formų ketinius. Taigi XIX a. pab. –

555 1973 m. Algirdo Jočio piešinys, NČDM, LMS, inv. nr. La 1055.

556 Istorinė biogramų duomenų bazė *Lietuvos katalikų dvasininkai XVI – XXI amžiuje*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 10 12], <http://www.lkma.lt/lddb/israsas.php?id=3720>.

557 Pvz., po 1870 m. stula išskaptuota kun. H. Giedraičio ir kun. A. Liparskio antkapinių kryžių Skaistgirio kapinėse postamentuose.

558 2008 m. Povilo Šverebo nuotr., in: *Salantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės*, sudarytojas Povilas Šverbas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011, p.473.

559 Vytautas Vanagas, *Antanas Strazdas*, Vilnius: Vaga, 1968, p. 103. Vaclovas Biržiška rašo, kad kun. A. Strazdas buvo palaidotas nešventintoje Kamajų kapinių dalyje, kur laidoti pakaruokliai. Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas*, II dalis, Čikaga: JAV LB kultūros fondas, 1963, p. 255.

560 Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 255. Antkapio nuotrauka publikuota *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės ir kryžiai*, p. 75.

561 Analogiškai ketaus kryžiai puošė jau minėto Vilniaus gimnazisto Konstantino Kozielos († 1854) kapą ir tėvams dominikonams skirtą memorialinį paminklą Žemaičių Kalvarijoje, XIX a. pab. Krupių (Akmenės r.) kapinėse įrengtą Ramanauskų šeimos kapavietę bei Vadoklių šventorių. Pastarasis kryžius (memorialinis ar votyvinis) yra su cokolyje išlieta citata iš Pradžios knygos.

XX a. pr. metalinius kryžius pamėgo nekilminga, bet pasiturinti visuomenės dalis. Dėl gausios pasiūlos, turtingos formų įvairovės ir prieinamos kainos metaliniai antkapiai tenkino labai įvairių užsakovą. Metalinis kryžius tapo tipiniu buržuazinės visuomenės paminklu, o tuo pačiu – ir sektinu pavyzdžiu pasiturintiems kaimų gyventojams. Tai, jog XIX a. pab. valstiečiai pajėgė įsigyti ne tik kaltinį, bet ir iš ketaus lieta kryžių, tampa akivaizdu, peržiūrėjus XIX a. pab. gubernatoriui pateiktus valstiečių prašymus leisti statyti kryžius ne kapinių teritorijoje⁵⁶². Tvirtas ir estetiškas antkapinis paminklas buvo netiesioginė žmogaus orumo manifestacija bei paminklo statytojo jausmų – meilės, dėkingumo, prierašumo ar atliktos pareigos – išraiška. Iškalbingas Vieksnių kapinėse po 1885 m. pastatyto ketaus kryžiaus įrašas: „CZIONAJ ILS NEJ BAJORAS, NEJGI PONAS, / BET TYKTAJ UKININKAS SZUJPIS JONAS. / SZIS PAMENKLAS JAM NU BROLA MIKOŁA, / UŻ JO MEJLE IR DOUTA MOKSŁA SKOŁA. / KUR JO DUSZE, TO ITNIWIENAS NE ŻINA / TODIEL, DIEVE, DOUK JEJ ATILSI AMŻINA.“⁵⁶³.

Apibendrinant galima teigti, jog iki pat I pasaulinio karo didesnių gabaritų, sudėtingesnės ornamentikos ar įmantresnės kompozicijos metalinis kryžius liudijo užsakovo finansinį pajėgumą bei aukštesnį palaidoto asmens ar jo artimųjų socialinį statusą. Kita vertus, brangesnis paminklas išreiškė ypatingą dėkingumą ir meilę palaidotajam, o kartais ir užsakovo ambicijas, norą pasipuikuoti.

3.1.3. Religingumo atspindys kryžiaus ikonografijoje

Metaliniai kryžiai Lietuvoje buvo statomi ant daugumos tradicinių krikščioniškų konfesijų tikinčiųjų kapų. Šiame skyriuje nebus aptariami sentikių ir unitų (graikų apeigų katalikų) antkapiniai kryžiai. Sentikių papročiai draudė statyti kitokį antkapį nei medinis kryžius⁵⁶⁴, o unitų antkapiai niekuo nesiskyrė nuo stačiatikių⁵⁶⁵. Jau buvo

562 Kauno gubernijos Vidaus reikalų ministerijos kanceliarijos raštai Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriams, [Kaunas], XIX a. 10 deš. LVIA, f. 378, ap. BS1896, b. 377, l. 82, 115, 202, 243, 256. Už bylos nuorodą esu dėkinga Gabijai Surdokaitei-Vitienei.

563 Epitafija buvo publikuota: Vacys Milius, „Kapinės – etnografinių tyrimų objektas“, in: *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius: TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas, 1972, p. 162.

564 Pagal senuosius (maždaug iki XX vid. gyvavusius) sentikių papročius, mediniai kryžiai laikyti tinkamais antkapiu, nes „siela į teismą nešasi ir kryžių. Akmeninis per sunkus, o medinis – kaip tik“, „akmeninis paminklas – nuodėmė. Anksčiau tik žydai statė“. *Фольклор старообрядцев Литвы: тексты и исследование*, II t., Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009, p. 180–181, 184.

565 Tiriamuoju laikotarpiu unitai buvo prievarta stačiatikinami, savo atskirų kapinių neturėjo. Pvz., VU bibliotekos vadovo, buvusio unitų kunigo Jakovo Golovackio (1814–1888) antkapis Vilniaus Šv. Eufrosinijos kapinėse niekuo nesiskiria nuo stačiatikių antkapinių paminklų.

rašyta, jog nemaža dalis XIX a. sukurtų metalinių antkapinių paminklų, ypač lietu iš ketaus, buvo pritaikyta masinei gamybai, todėl to paties modelio liejinių ar pagal tą patį pavyzdį nukaldintų geležinių dirbinių galima rasti įvairių konfesijų krikščionių kapavietėse. Vis dėlto egzistavo konfesinių skirtumų. Antkapiniai kryžiai skyrėsi dėl kitokios kryžiaus vaizdavimo tradicijos ir pomirtinio gyvenimo sampratos. Skirtybės pasireiškė kryžiaus formoje, ikonografijoje, puošyboje ir memorialiniuose įrašuose. Analizuojant krikščioniškų antkapinių kryžių ikonografijos skirtumus, reikia turėti omeny, jog tik Romos katalikai turi skaistyklos dogmą, kurios atgarsių yra ir ortodoksų eschatologijoje⁵⁶⁶. Katalikai (iš dalies ir stačiatikiai) tiki, jog mirusiųjų sielai gali padėti gyvųjų bei Dievo artumoje esančių šventųjų užtarimas, todėl jų antkapiniuose kryžiuose ypatingą prasmę įgyja Jėzaus, Dievo Motinos bei šventųjų atvaizdai, o epitafijose įrašomos maldos už mirusį⁵⁶⁷.

Katalikiški kryžiai sudaro gausiausią Lietuvos metalinių antkapinių paminklų grupę. Tai dažniausiai lotyniško kryžiaus formos kryžiai. Kai kuriuose regionuose (pvz., Kupiškio, Rokiškio apylinkėse) kaltiniai katalikų kapų kryžiai primena bažnyčių bokštų ar kitų memorialinių paminklų viršūnes: jų stiebas yra sutrumpėjęs, o spinduliškai komponuojamos puošmenos maskuoja kryžiaus ašis. Būtinai visų katalikiškų kapų kryžių akcentas – iš metalo lieta Nukryžiuotojo figūra kryžmos centre. Virš Nukryžiuotojo paprastai būna abreviatūra INRI (iš lotynų kalbos – *Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum*), žemiau rečiau pasitaiko – Adomo kapo simbolis – kaukolė su sukryžiuotais kaulais. Paminėta Žemaitijos kryžiuose plitusi naratyvi reljefinė plaketė su Nukryžiuotu Jėzumi, virš jo – Dievas Tėvas ir Šv. Dvasia balandžio pavidalu, plaketės šonuose – Jėzaus kankinimo įrankiai, o apačioje po kryžiumi – Marija Magdalena ir Švč. Mergelė Marija (165 il.). Kartais kaltiniuose kryžiuose Nukryžiuotojo kompozicija siužetiškai praplečiama Jėzaus mirties temai įprastų šventųjų (šv. Marijos Magdalenos, šv. Jono, šv. Nikodemo ir šv. Juozapo iš Arimatėjos)⁵⁶⁸ metaliniais reljefais (166, 167 il.). Aptinkami ir laimingos mirties globėjų – šv. Barboros, šv. Petro, dvylikos apaštalų skulptūriniai liejiniai (168–170 il.). Kryžių ikonografiją papildė Dievo Motinos (Pietos, Sopulingosios, Maloningosios, 171–173 il.) bei angelų metaliniai atvaizdai (174 il.), Švč. Trejybės simboliai ir *memento mori* (pvz., Adomo kaulai, klepsidra)

566 „Rytų stačiatikių Bažnyčios (dogmiškai neįpareigodamos) kalbėjo apie pomirtinį kentėjimą ir brendimą, tačiau atmetė ir atmėtą su konkrečia vieta bei fiziniais elementais susijusius vaizdinius“.

Herbert Vorgrimler, *Naujasis teologijos žodynas*, Kaunas: Katalikų interneto tarnyba, 2003, p. 501.

567 Stačiatikių kryžiuose šventieji vaizduoti itin retai, o epitafijose dominuoja ne maldos už mirusįjį, bet evangeliniai pamokymai, skirti gyviesiems.

568 Kryžiai su šventųjų atvaizdais išsamiai aptarti: Jurgita Pačauskienė, „Metaliniai šventųjų globėjų atvaizdai“, p.181–201.

emblemos. Retas ir neįprastas siužetas antkapiniuose paminkluose – Paskutinė vakarienė – užfiksuotas trijuose Telsių ir Kelmės rajonų kryžiuose⁵⁶⁹ (175 il.). Kaltiniuose Žemaitijos kryžiuose populiarios stebuklingojo Šiluvos Dievo Motinos atvaizdo kartotės – ryškiausias lokalinio pamaldumo atspindys⁵⁷⁰ (176, 177 il.). Minėti figūriniai reljefai – savita liaudies plastikos atmaina.

XX a. pr. lietus liaudiško tipo šventųjų atvaizdus kaltiniuose kryžiuose vis dažniau pakeisdavo masiškai gaminamos devocionalijos. Vienas vėlyviausių kryžių, kurio gausiai puošybai buvo panaudotos vietinių meistrų išlietos figūrėlės bei miestuose pagamintos porcelianinės (fajansinės?) skulptūrėlės, tebestovi Gruzdžių kapinėse. Tai knygnešio ir pranciškonų (ir/ar karmelitų?)⁵⁷¹ tretininko Pranciškaus Veličkos (1840–1912) antkapis, pastatytas 10 metų prieš velionio mirtį, „pagal paties užsakovo (t.y. P. Veličkos) skonį ir jo nurodymus“⁵⁷² (178 a–c il.). Šiame antkapyje natūraliai susidėliojo devocionalijų, galbūt – suvenyrų iš piligriminio kelionio, ekspozicija. Kryžiuje ir jo betoniniame postamente įmontuoti net keturi Dievo Motinos atvaizdai (metaliniai Pietos, Šiluvos Mergelės bei Čenstakavos Dievo Motinos reljefai bei neaiškos ikonografijos porcelianinė skulptūrėlė), taip pat metaliniai Nukryžiuotojo ir Jėzaus, nešančio kryžių, atvaizdai bei bent trijų rūšių porcelianinių angelų figūrėlės. Betoniniame cokolyje be keramikinių figūrėlių buvo įmontuotos ir relikvijos iš Šventosios Žemės (178 d il.). Neaišku kas – didelis pamaldumas (aplinkiniai žmonės Veličką vadino „vieniuoliu iš didelio pašaukimo“⁵⁷³) ar noras jį pademonstruoti paminklo autorių paakino sukurti vieną keisčiausių antkapių visoje Lietuvoje.

XIX a. „su nauja jėga vėl plinta Eucharistijos kultas“⁵⁷⁴. Bavariškuose kaltiniuose kapų kryžiuose jau XVIII a. monstrancijos motyvas neretai pakeisdavo Nukryžiuotojo figūrą (179 il.). Lietuvoje jis dažnai naudotas XIX a. mediniuose kryžiuose, o metaliniuose kapų paminkluose jis nebuvo toks dažnas⁵⁷⁵. Unikalus pavyzdys – Žeimių

569 Vienas – Pavandenės kapinėse, kitas – Janapolės kapinėse, trečias, pastatytas po 1904 m. Stulgių kapinėse, neišliko. Pastarąjį 1939 m. nufotografavo Ignas Končius, LNM EKS, E 19519.

570 Apie Žemaitijos metalinių kryžių ikonografijos ypatumus bei švč. Mergelės Marijos ikonografiją juose rašyta: Jurgita Pačauskienė, „Kaltiniai kapų kryžiai ...“, p. 39–69; eadem, „Švč. Mergelės Marijos ...“, p. 197–224.

571 Mirusiojo epitafinėje lentelėje buvo užrašyta, kad jis pranciškonų ir karmelitų tretininkas.

572 Vytenis Rimkus, Kaltos geležies kryžiai Gruzdžių kapinėse, ŠAM, GEK 36181/3-6 (EL- 953/3-6), p. 4.

573 *Gruzdžiai*, sudarytoja Laimutė Varkalienė, Vilnius: Žuvėdra, 1999, p. 210.

574 Lionginas Virbalas, „Kristologinio pamaldumo raida“, in: *Pamaldumas Išganytojui Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Gabija Surdokaitė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, p. 20.

575 Kaltiniai kryžiai su lietu monstrancijos reljefu užfiksuoti Tauragės ir Viduklės kapinėse. Iš ketaus lietas kryžius su monstrancijos motyvu kryžmoje bus minimas sk. 3.2.3. Lietų ir kaltinių kryžių koreliacijos ypatumai.

k. (netoli Kamajų, dabar miško teritorijoje) kapinaičių antkapinis kryžius. Šį kryžių 1908 m. Rokiškio dvaro savininko grafo Jono Pšezdzieckio prašymu nupiešė dailininkas Pranciškus Kšyvdą-Polkovskis⁵⁷⁶ (180 il.). Tai vienintelis iš visų Lietuvos teritorijoje esančių antkapinių kaltinių kryžių, kuris turi ryškius neobarokinės stiliškos bruožus⁵⁷⁷. Jis išsiskiria ne tik reta ikonografija⁵⁷⁸, bet ir nebūdinga kryžmos forma. Išlenktas kryžiaus šakas ir viršūnę jungia skydą primenantis iš augalų šakelių suformuotas kontūras, kurio viršuje – lelijos žiedas su kryželiu. Žemių kryžiaus siluetas primena kai kurių barokinių Vilniaus bažnyčių (pvz., Šv. Jurgio, Šv. Jono) frontonų geležines šonines užbaigas bei vokiškus ir austriškus rokokoko stiliaus antkapinius kryžius (181 il.).

Puikūs amato išmanymą liudija tai, kad Žemių kryžius išliko nepakitęs šimtą ar daugiau metų⁵⁷⁹ – jis nedeformuotas, nenukrito nei viena ornamentinė detalė. Nėra abejonių, kad tai – profesionalo dirbinys (galbūt kryžių kalė meistras iš Kuršo?). Šis kryžius sulaukė nemažai supaprastintų, bet iš stogelio ir monstrancijos motyvo atpažįstamų sekinių. Jie plito lokaliaje teritorijoje, apimančioje gretimą Kupiškio ir Rokiškio rajonus⁵⁸⁰, todėl galima spėti, kad juos kalė vietiniai liaudies(?) meistrai (182 il.). Gražiausia Žemių kryžiaus kopija – Kepurių kapinių (Kupiškio r.) antkapinis kryžius (183 il.).

Iki XIX a. vid. iš ketaus lietuose katalikų antkapiniuose kryžiuose būdavo vienintelis skulptūrinis atvaizdas – Nukryžiuotojo figūra. Šia prasme išskirtinis, o galbūt ir unikalus, jau minėtas Teklės Hrebnickienės-Gorskytės (†1842) antkapinis kryžius (148 a il.)⁵⁸¹. Jis iš kitų romantizmo laikotarpio paminklų išsiskiria turtinga krikščioniška ikonografija: šalia klasicistinio ornamento kryžiaus plokštumoje yra išlieti Jėzaus kančios vaizdiniai: širdis, trys vynys, plaktukas, replės, kopėčios⁵⁸² (184 il.).

576 Kryžių piešiniai buvo publikuoti: *Materyały Wydawnictwa Towarzystwa ...*, be numeracijos.

577 Lietuvos tyrinėtojai linkę visuose riestėmis puoštuose kryžiuose įžvelgti barokinę stilišką, tačiau riestė kaltiniuose dirbiniuose yra ne kurio nors vieno istorinio stiliaus atpažinimo ženklas, o archaiška daugeliui visų laikų kaltiniams dirbiniams būdinga ornamentinė forma.

578 Monstrancijos motyvas metaliniuose kryžiuose buvo užfiksuotas tik Aukštaitijoje ir keliuose Žemaitijos kaltiniuose kapų kryžiuose Tauragės ir Viduklės kapinėse.

579 Rokiškio krašto muziejuje (toliau – RKM) saugoma 1988 m. Kazimiero Paunksnio daryta nuotrauka. Kryžiuje tebebuvo visos kaltinės detalės. Kryžiaus piešiniai ir nuotrauka publikuoti *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės ir kryžiai*, p. 63. Disertantei nežinoma, ar kryžius tebestovi.

580 Kryžių su monstrancijomis iš Kuosių ir Salų kaimų kapinių (Rokiškio r.) fotografijos publikuotos: *Ibid.*, p. 67, 82, 83.

581 Analogiškų ar net panašių XIX a. vid. priskirtinų iš ketaus lietuvių kryžių neteko matyti ne tik Lietuvoje, bet ir Vakarų Europos ar Rusijos kapinėse ar ketaus dirbinių kataloguose.

582 Atskirai lietuvių figūrų (jų buvimą liudija tvirtinimo žymės kryžiaus skersiniuose), taip pat ir Nukryžiuotojo, neišliko.

Tokia ikonografija būdinga barokiniais *Arma Christi* tipo kryžiams, XIX a. I pusėje Vakarų Europoje statytiems misijų kryžiams bei pastatomiems metaliniams kryželiams (185 il.), o taip pat ir lietuviškiems mediniams paminklams, tačiau ne XIX a. I pusės iš ketaus lietiems antkapiniams kryžiams. Gali būti, jog Teklės Gorskytės antkapis buvo sukurtas pagal individualų projektą, ką patvirtintų ir kryžiaus pėdoje išlietas giminės herbas – specialiai šiam paminklui sukurta detalė.

Kristaus kančios motyvai ketaus kryžių kompozicijose gausiau pradėti naudoti nuo XIX a. vidurio. Prancūzijoje sukurtuose ketaus kryžių projektuose ir jais naudojusių liejyklų kryžiuose buvo atspindėtos XIX a. II pusėje – XX a. pr. klestėjusių pamaldumų – Švč. Jėzui Veidui (veraikonas), Švč. Jėzaus ir Marijos Širdims bei Eucharistijai – apraiškos (52 il., 186 il.)⁵⁸³.

Rytų krikščionių (stačiatikių) antkapiniai kryžiai be pagrindinės kryžmos turi dar vieną ar kelias perkryžas: pasvirąją (lentelė, ant kurios buvo prikaltos Jėzaus kojos) ir statmeną virš didžiosios kryžmos su Jėzaus kaltės įrašu slavų kalba: ИИЦИ (Иисус назарянин, царь иудейский) arba Švento Rašto citata – griežtos ikonografinės schemos nėra (187–189 il.). Lietuvos stačiatikių kapinėse pasitaiko ir įprastos lotyniškos formos metaliniai kryžiai bei iš katalikiškų laidojimo tradicijų perimti elementai, pvz., metalinė Nukryžiuotojo figūrėlė su viena vinimi (pagal stačiatikių tradiciją turi būti du) perkaltomis kojomis, antkapinio kryžiaus atsukimas ne į Rytus, o į Vakarus ir kt.⁵⁸⁴ Tokie atvejai traktuotini kaip vyraujančių tradicijų persipynimo, akultūracijos pasekmė.

Metaliniai stačiatikių kryžiai dažniausiai nedaug ornamentuoti, juose nėra *Memento mori* emblemų. Kryžmoje kartais įkomponuojamas metalinis Apvaizdos akies, Jėzaus veido ar Pantokratoriaus reljefas (190, 191 il.). Labai retais atvejais, analogiškai kaip ir stačiatikių akmeniniuose kryžiuose, ketaus antkapiniuose kryžiuose buvo įmontuojami keramikiniai arba iš spalvoto emalio sukurti Dievo Motinos ar šventųjų atvaizdai (apie atvaizdų buvimą liudija dabar jau tuščios nišos kryžmoje). Vilniaus stačiatikių vyskupas Josifas mini šv. Eufrosinijos kapinėse stovėjusį Ksenijos Kapliukovos († 1884) antkapinį ketaus kryžių, kurio papėdėje buvo Jėzaus figūra. Šis retos ikonografijos kryžius neišliko, tačiau jo aprašymą vertą pacituoti, nes vyskupas paminklą nurodė kaip neiškraipantį stačiatikių tradicijos, be to, išsiskiriantį meniškumu: „Paminklas susideda iš dviejų dalių: sidabruotos ketaus plokštės ir rytinėje jos pusėje įstatyto kryžiaus su pasvira perkryža. Kryžiaus centre – spindulių gaubiamas Apvaizdos akies reljefas, o papėdėje – Jėzus Kristaus figūra. Jėzaus rūbas sidabruotas, o

583 Lietų kryžių simboliai detaliau aptariami sk. 3.2.1. Ketaus kryžių stilistika ir ornamentika.

584 Никодим Соколов, *op. cit.*, p. 61–62.

apvadas – auksuotas. Išganytojas pirštu rodo į dangų⁵⁸⁵. Apibendrinant galima teigti, jog metaliniuose stačiatikių kryžiuose Švč. Trejybės, Dievo Motinos, šventųjų atvaizdai ar krikščioniški simboliai buvo naudojami retai.

Evangelikų liuteronų ir evangelikų reformatų kryžiai, skirtingai nei katalikų ir stačiatikių, turi daugiau Kristaus kančios ar Švento Rašto priminimo reikšmę⁵⁸⁶. Protestantų antkapiniuose kryžiuose nevaizduotas Nukryžiuotasis, Dievo Motina, katalikiškiems (iš dalies ir stačiatikių) kryžiams būdingi šventi asmenys. Tai susiję ne tik su protestantų sakraliosios dailės pobūdžiu, bet ir su pomirtinio gyvenimo samprata.

Evangelikų liuteronų metalinių kryžių dekore naudoti mirtį, prisikėlimą, amžiną gyvenimą ar krikščioniškas dorybes išreiškiantys simboliai: angelas, gesinantis deglą ar iškėlęs vainiką, drugelis, palmių šakos, Dievo Apvaizdos akis, taurė, kryžius, inkaras⁵⁸⁷. Ikonografiniuose šaltiniuose užfiksuotas ir itin puošnių kaltinių liuteroniškų kryžių – ornamentas supintas iš realistiškų ar stilizuotų augalinių motyvų: rožės žiedų, aguonų galvucių, saulėgrąžų, gebenių ar ąžuolo šakelių. Tokie kryžiai plito Šiaurės Lietuvoje, pasienyje su Karaliaučiaus sritimi, Klaipėdos krašte, kaimyninėje Latvijoje. Tačiau simboliais dekoruotų kryžių išliko labai nedaug, dauguma puošti itin nuosaikiai (192–194 il.)⁵⁸⁸. Išskirtinis liuteroniškų kryžių bruožas – epitafijos, jų pavidalas ir ypač turinys. Ketaus kryžiuose memorialiniai įrašai dažniausiai buvo išliejami, o kaltiniuose – užrašomi ant įvairių formų (taisyklingo apskritimo, elipsės, rombo, stačiakampio ar sudėtingesnio profilio) pridėtinių lentelių. Tiek lietuose, tiek kaldintuose kryžiuose įrašai dažniausiai komponuoti kryžmos centre. Skirtingai nei katalikiškuose ar stačiatikių kryžiuose, evangelikų liuteronų epitafijose nerašyti maldų tekstai, tačiau cituotas Šventasis Raštas ar religinių giesmių tekstai. Lietuvoje liuteronų memorialiniai įrašai dažnai būdavo rašomi gotišku šriftu, lietuvių, latvių ar vokiečių kalba (195 il.)⁵⁸⁹.

585 *Ibid.*, p. 179, aprašymas Nr. 433.

586 Tokią liuteroniškų kryžių prasmę išryškino Silva Pocyte, „Klaipėdos krašto istorijos daugiakalbiškumas ir konfesinio paveldo senosiose kapinėse specifika Lietuvos kontekste“, in: *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai*, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXV, sudarytoja Silva Pocyte, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2012, p. 40.

587 Daug ikonografinės medžiagos publikuota: Marija Purvinienė, Martynas Purvinas, *Mažosios Lietuvos metalinių liuteronų antkapinių kryžių technologinės bei stilistinės ypatybės*, p. 88–108; *iidem*, *Mažosios Lietuvos kapinės*. Taip pat ir albume *Lietuvių liaudies menas*, 3 knyga: *Mažoji architektūra*.

588 Daliutės Petrulienės, E. Vasiliausko 2002 m. nuotr., in: *Joniškio krašto kryžiai*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 09 02], http://www.tradicija.lt/Kryziai/Jon_kryz_nuotr.htm.

589 Plačiausiai dvikalbiai įrašai paplitę Klaipėdos krašte. Silva Pocyte, *op. cit.*, p. 47–53.

Evangelikų reformatų kryžių Lietuvoje nedaug, dar mažiau nei evangelikų liuteronų. Jų forma lotyniška, elementari, puošyboje nenaudojami jokie atvaizdai, sakraliniai ar sepulkraliniai simboliai, jie mažai arba visai neornamentuoti. Antkapinio kryžiaus paskirtis – būti konkretaus mirusio krikščionio atminimo ženklu: „garbingai paminimi tie, kurie šventai užmigo Viešpatyje“⁵⁹⁰, todėl kryžių epitafijose, skirtingai nei evangelikų liuteronų, dažniausiai būna tik kukli informacija apie mirusįjį (196–198 il.).

3.2. Kryžius – sepulkralinės dailės kūrinys

Antkapiniai kryžiai, kaip ir kitų formų antkapiniai paminklai, Lietuvos menotyrinėje literatūroje paprastai priskiriami mažųjų formų architektūros sričiai⁵⁹¹. Lietuviškajame *Dailės žodyne* nurodoma, kad smulkioji architektūra – tai „nedideli memorialinės ar utilitarinės paskirties statiniai: tvora, laiptai ir kt. [...], jie gali būti didesnio architektūros ansamblio (miesto, skvero, aikštės, kapinių ir kt.) dalis“⁵⁹². Pagal funkciją antkapiniai paminklai patenka į memorialinės architektūros lauką⁵⁹³. Ar visais atvejais terminas *mažoji architektūra* yra tinkamas įvardyti metalinius kryžius? Juk dalis senų kryžių yra nurūdiję, netekę savo pagrindo (pamato, postamento) ir aplinkos (kapavietės, kapinių). Nemažai buvusių antkapinių kryžių yra saugoma muziejuose (Klaipėdos kalvystės, LNM, Žemaičių „Alkos“ ir kituose), kapinių koplyčiose (pvz., Raktuvės), privačiose ar bendruomeninėse kolekcijose (pvz., Tėvo Stanislovo kryžių kolekcija Paberžėje, kryžių kolekcija, eksponuojama Rietavo bažnyčioje). Šie kryžiai yra praradę savo pirminę funkciją, kompozicinę dermę, architektoniką. Tokiu atveju, o gal ir visada, metaliniai antkapiniai kryžiai turi būti traktuojami kaip metalo plastikos kūriniai ir kalvystės bei šaltkalvystės amatų dirbiniai⁵⁹⁴. Regis, pirmą kartą savarankiško dailės objekto statusą geležiniai kryžiai įgijo Pauliaus Galaunės *Lietuvių liaudies meno* studijoje. Iš geležies kaldintas memorialinių paminklų viršūnės jis aptarė atsietai nuo viso statinio, o visus

590 *Lietuvos reformatų tikėjimo pagrindai*, Vilnius: Apyaušris, 2011, p. 95.

591 Klemensas Čerbulėnas kaltinius kryžius mini kaip vieną iš mažosios architektūros sričių. *Lietuvių liaudies architektūra*, sudarytojai Juozas Baršauskas, Klemensas Čerbulėnas ir kiti, t. II, Vilnius: Mintis, 1968, p. 107.

592 *Dailės žodynas*, p. 392.

593 Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, *Architektūrologijos pagrindai. Mokomoji knyga pagrindinių studijų studentams*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007, p. 13.

594 Metalinių ir iš kitų medžiagų pagamintų kryžių priskyrimas architektūrai gali būti sietinas su tuo, jog ilgą laiką koplytėlės, koplytstulpiai ir stogastulpiai buvo vadinami *kryžiais*. Už šią pastabą dėkoju Daliai Vasiliūnienei, paskatinusiai permąstyti kryžiaus prieskyros mažajai architektūrai pagrįstumą.

geležinius kryžius (taip pat ir antkapinius) priskyrė „skulptūrinio pobūdžio liaudies meno geležies dirbiniams“⁵⁹⁵. Taigi kokiai dailės šakai, o galbūt architektūros ar dizaino rūšiai priskirtini metaliniai antkapiniai kryžiai?

Antkapinis kryžius kapinėse turi erdvinę struktūrą, pamatą, tad gali būti vadinamas memorialinės paskirties mažosios architektūros kūriniu. Tačiau, įvertinus kryžių gamybos principus ir formą, linkstama manyti, kad tinkamesnė yra *taikomosios dailės kūrinio* sąvoka. Kaldintas geležies kryžius – tai kalvių ir/ar šaltkalvių sukonstruotas puošnus geležies dirbiny, jo postamentas – natūralus ar aptašytas akmuo, plytų ar akmenų mūras, lieta betono forma, – visa tai yra amatininkų dirbiniai. Iš ketaus išlietas kryžius (kartais ir kaldintas kryžius) gali būti analizuojamas kaip masinės gamybos dizaino pavyzdys. Taigi antkapinis kryžius šiame skyriuje ir toliau traktuojamas kaip taikomosios dailės kūrinys, o architektūros požiūriu vertintinas nebent kaip kapinių ar kapavietės formantas. Disertantės nuomone, antkapinį metalinį kryžių geriausiai apibūdina sąvoka *sepulkralinės dailės kūrinys*.

Šiame skyriuje bus koncentruojamasi į kryžiaus – sepulkralinės dailės kūrinio – dekorą: puošybos ir struktūros dermę, stilistiką, ikonografiją, ornamento motyvus, simbolius. Kaldintų geležies ir lietų iš ketaus kryžių meninės savybės bus aptartos atskirai, akcentuojant jų savitumus. Skyrius baigiamas kaltinių ir lietų kryžių koreliacijos ypatumų apžvalga.

3.2.1. Ketaus kryžių stilistika ir ornamentika

Marija Matuškaitė, rengdama monografiją apie medžio skulptūrą, pirmoji pradėjo remtis ornamentu kaip istorinio laikotarpio atribucijos priemone⁵⁹⁶. Aleksandra Aleksandravičiūtė nurodė, kad ornamentas – tai savotiškas mediatorius, tam tikros epochos, mokyklos, meninio stiliaus ir simbolinės prasmės nešėjas⁵⁹⁷. Šiame skyriuje, sekant minėtų tyrinėtojų pavyzdžiu, kryžių stilistika ir ornamentas analizuojami ne tik kaip estetinė vertybė, bet taip pat kaip atributavimo, datavimo įrankiai ir kultūrų sąveikos pažinimo priemonės.

595 „Geležies dirbinius priskiriame prie skulptūros dėl to, kad juose netrūksta šios rūšies meninių elementų, dažniausiai jungiamų ir konstruojamų silueto principu. [...] Skulptūrinės kompozicijos prado elementai čia pasireiškia labai paprastomis ir gudriomis konstrukcijomis“. Paulius Galaunė, *Lietuvių liaudies menas. Jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*, antrasis leidimas, Čikaga: J. Karvelis, 1956, p. 220.

596 Matuškaitė Marija, *Senoji medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.

597 Aleksandra Aleksandravičiūtė, „Teorinės ornamentikos tyrimų prieigos: nuo Immanuelio Kanto iki Jurgio Baltrušaičio“, in: *Ornamentas: XVI – XX a. I pusės pavidolo tyrimai*, sudarytoja Aleksandra Aleksandravičiūtė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, p. 30–31.

XIX a. skirtingų šalių kryžių liejyboje galėjo būti naudojami įvairių istorinių stilių ornamentai: vienur dominavo neogotikinės, klasicistinės ar ampyro puošmenos, kitur atpažįstami neorenesanso, neobaroko motyvai bei rokoko stiliaus atgarsiai. Į Lietuvą ketaus kryžiai bei jų projektai buvo importuojami iš Vakarų Europos (ir Rusijos?), todėl nedidelėje dabartinės Lietuvos teritorijoje yra įvairių laikotarpių ir skirtingų gamintojų labai įvairios stiliškos ketaus kryžiai. Daugumą Lietuvoje esančių antkapinių kryžių pagal naudotą ornamentą ir ikonografiją galima suskirstyti į sąlygines kilmės grupes, atitinkančias šalis, kuriose buvo sukurti paminklų projektai: prūsiški, prancūziški ir rusiški kryžiai. Keletą ketaus kryžių tipų galima priskirti Austrijai-Vengrijai. Lietuvoje tokių kryžių buvo labai mažai, todėl jie išsamiau nebus aptariami. Atskirai analizuojami bendram Europos paveldui priskirtini eklektiški bei natūralizmo estetikai artimi kryžiai.

Klasicistiniai ir neogotikiniai (prūsiški) kryžiai. Maždaug nuo XIX a. 3 dešimtmečio Lietuvos kapinėse pradėti statyti iš Prūsijos ar Vyšniavo liejyklos atvežti ketaus dirbiniai. Antkapiniuose kryžiuose tuo metu dominavo lakoniškas, griežtas klasicizmo stilius (67, 69, 150 il.). Kryžių pakraščiai su lygiomis briaunomis, paviršių plokštumos neornamentuotos arba kukliai papuoštos žvaigždutėmis, akanto ar lauro lapų ornamentu. Nuo XIX a. vid., veikiant istorizmo epochos pasaulėžiūrai, ketaus kryžiuose pradėjo vyrauti neogotikiniai elementai. Dažniausiai pasitaikantys šios stiliškos ornamentai – smailiaarkių arkų, masverko motyvai, rozetės, apvalūs ar smailialapiai trilapiai ir keturlapiai, akanto lapų riestės (36, 51, 53, 160 il.). XIX a. 6–7 deš. kryžiuose, kaip ir daugelyje kitų to meto taikomosios ir sakralinės dailės dirbinių, neogotikinis ornamentas buvo derinamas su klasicizmo tradicijomis. Antkapinių kryžių ornamentiką gausiai papildė Apšvietos epochoje atgaivinti antikinės kilmės simboliai ir ženklai. Pvz., 1847 m. Karališkosios Glivicų liejyklos kataloge buvo publikuoti 42 antkapinių paminklų modeliai. Beveik pusė (20) – lotyniško kryžiaus formos ir tik kelis jų puošė krikščioniški simboliai: Dievo Apvaizdos ir trijų didžiųjų dorybių Tikėjimo, Meilės ir Vilties emblemė – kryžiaus, širdies ir inkaro – kompozicija⁵⁹⁸. Visi kiti ketaus kryžių puošyboje naudoti simboliai – sparnuota klepsidra, aguonos, drugelis, savo uodegą ryjanti gyvatė (uroboras), angelas, gesinantis deglą, trys verpiančios moiros, urna – tai antikiniai sepulkraliniai motyvai. Pagonišką sepulkralinių simbolių prasmę veikale „Kaip Antikoje vaizduota mirtis“ (*Wie die Alten den Tod gebildet*, 1769) atgaivino vokiečių poetas ir filosofas Gottholdas Ephraimas Lessingas (1729–1781)⁵⁹⁹. Rašyto-

598 Barbara Malik, Joanna Jenczewska-Pajka, *op.cit.*, p. 73–83.

599 Aiškindamas populiarų siužetą – angelo su nuleistu deglu prasmę, Lessingas teigė, jog sparnuotas jaunuolis, besilisintis ant apversto deglo ar gesinantis deglą į žmogaus krūtinę – tai ne amūras ar angelas, bet pati mirtis, o žemyn nuleistas fakelas rodo, jog žemiškasis gyvenimas

jas primygtinai ragino menininkus atsisakyti „kraupių“ viduramžiškų mirties įvaizdžių – kaukolės su kaulais ir giltinės ir juos pakeisti poetiškais Homero laikų mirties vaizdiniais. Taip vietoj tradicinio krucifiksuose naudojamo mirties simbolio – Adomo kaukolės su sukryžiuotais kaulais – ketaus kryžių papėdėje atsirado antikinė mirties personifikacija – angelas su gesinamu deglu (156 b, 199 il.) ar klepsidra. Sepulkralinėje ornamentikoje paplito amžinojo miego simbolis – aguonos.

XIX a. paskutiniame trečdalyje neogotikinės stilistikos kryžiai jau nebesietini su kuria nors viena šalimi. Ketaus kryžių dekoras įgavo grakštumo, žaismingumo. Kryžių proporcijos lengvėjo, daugėjo kiaurinio ornamento (200 il.). Šio laikotarpio kryžiuose ažūrinis ornamentas neretai užpildydavo visą arba didžiąją dalį plokštumos, atsiradusios tarp siluetą formuojančio kryžiaus rėmo (201 il.). Kryžių puošyboje gausiau naudoti pinaklių ir kryžmažiedžių motyvai. Lietuvos kapinėse galima pamatyti kryžių, suformuotų vien iš gotikinės architektūros motyvų (202 il.)⁶⁰⁰.

Neogotikinės stilistikos kryžių labai daug Mažojoje Lietuvoje⁶⁰¹, tačiau ir katalikiškoje Didžiojoje Lietuvoje neogotikiniu ornamentu puošti kryžiai buvo populiarūs. Vilniaus kapinėse (Antakalnio karių ir Rasų) yra retesnio tipo neogotikinės stilistikos kryžiai, lieti pagal XIX a. pab. Austrijos liejyklų pavyzdžius⁶⁰². Išskirtinis austriškų kryžių bruožas – jų papėdė, sukomponuota kaip gotikinė pseudokoplytėlė, skirta Jėzaus Kristaus, Dievo Motinos ar kokio nors šventojo atvaizdui (203 il.).

Neobarokiniai (prancūziški) kryžiai. Gausiai dekoruoti neobarokinės stilistikos kryžiai Lietuvos kapinėse paplito XIX a. antrojoje pusėje, kai ketaus kryžių projektus pradėjo kurti Prancūzijos dailininkai. Prancūziškų ketaus kryžių „barokiškumas“ pasireiškė sodriu įvairaus aukščio reljefu, įmantriu ažūru. Į vientisą ornamento audinį būdavo įpinami stilizuoti ir realistiškai traktuoti augalai, architektūriniai elementai, šventųjų ir angelų figūros, religiniai ir sepulkraliniai simboliai. Nepaisant gausios puošybos, kryžių kompozicija išlikdavo gana darni, eklektinis ornamentas – skoningas, o patys dirbiniai neatrodė sunkūs. Figūrų komponavimo būdas tokiuose kryžiuose primena ankstyvųjų viduramžių iliustratyvumo sampratą, kai „šventųjų figūros ar simboliai įspraudžiami į dekoratyvinę kompoziciją, o ikonografiniais motyvais naudo-

gėsta: „kas gali aiškiau išreikšti gyvenimo pabaigą, kaip nuleistas, gesinamas fakelas? <...> Ir [jaunuoliui] sparnai čia tinka, nes mirtis – staigesnė už miegą, o perėjimas į ją dar greitesnis“. Gotthold Ephraim Lessing, „Wie die Alten den Tod gebildet“, in: *Lessings vermischte Schriften*, Stuttgart: Herausgegeben von Hugo Göring, 1793, p. 198.

600 Kryžių pavyzdžių yra Vadoklių, Pakruojo, Viduklės, Panevėžio kapinėse.

601 Martynas Purvinas, Marija Purvinienė, „Mažosios Lietuvos metalinių...“ p. 90–91.

602 Plg. *Wilhelm Lovrek* liejyklos Vienoje 1900 m. katalogelyje išspausdinti kryžių modeliai. Kryžių pavyzdžiai publikuoti: Angela Mohr, *op. cit.*, p. 28.

jamasi kaip ornamentiniais⁶⁰³. Nors kai kurių prancūziškų ketaus kryžių kompozicijos ir priminė viduramžių miniatiūras, atskirų elementų traktuotė bei kompozicijų visuma labai skyrėsi. XIX a. kryžiuose figūros ne stilizuotos ar sąlygiškai deformuotos kaip viduramžių dailėje, bet tikslių proporcijų, šventųjų atvaizdai – sentimentaliai dailūs, kaip tuometinėje bažnyčių dailėje. Dekoro motyvai – grakštūs ir griežtai simetriški, o įkomponuotų urnų, vėliavų, liturginių indų ar kitų elementų formos – manieringos.

Pagal prancūzišką *Val d'Osne* liejyklos modelį buvo išlietas Juozapo Didžpinigaičio († 1878) antkapinis kryžius Kudirkos Naumiesčio kapinėse (204 a–c il.). Čia grotesko, apkaustų ornamentai prisodrinti krikščioniškų simbolių: kryžmoje – erškėčiais vainikuota Švč. Jėzaus Širdis, vertikaloje kryžiaus ašyje – dvi plokštės su dešimčia Dievo įsakymų bei įmantraus kontūro Eucharistijos taurė su ostija, horizontalės galuose – apvalūs kartušai su M raide (Švč. Mergelės Marijos monograma). Kryžiaus apačioje tarp augalinio ornamento rėsių įkomponuoti keturių evangelistų simboliai: angelas, erelis, jautis ir liūtas su sparnais.

Pagal *Val d'Osne* projektą buvo išlietas ir Konstantino Kožielos († 1854) antkapinis kryžius Vilniaus Bernardinų kapinėse (205 a–e il.). Kiek suprimityvintas tokio kryžiaus piešinys išspausdintas ir Kauno *Minervos* fabriko katalogėlyje, tačiau Bernardinų kapinių paminklas – seniausias šio pavidalo kryžius Lietuvoje, – galėjo būti išlietas ir svetur (Prancūzijoje?). Juo labiau kad minėta Kauno ketaus liejykla pradėjo veikti tik XIX a. 7 dešimtmetyje, o Kožielos paminklas pasižymi itin aukšta liejimo kokybe. Panašiai kaip kun. J. Didžpinigaičio kryžiuje, K. Kožielos paminkle gausu krikščioniškų simbolių ir alegorijų. Kryžmoje po gotikine (pleištine) arka yra laiminančio Kristaus figūra⁶⁰⁴, aukščiau sklendžiantis balandis – Šventosios Dvasios simbolis bei kriauklė su perlu – Švč. Mergelės Marijos, savo iščiose nešiojusios žmonijos Išganytoją, simbolis⁶⁰⁵. Kryžiaus šakų viduje roloverko ir stilizuotų augalų ornamentas perauga į natūralistines javų varpas – Eucharistijos simbolį, jo papėdėje įkomponuotos Jėzaus ir Marijos širdžių emblemos. Virš jų įkurdintas išraiškingiausias kryžiaus elementas – dieviškųjų dorybių personifikacijos, kurios tarpo ne tik XIX a. sepulkralinėje dailėje, bet ir sentimentaliame saloniniame mene⁶⁰⁶. Ketaus kryžiuje angelas, laikantis taurę

603 André Grabar, *Krikščioniškoji ikonografija. Antika ir Viduramžiai*, Vilnius: Aidai, 2003, p. 287.

604 Kristaus figūra buvo sumontuota iš dviejų dalių, tačiau priekinė jos pusė neišliko, todėl iliustracijoje pateikiama nugarinė kryžiaus pusė. Kituose šio tipo kryžiuose, pvz., 1889 m. Žemaičių Kalvarijoje pastatytame kryžiuje, Kristaus figūros nėra.

605 *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, sud. Dalia Ramonienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997, p. 163.

606 Pvz., vokiečių skulptoriaus Danieliaus Raucho (Daniel Rauch) sukurtos dorybių personifikacijos yra angelas, iškėlęs rankas (viltis), berniukas, skaitąs knygą (tikėjimas) ir vaikas, tiesiantis lėkštę su maistu (gailestingoji meilė).

su ostija (eucharistinius duoną ir vyną) – tai tikėjimo alegorija, o angelas savo rankose laikęs kūdikį išreiškia meilės dorybę⁶⁰⁷. Tarp abiejų angelų įterptas įprastas vilties simbolis – inkaras.

Lietuvoje plito apie dešimt kryžių kompozicijų, lietu pagal *Val d'Osne* projektus. Juos atpažinti galima iš turtingos ikonografijos ir puošybos, neįprastų simbolių ar emblemų, komponuotų kryžmos centre: keturių evangelistų simboliai, liepsnojanti širdis, angelas, laikęs procesijų vėliavą su hebrajų rašmenimis įrašytu Dievo vardu, angelas su išskleistu kaspinu, Veronikos drobulė su Kristaus kančios įrankiais, monstrancija bei painios monogramų MA (Maria), IHS (Iesus Hominum Salvator) kompozicijos (206, 207 il.).

Bizantinės stilistikos (rusiški) kryžiai. Rusijos liejyklose buvo kopijuojami iš Vakarų Europos atsivežtų meninių ketaus liejinių pavyzdžiai, tačiau į XIX a. pab. susiformavo savita meninio ketaus liejimo „mokykla“. To meto ketaus dirbiniuose pabrėžiamas nacionalinis charakteris, ypač dekore, kuriame dominavo rusiškas ir bizantinis ornamentas. Bizantiškos stilistikos kryžių – labai panašių arba analogiškų – yra Lietuvos, Latvijos, Sankt Peterburgo kapinėse (208 il.). Lietuvoje plito neaukšti (apie 1,5 m ar šiek tiek aukštesni) kryžiai. Jie statyti tiek stačiatikių, tiek katalikų ar evangelikų kapavietėse. Kryžių puošyboje dominavo žemo reljefo geometrinis ornamentas, todėl pagrindinė jų raiškos priemonė yra ne forma, o linija. Būdinga, kad kryžiaus šakų galai užsibaigia apvaliais ar „svogūniškais“ trilapiais, o dekoruojant skersinius naudojami susipinančių juostelių, tinklelio, graikiško kryželio, kryžiaus apskritime ar kvadrato ornamentiniai motyvai (209–211 il.).

Vilniaus Šv. Eufrosinijos kapinėse tebestovi neankstesnis nei XIX a. 9 deš. bizantinės stilistikos ketaus kryžius. Neįprastų proporcijų (148 x 200 cm) plačiašakio kryžiaus fasadinė(?) pusė kadaise buvo išdabinta šventųjų reljefais, apie kurių buvimą liudija rašytiniai šaltiniai ir figūrų tvirtinimo žymės⁶⁰⁸. Kita kryžiaus pusė išmarginta labai žemu dailiai išlieto reljefo ornamentu. Kryžiaus kraštai ir lygių plokštumų segmentai apvesti būdinga bizantinei puošybai banguota pynute (212 a il.). Lankstyto įvairiai susipinančio kaspino motyvais puoštas kryžiaus liemuo ir šakos, kurių trilapiuose galuose – po tris krikščionišką piligrimystę simbolizuojančias kriaukles (212 b il.).

Romantizmo estetika ketaus kryžiuose. XIX a. II pusės mene išryškėjusi realizmo kryptis XIX a. Lietuvos kapinių dailėje nepasireiškė. Tačiau kapinėse prigijo

607 Šių ir kitų dorybių personifikacijos išsamiai aprašytos: Oscar Doering, *Christliche Symbole: Leitfaden durch die Formen- und Ideenwelt der Sinnbilder in der christlichen Kunst*, Freiburg im Breisgau: Herder, 1940, p. 108, 110.

608 Plačiau apie šį kryžių ir jį puošusias šventųjų figūras buvo rašyta: Jurgita Pačkauskienė, „Metaliniai šventųjų globėjų atvaizdai Lietuvos antkapiniuose kryžiuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 60: *Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai*, Vilnius, 2011, p. 193–194.

XIX a. 4 ketv. įsigalėjusi natūralizmo estetika. Sepulkralinėje kultūroje ji buvo glaudžiai susijusi su romantizmo idealais: jausmingumu, sentimentalizmu, gamtos išaukštinimu. Klasicistinėje dailėje mirties kaip nutrūkusio gyvenimo alegorija įkūnijama nulūžusios kolonos pavidalu, romantiniame natūralistiškai traktuotame antkapyje – nukirsto medžio ar medžio nukapotomis šakomis įvaizdžiu. Iki XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių ketaus kryžių dekore vyravo architektūriniai motyvai (arkos, kolonos, voliutos, gotikiniai pinakliai, krabai ir masverkas), XX a. išvakarėse ėmė rasti vis daugiau gamtinių (uola, medis, augalai, gyvūnai), o stilinius ornamentus ėmė keisti natūralistiškai traktuoti augalai. Toki ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse pradėjo plisti XIX a. 9–10 dešimtmečiais. Medžio formas ir jo žievės faktūrą imituojančiame kryžiuje vertikalė traktuota kaip kamienas. Horizontalė virsdavo medžio šakomis ar medine sija, kryžmai įleista į kamieną (kartais „pririšta“ prie jo). Atsirado ketaus kryžių tarsi apaugusių ar „sunertų“ iš sausų erškėčio ar ąžuolo šakelių, aguonų galvučių arba labiausiai mėgstamo XIX a. kapinių augalo – gebenės (213, 214 a,b il.). Augalų rezginiai kūrė ūksmingus romantinio stiliaus parkus primenančią nuotaiką. Romantizmo epochos dvasia sukurti kryžiai jau nebuvo griežtai simetriški, jų netaisyklingumą pabrėžė aplink kamieną ir šakas (šiuo atveju tai – ne sutartiniai kryžiaus dalių pavadinimai) apsviję augalai, nukirstų šakelių žymės (215 il.). Pagaliau ir pats kryžius dažnai išaugdavo iš kelmo šono kaip atžala (tai gamtos cikliškumo, atgimimo alegorija). Realistiniai gamtos motyvai kartais buvo derinami su idealizuotomis dvasinio pasaulio būtybėmis (angelais, antikiniais genijais), mirties alegorijomis. Antai pagal Kauno *Minervos* fabriko kataloge esantį piešinį Nr. 4 (97 d il.) išlieto kryžiaus paviršius apipintas ąžuolo ir gebenės šakelėmis (102, 103 il.), o vienoje kryžiaus papėdės pusėje įterptas angelas su nuleistu fakelu, o kitoje – šalia įprasto Adomo kaulų simbolio – mirtį dėl pirmųjų tėvų nuodėmės išreiškiantis žaltys su vaisiumi. Šie sunkiai įžiūrimi alegoriniai intarpai, supami pažemių augmenijos, labiau priminė ne sakraliuosius simbolinius vaizdinius, bet paslaptingas chtoniškojo pasaulio būtybes. Tokie kryžiai plito Kauno ir Vilniaus gubernijose. Užnemunėje ir kaimyninėje protestantiškoje aplinkoje – Mažojoje Lietuvoje bei dabartinėje Latvijoje – romantizmo estetika nebuvo tokia populiari. Žinomas tik vienas atvejis, kai natūralistiškai dekoruotas ketaus kryžius, beje, labai panašus į aptariamą iš *Minervos* katalogo, buvo užfiksuotas Kazdangos kapinėse (Liepojos r.)⁶⁰⁹. Nė viename disertantei žinomame Prūsijos ar dabartinės Latvijos teritorijoje veikusių liejyklų kainininke taip pat nėra medį imituojančio kryžiaus projekto. Medį imituojantys kryžiai buvo populiariūs tik katalikiškuose kraštuose: Prancūzijoje⁶¹⁰, Austrijoje-

609 Latvijos kultūros paminklų apsaugos inspekcijos negatyvų archyvas, neg. nr. 99279.

610 1889 m. A. *Durenne* firmos kataloge yra trys „mediniai“ kryžiai su juos apsvijusiomis gebenėmis,

Vengrijoje⁶¹¹. Beje, kauniško *Minervos* fabriko kataloge pateikti net septyni skirtingi natūralistiškai dekoruoti, medį imituojančių paminklų variantai. Gal būt kelis jų sukūrė vietiniai dailininkai?

3.2.2. Kaltinių kryžių struktūra ir puošyba

Kaltinių kryžių meninei raiškai svarbi konstrukcija, atskirų elementų plastiškumas bei jų išdėstymo ritmas, ornamentai. Aukštą meistriškumo lygį meniniuose geležies dirbiniuose atskleidžia visų išvardytų dėmenų darna: tinkama metalinio kryžiaus ir jo postamento proporcija, tvarus ir estetiškas jų sujungimas bei kryžiaus struktūra ir puošyba. Svarbi ne tik bendra paminklo kompozicija, bet ir pasirinkta darbo technologija, atskirų kryžiaus dalių tvirtinimo būdai, netgi darbo įrankiai ir turimos geležies savybės⁶¹². Antanas Stravinskas pažymėjo, kad „puošybos elementų komponavimas priklauso pirmiausia nuo kryžių konstrukcijos“⁶¹³. Galima pridurti, jog pati kaltinių kryžių struktūra ir net atskirų jos dalių jungtys – kniedės ar apkabos – profesionalų rankose tampa svarbiais meniniais elementais⁶¹⁴. Geležinių kryžių puošyba paprastai koncentruota svarbiausiose paminklo dalyse.

Kryžma – vertikalės ir horizontalės susikirtimo vieta – antkapiniame kryžiuje yra konstrukcinis, prasminis ir vizualusis centras. Į ją pirmiausia krypsta žvilgsnis. Tai svarbiausia antkapinio kryžiaus dalis, skirta Dievo garbei ir/arba mirusiojo įamžinimui, joje dažniausiai tvirtinama nukryžiuoto Jėzaus figūra arba memorialinių įrašų lentelė. Kryžmos struktūra neretai papildoma kitomis formomis – rato, rombo, puslankio ar er-

keli gebenėmis dekoruoti kryžiai yra (1900?) m. išleistoje *Val d'Osne* liejinių pavyzdžių knygoje. A. Durenne. *Maître de forges - Hauts-fourneaux et fonderies à Sommevoire*, 1889, [interaktyvus, žiūrėta 2014 09 02], <http://www.fontesdart.org/bibliotheque/catalogues-de-fonte-d-art/1146-catalogue-durenne-1889.html>, *Fontes d'art du Val d'Osne: fontes religieuses et funéraires. L'album n° 3*, Paris, 1900, [interaktyvus, žiūrėta 2014 09 02], <http://www.fontesdart.org/bibliotheque/catalogues-de-fonte-d-art/1109-visionnez-lalbum-du-val-dosne-nd3.html>.

611 Ekspozitai Graco Specializuotame spynų, raktų, [...] ir meninės ketaus liejybos muziejuje (*Spezialmuseum für Schlüssel, Schlösser, Kästchen, Kassetten und Eisenkunstguss*); keli kryžiai – XX a. pr.(?) išspausdinti Rokicanų liejyklos kataloge (Čekija): *Cenník železáren královského města Rokycan v Rokycanech a v Klabavě*, lapas 26v. Katalogas publikuotas: Bělová Jana, *op. cit.*, p. 250.

612 Pvz., kartais dėl nepritekliaus geležies kryžiai buvo perkalami iš kitų dirbinių (metalo laužo).

613 Antanas Stravinskas, „Lietuviškųjų geležinių kapų kryžių puošyba“, *op. cit.*, p. 219.

614 Atskirų kryžiaus dalių tvirtinimo detalės ypač daug dėmesio skyrė miestų šaltkalviai: apkabos būdavo specialiai išryškinamos (masyvios, iš kito metalo), kniedės maskuojamos. Mažajoje Lietuvoje kniedžių galvutės ir apkabos kartais būdavo atskirai dekoruojamos nesudėtingu ornamentu.

dviniiais elementais: koplytėlėmis, skardiniais stogeliais, kitomis detalėmis (216, 217 il.). Būdingiausi kryžmos puošmenys yra išcentriniai spinduliai, kaltinės augalų šakelės, gėlių žiedai (83, 84, 218 il.). Kai kurie kryžių tyrinėtojai šio išcentrinio ornamentų komponavimo ištakas sieja su saulės simbolika ir ikikrikščionišku dangaus kūnų kultu⁶¹⁵, kiti įžvelgia barokinių monstracijų, relikvijorių ar jėzuitų ordino emblemos IHS puošybos įtaką⁶¹⁶. Šiais gloriijos tipo spinduliniais ornamentais būdavo puošiami ir bažnyčių bokštų kryžiai. Disertantė kryžiuose naudojamus ornamentus bei dangaus kūnų motyvus sieja su krikščioniška simbolika, – tokių motyvų gausu krikščioniškuose vaizduojamosios ir taikomosios dailės kūriniuose. Su krikščioniška simbolika siejamas ir gana retai antkapiniuose kryžiuose pasitaikantis širdies motyvas (219 il.).

Kryžiaus viršūnė ir šakų galai dažniausiai išreiškia augimo, gyvybingumo idėją, o ant jų esančios puošmenos traktuojamos kaip Rojaus arba gyvybės medžio lapai ar žiedai. Šito reiškinio ištakos matyti ir seniausių (XVI–XVII a.) vokiškų kapų kryžių puošyboje: kryžiaus viršūnė ir šakų galai dažnai būdavo užbaigiami realistiškai iškaltu lelijos žiedu/žiedais⁶¹⁷ (23 il.), paprastesniuose kaimo meistrų kryžiuose jį pakeisdavo plokščias trilapis ar perkryžėlės su lapeliais ar pumpurais. Baroko laikotarpiu šie kryžiaus užbaigų žiedai ir ūgliai virto sudėtingos konfigūracijos spiralių ir kalinių lapelių dariniais, primenančiais žiedlapių supamus vaisius ar sunkiai identifikuojamą augmenijos arabeską⁶¹⁸. Tuo laikotarpiu antkapinių kryžių viršūnės dažnai būdavo vainikuojamos ir religiniais simboliais: Velykų Avinėlio, Dievo Tėvo ar Prisikėlusio Kristaus figūromis. Tradicija papuošti kryžiaus šakų galus išliko ir XIX a. II pusės – XX a. I pusės kaltiniuose kapų kryžiuose. Net ir paprasčiausių kryžių šakų užbaigos būdavo dekoruojamos. Vilniaus ir kitų didesnių Lietuvos miestų meistrai kryžmos galus labiausiai mėgo užbaigti iš spalvotų metalų (bronzos ar žalvario) lietais burbulais, kurie kartais būdavo auksuojami, netgi pakeičiami metalinių karstų kojoms naudotais lietais erelio letenos laikomais rutuliais (220, 221 il.). Provincijos kapinėse kaltinių

615 Jonas Basanavičius, Paulius Galaunė, Jurgis Baltrušaitis, Jonas Balys, Klemensas Čerbulėnas, Jolanta Zabulytė.

616 Žibuntas Mikšys, „Pastabos dėl koplytėlių ir kryžių forminių elementų“, in: *Aidai*, 1957, Nr. 8, p. 370–375; Jonas Grinius, *op. cit.*, p. 116–169, Juzefas Perkovskis, *Žemaičių liaudies meno ornamentas: forma ir simbolika*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 100, 108, 110 ir kt.; Elvyra Usačiovaitė, „Glorijos motyvas XIX a. – XX a. I pusės lietuvių liaudies kryžiuose“ in: *Ornamentas: XVI – XX a. I pusės paveldo tyrimai*, sudarytoja Aleksandra Aleksandravičiūtė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, p. 286–322.

617 Ursula Bader, Karl Wiesauer, *op.cit.*, p. 24.

618 Minėtieji ornamento motyvai būdingi ne tik antkapiniams kryžiams, bet ir kitų to laikmečio dailiųjų geležies dirbinių viršūnėms, užbaigoms: vartų sąvaroms, kapinėse statytiems švęsto vandens laikikliams bei epitafijų laikikliams.

kryžių užbaigos dažniausiai būdavo praplatinamos: juostinių – įkertamos ir riečiamos ar papildomos lietomis puošmenomis (222, 223, 224 il.), rėminių suformuojant širdies, trilapio, pumpuro ar kitokią formą (225, 226 il.),

Po kryžma XVII–XVIII a. vokiškiuose antkapiniuose kryžiuose komponuotos šv. Jono ir Dievo Motinos arba angelų, į taurę surenkančių Viešpaties kraują, figūros⁶¹⁹. Būta ir keleto funkcinių elementų, svarbiausi jų – indo su švęstu vandeniu laikiklis ir žvakidės. Po kryžma XIX a. pab. Lietuvos meistrai tvirtindavo adoruojančių angelų figūrėles, memorialinių įrašų lenteles, kartais – iš skardos iškirstus kunigų tarnystės atributus, o Žemaitijoje – ir lietus Mergelės Marijos ar šventųjų atvaizdus (227 il.). Lietuvos kaltiniuose kapų kryžiuose pasitaiko iš metalo lietų žvakidžių ar kaltinių dėklų žvakėms (228, 229 il.). Šie funkciniai kryžiaus elementai plačiau paplito kaip redukuoti puošybiniai elementai, pvz., abipus kryžiaus stiebo specialiose nišose ar ant atramėlių prikaltos suktos geležies juostelės primena degančias žvakes (230, 231 il.). Kryžiai su žvakes imituojančiu ornamentu plito Žemaitijoje, o Aukštaitijoje dar XX a. pabaigoje buvo galima pamatyti kryžių, kuriuose komponuotos iš metalo lietų vaškinių žvakių žvakidės imitacijos (232 il.). Taigi, pagal Vakarų Europoje susiklosčiusią kryžių dekoravimo tradiciją lietuviškų antkapinių kryžių stiebas buvo papildomas krikščioniškais simboliais, funkcinėmis ar dekoratyviomis detalėmis.

Kryžiaus papėdė skirta sujungti kryžių su postamentu ar pamatu. Krikščioniškoje tradicijoje kryžiaus pagrindas – tai simbolinė Adomo kapo (Golgotos) vieta, kur eksponuojamas mirties simbolis – kaukolė su sukryžiuotais kaulais (73 il.). Antai Insbruko muziejuje esančių XVIII a. II pusės rokokinių kaltinių kryžių apačioje sutelkti nuodėmę, laikinumą ir mirtį reiškiantys simboliai: kaukolė, klepsidra, obuolį įsikandęs žaltys (233 il.), o viename Rygos kapinių kryžiuje yra išlikusi XIX a. pab. – XX a. pr. kaldinto kryžiaus apačia su augalo šaknų motyvais ir stilizuotomis drakonų galvomis (234 il.). Būdinga, kad Lietuvos geležinių stiebinių, o kartais ir rėminių kryžių apačia yra praplatinama keliomis riestėmis (235 il.). Praplatinimai primena indą, iš kurios tarsi gėlės žiedas ar medis išauga kryžius. Kryžiaus – gyvybės medžio metaforą sustiprina pačiame kryžiuje ir/ar jo papėdėje komponuoti augaliniai ornamentai (236 il.)⁶²⁰. Šaknų ar persipynusių šakelių motyvas naudotas tūriniuose kaltiniuose postamentuose (237a, b il.).

Lietuvos geležinių kryžių tyrinėtojai teigia, jog rėminės konstrukcijos kryžiai yra puošnesni nei juostinės geležies. Teiginį vertėtų patikslinti. Kryžiaus puošnumas pri-

619 Tokia ikonografija mediniuose ar akmeniniuose kryžiuose paplito dar iki baroko, tačiau kaltiniuose antkapiniuose kryžiuose atsirado tik į XVII a. pabaigą.

620 Indas kryžių puošyboje naudotas jau baroko laiku. Taip pat ir Lietuvos bažnyčių kryžiuose, pvz., Vilniaus Šv. Jurgio ar Šv. Jonų bažnyčių šoniniuose (t.y. ne pagrindiniame, o jam iš šonų esančiuose) kryžiuose.

klauso ne tik nuo jo konstrukcijos teikiamų galimybių, bet dar labiau nuo meistro fantazijos, skonio, darbo įgūdžių, vietos tradicijų. Taip pat nuo tokių praktinių aplinkybių, kaip turimi darbo įrankiai ir geležies žaliava, užsakovo pageidavimai ir jo finansinės galimybės. Kartais paprasto juostinės geležies kryžiaus kryžmos būna taip išpuoštos, jog paminklo siluetas labiau primena gėlės žiedą nei kryžių⁶²¹. Vis dėlto tenka sutikti, kad rėminių kryžių dekoravimo įvairovė didesnė. Antai Mykolo Jurkšos dirbtuvėse sukurto rėminės konstrukcijos kryžiaus vidinė erdvė tirštai ornamentuota geležiniais lapais, gėlėmis, suktomis juostelėmis, riestėmis ir kitais elementais, stiebo viduryje panaudotas meistrui būdingas azūro grotelių motyvas – keturlapėmis rozetėmis puoštas rombas, o kryžiaus papėdėje – sudėtingos tūrinės puošmenos: sudvigubintos reljefinės riestės, iš gėlių kotelių suformuotas bumbulas, iš sujungtų žiedų – puokštė (89–91 il.). Į kryžiaus rėmą kai kuriuose regionuose (Žemaitijoje, Vidurio Lietuvoje, rečiau – Šiaurės Lietuvoje) buvo įstatoma kirstiniu kiaurapjūviu ornamentu išmargintos geležinės skardos juostos (238, 239 il.) ar iš jų iškarpytas ornamentas (240 il.). Anykščių rajone yra netipiškų kryžių, į kurių rėmą buvo įmontuoti paprasti ar spalvoti stiklai⁶²², vienas jų su išlikusiais spalvotais stikliukais tebestovi Andrioniškio k. (Anykščių r.) kapinėse⁶²³ (241–243 il.).

Aptarti pavyzdžiai iliustruoja ne tik plačias kaltinių kryžių dekoravimo galimybes, bet ir tai, jog kai kurie kryžių technologijų ir ornamentavimo būdai nepaplitę visoje Lietuvoje, o tarpo nedidelėse vieno etninio regiono neapėriamose teritorijose. Tai leidžia teigti Lietuvoje buvus savitų, lokalių kaltinių kapų kryžių dirbimo tradicijų.

3.2.3. Lietų ir kaltinių kryžių koreliacijos ypatumai

I ir II disertacijos dalyse buvo aptarti metalinių kapų kryžių raidos dėsningumai, išanalizuota šio reiškinio specifika Lietuvoje. Nustatyta, kad iš ketaus lieti paminklai statyti anksčiau nei kaltiniai, pastarųjų ypač daug kapinėse radosi nuo XIX a. IV ketvirčio. Kai kur kaltiniai kryžiai tapo vyraujančiais paminklais, kitur lietu ir kaltinių kryžių būta apylygiai. XIX a. II pusėje – 1914 m. abi kryžių rūšys koegzistavo ir net

621 „Dėl riestinių formų geležinių kryžių kryžmos dažniausiai įgauna trilapio ar keturlapio žiedo siluetą“, Jolanta Zabulytė, „Memorialinių paminklų traktuotės modeliai: medžio, augalo idėja pasaulėžiūroje ir antkapinių kryžių plastikoje (XIX–XX a. pr.)“, in: *Logos*, 2002, Nr. 29, p. 154.

622 Beje, spalvoti stiklai buvo naudojami ne tik antkapinių, bet ir koplyčių kryžių puošybai. Gerai išliko Vilniaus karių kapinėse esančios koplyčios kryžius.

623 2012 m. kryžių nufotografavo S. Gaigalaitė. Nuotrauka publikuota: Jolanta Zabulytė, „Anykščių rajono XIX a. pab. – XX a. I pusės kaltiniai kryžiai Aukštaitijos paminklų kontekste“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, p. 72.

viena kitą imitavo. Skyrelyje bus bandoma bent keliais ryškesniais štrichais aptarti dar neanalizuotą reiškinį: kaip skirtingos geležies technologijos buvo sujungiamos viename kūrinyje ir kaip vienos rūšies paminkluose imituota kitos rūšies kryžiams būdinga sandara ir ornamentika.

Rašyta, kad metalinių kryžių istorijoje būta kelių raidos tarpsnių. Iš epicentūr – šalių (Prūsija ir Austrija-Vengrija), kuriose sparčiai vystėsi metalo technologijos ir kuriose nuo seno statyti metaliniai antkapiniai kryžiai, – metalo „mada“ perėjo į kitas Europos šalis, ir Lietuvą. XIX a. I trečdalis – laikas, kai madingi ketaus liejiniai Europoje sparčiai ėmė keisti tradicinius kaltos geležies dirbinius. Šis reiškinys atspindėtas 1827 m. Prahos geležies dirbinių pirklio Thomo Hölzelio išleistame kataloge *Abbildungen von Schlosserwaaren...*⁶²⁴. Reaguodamas į besikeičiančią situaciją metalo gaminių rinkoje, jis vienas pirmųjų išleido prekių katalogą su kaltinių ir iš ketaus lietu dirbinių atvaizdais. Plataus užmojo leidinyje – jame yra ir ankstesnių šaltkalviams skirtų mokomųjų leidinių apžvalga bei aktualūs patarimai geležies meistrams – buvo ir dvidešimt antkapinių kryžių piešinių⁶²⁵. Apibūdindamas juos, Hölzelis tikino, kad visus pavaizduotus kryžius galima gaminti ir iš kaliosios geležies, ir iš ketaus, ir pridūrė, kad savo parduotuvėje jis turi juos visus, įvairių dydžių kryžių – juodų, lakuotų ir auksuotų⁶²⁶. Visi kryžių piešiniai panašūs į iš ketaus lietuosius, kai kurių neįmanoma sukurti vien šaltkalviškomis priemonėmis, nes jų paviršiai visiškai lygūs, vientisi, neturi jungimo žymių. Tačiau keletas kryžių galėtų būti pavadinti iš ketaus lietais kryžiais su kaltinėmis detalėmis⁶²⁷. Trūksta duomenų įvertinti mišrios technologijos kryžių populiarumą. Disertantei teko matyti tik vieną antkapinį kryžių, panašų į Hölzelio siūlytus kataloge⁶²⁸, ir keletą mišrios technologijos kryžių Varšuvos Povonskų kapinėse (244 il.). Atrodo, kad pirklio Hölzelio sumanyto kaltinių ir ketaus kryžių „sambūvio“ būta labiau teorinio nei praktinio. Tačiau labai panaši idėja buvo pakartota ir įgyvendinta XX a. pr. Tada austrų šaltkalvis Emilis Kurczakas išleido savo dirbinių kainininką, kuriame siūlė „modernius antkapinius kryžius“ iš ketaus su kaltinėmis puošmenomis

624 Thomas Hölzel, *Abbildungen von Schlosserwaaren im neuesten Wiener, Pariser und Lond'ner Geschmack enthaltend alle Gattungen Thürschlösser [...]*, Prag: In Commission der J. G. Calvé'schen Buchhandlung, v. Schönfeld's Papier und Druck, 1827. Prieiga internete: <https://books.google.lt/books?id=BNxdAAAACAAJ&pg=PT498&lpg=PT498&dq=Abbildungen+von+Schlosserwaaren&source=bl&ots=wKDAVz7woT&sig=7kgMK4lT2Stww8AhKpH4kznjMEA&hl=lt&sa=X&ved=0ahUKEwj1mKOuj7bMAhVDD5oKHRKuDkEQ6AEIRTAN#v=onepage&q=Abbildungen%20von%20Schlosserwaaren&f=false>.

625 *Ibid.*, Heft XXI, Taf. 121–124,

626 *Ibid.*, nenumeruotas įvado lapas prieš kryžiaus piešinius.

627 *Ibid.*, Heft XXI, Taf. 121, 122.

628 Kryžius yra privačioje kolekcijoje, o jo nuotrauka publikuota Angela Mohr, *op. cit.*, p. 39.

ir spalvoto stiklo inkrustacijomis (sic!)⁶²⁹. Toks netikėtas sprendimas tapo populiarus, tik, kaip nurodo austrų ketaus kryžių tyrinėtoja Angela Mohr, Kurczakas juos gamino neilgai, todėl ir šio tipo kryžių yra nedaug, visi labai prastos būklės⁶³⁰. Šie pavyzdžiai iliustruoja, kaip verslininkai ir amatininkai viliojo užsakovus, siūlydami „naujovę“ – mišrių technologijų kūrinius. Akivaizdu, kad lieto ketaus, kaltos geležies ir vitražo elementus jungiantys kryžiai nėra patvarūs, tačiau efektingi, netradiciški. Svarbu pažymėti, kad skirtingų technologijų junginiai šiuo atveju yra paprastesni, greitesni ir pigesni būdai kuriant modernaus dirbinio įvaizdį, nei naudojant tradicines technikas ir vienos rūšies medžiagas.

Nėra duomenų, ar Lietuvoje būta Hölzelio ir Kurczako tipo kryžių, tačiau pats principas – pigesnėmis priemonėmis sukurti brangesnio paminklo pakaitalą – naudotas provincijos meistrų dirbant rėminės konstrukcijos kryžius. Nesunku pastebėti, kad kaltinių kryžių rėmas dažnai kartodavo ketaus kryžių siluetą. Lietų kryžių pavyzdžių iš surenkamų raidžių ar atskirose lentelėse kryžmoje komponuoti memorialiniai įrašai (245, 246 il.). Ketaus kryžiai dažniausiai buvo kopijuojami nekūrybingai, kartais ir neatsižvelgiant į technologijos ypatumus (247 il.), išliejant reljefus iš švino ar kito lengvai besilydančio metalo ir tvirtinant juos prie kietų geležies juostų. Dirbtinės kryžių šakų užbaigos nebuvo patvarios, tačiau kurį laiką kuklių galimybių užsakovas galėjo pasidžiaugti pastatęs prabangiai atrodantį kryžių, tokį pat, kaip pono ar parapijos klebono⁶³¹ (248, 249 a, b il.).

Ryškiausias disertantės išaiškinto pirmavaizdžio ir jo kartotės pavyzdys – „prancūziško“ ketaus kryžiaus su monstrancija transformacija į sudėtingos konstrukcijos kaltinį kryžių. Kartotė perteikia ryškius meninius pirmavaizdžio bruožus: proporcijas, kompozicijos schemą, monstrancijos motyvą. Tačiau sudėtingas ketaus kryžiaus ornamentas pakeistas kaltiniams kryžiams įprastomis riestėmis, smulkiais augaliniais elementais (250 a, b, 251a, b il.). Beje, „prancūziškasis“ ketaus kryžius tapo pavyzdžiu ir medinių kryžių meistrams (252 il.). Ketaus kryžiaus ornamentas vykusiai pakartotas kai kuriuose Skuodo rajono kryžiuose. Susikertančių puslankių ornamentas, sudarantis ketaus kryžiaus ažūrą, kaltiniuose kryžiuose buvo išretintas arba sutankintas. Ši paprasta to paties ornamento variacija kaltiniuose kryžiuose įgavo neįprastą charakterį, primenantį lietuviškų verpsčių puošybą ir net *Art deco* stilišką (253–256 il.). Pasitaiko kopijų, kai ketaus kryžių ornamentas kartojamas nuosekliai, laikantis originalo proporcijų ir tikslaus ornamentų raporto (257–258 il.).

629 *Preis – Courant von Emil Kurczak*, Wien, 1905, in: *Ibid.*, p. 41.

630 *Ibid.*, p. 42. Apie Lietuvoje esančius kaltinius kryžius su spalvoto stiklo intarpais užsiminta sk. *Kaltinių kryžių struktūra ir puošyba*.

631 Kalbama apie kun. Juozapo Bartkevičiaus († 1876) antkapį Radviliškio kapinėse.

Vietinių meistrų daugysk atkartotas ketaus kryžiuose populiarus angelo motyvas. Tai apskritime įkomponuota sparnuota angelo galvelė. Šis medaliono su angelu motyvas buvo publikuotas 1927 m. leistame Meyerio „Ornamentikos žinyne“⁶³². Ją, o galbūt ir visą ketaus kryžių, kaip pavyzdį nupiešė Karlsrūhės (*Karlsruhe*) amatų mokyklos profesorius Adolfas Heeras⁶³³ (259–261 il.). Ketaus kryžius su stiebo viduryje įkomponuota dvisparnio angelo galvute – tai vienas iš populiariausių antkapinių ketaus kryžių tipų, plitęs beveik visoje Kauno gubernijos teritorijoje⁶³⁴. Todėl Žemaitijos kaltinių kryžių meistrai, galbūt pagal užsakovo pageidavimą, į kalamus kryžius įmontavo atskirai išlietą dvipusį medalioną su su angelo reljefu. Populiarius reljefus kaltiniams kryžiams atrodo, dirbdino pasimokę meistrai – kopijos gana tikslios, nė ženklo liaudies menui būdingo primityvumo, angelo sparnų modeliuotė kruopšti (262 b, 263 il.).

Akivaizdu, kad rėminių kryžių kūrybai iš ketaus lieti paminklai turėjo įtakos⁶³⁵. Tačiau inspiracijos šaltiniu-pavyzdžiu nebūtinai tapdavo ketaus kryžiai. Kai kurie ornamento motyvai buvo bendri ir kaltiniams, ir lietiems paminklams, be to, yra tokių ketaus kryžių (ir kitų liejinių), kuriuose imituojami kaltiniai dirbiniai: būdingos jų formos, ornamentas, net detalių jungimas apkabomis (264 il.). Ketaus kryžiuose atspindėtos išraiškingiausios kaltinių dirbinių savybės – darnus pasikartojančio ornamento ritmas, dailios atskirų elementų „jungtys“, grakščios linijos (265 il.). Akivaizdus kaltinių ir iš ketaus liėtų kryžių panašumas bei identiški ornamento motyvai (žr. 257, 258 il.) leidžia daryti prielaidą, kad galbūt egzistavo piešti kryžių pavyzdžiai, kuriais naudotasi gaminant ketaus liejinių modelius bei šablonus kaltiniams kryžiams.

632 Franz Sales Meyer, *Handbuch der Ornamentik*, Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1927, p. 123, pieš. 70.

633 Apie tai, jog skulptorius A. Heeras kūrė antkapių projektus ketaus liejykloms, rašė Anett Beckmann, *op. cit.*, p. 157.

634 Disertantei neteko jų matyti Vilniaus krašte ar Dzūkijoje. Šio kryžiaus piešinys išspausdintas Kauno *Minervos* fabriko kataloge (projektas nr. 8), be to, didžiausia tokių kryžių koncentracija pastebėta Žemaitijoje bei Kauno rajone, tad tikėtina, jog jų platinimo centras buvo Kaunas.

635 Tai pastebėjo ir menotyrininkė Laima Laučkaitė: „Pramoniniu būdu pagamintų liėtų ketaus kryžių įtakoje kalviai pradėjo dirbti panašius antkapinius kryžius“, Laima Laučkaitė-Surgailienė, „Šiaurės Rytų Lietuvos kaltinės paminklų viršūnės“, in: *Geležiniai kryžiai Utenos kraštotūros muziejuje*, p. 7.

3.3. Metalinis antkapinis kryžius ir tradicinė Lietuvos kryždirbystė

2001 m. Lietuvos kryždirbystė ir kryžių simbolika UNESCO buvo paskelbta Žmonijos nematerialiu ir žodiniu paveldu, o 2008 m. pabaigoje įtraukta į *Reprezentatyvųji žmonijos nematerialaus kultūros paveldo sąrašą*. Lietuvos kryždirbystė jame apibrėžiama kaip lietuvių liaudies meno šaka, o lietuviškieji kryžiai – kaip liaudies mažosios architektūros sakralinio turinio statiniai su skulptūromis, kalvystės ar primityviosios tapybos elementais. Formaliai Lietuvos kryždirbystės paminklams priskiriami tik mediniai statiniai, kuriuose gali būti ir geležinių dirbinių: kryžiaus ar kitokios formos viršūnės, geležiniai koplytėlių stogeliai (kartais ir pačios koplytėlės)⁶³⁶ ir jų atramos, iš geležies skardos dirbtos puošmenos ir kita. Dėl savo unikalumo kai kurie kaltiniai kapų kryžiai jau tarpukariu iš dalies sieti su tradicine kryždirbyste (A. Varno, B. Buračo nuotraukos), o paskutiniame XX a. deš. tai tapo įprasta⁶³⁷. XXI a. pr. atsirado sąvoka *kalviškoji kryždirbystė*⁶³⁸, apimanti visų formų (ne tik kryžiaus) kaltines memorialinių ir sakralinių paminklų viršūnes bei geležinius kapų kryžius. Disertacijos įvade buvo konstatuota problema, kad iki šiol nėra kriterijų, pagal kuriuos metaliniai kapų kryžiai būtų priskiriami tradicinei Lietuvos kryždirbystei arba eliminuojami iš jos, nesvarstoma, ar apskritai metaliniai antkapiniai paminklai yra lietuviškos kryždirbystės dalis. Siekiant pradėti diskusiją, šiame skirsnyje metaliniai kapų kryžiai lyginami su tradiciniais mediniais paminklais. Bandoma išskirti požymius, kurie memorialinį objektą leistų sieti su Lietuvos kryždirbystės paveldu.

3.3.1. Kaimiškieji kaltiniai kryžiai ir jų kūrėjai

Iki šiol visi Lietuvos kaltiniai kapų kryžiai (išskyrus Vilniaus kapinių, kurie visai ne-tyrinėti) buvo traktuojami kaip liaudies meno (mažosios architektūros) paminklai⁶³⁹.

636 Pvz., metalinė koplytėlė, Balio Buračo nufotografuota Karmėlavoje. Balys Buračas, *op. cit.*, p. 299.

637 Bene tvirčiausiai šią nuostatą įtvirtino Antano Buračo ir Antano Stravinsko sudarytas Balio Buračo fotografijų albumas *Kryždirbystė Lietuvoje*, kuriame buvo pristatyti ir kaltiniai kapų kryžiai. *Ibid.*

638 Arūnas Kazys Kynas, *op. cit.*, 2005; Jurgita Kristina Pačkauskienė, „Lieti reljefai kalviškoje kryždirbystėje“, in: *Tautodailės metraštis*, 2008, Nr. 15–16, p. 12–15; *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė, op. cit.*

639 *Lietuvių liaudies menas*, kn. 3: *Mažoji architektūra*, sudarytojai Antanas Stravinskas, Mečislovas Sakalauskas, Vilnius: Vaga, 1992, p. 16–17; Alfredas Širmulis, *Lietuvių liaudies memorialiniai*, p. 163–168; *Lietuvių liaudies menas*, t. 3, pav. 616–682; Jolanta Zabulytė-Sapijanskienė, „XIX a. pab. – XX a. pr. geležiniai antkapiniai kryžiai: kilmės ir paplitimo klausimai“, *Liaudies kultūra*, 2000, Nr. 5 (74), p. 27–35.

Tik naujausiuose tyrimuose kryžiai analizuojami kaip profesionalios sakraliosios dailės objektai⁶⁴⁰. Šiame skyriuje keliamas klausimas, ar teisinga, kad geležiniai kryžiai traktuojami vien kaip liaudies (kitaip tariant, valstiečių) meno kūriniai?

Pabandykime trumpai peržvelgti ir apibendrinti ligšiolinius „kaimiškosios kalvystės“ šaltinius ir tyrimus.

Pirmas nuoseklus Lietuvos kryždirbystės tyrinėtojas Mykolas Brenšteinas, susižavėjęs Žemaitijos meistrų sakraliniais paminklais bei juos vainikuojančiomis geležinėmis viršūnėmis, rašė: „[geležinėse paminklų viršūnėse] be paprastumo bei lakios fantazijos, yra tiek taurumo ir skonio, kad sunku patikėti, jog tų lopšys – paprasta kaimo kalvė, o kūrėjai – savamoksliai kalviai.“⁶⁴¹ Šią nuostabą kupiną M. Brenšteino mintį vėliau citavo daugelis kryždirbystės ir kalvystės tyrinėtojų: Bronislavas Ginet-Pilsudskis, Paulius Galaunė, Klemensas Čerbulėnas, Akvilė Mikėnaitė, Česlovas Kontrimas, Antanas Stravinskas ir kiti. Taip Lietuvos kryždirbystės ir XX a. kalvystės amato tyrimuose įsitvirtino terminas *savamokslis kaimo kalvis*, o dailiųjų geležies dirbinių dirbtuvės buvo sutapatintos su kaimo kalve. Sovietmečiu kaimo kalvio įvaizdis susietas su tautybe ir turtine padėtimi. „Saulutes“⁶⁴², anot tyrinėtojų, kaldino lietuviai, kilę iš mažžemių arba bežemių valstiečių. Išimtis – aukščiau minėta kalvių Freibergių dinastija, kurios atstovai kalviai vadinami „sulietuvėjusiais vokiečiais“. Tačiau ar pakankamai žinoma apie provincijoje dirbusių geležies amatininkų tautybę, socialinį sluoksnį ir išsilavinimą, kad būtų galima teigti, jog kaltiniai kryžiai – tai savamokslių ir neturtingų lietuvių valstiečių kūriniai?

XIX a. pab. – XX a. pr. šaltiniai nurodo, kad etniškai margiausioje Vilniaus gubernijoje metalą formuojantys amatininkai buvo žydai, baltarusiai, lenkai, lietuviai, rusai, vokiečiai⁶⁴³ (nurodyta mažėjančia jų tvarka). Vilniuje dauguma šaltkalvių buvo žydai⁶⁴⁴,

640 Regimanta Stankevičienė, „Jono Vaupšo antkapinis paminklas“, in: *Lietuvos sakralinė dailė*, II tomas: Šiaulių vyskupija, 1 d.: *Joniškio dekanatas*, 2 kn.: *Juodeikiai–Rudiškiai*, sudarytojos Dalia Vasiliūnienė, Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: LKTI, 2012, p. 78. Daliutė Petrulienė, aprašiusi Joniškio rajono kapinių geležinius kryžius ir tvoreles, savo tyrimą pavadino *Joniškio krašto sakralinės kalvystės paminklai*. Daliutė Petrulienė, *op. cit.*

641 „Obok prostoty, lub niezwykle bujnej fantazji, tyle jest w nich szlachetności i wytwornego smaku, że nieraz wprost wierzyć się chce, że kolebką ich są kuźnie wiejskie, a twórcami – kowale-samouki“, in: Michał Brensztejn, *op. cit.*, p. 11.

642 Taip dėl religinės dailės tyrimų suvaržymo buvo vadinamos visos memorialinius paminklus užbaigiančios geležinės viršūnės.

643 *Виленская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., тетрадь 3 (последняя)*, Спб. [i.e. Санктпетербург]: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1904, p. 110–113.

644 Panaikinus cechus 1893 m., vienintelė įstaiga, ruošusi profesionalius šaltkalvius, mokėjusius ne tik formuoti geležį, bet ir rašyti, skaityti, piešti, braižyti, projektuoti, Vilniuje buvo žydų amatų

skardininkai beveik išimtinai vien žydai⁶⁴⁵, etniniame Dzūkijos regione žydai sudarė didžiausią kalvystės ir šaltkalvystės amatininkų grupę⁶⁴⁶. Suprantama, didžioji dalis Vilniaus gubernijos amatininkų telkėsi sostinėje, kurioje lietuvių gyveno labai mažai. Tačiau kitose gubernijose kalviai ir šaltkalviai taip pat dažnai būdavo ne lietuviai. Kauno gubernijoje žydai – stambiausia visų sričių amatininkų tautinė bendrija⁶⁴⁷. Šiaurės Lietuvoje metalo amatais daugiausiai užsiimdavo Kuršo gubernijos vokiečiai, latviai, o Žemaitijoje dažnas kalvis buvo išeivis iš Prūsijos, skardininkas dažniausiai taip pat žydas⁶⁴⁸. Etnografas Vacys Milius patikslino ir apibendrino atskirų tautybių amatininkų lokalizaciją: vokiečiai dirbo Žemaitijoje ir Suvalkijoje, rusai – Aukštaitijoje, žydai – visame krašte⁶⁴⁹.

Nors ir neatlikti specialūs Lietuvos kalvių tautybės tyrimai, vis dėlto galima suabejoti lietuvišku kalvio įvaizdžiu, užgimusiu tautinio pakilimo laikotarpiu XIX a. pab. – XX a. pr. ir gaju iki šiol. Disertantės nuomone, būtent internacionalinis Lietuvos kalvystės ir šaltkalvystės pobūdis buvo viena iš Lietuvos kaltinių kryžių įvairovės priežasčių.

Carinės Rusijos geografo draugijos inicijuotose kaimo amatininkystės apžvalgose (o tai yra pagrindinis žinių šaltinis apie XIX a. II p. – XX a. pr. Lietuvos kaimo amatus) pabrėžiama, kad kaimų kalviai tenkino kasdienius vietos bendruomenės poreikius: kaustė arklius, taisė žemdirbystės padargus ir buitinius įrankius⁶⁵⁰. Kaimo (nepriklausomų ir dvaruose dirbusių) kalvių orientaciją į praktinius žemdirbių poreikius patvirtina ir XIX a. II p. pačių kalvių vestų apskaitos knygių duomenys⁶⁵¹,

mokykla (Amatų mokykla prie Vilniaus Talmud-Toros). *Отчет о состоянии Ремесленного училища при виленской Талмуд-Торы: за 1902 год*, Вильна: Р. И. Тасман, 1903.

645 Указ Виленской общей ремесленной управы, 1893, in: *LVI*A, f. 939, ap. 2, b. 447.

646 Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*, p. 30–31. Kad nemažai žydų užsiėmė amatais, liudija ir statistiniai 1889 m. Kauno gubernijos duomenys: iš 25 000 gubernijoje gyvenusių žydų prekyba vertėsi: 4300, amatais – 3200, žemės ūkiu – 2600. *Ковенская губерния за время 1843–1893 г., Ковна: Тип. Губернского правления*, 1893, p. 239.

647 *Памятная книжка Ковенской губернии на 1879 год*, Ковна: въ типографіи Ковенскаго губернскаго правленія, 1878, p. 356.

648 Iškalbinga vysk. Motiejaus Valančiaus citata: „Štai mūsų pačių parapijoje vos ne visi kalviai [...] yra vokiečiai iš Prūsų, ar žydai, ar rusai ateiviai“, „Mokykimės amatų!“, in: *Amatininkas*, 1939, Nr. 1112 (200–201), p. 161; Meilus Elmantas, *op. cit.*, p. 68.

649 Vacys Milius, *Lietuvos kaimo amatai ir technika XIX–XX a. pirmoje pusėje*, disertacijos tezės, Vilnius, 1993, p. 33.

650 *Сведения о состоянии сельскаго хозяйства и промышленности* [Žinios apie žemės ūkio ir pramonės padėtį], [1874], VUB RS, f. 34.

651 Minimi raktai, durų rankenos ir klėbikliai, plaktukai, vynys ir veržlės, pasagos, žemės ūkio padargų ir susisiekimo priemonių (rogių ir vežimų) taisymas. *Apytalaukio dvaro Kauno pavieta kalvystės darbų, atliktų Vincento Kaziukaičio iš Bičkų kaimo, apskaita*, (rankraštis), 1887.II.10–1890.V.4, in: *Juozo Daugirdo istorinių aktų kolekcija*, LNB, RRS, f. 94–183, l. 3; Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*, p. 50–51.

kraštotyriminkų užrašai⁶⁵² bei XIX a. II p. miesto kalvių liudijimai⁶⁵³. Kitos svarbios kaimiškąją kalvystę koregavusios aplinkybės – tai priklausomybė nuo vietinių gamtinių išteklių bei sezoninis darbo pobūdis. Geležis valstiečių ūkyje buvo naudojama labai saikingai – tik tiek ir tik ten, kur jos negalėjo pakeisti lengviau apdorojamos pigesnės medžiagos (pvz., medis)⁶⁵⁴. Iki Varšuvos–Sankt Peterburgo geležinkelio linijos atidarymo (1861–1862) didžioji dalis kaime apdirbamos geležies buvo iš vietinės balų rūdos. Ir netgi tuomet, kai miestų krautuvėse jau buvo prekiaujama įvairių profilių geležies paruošomis, kaime „menkiausią daiktą, kad ir vinį, reikėjo iš štobos dirbti“⁶⁵⁵. Kaimiškoji geležies dirbinių gamyba buvo sezoninė, ji glaudžiai siejosi su žemdirbyste, buvo nuo jos priklausoma. Net ir po baudžiavos panaikinimo (1861), kai padaugėjo laisvų valstiečių, kalvystė kaime paprastai būdavo užsiimama tik laisvu nuo žemės ūkio darbų metu, dažniausiai – žiemos mėnesiais. Antai, senomis metalo apdirbimo tradicijomis garsėjusiame Varnių miestelyje XIX a. II pusėje „kalviai ir šaltkalviai, jei turi nors nedidelį žemės sklypelį, tai palieka kalvę bei kirvį ir eina į lauką“⁶⁵⁶. Taigi, kalvystės ir šaltkalvystės amatai provincijoje retai kada tapdavo vieninteliu pragyvenimu šaltiniu, kaip įprasta miestuose. Reikia prisiminti, kad ir paties amato – kalvystės ar šaltkalvystės – mokytis reikėjo ilgai⁶⁵⁷, mokslas buvo mokamas, todėl vargu ar dažnas bežemis valstietis, kaip teigiama istoriografijoje, galėjo jį įgyti. Tiesa, pasitaikydavo tokių retų atvejų, kai neturtingų valstiečių vaikai kalvystės ar šaltkalvystės amato mokydavosi pas profesionalus. Vienas jų – netoli Varnių augęs, o vėliau Žeberių (Kelmės r.) kaime geležinius kryžius kalęs Antanas

652 Apie 1872 m. buvo parengtas ir 2500 egz. tiražu išspausdintas klausimynas „Programa duomenims apie žemės ūkio ir pramonės padėtį rinkti“. Anketas pildė tuometiniai kaimų kraštotyriminkai – mažesnių miestelių mokytojai. Jų užrašai saugomi VUB RS, f. 34. Dalis informacijos, apie kaimų amatininkystę publikuota: *Краткий исторический очерк Ковенской губернии*, составил К. Гуковский, Ковна: Типография Губернского правления, 1889, p. 14–15, 24–25, 33, 88. Antanas Stravinskas taip pat pateikia apibendrintus ekspedicijų bei archyvinių tyrimų duomenis. Pvz., Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*.

653 „Paprastus ir grubius darbus atlieka tik kaimų ir miesto pakraščių kalviai, nes dirba valstiečiams“. *Дело Кузнечно цеха. Виленской общей ремесленной управы*, 1881. LVIA, f. 939, ap. 2, b. 87, l. 9.

654 Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*, p. 24.

655 Mikalojus Katkus, *Balanos gadynė*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 61. Štoba – geležies gabalas, luitas.

656 „Žinios apie žemės ūkio ir pramonės padėtį. Kauno gubernijos, Telšių apskrities. Varnių valsčius“ (vertimas iš rusų k.), tekstą parengė Vacys Milius, in: *Varniai, Žemaičių praeitis* 4, Vilnius: VDA leidykla, 1996, p. 184.

657 4–5, o kartais ir 7 metus. Amato mokymosi laikas sutrumpėjo (iki poros metų) XIX a. pabaigoje. *Дело Виленской общей ремесленной управы по Слесарному христианскому цеху*, 1880, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 26, l. 6, 29, t. p. LVIA, f. 966, ap. 1, b. 6, l. 8, 9, 23–60. Antanas Stravinskas, *Lietuvos kalvystė*, p. 42.

Mažrimas. Jo mokslą pas geriausius Varnių šaltkalvius apmokėjo vyskupas Motiejus Valančius, pastebėjęs per šventas Mišias patarnaujančio vaiko meninius gabumus ir potraukį kalvystei. Vyskupas, beje, A. Mažrimui davė ir lėšų kalvei pasistatyti bei būtiniausiems kalvio įrankiams įsigyti, ir, kol rezidavo Varniuose, stengėsi, kad šiam kaimo kalviui atitektų dalis bažnytinių užsakymų⁶⁵⁸. Svarbu ir tai, kad kaimų ir net miestelių meistrai, skirtingai nei didžiųjų miestų amatininkai, negalėjo mokytis dailės ar braižybos⁶⁵⁹, todėl jų meniniai gebėjimai galėjo būti tobulinami tik per nuoseklų kūrybinį darbą, kuriuo užsiimti, regis, galimybių buvo nedaug.

Taigi, profesinio pasiruošimo ir įgūdžių prasme kaimų ir miestų amatininkai ryškiai skyrėsi, todėl numanu, kad dauguma sudėtingesnių antkapinių kryžių, iki šiol priskiriamų kaimų kalvių darbui⁶⁶⁰, buvo miestų ar miestelių amatininkų profesionalų dirbiniai. Deja, įrodymų, paremiančių šią hipotezę, kol kas nėra. Pagal disertantės suvestinę (priedas „Kaltinių kryžių meistrai Lietuvoje XIX a. II. p. – 1914 m.“)⁶⁶¹ beveik trečdalis kaltinius kryžius kalusių meistrų gyveno kaime. Tačiau reikia turėti omenyje, kad absoliuti duomenų apie kryžių meistrus buvo surinkti etnografinių ekspedicijų metu, t. y. iki šiol fiksuotos tik kaimų ir mažų miestelių meistrų pavardės, o miestų amatininkai liko nuošalyje⁶⁶².

Tad kaip reikėtų vertinti Lietuvos miestelių kapinėse esančius kaltinius kryžius, kai nežinome jų autorių arba žinios apie juos yra prieštaringos? Ar įmanoma atskirti miesto meistrų dirbinius nuo kaimo amatininkų kūrybos, kai tokie patys arba panašūs kaltiniai kapų kryžiai paplitę kaimų, artimiausių miestelių ir net miesto kapinėse⁶⁶³?

658 Klemensas Kučinskas, „Kalvystės meniniai darbai“, in: *Žeberių kaimas* (Monografija. Mašinraštis), 1992, in: LNM EKS, F. 48-73, p. 523–535. Motiejus Valančius, beje, savo raštais ragino smulkiają bajoriją mokytį savo vaikus amatų. Motiejus Valančius, „Plikbajoris“, in: *Valančiaus raštai*, sudarė J. Balčikonis, Kaunas, 1931, p. 103–104.

659 Apie dailės pamokas amatininkams: Stasys Budrys, V. Budrienė, „Piešimo mokykla Vilniuje 1866–1915 metais“, in: *Iš lietuvių kultūros istorijos*, II, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, p. 335, 337; Rima Rutkauskienė, „Nemokamos techninio piešimo ir braižybos klasės Vilniuje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 29: *Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras*, Vilnius, 2003, p. 85–93.

660 Antai Kauno, Panevėžio, Telšių ir kitų miestų kapinėse stovintys kryžiai – akivaizdūs miesto amatininkystės pavyzdžiai – publikuojami liaudies meno albumuose. *Lietuvių liaudies menas*, kn. 3, il. Nr.: 624, 637, 660, 670, 675, 681, 682 ir kiti.

661 Beje, duomenys tikapytiksliai, nes dažniausiai nekonkretizuojama, kokie kryžiai gaminti: bažnyčių, memorialinių paminklų ar antkapiniai.

662 Apie etnografinių ekspedicijų metu surinktų duomenų specifiką ir mokslinius tyrimus, skirtus miesto amatininkams, jau rašyta sk. 2.3.2. Kaltinių kryžių gamintojai.

663 Pvz., Šiaulių mechaniniam fabrikui priskirtini kaltiniai kryžiai (109 il.) stovi ne tik Šiaulių miesto ir rajono kapinėse, bet ir Joniškio r. Kurmaičių bei Žagarės Raktuvės kapinėse.

Disertantės nuomone, tipinius, gausiai paplitusius antkapinius kryžius derėtų sieti su didesnėmis dirbtuvėmis, miestų amatininkų veikla. Paprastai juose gausiau naudotos fabrikuose gamintos paruošos, tiražuojamos (neretai lietos iš ketaus) puošybinės detalės. Tokius kryžius reikėtų vertinti kaip Lietuvos (konkrečiau Žemaitijos, Vilniaus, Šiaulių, Utenos krašto ir pan.) kalvystės ir šaltkalvystės paveldo objektus. Kaltinius kryžius, išsiskiriančius nesudėtinga dirbinių konstrukcija, primityviomis technologijomis, lokaliai teritorijai būdingų elementų gausa, galima sieti vietinėmis tradicijomis. Tokių kryžių labai nedaug, tačiau būtent juos, disertantės nuomone, reikėtų priskirti liaudies meno sričiai. Kai kurie kryžiai išsiskiria individualiu braižu. Antai minėto Žeberių kaimo kalvio Antano Mažrimo kūrinių daugiausia yra Užvenčio kapinėse. Jo kaldintų kryžių forma neoriginali, sutinkama beveik visoje Lietuvoje, tačiau išsiskiria savitais elementais – *Memento mori* atributu ir įrašais⁶⁶⁴. Antkapiniuose kryžiuose metalinės raidės tvirtinamos prie lentelės (ZMOGAU / ATMJNK • Ant / SMERCZJA / 1889 • JUZAPA / SZARAUSKE) (266 a, b il.), o Užvenčio kapinių vartų kryžiuose kiekviena raidė iškalta atskirai (išliko tik fragmentai): ŽMOGAU ATMINK [MIRSI] ir data (METU 1868) (267 il.). Visuose A. Mažrimo kaldintuose kryžiuose naudojamas toks pats vingiuotos juostelės ornamentas, o kryžmoje – apskritimo forma, į kurią tradiciškai komponuojama data (viršūniniuose kryžiuose) arba Nukryžiuotojo figūra (antkapiniuose kryžiuose). Antkapinių kryžių kompozicija papildoma nemažu Adomo kaukolės ženklu. A. Mažrimo, o taip pat jau minėtų kaimo kalvių Petro Buzo, Jurgio Freibergio, Juozapo (Jono?) Tilindžio ir kitų⁶⁶⁵ meistrų kaldinti kryžiai yra liaudiškos kalvystės pavyzdžiai, nes jie paplitę nedidelėje teritorijoje, turi ryškių lokalinei kultūrai priskirtinų ir individualių elementų, namudinio (primityvaus) darbo žymių. Šie meistrai gyveno kaime ir kūrė savitus, vietinei bendruomenei suprantamais simboliais ir būdingais ornamentais puoštus kryžius. Grubesnis, paprastesnis, nestandartinis ar tik lokaliai vietai būdingas dirbinio atlikimas – kriterijai, pagal kuriuos kaltiniai kapų kryžiai ir užsienio tyrinėtojų priskiriami liaudies menui. Disertantės nuomone, antkapinių geležies kryžių visuma pirmiausia turėtų būti vertinama kaip modernios, industrializacijos paveiktos kultūros reiškiny, kaip sakralinės ir sepulkralinės dailės kūriniai ir tik kai kurie kryžiai – kaip lietuvių liaudies meno objektai.

664 Beje, jis iš Prūsijos gabeno draudžiamą lietuvišką spaudą, slėpė ją savo kalvės duplese, taigi, buvo gana apsišvietęs, mokėjo skaityti. Klemensas Kučinskas, *op. cit.*, p. 530.

665 Prie labiausiai žinomų kryžių kalusių kaimo menininkų reikėtų priskirti ir Dagių giminės kalvius, tačiau duomenys apie juos prieštaringi, netikslūs (žr. priedą „Kaltinių kryžių meistrai Lietuvoje XIX a. II. p. – 1914 m.“, todėl tekste neišskiriamas nė vienas giminės atstovas.

3.3.2. Profesionalių dailininkų pastangos sukurti lietuviškuosius metalinius kryžius

Nors ir nedaug žinoma lietuvių dailininkų kurtų, o juo labiau įgyvendintų metalinių kryžių projektų, tačiau akivaizdu, kad projektavo tie menininkai, kurie patys aktyviai savo piešiniais ar nuotraukomis fiksavo memorialinius liaudies meno paminklus, suvokė tokio paveldo svarbą ir išskirtinumą.

Kiekvienas nuodugnesnis XIX a. pab. – XX a. I p. profesionaliosios dailės ir Lietuvos kryždirbystės sąveikos tyrimas vienaip ar kitaip atsižvelgė į dailininko ir pedagogo Antano Jaroševičiaus veiklą⁶⁶⁶. Menotyrininkas Alfredas Širmulis savo monografiją skirtą lietuvių liaudies memorialiniams paminklams (tarp jų ir geležiniams kapų kryžiams), užbaigė trumpu skyreliu „Liaudies ir profesionalaus meno sąveika“⁶⁶⁷, iš esmės skirtu dailininko Antano Jaroševičiaus asmeniui ir jo projektuotam mūriniam paminklui *Karžygiams, žuvusiems už Lietuvos laisvę kovoje ties Giedraičiais 1920 metais* (1930, Giedraičiai). Apie Antano Jaroševičiaus siekį atskleisti lietuvių liaudies memorialinių paminklų grožį, jų konstrukcijos ir ornamento tobulumą bei dailininko piešinių meninę vertę rašė dailėtyrininkė Gražina Marija Martinaitienė⁶⁶⁸. Šiame skyriuje bus aptartas dar netyrinėtas dailininko kūrybos aspektas – geležinių kapų kryžių piešiniai ir metalinių paminklų projektai.

1912 m. Lietuvių dailės draugija išleido pirmuoju lietuvių liaudies meno albumu vadinamą Antano Jaroševičiaus 1904–1911 m. pieštų kryžių rinkinį – *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*. Albumo prakalboje A. Jaroševičius paminėjo svarbiausius motyvus, paskatinusius fiksuoti (piešti) lietuvių kryžius, bei pačiam projektuoti metalinius (arba akmens) kryžius: „Matydamas, kaip jie (kryžiai – J. P.) paskutiniu metu ypač nyksta ir kaip jų vietą užima geležiniai fabrikos darbo, be jokios dailumo skonies ir visai kitokios dvasios, aš sumaniau imties komponuoti lietuviškus metalo arba akmens

666 Pirmą platesnę A. Jaroševičiaus visuomeninės, kultūrinės ir pedagoginės veiklos bei jo kūrinių, saugomų nacionalinio M. K. Čiurlionio muziejaus fonduose, apžvalgą parašė muziejininkė Aušra Kargaudienė: Aušra Kargaudienė, „Antano Jaroševičiaus 125-osioms gimimo metinėms“, in: *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 6, p. 50–52. Vytenis Rimkus, „Liaudies menas: stabilumas ir raida“, in: *Inter-studia humanitatis*, 2004, Nr. 1, p. 55–61. Kitos publikacijos: Vytenis Rimkus „Liaudies menas ir pirmosios lietuvių dailės parodos“, in: *Acta Academiae artium Vilnensis*, t. 45: *Iš šimtmečio perspektyvos*, Vilnius: VDA leidykla, 2007, p. 19–26; Lijana Šatavičiūtė, Vilniaus tautodailė pirmojoje XX a. pusėje: tarp tradicijų ir saviidentifikacijos“, in: *Tautodailės metraštis. Vilniaus kraštas*, 2009, Nr. 17, p. 36–43; Gražina Marija Martinaitienė, „Lietuvių kryžiai Antano Jaroševičiaus piešiniuose“, in: *Lietuvos kryždirbiai ir kryždirbystė XX a. pervartose*, Vilnius: Savastis, 2010, p. 13–33.

667 Alfredas Širmulis, *Lietuvių liaudies memorialiniai paminklai*, p. 169–173.

668 Gražina Marija Martinaitienė, *op. cit.*, p. 21.

kryžius, kad paskui, suradus fabrikantų, galima būtų paskleisti juos nykstančių vietoj ir tokiu būdu užkirsti kelią netikusiai intakai“⁶⁶⁹. Prakalboje dailininkas nurodė, kad jau turi dviejų metalinių kryžių projektus, Jaroševičiaus žodžiais, kompozicijas, kurias eksponavo Pirmojoje lietuvių dailės parodoje 1907 metais⁶⁷⁰. Pirmasis „lietuviškas gelžinis kryžius“⁶⁷¹ – tai dailus turtingos ornamentikos koplytstulpis (268 il.). Jo gamybai be kaltinės geležies ir karpytos geležies skardos dar reikėtų iš įvairių metalo lietuvių elementų: Nukryžiuotojo figūrai – švesių metalų liejinio, paukštelių figūrėlėms – vario ar ketaus (tamsios spalvos metalo), varpeliams ir apvaliems kabučiams, ketursparnio angelo reljefui – žalvario (vario?) t.t. Taigi koplytstulpyje numatyta jungti šaltkalvystės, skardininkystės ir įvairių metalų liejininkystės elementus. Dirbinio motyvuose taip pat galima išžvelgti įvairių stilių maišatį: „tautinio“ stiliaus (liaudiška pseudokoplytėlės forma, kryžius, varpelių motyvas), barokiškos šaltkalvystės elementų (visi smulkieji ornamentai: treliažas, įvairios riestės), akademistinės plastikos bruožų (Nukryžiuotojo figūra ir serafimo reljefas, dekoratyvi baliustrada ir karnizo puošmenys). Jaroševičiaus kūrinys buvo per sudėtingas ir eklektiškas, kad jį būtų ryžęsis gaminti vietinis fabrikantas. Dar įmantresnis buvo antrojo projekto metalinis „kryžius“ – keistos formos (primena inkilėlį) žalvarinis koplytstulpis, įmontuotas į obelisko formos marmurinį postamentą. Paminklas dedikuotas vyskupui A. Baranauskui, todėl balto marmuro postamente išraižytas tekstas: „KUN. ANTANUI BARANAUSKUI / 1906 / NUO LIETUVOS VISUOMENĖS“. Jame panaudoti ir vizualūs elementai: palmės šaka (tipinis tuometinių antkapių puošybinis motyvas, reiškęs pagarbą mirusiajam), knyga ir patekanti saulė (rašytojo, tautos švietėjo atributai, 269 il.)⁶⁷². Autorius jautė, kad abiejų kūrinių tektonika, stilistika ir ornamento motyvai yra nutolę nuo siekiamybės – sukurti tautinį paminklą, ir pripažino – jam reikia geriau pažinti lietuvių liaudies meną: „tam darbui reikalingas tam tikras materijalas ir jo pažinimas. Bet tokio materijalo nebuvo ir man pačiam prireikė juo pasirūpinti“⁶⁷³. Šiandien jau pamiršta, kad ne tik tautinio atgimimo pagimdytas dėmesys liaudies kultūrai, ne vien patriotiniai jausmai, bet ir praktinis poreikis (nepamirškime, A. Jaroševičius buvo dailininkas „praktikas“,

669 Antanas Jaroševičius, „Prakalba“, *op. cit.*, p.35.

670 Abu projektai buvo publikuoti Lijanos Šatavičiūtės straipsnyje „Vilniaus tautodailė pirmojoje XX a. pusėje: tarp tradicijų ir saviidentifikacijos“, in: *Tautodailės metraštis. Vilniaus kraštas*, 2009, Nr. 17, p. 36. Kai kur nurodoma pagal senąjį Julijaus kalendorių, t.y. 1906 m.

671 Jau minėta, kad kryžiais iki XIX a. vid. vadinti ir kitų formų sakraliniai paminklai: koplytėlės, koplytstulpiai, kt.

672 1926 m. dailininkas šiek tiek pakeisdamas detales perpiešė tą patį projektą, bandydamas jį pritaikyti 1922 m. mirusiam rašytojui Juozui Adomaičiui-Šernui. LDM, G-9602.

673 Antanas Jaroševičius, „Prakalba“, *op. cit.*, p. 35.

dizaineris šiandienine prasme⁶⁷⁴) paskatino dailininką studijuoti – piešti ir braižyti architektūros ir taikomosios dailės paminklus. Beje, tokių Jaroševičiaus „studijų“ palikimas – tai ne vien liaudies meno pavyzdžių piešiniai, bet ir nemažai profesionalios taikomosios dailės dirbinių kopijų, tarp jų ir istorinės stilistikos metalinių dirbinių, kuriose, beje, galime atpažinti ir Jaroševičiaus projektuose panaudotų ornamentinių motyvų šaltinius⁶⁷⁵. Būtent šis praktinis poreikis „susirankioti medžiagą“ savo būsimiems paminklų projektams buvo bene svarbiausia paskata Tėvynės išsiilgusiam dailininkui⁶⁷⁶ studijuoti lietuvių liaudies meną. 1904–1911 m. Jaroševičiaus gyvenimą galima pavadinti nuoseklių lietuvių memorialinių paminklų studijų laikotarpiu⁶⁷⁷. 1910 ir 1911 metų dailės draugijos parodose A. Jaroševičius eksponavo virš 80 kartonų, ant kurių buvo suklijuoti plunksna piešti liaudiškų paminklų ir jų ornamento detalių lakštai. Šie piešiniai tapo būsimo albumo pagrindu, kuriame, be tradicinių medinių paminklų buvo nemažai geležinių kryžių viršūnių bei keturi antkapiniai geležies kryžiai iš Šiaulių kapinių⁶⁷⁸.

Grįžęs gyventi į Lietuvą (1921), dailininkas ir toliau piešė lietuviškus kryžius, kaltines sakralinių pastatų viršūnes, kaltinius kapų kryžius (Valdaikių k. kapinėse, Pasvalio apskr.)⁶⁷⁹ bei projektavo memorialinius paminklus. Tai jau minėtas memorialas Giedraičių kovotojams (sukurtas 1927 m., pastatytas 1930 m.) bei neįgyvendintas paminklas „Varpo“ redaktoriui, vertėjui ir rašytojui Juozui Adomaičiui–Šernui. Pastarojo projektas sukurtas 1926 m., būtent tada dailininkas vėl grįžo prie metalinio antkapinio kryžiaus idėjos, šį kartą jau gerai pažindamas liaudies meną, sukaupęs daug liaudiškos puošybos pavyzdžių. Lietuvos dailės muziejuje saugomi du 1926 m. sukurti ketaus kryžių projektai⁶⁸⁰, pavadinti „Sumanimas špižinio kryžiaus su skaistvariu“ ir „Špižinio kryžiaus projektas“ (270, 271 il.). Pirmasis jų, kaip rašoma pavadinime, turėjo būti pagamintas iš ketaus ir žalvario. Paminklo tipas – lotyniškos formos kryžius su koplytėle kryžmoje. Išryškinta kryžiaus konstrukcija ir skirtingų medžiagų detalių jungimo būdai, pateiktas šoninis paminklo vaizdas byloja, jog dailininkas rimtai mąstė apie jo įgyvendinimą. Tačiau šiame kūrinyje dar neatsižvelgta į realias technines

674 1893–1899 m. Jaroševičius mokėsi barono Aleksandro Štiglico techninio piešimo mokykloje Peterburge.

675 Metalų dirbinių piešiniai, metalo ornamentų kopijos, metalinės žvakidės, metalinių pakabučių projektai: LDM pagalbiniis fondais GPM 9617, GPM 1489, PgR 7772, PgR 7938, PgR 7948, PgR 7949, G9808, l.24, 25, 37, PgR 7771, 7951.

676 Iki 1921 m. A. Jaroševičius gyveno Kazanėje.

677 Taip šio laikotarpio Jaroševičiaus veiklą įvardijo Gražina Marija Martinaitienė, *Ibid*, p. 17.

678 *Lietuvių kryžiai, op cit.*, l. 75, 76.

679 NČDM LDS, Lta-956.

680 Akvarelės technika atliktas priekinio plano piešinys ir tušu nubraižyta projekcija iš šono.

Lietuvos gamintojų galimybės: projektas buvo per sudėtingas, nedaug tenutolęs nuo ankstesnio ketinimo medinių kryžių puošybą perkelti į metalo plastiką. Visiškai kitoks yra antrasis ketaus kryžiaus projektas. Projekte atsisakyta visų figūrinių elementų (net kryžiaus formos niša palikta tuščia), skirtingų metalų bei technologijų derinių. Tai labai supaprastino⁶⁸¹ antkapio projektą, kuriame pateiktas lotyniško tipo kryžius su aureole kryžmoje, darniai jungiąs tarptautinės ketaus liejininkystės ir lietuviškos kryždirbystės tradicijas. Nežinoma, ar kuris nors iš gamintojų šiuo projektu rimčiau susidomėjo, tačiau šis kryžius buvo išlietas iš ketaus ir pastatytas Kauno Panemunės kapinėse po 1933 metų⁶⁸² (272 il.). Šį įvykį galima vertinti kaip kokybinį lūžį Antano Jaroševičiaus – paminklų projektuotojo – kūryboje. Minėto ketaus kryžiaus ir vėliau sukurtos paminklo Giedraičių kovotojams projektai parodo, kad autorius tautinės dailės charakterį perteikia jau ne kopijuodamas liaudiškas formas, o jas interpretuodamas, abstrahuodamas, pritaikydamas ketui ir bronzai – netradicinėms liaudiškai liejybai medžiagoms⁶⁸³. Panemunės kapinių kryžius koreguoja teiginį, jog Giedraičių kautynių memorialas – vienintelis iki mūsų dienų išlikęs Jaroševičiaus sukurtas paminklas⁶⁸⁴.

Taigi, Jaroševičiaus palikimą reikėtų iš naujo įvertinti, atsižvelgiant į praktišką tautinių paminklų kūrybos užmojį, taip aiškiai įvardintą jo paties parašytoje „Lietuviškų kryžių“ prakalboje. Gali būti, kad tikrąjį Jaroševičiaus siekį atskleidžia ir leidinio dedikacija, skirta iškiliam tautos švietėjui, inžinieriui ir pramoninkui: „Šį savo rinkinėlį aukuoju didžiai gerbiamo geležkelių inžinierio Petro Vileišio atminimui“⁶⁸⁵. Tokiu mostu A. Jaroševičius norėjo atsidėkoti savo kraštiečiui P. Vileišiui už materialinę paramą išleidžiant į mokslą, tačiau tikėtina, jog vylėsi ir bendradarbiauti kaip su svarbaus metalo fabriko savininku.

Be Antano Jaroševičiaus būta ir dar vieno ar kelių lietuvių dailininkų, galėjusių tautinės dailės motyvus panaudoti iš ketaus lietuvių antkapinių paminklų kūrybai. Dai-

681 Paprastinimo kelių iliustruoja ir nedatuotas A. Jaroševičiaus eskizas, saugomas Lietuvos dailės muziejaus pagalbiniame grafikos rinkinių fonde. LDM, GMP-1396.

682 Zigmo Stanevičiaus †1933 m. antkapis. Jolantos Zabulytės 2010 m. fotografija. Analogišką kryžių, galbūt ir tą patį XX a. 3 deš. – XX a. 4 deš. užfiksavo Balys Buračas. Vytauto Didžiojo Karo muziejus, negatyvo inv. Nr. VDKM BBN 448. Nuotrauka publikuota interaktyvioje LIMIS sistemoje: [http://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/mediaObjectPreview/190000003243065/190000003243349?_exhibitPreviewportlet_WAR_limiskportlet_backUrl=%2Fgreita-paieska%2Fperziura%2F-%2Fexhibit%2Fpreview%2F190000003243065%3Fs_id%3DQE8howr7yDVGvj81%26s_ind%3D11%26valuable_type%3DEKSPONATAS, \[žiūrėta 2016-01-13\].](http://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/mediaObjectPreview/190000003243065/190000003243349?_exhibitPreviewportlet_WAR_limiskportlet_backUrl=%2Fgreita-paieska%2Fperziura%2F-%2Fexhibit%2Fpreview%2F190000003243065%3Fs_id%3DQE8howr7yDVGvj81%26s_ind%3D11%26valuable_type%3DEKSPONATAS, [žiūrėta 2016-01-13].)

683 Bronzininiai reljefai – Giedraičių paminkle.

684 Alfredas Širmulis, *op. cit.*, p. 172.

685 Antanas Jaroševičius, „Prakalba“, *op. cit.*, p. 36.

lėtyrininko, daugelio ekspedicijų dailės paminklams išaiškinti dalyvio Aleksandro Indriulaičio teigimu, senosiose Kelmės kapinėse stovėjęs unikalus Gruzdžių šeimos antkapis⁶⁸⁶ – iš ketaus lietas kryžius ir tvorelė – sukurti pagal dailininko Kazio Šimonio projektą (273, 274 il.)⁶⁸⁷. Duomenų paremiančių ar paneigiančių šią atribuciją šiuo metu dar nerasta, tačiau pagal stilistiką kryžiaus ir kapavietės tvorelės idėja tikrai galėtų priklausyti minėtam dailininkui. Tai patvirtintų Kazio Šimonio piešti liaudies memorialiniai paminklai⁶⁸⁸, ypač neįprasto Raseinių kapinių kaltinio kryžiaus su lelijėlėmis atvaizdas⁶⁸⁹ (275 il.). Šis ar panašus kryžius galėjo įkvėpti dailininką sukurti iš ketaus lieto kryžiaus ir tvorelės ansamblį, kurio ornamentas – stilizuoti lelijų žiedai. Tačiau verta aptarti ir dar vieną, disertantės nuomone, įtikinamą kapavietės ansamblio autorystės versiją, paremtą svarstymais apie kryžiaus užsakovus – lietuvių bajorų Gruzdžių palikuonis.

Konkretus Suvartuvos Gruzdžių antkapinio paminklo užsakovas nežinomas⁶⁹⁰, tačiau tikėtina, jog jo kūrybos ir statybos metu nebuvo apsieita be bajoraitės Emilijos Gruzdytės (vėliau Putvinskienės)⁶⁹¹ ir jos svainės – Marijos Žmuidzinavičienės tarpininkavimo⁶⁹². Marijos vyras – dailininkas Antanas Žmuidzinavičius artimai bičiuliavosi su Grauzikų dvaro (Kelmės r.) savininku, Emilijos Gruzdytės vyru Vladu Putvinskiu-Pūtviu (1873–1929). Žmuidzinavičių ir Putvinskį jungė ne tik giminiški

686 Memorialiniame įrašė datos nėra, tačiau pagal stilistiką ir taisyklingą lietuviško teksto rašybą, antkapinis paminklas gali būti datuojamas XX a. 2 ketvirčiu.

687 KPC KOPA, Apskaitos kortelė DV 3877. Už nuotrauką ir visa informaciją esu dėkinga Regimantai Stankevičienei.

688 Mūrinių ir medinių paminklų piešiniai publikuoti: Kazys Šimonis, *Kryžių, koplytstulpių ir stogastulpių piešiniai*, sudarytoja Nijolė Tumėnienė, Kaunas: Pasaulio lietuvių centro leidykla, 2015; Kazio Šimonio metalinių kryžių (tarp jų ir antkapinių) piešiniai saugomi NČDM liaudies dailės skyriuje ir LNM ikonografijos skyriaus rinkiniuose.

689 Kazys Šimonis, Gelažinis kryžius Raseinių kapinėse, NČDM LDS, Lta 369.

690 Paminklo memorialiniame įrašė užsakovas nenurodytas: „ČIA ILSISI GRUZDŽIŲ/ ŠEIMA IŠ SUVARTUVOS. / JŲ TETA ALFONSA BERESNEVIČIŪTĖ / IR SENA NENĖ ONA PLUNKSNYTĖ“.

691 Emilija Gruzdytė, galėjo būti Alfonsos Beresnevičiūtės, palaidotos aptariamoje Gruzdžių šeimos kapavietėje dukterėčia. Putvinskių giminės bei Emilijos Gruzdytės genealogija pateikta: *Vlado Putvinskio-Pūtvio laišakai*, sudarytoja Irena Nekrašienė, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejaus leidykla, 2003, p. 25.

692 Marija Žmuidzinavičienė, beje, rūpinosi ir E. Gruzdytės vyro Vlado Putvinskio antkapinio paminklo pastatymu tose pačiose Kelmės kapinėse. Julija Daniliauskienė (V. Putvinskio vaikaitė), „Antkapinio paminklo istorija“, in: *Paminklai Lietuvos knygnešiams ir daraktoriams*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 10 06], http://www.spaudos.lt/Knygnesiu_paminklai/knygnesiai/vladas_putvinskis2.html.

saitai, draugystės ryšiai⁶⁹³ bet ir bendra veikla⁶⁹⁴. Labai tikėtina, jog būtent Antanas Žmuidzinavičius, artimas Putvinskių ir Gruzdžių šeimų bičiulis, sukūrė aptariamą Kelmės kapinių paminklą. Šią versiją patvirtintų tai, jog A. Žmuidzinavičius visą laiką domėjosi ir rūpinosi lietuvių liaudies menu⁶⁹⁵, savo kūrinuose darniai integruodavo tautinius motyvus, pvz., iliustruodamas knygas, tarp jų – ir Vlado Putvinskio⁶⁹⁶ (276 a, b, 277 a, b il.). Paminėtinas 1909 m. A. Žmuidzinavičiaus tapytas šv. Baltramiejaus atvaizdas, esantis Liškiavos bažnyčioje. Šventojo galvą puošia aureolė, sudaryta iš tulpių ornamento, primenančio Kelmės antkapinio paminklo dekorą⁶⁹⁷. Svarbu ir tai, jog A. Žmuidzinavičius, skirtingai nei K. Šimonis, gerai išmanė šaltkalvio-mechaniko amatą, taigi, ir metalų savybes⁶⁹⁸, be to, užsiėmė daiktų dizainu⁶⁹⁹. Daugelyje minėtų A. Žmuidzinavičiaus kūrinių, taip pat ir iš metalo išlietame uniforminės kepurės ženklelyje⁷⁰⁰ galima atpažinti dailininko ypač mėgiamą lelijų ornamentą – Gruzdžių giminės paminklo puošybos leitmotyvą.

Bandymų kurti „lietuviškus“ ketaus kryžius būta ir daugiau. 1927 m. skulptorius

693 V. Putvinskio laišakai, rašyti A. Žmuidzinavičiui, in: *Vlado Putvinskio-Pūtvio laišakai, op. cit.*, 2003.

694 Vladui Putvinskiui steigiant Šaulių sąjungą, įstatus kurti padėjo Antanas Žmuidzinavičius. A. Žmuidzinavičius sąjungoje dirbo iki 1936 m., o mirus jai vadovavusiam Putvinskiui, kurį laiką buvo jos pirmininkas (1929–1934).

695 Jis vienas iš *Lietuvių dailės draugijos* steigėjų ir jos pirmininkas (1907–1915), Antano Jaroševičiaus albumo *Lietuvos kryžiai* iniciatorius ir leidėjas (beje, šiam leidiniui jis sukūrė viršelį ir vinjetes), I pasaulinio karo metu tvarkė nuolatinę lietuvių liaudies meno parodą, rengė lietuviškų rankdarbių parodas. *Dailininko A. Žmuidzinavičiaus darbų apžvalginė paroda*: katalogas, leidėjas – Lietuvos dailininkų sąjunga, Kaunas: Vytauto Didžiojo muziejaus rūmai, 1936, (lapai nenumeruoti).

696 Vladas Putvinskis, *Giedrė: legenda*, Vilnius: Martyno Kuktos spaustuvė, 1915.

697 Paveikslas nuotrauka publikuota: Irena Vaišvilaitė, „Paveikslas „Šv. Baltramiejus“, in: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t. I, kn. III, sudarytoja Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: Gervėlė, 1998, p. 246.

698 1914 m. gruodžio 31 d. rašytame laiške, V. Putvinskis priekaištauja A. Žmuidzinavičiui, kad šis neįvertina savo kaip šaltkalvio mechaniko talento ir prisaikdina dailininką užsiimti šaltkalvyste. *Vlado Putvinskio-Pūtvio laišakai*, p. 271–272.

699 Tarpukario Lietuvos vidaus pasas (1919), keturi Vyčio projektai (1916, 1920, 1921, 1926), Lietuvos Šaulių sąjungos nario liudijimas (1919), metalinis uniforminės kepurės ženkliukas (1923), valdininkų uniformų projektai (1925), pašto ženklai (nuo 1933), Šaulių rėmėjų ženkliukas, dešimties litų banknoto projektas (1927). *Antano Žmuidzinavičiaus (Žemaičio) apžvalginė kūrinių paroda*, leido Lietuvių dailės draugija, Kaunas: s.n., 1927, p. 12; *Dailininko A. Žmuidzinavičiaus darbų apžvalginė paroda* (lapai nenumeruoti).

700 Piliiečių apsaugos departamento įsakyme jis vadinamas „Lietuvos saule“. „Lietuvos Aviacijos Istorija 1919–1940 m.“, [interaktyvus, žiūrėta 2016 08 24], http://www.plienosparnai.lt/e107_plugins/forum/forum_viewtopic.php?11590.

Antanas Aleksandravičius sukūrė nedidelio ketaus kryžiaus Lietuvos sananoriams projektą. Jį kiek pakoregavo tradicinės kryždirbystės žinovas dailininkas Adomas Varnas, pasiūlydamas pridėti tarpšakių spindulius, „kurie ypatingai pabrėžia kryžių lietuviškumą“. Projektą, pagal kurį turėjo būti masiškai liejami paminklai, patvirtino Krašto apsaugos ministras, o kryžiaus modelį pagamino Vaikelio Jėzaus draugijos amatų mokykla. Siaurųjų geležinkelių dirbtuvėms pavesta išlieti kryžių, tačiau bandymai nepavyko⁷⁰¹. Galbūt todėl vėliau sananoriams atminti kryžiai pagal tą patį projektą lieti iš betono.

3.3.3. Ketaus kryžių įtaka kryždirbystės tradicijai

Dailininkų Antano Jaroševičiaus bei galbūt Kazio Šimonio, Antano Žmuidzinavičiaus sukurtų metalinių kryžių pavyzdžiai iliustruoja, kaip valstietiškos dailės paveldas profesionalų kūryboje susisiedavo su akademiniais įgūdžiais. Šiame skyriuje bus pažvelgta iš kitos pusės: ar pramoninio meno dirbiniai, šiuo atveju – ketaus kryžiai – paveikė liaudies kūrybą?

Iš savamokslių meistrų kūrybos tyrimų žinome, kad liaudies meistrai taip pat „studijavo“ profesionalųjį meną. Jie įsidėmėdavo bažnyčiose, dvare ar mieste matytus kūrinius, vėliau juos ar jų motyvus savaip pakartodavo. Liaudies meistrų sukurtuose antkapiniuose kryžiuose buvo kartojama bažnyčiose esančių procesinių ar gedulinių kryžių ikonografija, laikomasi jau susiklosčiusių vietinių vaizdavimo tradicijų. Kai kurie menotyrininkai atkreipė dėmesį, kad profesionalią pramoninę dailę reprezentuojantys ketaus kryžiai taip pat tapdavo sektinu pavyzdžiu vietiniams meistrams. Antai Alfredas Širmulis rašė, jog savamoksliai akmens skulptoriai iš atvežtinių ketinių ar akmeninių kryžių perimdavo „dekoro elementus ir juos savaip interpretuodavo“⁷⁰². Gaila, kad šis teiginys nebuvo iliustruotas konkrečiais pavyzdžiais. Tokį pavyzdį pateikė menotyrininkė Skirmantė Smilingytė-Žeimienė. Aptardama medinį Kriukų (Joniškio r.) bažnyčios gedulinį kryžių, ji pirmą kartą lietuvių istoriografijoje pastebėjo akivaizdžias ir glaudžias tradicinės lietuvių kryždirbystės ir masinės ketaus liejininkystės sąsajas. Iš medžio išdrožto pastatomo gedulinio kryžiaus pirmavaizdžiu buvo to paties Kriukų miestelio kapinėse esantys Antano Radžvilo ir Juozapo Augustausko antkapiniai ketaus kryžiai⁷⁰³. A. Širmulio bei S. Smilingytės-Žeimienės pradėtą darbą

701 Kaip Kaune tvarkomi karių kapai, *Karys*, 1927, Nr. 51-52, p. 487.

702 Alfredas Širmulis, *Lietuvių liaudies akmeniniai memorialiniai paminklai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 1993, p. 59.

703 Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, „Pastatomasis gedulinis kryžius“, in: *Lietuvos sakralinė dailė*, II tomas, 1 dalis, 2 knyga, p. 237–238.

bandoma tęsti šiame skyriuje. Visi disertantei žinomi ketaus kryžių „sekiniai“ suskirstyti į dvi grupes: ketaus kryžiuose esančių figūrinių ir ornamentinių motyvų kopijos bei viso metalinio paminklo kopijos.

Figūrinių ir ornamentinių motyvų kopijos. Lietuvos kryždirbiai savo kūryboje naudojo populiarius, gerai įsimenančius ir visiems suprantamus vaizdinius. Vienas tokių vaizdinių buvo angelas. Liaudies meistrai ypač mėgo kopijuoti vieno tipo ketaus kryžių visafigūrį gedinčio angelo reljefą. Vienatisą į urną atsirėmusio angelo figūrą nesunku išlieti iš metalo, išskaptuoti iš rasto ar akmens luito, o rimtį įkūnijantis susimąsčiusio angelo vaizdinys labai tiko antkapiniam paminklui (278 il.). Lietuvoje plito net trys XIX a. pab.– XX a. pr. datuojamos ketaus kryžių atmainos su parimusio angelo motyvu. Jų skirtumai nedideli, tačiau kopijose galima atpažinti konkretų pirmavaizdį⁷⁰⁴. Parimusio angelo motyvas vietinių meistrų buvo įmedžiagintas metalo liejiniuose, akmenyje ir medyje.

Ankstyviausios gedinčio angelo kartotės – tai XIX a. pab.– XX a. pr. iš švino ar aliuminio lietos nedidelės (apie 11 cm aukščio) pusfigūrės, tvirtintos prie kaltinių kryžių stiebo (279 il.). Tarpukariu (po 1934 m.) šio pavidalo angelą akmeniniame antkapyje (naujosiose Kelmės kapinėse) išskaptavo žinomas liaudies meistras-akmenorius – Juozas Liaudanskis (1904 – 1989)⁷⁰⁵ (280 il.), XX a. 5–6 deš. aliumininius kryžius su to paties angelo reljefu liejo nežinomas Žemaitijos meistras (281 il.)⁷⁰⁶, o XX a. pab. – XXI a. pr. iš ketaus kryžių perimtą atvaizdą mediniuose memorialiniuose paminkluose gana tiksliai kartojo tautodailininkas Vytautas Jackūnas (282 il.)⁷⁰⁷.

Liaudies meistrų kurtuose mediniuose kryžiuose naudoti ir ketaus kryžiams būdingi ornamentai, pvz., šakų galų ar tarpšakių puošyboje (283, 284 il.). Antai mediniams liaudiškiems kryžiams būdingose trilapėse užbaigose kartais įkomponuojamos supaprastintos akanto lapų riestės – populiaraus ketaus kryžiaus, lieto Rygos (*Wöhrmann&Sohn*) ir Kauno (*Minerva*) liejyklose, sekiny⁷⁰⁸, palmetės motyvas me-

704 Vienas variantas labiau statiškas, frontalus (Kelmės kapinėse), kituose dviejuose angelo figūra plastiškesnė, ryškesnis kontrapostas (paminklai Ylakių, Kuršėnų kapinėse). Vienoje šių versijų angelas šypsosi (Alantos kapinėse).

705 Alfredas Širmulis rašė, jog tai vienas ankstyviausių Liaudanskio sukurtų antkapinių paminklų. Paminklo nuotraukos buvo publikuotos. Alfredas Širmulis, *Lietuvių liaudies akmeniniai*, p. 105, nuotraukos – p. 109.

706 Kupreščenų šeimos paminklas naujosiose Kelmės kapinėse.

707 V. Jackūno sukurti antkapiniai kryžiai su angelo reljefu yra Saločių ir Pasvalio kapinėse, o Gelgaudiškio klebonijos kieme – kryžius, skirtas kunigui Gintautui Skučui atminti Šio kryžiaus nuotrauka publikuota: Skaidrė Urbonienė, „Gelgaudiškio apylinkių kryždirbystė: tradicijų pėdsakai“, in: *Lietuvos valsčiai. Gelgaudiškis*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 04 19], http://www.llt.lt/pdf/gelgaudiskis/Gelgaudiskis_kryzdirbyste.pdf, p. 21.

708 Medinis kryžius Leliūnuose (Utenos aps.), s.a., LNDM, Adomo Varno nuotrauka, 1924 m.,

dinių kryžiaus šakų galuose – būdingas Klaipėdos ir Palangos krašto (prūsiškiems) ketaus kryžiams⁷⁰⁹. Išsiskiria mediniai kryžiai su neogotikiniais ornamento elementais, kurie efektingai išeksponuoti XIX a. 9–10 deš. – XX a. pr. visoje Lietuvoje plitusiuose ketaus kryžiuose (285 il.). Kunigiškių kaimo (Vadoklių vl., Panevėžio ap.) sudėtinio kryžiaus (pastatyto apie 1890 m.) meistras tiksliai pakartojo ketaus kryžiaus šakas užbaigiantį gotikinių erkerių motyvą, praleisdamas techniškai sudėtingą ažūrinę rozetę⁷¹⁰. Kryžmos centrui, panašiai kaip ir ketaus kryžiuje, suteikiama apskritimo forma, tarpšakiuose – smulkūs augaliniai intarpai, o pirmasis medinio kryžiaus stiebo tarpsnis, skirtingai ketaus liejinyje, užpildomas Kristaus kančios įrankių reljefais (286 il.). To paties neogotikinio ketaus kryžiaus ornamentą, kurdamas liekno medinio paminklo kryžmą, mintyje turėjo ir Ramygalos šventoriaus kryžiaus meistras (287 il.)⁷¹¹.

Viso kryžiaus kopijos. Atrodo, kad kopijuoti viso ketaus kryžiaus kompoziciją imdavosi ambicingi kryždirbiai, norėdami pademonstruoti savo drožybos įgūdžius, – gebėjimą medyje išskaptuoti netradicinius ir sudėtingus ornamentus. Jau minėtas Kriukų bažnyčios gedulinis kryžius – tiksliai, beveik identiška medinė ketaus kryžiaus kopija (288, 289 il.). Daugiau tokių griežtų nuo pirmavaizdžio nenukrypstančių ketaus kryžių sekinių nežinoma, tačiau panašių, su keliomis pakeistomis detalėmis yra. Skyriuje 3.2.3. (Lietų ir kaltinių kryžių koreliacijos ypatumai) paminėta ketaus kryžiaus su monstrancija medinė versija (252 il.)⁷¹². Tai sudėtingo ornamento eklektiško kryžiaus pavyzdys. Meistriškai ir tiksliai išdrožtos neobarokinės ir neogotikinės ornamento detalės, tačiau medinia-me kūrinys neperteiktas ketaus kryžiaus ažūras. Dėl neiškių, galbūt technologinių, priežasčių susiaurinta kryžiaus papėdė. Dėl šių pakeitimų medinis kryžius, lyginant su ketaus pavyzdžiu, atrodo sunkus, nelabai darnių proporcijų.

Medinių ir masiškai gamintų ketaus kryžių formų ir dekorų sąsajų, galbūt ne tokių akivaizdžių, tikėtina, yra ir daugiau. Paminėti ir dar neišaiškinti atvejai atskleidžia liaudies kūrybos gyvybingumą – gebėjimą įsisavinti naujas menines formas ir pritaikyti jas savo reikmėms.

inv. nr. LDM LF 632, prieiga per internetą: http://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/preview/20000005117499?s_id=AFJha3hKqRJUPWfw&s_ind=35&valuable_type=EKSPONATAS.

709 Nežinomo liaudies skulptoriaus drožtas krucifiksas, XIX a. pab. – XX a. pr., s.l., LNDM, inv. nr. LDM Lv 782, prieiga per internetą: http://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/preview/20000001838442?s_id=AFJha3hKqRJUPWfw&s_ind=910&valuable_type=EKSPONATAS.

710 B. Buračo daryta nuotrauka publikuota: *Kryždirbystė Lietuvoje*, BBKK 30, p. 494.

711 Balio Buračo nuotr.: *Kryždirbystė Lietuvoje*, BBKK 26, p. 493.

712 Judrėnų bažnytkaimyje (Tauragės aps.), pastatymo laikas nenurodytas.

3.3.4. Metaliniai kapų kryžiai – Lietuvos kryždirbystės objektas?

Metalinių kapų kryžių atsiradimo ir plitimo Lietuvoje sąlygos – vis labiau intensyvėjantys prekybiniai ryšiai, kosmopolitiškos miesto kultūros invazija į kaimą, rusifikacija, katalikiškų papročių bei kryžių statymo suvaržymai – nebuvo palankios formuoti savitiems (regioniniams) metalinių kryžių bruožams. Tačiau šis tyrimas parodė, kad dalis cariniu laikotarpiu pastatytų antkapinių geležies kryžių turi lokalinių bruožų. Įmanoma atskirti atskirose Žemaitijos ir Auštaitijos dalyse, Šiaurės Lietuvoje, Dzūkijoje ar Suvalkijoje kaldintus kryžius. Kaip ir medinių paminklų atveju, savitų kaltinių kapų kryžių paplitimas dažnai nesutampa su etnografinių regionų ribomis⁷¹³. Panašūs kryžiai galėjo būti statomi kelių etnografinių regionų apskrityse, keliose apylinkėse ar tik keletoje kapinių (pvz., vieno meistro dirbiniai). Klaidinga manyti, jog tradicinių medinių kurio nors regiono kryžių ornamentai buvo tiesiogiai perkeliama į to paties regiono geležinius kryžius. Geležinių kryžių regioniškumą lėmė savita, to regiono memorialiniams paminklams būdingų bruožų visuma bei vietinės kalybos tradicijos. Pvz., Žemaitijos kaltiniai kryžiai dažniausiai yra apibendrintų formų, tvirtos sąrangos, aiškos ornamentikos (290 il.), juose nemažai skulptūriškų elementų: koplytėlėlių, nišų, šventųjų figūrėlių, varpelių ir kitokių lieto metalo puošmenų (82, 170–178, 222–227 il.). Aukštaitijos kryžiai, kaip jau minėta, buvo iškeliama ant aukštų postamentų, o dalis kaltinių kryžių labai panašūs į bažnyčių, koplyčių ir memorialinių paminklų viršūnes (8, 11, 84–86, 235, 291 il.). Dzūkijoje kaldinti liauni, kuklaus ornamento kryžiai iš plonų geležies paruošę (217, 292 il.), o Vilniaus krašte (išskyrus Vilnių) – metaliniai kryžiai ilgą laiką apskritai nestatyti, tik iš ketaus lieti didikų paminklai. Sūduvių paminklai mažiausiai liaudiški: jų atlikimas neprikaištingas, dominuoja tipinės kryžių kompozicijos, būdingas lygių linijų karkasas ir geometriniis ornamentas (89–91, 218, 293 il.).

Kyla klausimas, ar galėjo vietinės tradicijos pasireikšti kosmopolitinę Europos kultūrą atstovaujančiuose ketaus kryžiuose? Jau minėta, kad pramoninės dailės kūriniai kai kuriems vietiniams kryždirbiams buvo sektinas etalonas. Tačiau tai neleisdžia ketaus kryžių laikyti tradicinės kryždirbystės objektu. XIX a. lietuvių ketaus kryžių projektų kūrėjai buvo dailininkai profesionalai, gamintojai – fabrikų meistrai, o masinės gamybos ketaus kryžiai – dažniausiai svetur sukurtų prototipų kopijos. Tačiau ketaus kryžiai buvo naudojami užbaigiant liaudiškų koplyčių bokštus, šventorių ar kapinių vartus ir memorialinius paminklus. Pramoninę gamybą reprezentuojantys tipiniai

713 Apie etnoregionų kultūros daugialypiškumą, etnografinį regioną kaip „sugalvotą teritoriją“: Vytautas Tumėnas, „Konvencionalūs, klasifikaciniai ir interpretaciniai regioninės tapatybės aspektai ir sąsajos su tautodaile“, in: *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2007, nr. 7 (16), p. 125–156.

iš ketaus lieti kryžiai buvo integruoti ir į kai kuriuos gerai žinomus lietuvių liaudies mažosios architektūros kūrinius, pvz. Juozo Gedmino įkurtame Nirtaičių kapinių (Radviliškio r.) ansamblyje⁷¹⁴.

Kaip vertinti tokius memorialinius paminklus, kuriuos sudaro miesto pramonės ir kaimo kultūros elementai? Taip, kaip ir bendrai XIX a. II p. liaudies meną, kuriame daugėjo atvežtinių medžiagų ir technologijų, sparčiai skverbėsi miestų mada. Lietuviškos kryždirbystės reiškinyje apima ne tik pačius memorialinius objektus, tai nėra vien amatas, bet pirmiausia lietuviškos pasaulėvokos, religinio gyvenimo bei liaudiškų papročių išraiška⁷¹⁵. Ar metalinis kryžius buvo naudojamas šeimos ir/ar bendruomenės papročiuose? Tyrimai atskleidė, kad XIX a. pab. metaliniai – iš ketaus lieti ir iš geležies kaldinti kryžiai, kaip ir mediniai ar akmeniniai, buvo statomi ne tik kapinėse, bet pakelėse ir prie namų kaip apsaugos priemonė, kaip votyviniai paminklai ar net apžadų kryžiai (294 il.)⁷¹⁶. Beje, metaliniai kryžiai buvo puošiami panašiai kaip ir mediniai: apkaišomi žolynais ir gėlėmis, apipinami girliandomis (295, 296 il.). Šioje disertacijoje pateikta nemažai metalinių kapų kryžių pavyzdžių su autentiškomis liaudies religingumo apraiškomis: prie kryžių tvirtintos metalinės šventųjų figūrėlės, kabinti vainikai. Beje, tie patys kryždirbiai, kurie skaptavo medines šventųjų skulptūreles, iš metalo liejo „mūkeles“ – Nukryžiuoto Jėzaus figūras mediniams kryžiams⁷¹⁷. Taigi, liaudiškoje XIX a. pab. pasaulėvokoje metaliniams kryžiams buvo teikiama tokia pati arba panaši reikšmė kaip ir mediniams, nes ir vietinių meistrų metaliniai dirbiniai, ir masiškai gaminti kryžiai naudoti kaimo žmonių religiniame ir paprotiniame gyvenime.

Būtina paminėti ir svarbius metalinių kapų kryžių elementus – memorialinius tekstus. Tai ne vien duomenys apie palaidotuosius, religinio, rečiau – didaktinio ar panegirinio

714 Ketaus kryžius virš kapinaičių vartų (neiškilo) ir paminkle 1890 m. datai pažymėti. Vartų ir paminklo nuotraukos publikuotos: Alfredas Širmulis, *op. cit.*, p. 86, pav. 119–120.

715 Kryždirbystė ir kryžių simbolika Lietuvoje, in: *Lietuvos nacionalinė UNESCO komisija*, [interaktyvus, žiūrėta 2015 07 22], <http://www.unesco.lt/kultura/nematerialus-kulturos-paveldas/nematerialus-kulturos-paveldas-lietuvoje/kryzdirbyste-ir-kryziu-simbolika-lietuvoje>

716 Votyvinių paminklų su kaltiniais ir ketaus kryžiais piršiniai: *Kauno gub. vidaus reikalų ministerijos kanceliarijos raštai Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriui*, LVIA, f. 378, ap. BS1896, b. 377, l. 82, 83, 115, 116, 202, 243, 256; Дело о сооружении, ремонте и уничтожении крестов у дорог, домов и т.п., 1874–1913, LVIA, f. 669, ap. 3, b. 1540, l. 51, 52 (už šios bylos nuorodą esu labai dėkinga Vilmai Žaltauskaitei). Metalinio apžadų kryžiaus atvejis buvo aptartas: Miglė Lebednykaitė, „Apžadų prijuostelės: meninės ypatybės ir paskirtis liaudiškojo pamaldumo praktikoje“, in: *Liaudies kultūra*, 2015, Nr. 2 (161), p. 65–82; eadem, „Lietuvių šventadienių prijuosčių ypatybės, savitumai: tradicijų tąsa ir dabartis“, in: *Tautodailės metraštis*, Vilnius: Tautodailininkų sąjungos fondas, 2012, Nr. 23, p. 67–90.

717 Pvz., dievdirbys Kazys Barzdys (1867–1952). Skaidrė Urbonienė, „Dievdirbiai. Žemaitija“, in: *Liaudies kultūra*, 2001, nr. 5, p. 46.

turinio įrašai. Tai – ir estetišieji paminklo elementai. Epitafijoms dažniausiai naudotos įvairių formų ir iš skirtingų metalų lietos lentelės. Taip atsirasdavo technologijų ir spalvų įvairovė (297, 298 il.). Kai kuriuose kaltiniuose kryžiuose lietos lentelės tapdavo svarbiu konstrukciniu elementu (299 il.). Iš ketaus lietos lentelės dažnai turėdavo ornamentuotus rėmus (300 il.), be to, lygioms ketaus kryžių plokštumoms išlietas šriftas suteikdavo grafiškumo, reljefiškumo, o masiškai gaminti liejiniai įgaudavo individualumo, neatrodydavo monotoniški (301 il.). Metalinės epitafijos – tai autentiškas to laikmečio kalbos šaltinis (tarmių – taip pat), atspindintis žmonių raštingumą, pamaldumą. Ypač vertingi lietuviškos spaudos draudimo metu išlieti lietuviški įrašai, kurių daugiausia išliko Žemaitijoje⁷¹⁸. Metalinių epitafijų įrašai sudomino ir XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių inteligentus. Apie Viekšnių antkapinių paminklų įrašus 1884 m. „Aušros“ laikraštyje rašė Liudvikas Beržanskis⁷¹⁹. Jis pastebėjo, kad ketaus kryžiuose tekstą įskaityti lengviau nei akmenyje iškalta⁷²⁰. Maždaug 1917 m. tų pačių kapinių paminklų epitafijas aptarė būsimasis signataras Mykolas Biržiška⁷²¹ ir bene pirmasis atkreipė dėmesį į tai, jog antkapinių paminklų įrašuose įamžinti tarmės (tuo atveju – žemaičių) niuansai: *els, yls, ils arba ilsas* (vietoj ilsisi), *mere* (vietoj mirė), *bowa* (vietoj buvo), *omžen atilsi* (vietoj amžiną atilsi)⁷²². Platesnis memorialinių įrašų kontekstas atveria Lietuvos tarmių panoramą, išryškėja unikalūs ir „tipiniai“ užrašai. Stebina tos pačios sąvokos sinonimika, pvz.: „Po Tum Kryžium / Giwienimas“ (1902), „Cze ils pelenaj“ (1885, Vadžgirys); „Cze atilsa / Diewieje“⁷²³ (1868, Eržvilkas); „CZION ILSAS KAULAI / IR DULKIES“ (1889, Žemaičių Kalvarija); „CZIONAJ ILSA KUNAS“ (1878, Utena); „Čenai ilsės dwi ipatos“ (1908, Šaukotas); „Czionaj / amžynaj / ilsas“ (1852, Grūstė); „Pabingė giwenima sawa“ (1880, Grūstė); „Grabas...“ (1898, Pašušvys); „WIECZNAS GIWIANIMAS“ (1897, Šiauliai); „ING AMŽINA OTILSI“ (1864, Pakruojis) ir kt.⁷²⁴. Iš ketaus lietuose kryžiuose lietuviškos epitafijos kartais ilgesnės ir informatyvesnės nei kaltiniuose: „Amzina atielisi / dowanok Wieszpatie! / dusziej S. P. Rocha / TOWKIAWICZIA / paliku / siam pawejksła

718 Apie Žemaitijos kaltinių kryžių epitafijas trumpai užsiminta: Jurgita Pačkauskienė, „Lieti reljefai kalviškoje kryždirbystėje“, in: *Tautodailės metraštis*, 2008, Nr.15-16, p.13, Šiaurės Lietuvos epitafijos, tarp kurių ir žemaitiškos, išsamiau aptartos: Jurgita Pačkauskienė, „Metaliniai antkapiai Vidurio Lietuvos šiaurėje (nuo XIX a. vidurio iki XX a. vidurio)“, in: *Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas. Praeities vaizdai*, Kaunas: Žiemgala (tekstas leidykloje, planuojama išleisti 2017m.)

719 [Liudvikas Beržanskis], *op. cit.*, p. 318–319.

720 „[...]akmeniniu paminklu [...] paraszai sunkiai teperskaitomi arba visiszkai neiszkaitomi. Bene dėl to ir pradėjo žmonės gropinius (ketinius, lietus iš ketaus – j.p.) paminklus statidintiesi“. *Ibid.*, p. 319.

721 Mykolas Biržiška, „Kapai“, *op. cit.*, p. 3.

722 Mykolas Biržiška, *Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose*, Kaunas: Raidės spaustuvė, 1938, p. 339.

723 Mažajoje Lietuvoje ant liuteronų kapų plitęs užrašas – J.P.

724 Jurgitos Pačkauskienės ekspedicijų medžiaga.

giara bajo / ra ir diewabajminga kata / l ika 6 Sausia 1890 m./ † 68 m.“ (kryžius Varnių kapinėse). Kartais įtrauktos kryžiaus fundatorių pastabos: „Ne uz yłga yr wedwe ateswa i ton wejta (Veronikos Pivorienės († 1901) antkapinis kryžius Plungės kapinėse), „Czie łauk dienos isz / numirusiu prisikielima“ (Tado († 1866) ir Barboros († 1864) Firantų kryžius Milvydžių kapinėse).

Įprastai lietuviškose epitafijose būdavo įrašytas prašymas pasimelsti. Kukliuose kryželiuose – lakoniški, dažniausiai sutrumpinti maldos prašymai, pvz., „P. 3 S. MARIJA“ (prašo sukalbėti tris *Sveika Marija* maldas – J. P., 302 il.). Puošnesniuose kryžiuose – ilgesni kreipiniai į praeivį: „AK PRIETE / LIAU ATSIDUKSEK / ANT DUSZIU!“ (303 il.) arba „PRASZA PRAEJNANCZIUS / SUKALBIETI 3 AMŻ. ATILS.“ (Mikalauskų kryžius, po 1889 m., Žemaičių Kalvarijos kapinės). Yra ir maldingi atodūsiai: „Diewy / susymyłk“ (Rozalijos Rupkienės († 1888) kryžius Gadunavo kapinėse), „Jezau Nazarenskas / susemełk ant dudsziu“ (kaltinis kryžius Žemaičių Kalvarijos kapinėse).

Taigi, ir kaltiniuose, ir ketaus kryžiuose būta elementų, atspindinčių lietuvių pasaulėvoką, liaudiškus papročius ir religingumą. Disertantės nuomone, memorialinis paminklas su metaliniu kryžiumi išreiškia miesto ir kaimo kultūrų suartėjimą, tačiau ne liaudiškų tradicijų degradaciją⁷²⁵, o jų gyvybingumą. Juk iki pat XX a., o kai kurių regionų (Dzūkijoje, Vilniaus krašte) kaimuose ir ilgiau, metalo dirbiniai buvo reti. Kitaip negu kaimyniniuose Rytprūsiuose ir, Kurše, juos nusipirkti galėjo tik turtingesni kaimo gyventojai. Taigi, metalinio kryžiaus statyba kaime išreiškė užsakovo ar bendruomenės siekį atiduoti Dievui, artimui ir Tėvynei tai, kas brangiausia ir geriausia.

Lietuvos metaliniai antkapiniai kryžiai – dvasinės lietuvių kultūros paveldas, sepulkralinio ir sakralinio meno dalis. Ryškių regioninių savitumų turintys provincijos amatininkų antkapiniai kryžiai yra Lietuvos kalvystės, liaudies meno ir geležies kryždirbystės kūriniai. Ketaus kryžiai nėra liaudies meno objektas. Tačiau jų epitafijos, pridėtinės puošmenos bei pritaikymas vietinės bendruomenės reikmėms, leistų šiuos pramoninės dailės dirbinius analizuoti Lietuvos kryždirbystės kontekste. Jei kapų metalinių kryžių kūrybos principai atspindi vietines tradicijas ir bent keli paminklo komponentai (kryžius, postamentas, epitafija, atvaizdai ar puošmenos) yra ryškūs vietinių meistrų kūrybos pavyzdžiai, juos galima sieti su Lietuvos kryždirbyste.

725 Būtent taip XIX a. ketaus kryžius vertino A. Jaroševičius, P. Kszyvda-Polkowskis ir XX a. pradžios kraštotyrininkai.

IŠVADOS

1. Išanalizavus Lietuvos metalinių antkapinių kryžių gamybos technologiją paaiškėjo, kad tiriamuoju laikotarpiu (XIX a. pr. – 1914 m.) Lietuvos kapinėse buvo statomi iš ketaus lieti ar iš geležies kalti metaliniai kryžiai. Spalvotieji metalai naudoti tik apdailai: švinas ir alavas – primontuojamiems figūriniams elementams ir raidėms, o aliuminio, bronzos ar aukso pudros – polichromijai. Ketaus kryžiai yra tiksliai pagal modelį fabrikuose išlieti dirbiniai. Jų konstrukcija dažniausiai elementari, įvairuoja tik ketaus postamento forma ir struktūra. Geležiniai kryžiai buvo kaldinami naudojant šaltą ir karštą formavimo būdus. Jų konstrukcinė įvairovė apibūdinama konvencionaliais terminais: *stiebinės*, *rėminės* ir *mišrios* konstrukcijos kryžiai, taip pat – *kryžiai su kaltiniu postamentu*. Nors iš ketaus lietųjų ir iš geležies kaltų kryžių technologijos ir gamybos būdas skiriasi, kartu jie priskiriami dailiesiems metalo dirbiniams.

2. Metalinių antkapinių kryžių ištakos glūdi pietinėse germaniškojo arealo teritorijose, kur kaltiniai ir iš ketaus lieti kryžiai statyti jau XVI amžiuje. XVII–XVIII a. Bavarijoje ir pietinėje Austrijoje sukurta puošnių kaltinių antkapinių kryžių ir jų projektų, kurie vėliau Europos meistrams tapo sektiniais pavyzdžiais. XVII a. tuometinės Švedijos teritorijoje kilusi savita kaltinių antkapinių kryžių tradicija buvo ir tebėra lokali. Kitur Europoje, taip pat ir Lietuvoje, antkapiniai kaltiniai kryžiai paplito XIX a. II pusėje. Jų plėtrą lėmė paseistinė istorizmo epochos pasaulėžiūra, meno bei amatų sąjūdžių idėjos ir ypač – atpigusi geležies žaliava.

Pramoninės metalininkystės suklestėjimą (XVIII a. pab. – XX a. pr.), o tuo pačiu ir metalinių antkapių gausėjimą visoje Europoje sąlygojo metalo pramonės pažanga, idėjų bei technologijų migracija ir besiplečiantis pasaulinės prekybos tinklas. Šių procesų ištakos kilo Anglijoje, o metalinių antkapinių paminklų statymo proveržis sietinas su Prūsijos ir Prancūzijos įmonių dailiąja ketaus liejyba.

Svarbus veiksnys rastis memorialiniams ketaus paminklams Lietuvoje buvo pergalės prieš Napoleono armiją įamžinimo vėjus Prūsijoje ir Rusijos imperijoje. Jis inspiravo iš ketaus liėtų antkapinių paminklų populiarėjimą, o jų paplitimą XIX a. II p. lėmė gausi ir įvairi sepulkralinės paskirties dirbinių pasiūla, gerėjančios jų transportavimo sąlygos bei mažėjančios kainos.

3. Apibendrinus gausius Lietuvos antkapinių paminklų lauko tyrimų duomenis ir ikonografinius šaltinius, nustatyta, jog metaliniai antkapiniai paminklai Lietuvoje pradėti statyti maždaug nuo XIX a. 3 dešimtmečio. Tai koreguoja Lietuvos mokslo

diskurse įsigalėjusią nuostatą, kad iš ketaus lieti kryžiai atsirado tik XIX a. II pusėje. Ankstyviausi metaliniai paminklai buvo įvairių architektūrinių formų ketaus liejiniai: stelos, plokštės, *cippus*, sarkofagai, obeliskai, kryžiai. Vyraujančiu metalinių paminklų tipu Lietuvoje ketaus kryžiai tapo nuo XIX a. vidurio.

Nustatyta, kad iš geležies kaldinti kryžiai Lietuvos kapinėse atsirado XIX a. 6 deš., o paplito po baudžiosios panaikinimo (1861). Šitai kvestionuoja Lietuvos metalinių kryžių istoriografijoje įsitvirtinusią nuomonę, kad seniausi kaltiniai kryžiai iškilo XVIII a. II p. – XIX a. I pusėje.

4. Antkapiniai ketaus kryžiai beveik visą XIX a. lieti manufaktūrinio pobūdžio Jokimo Chreptavičiaus liejykloje Vyšniave (dab. Baltarusija) ir Karolio Bžostovskio liejykloje Štabine (dab. Lenkija). Remiantis empiriniais duomenis šių liejyklų kryžiai gausiau statyti buv. Suvalkų ir Vilniaus gubernijų teritorijose. Po baudžiosios panaikinimo Lietuvos miestuose pradėti steigti modernūs metalo fabrikai, kuriuose kryžiai ir kita kapavietės įranga buvo liejama iš ketaus ar kaldinama iš geležies pagal užsienio, o galbūt ir vietinius projektus. Nuo XIX a. 7 deš. pr. iki I pasaulinio karo svarbiausias ketaus antkapių gamintojas Lietuvoje buvo Kaune veikusi Mikalojaus Rekošo liejykla „Minerva“. XIX a. II p. – XX a. pr. antkapius iš ketaus liejo lokalinės reikšmės įmonės Vilniuje, Šiauliuose, Vilkaviškyje ir Panevėžyje. Ypač daug ketaus kryžių pateko iš artimiausių metalo pramonės centrų Rytprūsiuose ir Rusijos imperijai priklausiusių Peterburgo, Varšuvos, Rygos, Liepojos, Mintaujos fabrikų ir per jų produkcijos platintojus.

5. Geležinius kryžius kaldino šaltkalviai ir kalviai, taip pat savarankiškos arba prie stambių metalo fabrikų veikusios šaltkalvių dirbtuvės. Kaltiniai kryžiai Lietuvoje įprastai nebuvo signuojami, todėl jų gamintojus identifikuoti sunku, autorystė kartais nustatoma pagal dirbinių analogijas, būdingą stilistiką ar technologines ypatybes. Tyrime išskirti anksčiau nežinoti Marijampolėje veikusių Mykolo Jurkšos dirbtuvių, Utenos krašto šaltkalvių bei kalvio Antano Mažrimo iš Žeberių k. (Kelmės r.) sukurti kryžiai. XIX a. pab. – XX a. pr. spaudoje reklamavosi kaltinių kryžių gamintojai: Vilniuje veikę Petro Vileišio mechaninis fabrikas ir Z. M. Gaidžio šaltkalvė, Šiaulių mechaninis fabrikas, Panevėžio šaltkalvių dirbtuvės, įsteigtos prie Stanislovui Montvilai priklausiusio spirito fabiko.

6. Ankstyvųjų ketaus antkapių užsakovai Lietuvoje buvo kilmingi ir pasiturintys asmenys: aukšto ir vidutinio rango Rusijos imperijos kariškių artimieji, stambūs dvarininkai bei dvasininkai. Užfiksuota, kad nuo XIX a. 6 deš. metaliniai antkapiai statyti ir vidutiniams bajorams bei inteligentijai – mokslininkams, menininkams, medikams. Pobaudživiai

laiku pasiturintys ūkininkai savo artimųjų kapavietes ėmė ženklinti vietinių meistrų kaldintais kryžiais, rečiau – iš ketaus lietaisiais. Viduriniojo visuomenės sluoksnio – pasiturinčių miestiečių, vidurinėsios ir smulkiosios bajorijos – poreikius bei materialines galimybes atitiko metalinių paminklų pasiūla, todėl XIX a. II p. – XX a. pr. jie ir buvo pagrindiniai metalinių antkapinių kryžių užsakovai. Iki pat I pasaulinio karo didesnių gabaritų, sudėtingesnės ornamentikos ar įmantresnės kompozicijos metalinis kryžius liudijo užsakovo finansinį pajėgumą bei aukštesnį palaidoto asmens ar jo artimųjų socialinį statusą. Kita vertus, brangesnis paminklas išreiškė ypatingą dėkingumą ir meilę palaidotajam.

7. Lietuvos metalinių antkapinių kryžių kompozicija ir ikonografija atspindi skirtingus įvairių krikščioniškų konfesijų pamaldumo aspektus. Gausiausią metalinių antkapinių paminklų grupę sudaro katalikiški kryžiai. Būtinai šių kryžių akcentas – iš metalo lieta Nukryžiuotojo figūra kryžmos centre. Nukryžiuotojo kompozicija kartais siužetiškai praplečiama Jėzaus mirties temai įprastų šventųjų metaliniais reljefais. Aptinkami ir laimingos mirties globėjų skulptūriniai liejiniai. Kryžių ikonografiją papildė Dievo Motinos (Pietos, Sopulingosios, Maloningosios, Šiluvos Dievo Motinos), šventųjų bei angelų metaliniai atvaizdai, Švč. Trejybės simboliai ir *memento mori* emblemos. Kaltiniuose Žemaitijos kryžiuose populiarios stebuklingojo Šiluvos Dievo Motinos atvaizdo kartotės – ryškiausias lokalinio pamaldumo atspindys. Lietuose kryžiuose įvaizdintos XIX a. II p. – XX a. pr. klestėjusių pamaldumų Švč. Jėzui veidui (veraikonas), Švč. Jėzaus ir Marijos Širdims bei Eucharistijai apraiškos.

Stačiatikių kryžiai tradiciškai turi kelias perkryžas. Kryžmoje kartais įkomponuojamas metalinis Pantokratoriaus (*Maestas Domini*) reljefas. Nukryžiuotojo figūra stačiatikių metaliniams antkapiniams kryžiams nebūdinga, tačiau Lietuvoje pasitaiko, tai – akultūracijos išdava.

Evangelikų liuteronų kryžiai mažai kuo skyrėsi nuo katalikiškų, bet juose nevaizduotas Jėzus ir šventi asmenys, naudoti vos keli krikščioniški bei *memento mori* atributai. Išskirtinis kryžių bruožas – epitafijos – jų pavidalas ir ypač turinys. Evangelikų reformatų kryžiai yra itin kuklūs, paprastai be atvaizdų, sakralinių ar sepulkralinių simbolių.

8. Seniausieji (iki XIX a. vid. statyti) Lietuvos antkapiniai ketaus kryžiai nuosaikiai dekoruoti klasicistinio ir gotikinio ornamento motyvais. Tokie kryžiai gaminti Prūsijos liejyklose. Klasicizmo ir neogotikos puošybos bruožų turi ir Vyšniavo aukštakrosnės liejiniai. XIX a. II p. Europoje išpopuliarėjo dekoru skulptūriškumu ir gausių sakralinių bei sepulkralinių motyvų sampyna išsiskyrę „prancūziškieji“ kryžiai. Prūsijoje ir Prancūzijoje sukurti ketaus kryžiai laikyti tam tikrais etalonais, jų pavidalai daug syk kartoti ir Lietuvos geležiniuose, mediniuose, iš akmens bei betono pagamintuose kryžiuose.

XIX a. pab. – XX a. pr. atsirado nemažai kryžių, kuriuose vyravo žemo reljefo bizanti-
nio stiliaus ornamentas. Tokie kryžiai gaminti Rusijos imperijoje – Sankt Peterburgo,
Liepojos ir galbūt kitose liejyklose. Kosmopolitinio pobūdžio menines tendencijas
atskleidžia paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais gausėję eklektiški kryžiai, kuriuose
jungti stilizuoti bei natūralistiškai traktuoti gamtiniai ir architektūriniai elementai.

9. Kaltinių kryžių dekoras, skirtingai nei lietučių, yra glaudžiai susijęs su kons-
trukcija. Puošyba sukoncentruota svarbiausiose paminklo dalyse: kryžmoje, kryžiaus
viršūnėje ir papėdėje, šakų užbaigose. Ornamentų asortimentas gana siauras: vyrauja
S ir C formų riestės, nesudėtingi geometriniai ir augaliniai motyvai, kuriais skirtingų
konstrukcijų kryžiuose išsradinai varijuota. Kaltinių kryžių kompozicija, tektonika ir
puošyba neretai turi lokalių savitumų. Įvairiuose regionuose skiriasi geležinio kry-
žiaus ir jo postamento proporcijos bei jungtys, savitumą paryškina iš geležies skardos
pagamintos funkcinės ir puošybinės detalės bei iš kitų metalų lieti reljefai.

10. Abejotina kultūrinė nuostata, kad Lietuvos kaltiniai antkapiniai kryžiai yra
išskirtinai kaimo kultūros dalis. Tik dalis Lietuvos kaimo kalvių kaldino geležinius
kapų kryžius, kurie išsiskiria primityvesnėmis technologijomis, nesudėtinga dirbinių
konstrukcija. Tačiau dažniausiai kryžius gamino miestų bei miestelių šaltkalviai. Ofi-
cialūs statistiniai carinės Rusijos geografo draugijos duomenys, muziejų ekspedicijų
bei etnologų tyrinėjimų medžiaga neigia ir lietuvių kalvio stereotipą, iškyla įvairių
tautų geležies amatininkų, dirbusių Lietuvoje, vaizdinys.

11. Palyginus Lietuvos medinių, akmeninių ir metalinių kryžių puošybą, nustatyta, kad
Lietuvos kryždirbiai ketaus kryžiais naudojo kaip sektiniais pavyzdžiais: kartojo jų kom-
poziciją, kopijavo ornamentus ir ikonografinius motyvus. Todėl konstatuotina dailiosios
pramoninės metalininkystės įtaka tradicinei lietuvių kryždirbystei. XX a. I p. išryškėjo ir
atvirkštinis reiškinys: profesionalūs Lietuvos dailininkai kūrė tautiniais motyvais ornamen-
tuotus antkapinius ketaus kryžius ir taip mėgino praplėsti tradicinės kryždirbystės lauką.

SANTRUMPOS IR SUTARTINIAI ŽENKLAI

apyl. – apylinkė

aps. – apskritis

bažn. – bažnyčia

BUW GR – Varšuvos universiteto bibliotekos grafikos kabinetas (Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie Gabinet rycin)

Etnografija – *Etnografija. Metraštis*, nr. 12: *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės. Antkapiniai geležiniai*, sudarytoja Skaidrė Urbonienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002.

gyv. – gyveno

eadem – ta pati

h – aukštis

ibid – ten pat, toje pačioje vietoje

idem – tas pats

iidem – tie patys

il. – iliustracija

inv. nr. – inventorinis numeris

išn. – išnaša

įk. – įkurtas (a)

k. – kaimas

KAVB SRS – Kauno apskrities viešosios bibliotekos Senų ir retų spaudinių skyrius

KPCA – Kultūros paveldo centro Paveldosaugos bibliotekos dokumentų fondas

KPC KOPA – Kultūros paveldo centro Kilnojamųjų objektų poskyrio archyvas

kr. – kraštas

KTUB RS – Kauno technikos universiteto bibliotekos Retų spaudinių grupė

LDM – Lietuvos dailės muziejus

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas

LIMIS – Lietuvos intergari muziejų informacinė sistema

LKMA – *Lietuvos katalikų mokslų akademija*

LKPAI PDCA – Latvijos kultūros paminklų apsaugos inspekcijos Paminklų dokumentavimo centro archyvas (Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centra arhīva)

LM – Liepojos miesto muziejus (Liepājās muzejs)

LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

LMAVB RS – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių ir retų spaudinių skyrius

LNB RKRS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius
 LNM EKS – Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros skyrius
 LUAB MB – Latvijos universiteto akademinės bibliotekos Janio Misinio (Jāņa Misiņa) biblioteka
 LUAB MB RRSF – Latvijos universiteto akademinės bibliotekos Misinio bibliotekos rankraščių ir retų spaudinių fondas
 LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas
 mst. – miestas
 mstl. – miestelis
 NČDM GN – Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus. Adelės ir Pauliaus Galaunių namai
 NČDM LDS – Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus Liaudies dailės skyrius
 než. – nežinomas
 nuotr. – nuotrauka
 op. cit. – prieš tai cituotas veikalas
 pieš. – piešinys
 PKMŽ – Pasvalio krašto muziejus „Žiemgala“
 r. – rajonas
 RKM – Rokiškio krašto muziejus
 sen. – seniūnija
 s. a. – be metų
 s. l. – be vietos
 sk. – skyrius
 ŠAM – Šiaulių „Aušros“ muziejus
 šv. – šventas
 VDAB RS – Vilniaus dailės akademijos bibliotekos Retų spaudinių ir rankraščių skyrius
 vls. – valsčius
 VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
Zabytkowe cmentarze – Anna Lewkowska, Jacek Lewkowski, Wojciech Walczak, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: województwo wileńskie na obszarze Republiki Białoruś*, Warszawa: Wydawn. DiG, 2007.
 ŽAM – Žemaičių „Alkos“ muziejus
 ŽVM – Žemaičių Vyskupystės muziejus Varniuose
 † – mirė

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Rašytiniai ir ikonografiniai šaltiniai

1. *Adresy Warszawy*, Zebrane i opracowane pod kierunkiem A. Żwana, Warszawa, Kraków, [druk:] Kraków, 1908–1910.
2. *Adreß-Buch für die Stadt Tilsit auf das Jahr 1897*
3. *Adress-Buch für die Stadt Tilsit auf das Jahr 1908*, Tilsit: Verlag von I. Renländer & Sohn, [1908].
4. Alexandrowitsch Wladimir, *Gewerbwe - Ausstellung zu Riga 1883. Geschichte und Organisation*, Riga: Müllerschen Buchdruckerei, 1883.
5. *Apie kalvių-šaltkalvių amato meistrus*, 1880, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 14.
6. Babrauskas Boleslovas (?) SJ, *Kryžių nuotraukos*, apie XX a. 8 deš. Vilniaus jėzuitų vienuolyno archyvas.
7. Bagdonas J., *Špyžiaus ir bronzos liejyklos projekto skaičiavimas*, Kaunas, 1934, in: LCVA, f 631, ap. 20, b. 7.
8. *Beiträge zur geschichte der Industrine Rigas*, Heft III, Riga: Technischen Verein zu Riga, 1912.
9. *Biržų kalendorius*. 1914, Biržai: sutaisė ir išleido P. Jakubėnas ir Martynas Yčas, 1914.
10. J. Bisseneeks, *Lauksaimneeku Kalendars, 1897 gadam*, Jelgawa: G. Landsberg, 1896.
11. *Blätter für Kunstgewerbe*, Band XVI, Wien: Verlag von R. v. Waldheim, 1872–1891.
12. Buračas Balys, *Kryždirbystė Lietuvoje*, sudarė Antanas Buračas, Antanas Stravinskas, Vilnius: Valstybės žinios, 1998.
13. *Catalogue Ducel* [1850], in: *Fontesdart.org*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 04 05], <http://www.fontesdart.org/11922/#prettyPhoto>.
14. Czyż Anna Sylwia, Gutowski Bartołomej, *Nekropole Kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2008.
15. *Die Industrine und Handelskammer für die Provinz Oberschlesien 1882–1932*, Oppeln: Kirsch & Müller, 1932.
16. *Duomenys apie amatininkų produkciją*, 1893, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 447.
17. *FABRIQUE [de] toutes (sortes?) d'effents (effetsen?) [en] bronze dore [et vert] et vases d'Eglise selon les modeles les plusmodernes. SAVOIR EN BRONZE dessine at lithographie par D. Knusmann, [Warszawa 1822?]*, in: Varšuvos universiteto bibliotekos Grafikos kabinetas
18. *Fontes funéraires et religieuses*, [interaktyvus, žiūrėta 2009 09 19], <http://www.fontesdart.org/ressources-documentaires/bibliographie/catalogues-en-line>.
19. *Fontes d'art du Val d'Osne: fontes religieuses et funéraires. L'albun n° 3*, Paris, 1900, [interaktyvus, žiūrėta 2014 09 02], <http://www.fontesdart.org/bibliotheque/catalogues-de-fonte-d-art/1109-visionnez-lalbun-du-val-dosne-nd3.html>
20. *Gliwicki Preis-Courant: wzorniki wyrobów Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach w zbiorach Muzeum w Gliwicach = Der Gleiwitzer Preis-Courant: die Musterbücher der Erzeugnisse der Königlichen Eisengiesserei in Gleiwitz aus den Sammlungen des Museums in Gleiwitz*, [aut. oprac. Barbara Malik, Joanna Jenczewska-Pajka], Gliwice: Museum v Gliwicach, 2005.
21. *Gorskių paminklas Džiuginėnuose*. Než. aut. piešinys, LMAVB RS, F320–1342.
22. *Grabkreuze aus Eisen und Stahl*, bearbeitet von Helmut Odenhausen, Berlin: Klischess, 1962.

23. *Groby rodziny Tyszkiewiczów*, opisał Eustachy Tyszkiewicz, Warszawa: Drukiem Jana Jaworskiego, 1873.
24. *Hauts-Fourneaux. Fonderies et atelier de constructions de Tusey (Meuse). P. DUFILHOL & CHAPAL. Maitres de Forges. Successeure de L. Gasne. Album des Fontes d'ornaments, Fontes d'arts, Fontes Religieuses*, 1896, [interaktyvus, žiūrėta 2012 05 01], <http://www.fontesdart.org/ressources-documentaires/bibliographie/catalogues-en-line/1032-catalogue-tusey-apercu-du-catalogue-1896>.
25. *Hauts-Fourneaux et fonderies du Val 'D 'Osne: Barbezat et cie. Maitres de forges. Fontes d'art*, Paris, 1866, in: *Internet Archive*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 09 17], <https://archive.org/stream/Hauts-fourneauxEtFonderiesDuValDosneBarbezatEtCie...FontesDart/ValDosneCca85783#page/n11/mode/2up>.
26. Hirt Georg, *Der Formenschatz. Eine Quelle der Belehrung und Anregung für Künstler und Gewerbtreibende, wie für alle Freude stylvoller Schönheit, aus den Werken der besten Meister aller Zeiten und Völker*, Leipzig: Verlag von. G. Hirt, 1879.
27. Hölzel Thomas, *Abbildungen von Schlosserwaaren im neuesten Wiener, Pariser und Lond'ner Geschmack enthaltend alle Gattungen Thürschlösser, aufgedeckt nebst äusserer Gestalt, Thür- und Thorbeschläge, nämlich: Schilder, Oliven, Drucker und Klinken, Thürknöpfe, Handhaben, Klopfer und Glockenzüge, dann verschiedene Garderobe-, Schubladen-, Schranken- und Vorhängschlösser; ferner eiserne Geldkassen mit aufgedeckten Schlössern; eine Auswahl der schönsten und einfachsten Balcons-, Thor-, Fenster-, Brunnen- und anderer Gitter, dann Wetterfahnen, Stützen und Laternenträger, nebst allen ubrigen Schlosserarbeiten, mit der dazu gehörigen Beschreibung und beigefügten Kostenüberschlägen: Ein Handbuch für Baukünstler, Ingenieure, Wirthschaftsbeamte, Eisenfabrikanten, Eisenhändler, und vorzugsweise für Schlosser*, Prag: In Commission der J. G. Calve'schen Buchhandlung, v. Schönfeld's Papier und Druck, 1827.
28. Iljos Nikolajevičiaus Sluckio prašymas Vilniaus izdo rūmams, 1814 m. LVIA, f. 937, ap. 1, b. 259, l. 60–62.
29. *Illustrierter Katalog der Ornamentstichsammlung des K. K. Osterreich. Museums für Kunst und IndustrieErwerbungen seit dem Jahre 1871*, Wien: Druck und Verlag von R. v. Waldheim, 1889.
30. *Illustirter Preis-Courant der Libauer Maschinen- Fabrik, Stahl- und Eisengiesserei von Constantin Strupp*, Либава: Типо-и Литография Г. Д. Мейера, 1892. Liepojos muziejus.
31. Jakavičius Liudvikas, *Jaunasis šaltkalvis (sliesorius) geriausias geležies amato vadovėlis*, Šiauliai: Liūdas Jakavičius, 1931.
32. Jankowski Czesław, *Powiat Oszmiański: materjały do dziejów ziemi i ludzi*, Cz. 1, Petersburg: Księgarnia K. Grendyszyńskiego, Kraków: Gebethner i Spółka, 1896.
33. Juzefo Perkovskio laiškas Nr. 1764 Pauliui Galaunei, Džiuginėnai, 1934 03 29. NČDM GN, 135–GNL–1764.
34. Juzumas Vincentas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, vertė ir parengė Mindaugas Paknys, Varniai: Žemaičių vyskupystės muziejus, 2013.
35. *Kainininkas 1907 met. Špižo vario liejami ir mašinų dirbamoji dirbtuve vardu „MINERVA“*. M. REKOŠO Kaune: kainininkas 1907 met., [Kaunas: S. Banaitis, 1906].
36. *Kainininkas. 1913. Lietuvių b-vės „Vilija“ ūkio mašinų fabrikas ir sandėliai*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, [1913].
37. *S. Kamberio ūkiškų mašinų ir spižinių išdarbinių fabrikas Vilkaviškyje*, Vilkaviškis: I. Šereševskio tipografija, 1908. In: LMAVB.

38. *Katalog der Tilsiter Gewerbe-Ausstellung nebst Führer durch die Stadt und Umgebung*, Tilsit : Druck von I. Renländer & Sohn, 1891.
39. *Kauno kalendorius 1912 metams*, Švento Kazimiero draugijos leidinys, Kaunas: Saliamono Banaičio sp., 1911.
40. *Kauno kalendorius 1914 metams*, Švento Kazimiero draugijos leidinys, Kaunas: Salemono Banaičio spaustuvė, 1913.
41. *Keleiwis, iszeinqs in Žemaičius ir Lietuwa. ant meto 1906 [...]*, paraszytas per storonę Aleksandro Bendyko miestelyje Salantų, 1905], Warszawoj: spaustuwé F. Kasprzykewicziaus, 1905.
42. *Kalendarz Ilustrowany „Kurjera Litewskiego“ na rok 1909*, Wilno: nakladem „Kurjera Litewskiego“, 1909.
43. *Kalendarz ilustrowany na rok przestępny 1892*, Warszawa: skład główny, druk. Józefa Ungra, [1891].
44. Kontrimas Česlovas, *Lietuvos geležiniai kryžiai*, Vilnius: Mintis, 1991.
45. Kowalstwo artystyczne : kraty, ogrodzenia, balustrady, schody / [red. Maria Siarkiewicz ; tł. z jęz. hisz. Agnieszka Dziarmaga], Warszawa : Arkady, 2002.
46. *Księga pamiątkowa wystawy „Urządzeń Mieszkań“ i ogrodniczej*, Wilno: Drukarnia Jana Zawadzkiego, 1909.
47. *Vilniaus V. Kapsuko universiteto kraštotyriminkų klubo etnografinių ekspedicijų medžiaga* (Kryžių piešiniai), 1979. Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių ir rankraščių skyrius, F 169.
48. *Kryžių prie kelio, namų ir pan. statymas, remontas ir naikinimas, 1874–1913*, LVIA, f. 669, ap. 3, b. 1540.
49. *Krzyże polskie*, Warszawa: nakł. Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego w Królestwie Polskiem, 1917.
50. *Księga pamiątkowa wystawy „Urządzeń Mieszkań“ i ogrodniczej*, Wilno: Drukarnia Jana Zawadzkiego, 1909.
51. Kučinskas Klemensas, „Kalvystės meniniai darbai“, in: *Žeberių kaimas*: Monografija. Mašinraštis, 1992, LNM EKS, f. 48–73, l. 523–535.
52. Lemmel Erich, *Die Gründung der Union-Gießerei A.G. in Königsberg und ihr Aufstieg 1828-1928*, 1965, mašinraštis, publikuotas Lemmelių giminės archyve: *Das Lemmel-Archiv* [interaktyvus, žiūrėta 2011 10 26], <http://geneal.lemmel.at/Uniongiesserei.html>
53. Lemmel Erich, *Gustav Schnell (1793–1864), ein königl. Großkaufmann in Königsberg Pr.*, in: *Das Lemmel-Archiv*, [interaktyvus, žiūrėta 2011 10 26], <http://geneal.lemmel.at/Uniongiesserei.html>.
54. *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*, surinko Antanas Jaroševičius, Vilnius: Lietuvių dailės draugija, 1912.
55. *Lietuvių liaudies menas*. kn. 2: *Mažoji architektūra*, sudarytojas Kazimieras Šešelgis, Vilnius, 1990.
56. *Lietuvių liaudies menas*, kn. 3: *Mažoji architektūra*, sudarytojai Antanas Stravinskas, Mečislovas Sakalauskas, Vilnius: Vaga, 1992.
57. *Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1930 Vytauto Didžiojo metams*, [Kaunas]: Paštų, telegr. ir telef. valdybos leidinys, 1930.
58. *Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1935 metams*, [Kaunas]: Paštų, telegr. ir telef. valdybos leidinys 1935.
59. *Lietuviszkos kalendros su abrozais <...> metui 1903, daugybe graziu abrozu dabintos* (broliams lietuvininkams ant naudos bey pamokslo sutaise M. Kioszis), Tilžė: Otto v. Mauderode, 1903.

60. *Lietuviųškos Kalendros metui 1911 Daugybe graziau Abrozdu dabintos*, Tilžė: Otto v. Mauderode, [1910].
61. Luckenbach Hermann, *Schmiedeeiserne Grabkreuze im Badischen Lande*, Heidelberg: Geisendörfer, 1909.
62. Łabęcki Hieronim Hilary, *Górnictwo w Polsce: opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. 1, Warszawa: Drukarnia Juljana Kaczanowskiego, 1841.
63. *Maschinen-Fabrik & Eisengiesserei von Wöhrmann & Sohn auf Mühlenhof bei Riga*, be datos, in: LUAB, Misinio bibliotekos rankraščių ir retų spaudinių fondas, inv. Nr. 22.119.
64. *Materyaly Wydawnictwa Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana“ w Krakowie*, zeszyt XII: *Krzyże na Litwie = Croix et chapelles en Lithuanie*, rysował dla J. hr. Przeździeckiego z Rakiszek, Franciszek Krzywda Polkowski latem r. 1908, Kraków: Wyd. Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana w Krakowie (Cracovie: Société de l'Art Polonais Appliqué), 1909.
65. *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės ir kryžiai*: Katalogas, Rokiškio krašto muziejus, Rokiškis: I. Skripkos individuali įmonė, 2005.
66. *Mažosios architektūros paminklų viršūnės ir antkapių kryžiai*: Katalogas, Žemaičių muziejus „Alka“, Telšiai: Spaudos lankas, 2005.
67. *M. Brauers, Marmora un granita darbniza*, reklaminiis spaudinys, [Jelgava], po 1901. LUAB MB.
68. Meyer Franz Sales, *Handbuch der Ornamentik*, Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1927.
69. „Metal“(Šmidtų) fabriko istorija, 1975, mašinraštis [V. Jacunskis?], Kauno apskrities viešosios bibliotekos Senų ir retų spaudinių skyrius.
70. Mikėnaitė Akvilė, *Lietuvių liaudies geležinės kulto ir memorialinių paminklų viršūnės*: Katalogas, Vilnius [s.n.], 1971.
71. *Musterbuch für Kunstschlosser Kunstschmiede: Handwerkskunst der Schlosser vom 14. bis 17. Jahrhundert*, Leipzig, 1885.
72. Panemunės klebono Juozapo Senkovskio raštas Telšių Romos katalikų vyskupijos dvasinei konsistorijai, 1895 m. LVIA, f. 699, ap. 3, b. 1540, l. 32.
73. *Panevėžio kalendorius 1914 metams*, Vilnius: Martyno Kuktos spaustuvė, 1913.
74. Parczewski Alfons, *Kościelne prawo pogrzebowe*, [s.l., s.a.], LVIA, f. 1135, ap. 16, b. 103.
75. Pauliaus Cimermano patikėtinio Ričardo Morico. prašymas Vilniaus gubernijos valdybai, 1895 m. gegužės 31 d. [Vilnius], LVIA, f. 382, ap. 1, b. 1614.
76. *Petro Vileišio mechaninio fabriko planai*, 1900–1902, LVIA, f. 382, ap. 2, b. 825, l. 19, 25, 35.
77. Petrusis Juozas, *Darbo įrankiai, medžioklė, žūklė, kalvystė [...]*, 1926, 1942–1957, in: LNMB RSS, f. 127–72.
78. Petrusis Juozas, „Kaimų kapinaitės“, in: [Užrašai apie Pakruojo rajono, Pašvitinio apylinkės kapinaites], 1941, LNMB RSS, f. 127–129.
79. Petrusis Juozas, „Kaimų ir miestelių amatininkai“, in: [Užrašai apie Kupiškio raj. Antašavos, Salamiesčio, Alizavos ir Palėvenėlės amatininkus nuo XIX a. iki 1920- 1925 m.], 1964, LNMB RSS, f. 127–128.
80. Petrusis Juozas, „Kalvis Ragauskas Povilas“, in: [Užrašai apie Kupiškio rajono, Drulėnų kaimo kalvį], [1960], LNMB RSS, f. 127–130.
81. Petrusis Juozas, *[Liaudies mažoji architektūra. Kryžių nuotraukų negatyvai]*, 1948–1970, LNMB RSS, f. 127–1500.
82. Plath Iona, *The Decorative Arts of Sweden*, New York: C. Scribner's Sons, 1948.

83. *Preis – Courant der Eisen – & Drath – Waaren – Fabrik von U. G. Klapmeyer*, [Ryga, XIX a. II p.]. LUAB MB RRSF, inv. Nr. 22.119.
84. *Prietelius 1913 metams*, Vilnius: Martyno Kuktos sp., 1912.
85. *Prusu Lietuwyis. Kalendros Metui 1909*. Tilžė [1908].
86. *Przegląd techniczny*, Warszawa : Druk Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, 1915, Nr. 21–22.
87. Reyneri di Lagnasco Carlo Amadeo, *Kowalstwo i mataloplastyka: Podróż przez epoki i style*, Wzory świeczników, krat balkonowych, ogrodzeń, mebli do wnętrz i do ogrodu, Warszawa: Arkady, 2010.
88. *Rigasches Adress-Buch für 1868/69*, Riga: 1868.
89. Rimkus Vytenis, *Kaltos geležies kryžiai Gruzdžių kapinėse*, in: ŠAM, GEK 36181/3-6 (EL- 953/3-6).
90. *Rygos naujienos*, 1909, Nr. 1.
91. Rumšas Gintaras, „Kernavės kryžiai“ in: *Grumlinio palėpė*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 03 10], http://www.grumlinas.lt/?page_id=14559
92. Skłodowski Jan, *Cmentarze na Żmudzi. Żemaičių kapinės*, Bielsko-Biala: Dimograf, 2013.
93. Šaltinis, Seinai, 1911, Nr. 14
94. Šimonis Kazys, *Kryžių, koplytstulpių ir stogastulpių piešiniai*, sudarytoja Nijolė Tumėnienė, Kaunas: Pasaulio lietuvių centro leidykla, 2015.
95. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986.
96. *Tėvynės sargas*, 1899, Nr. 6.
97. Vaniuchinas Paulius, „Lietuviški XIX a. Salantų kapinių metalinių kryžių užrašai“, 2002, in: *Nuo Skilandžių iki Salantų* [interaktyvus, žiūrėta 2016 09 14], http://salantiskis.blogspot.com/2012_01_01_archive.html.
98. Varnas Adomas. *Lietuvos kryžiai: 194-ios fotografiskai atliktos kryžių nuotraukos*, Kaunas, 1926.
99. Varnelis Kazys, *Lietuviški geležiniai kryžiai. 49 fotografijos*, Kaunas: Kauno meno mokykla, [1938], Vilniaus dailės akademijos bibliotekos Retų spaudinių skyrius.
100. *Vilniaus aidas. Kalendorius 2016 metams*, Vilnius, 2015.
101. *Vilniaus bendroji amatų valdyba. Krikščionių kalvių cecho byla*, 1880, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 14.
102. *Vilniaus bendroji amatų valdyba. Krikščionių šaltkalvių cecho byla*, 1880, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 26.
103. *Vilniaus bendroji amatų valdyba. Kalvių cecho byla*, 1881, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 87.
104. Vilniaus V. Kapsuko universiteto kraštotyrininkų klubo Upininkų (Jonavos raj.) ekspedicija, 1978 m. VU RSS, f 164
105. Vilniaus V. Kapsuko universiteto kraštotyrininkų klubo etnografinių ekspedicijų medžiaga (piešiniai), Akmenės, Rasienų, Tauragės rajonų kapinėse, 1982. VU RSS, F 81
106. *Vilniaus žinios*: 1904 12 10; 1904 12 21; 1905 07 08; 1904 12 24; 1908 06 01; 1908 07 13.
107. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 9, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
108. *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.*, sudarė ir parengė Vytautas Jogėla, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Lietuvos istorijos institutas, 2001.
109. *Žemė (Lietuvos ūkininko priedas)*, 1913, Nr.17.
110. *Žiburys*, [Seinai], 1911, Nr. 2.
111. *Warszawski rzymsko-katolicki cmentarz św. Wincentego na Bródnie 1884-1934, celem upamiętnienia 50-lecia cmentarza*, wydał Franciszek Karpiński, Warszawa: [s.n.], 1934.
112. Wheeler William, *Ironwork – Fer Forge – Schmiedeeisen – Hierro Forjado*, Paris: Art Stock, 2003
113. *Województwo nowogródzkie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008.

114. *Województwo ostrołęckie*, Warszawa: Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, 1992.
115. *Województwo poleskie na obszarze Republiki Białoruś*, Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, 2000.
116. *Województwo wileńskie na obszarze Republiki Białorusi*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
117. Wójcicki Kazimierz, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, T. 1., Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda, 1855.
118. Wójcicki Kazimierz, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, T. 2., Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda, 1856.
119. Wójcicki Kazimierz, *Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta*, T. 3., Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda, 1858.
120. Wzornik krat, bram, okuć, balustrad, etc., etc. : dla architektów, kowali, ślusarzy / [wyd. przez Johanna Engelhorna]. Milanówek: Wydawnictwo Górnoleśne, 2010
121. *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, Warszawa: Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, 1991.
122. *Zabytkowe cmentarze – województwo bydgoskie*, Warszawa: Arx Regia, 1996.
123. Žeimiai Švč. Mergelės Marijos Gimimo bažnyčios kompleksas, in: *Kultūros vertybių registras*, [interaktyvus, žiūrėta 2016-02-03], <http://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search>
124. *Алфавитный списокъ землевладельцевъ Ковенской губерніи*, Ковно: Типография Губернского правления, 1881.
125. *Алфавитный список землевладельцевъ Ковенской губерніи*, Ковно: Типография Губернского правления, 1889.
126. *Виленская губерния: полный список населенных мест со статистическими данными о каждом поселении*, составленный по официальным сведениям И.И. Гошкевичем, Вильна: Губернская типография, 1905.
127. *Вся Вильна: адресная и справочная книга г. Вильны на 1909 год*, Вильна: [s.n. , 1908].
128. *Материалы для географии и статистики России. Виленская губерния*, составил А. Корево, Санкт-Петербург: Главное управление Генерального штаба, 1861
129. Никодим Соколов (Архимандрит Иосиф), *Виленский православный некрополь*, Вильна: тип. Блюмовича, 1892.
130. *Обзор Сувалкской губернии за 1911 год*, Сувалки: Типография губернского правления, 1912.
131. Огинский М. И., *Выставка произведений сельскаго хозяйства и предметов покровительства животнымъ*, С.- Петербургъ: Р.Голике, 1882.
132. *Отчет о состоянии Ремесленного училища при виленской Талмуд-Торы: за 1902 год*, Вильна: Р. И. Тасьман, 1903.
133. *Памятная книжка Виленской губернии на 1850 (1870, 1888, 1903) год*, Вильна: Виленская губернская типография, 1850 (1869, 1887, 1902).
134. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1879 (т. р. 1864, 1905) год*, Ковна: въ типографіи Ковенскаго губернскаго правленія, 1878 (1864, 1904).
135. *Памятная книжка Сувалкской губернии на 1872 год*, Сувалки: Тип. Губернского правления, 1872.
136. Савицкий Левъ, *Православное кладбище гор. Вильно: къ столетию кладбищенской церкви св. Евфросиніи 1838–1938 г.*, Вильно: Е. Котляревский, 1938.
137. *Список фабрик и заводов Европейской России*, С.-Петербург, 1903.

138. *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: материалы для фабрично-заводской статистики*, составил П. А. Орлов., С.-Петербург: Р. Голике, 1887.
139. *Указатель фабрик и заводов Европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики*, С.-Петербург: В. Киршбаум, 1894.
140. *Указатель фабрик и заводов окраин России: Царства Польского, Кавказа, Сибири и Средне-Азиатских владений: материалы для фабрично-заводской статистики*, составил П. А. Орлов, С.-Петербург: В. Киршбаум, 1895
141. *Указ Виленской общей ремесленной управы*, 1893, LVIA, f. 939, ap. 2, b. 447.
142. *ЧУГУНО ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ МИНЕРВА ВЪ г. КОВНЕ. Н. РЕКОШЪ*, Типо-Литографія Р. Липшицъ въ Ковне, Kauno technikos universiteto bibliotekos Retų knygų skyrius, be šifro.
143. *ЧУГУНО ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ МИНЕРВА ВЪ г. КОВНЕ. Н. РЕКОШЪ*, LMAVB RS, Liet 3/ 7.2.1; Liet 3/7.2.2.

Literatūra

1. Aarsrud Christian, *Smidda gravkors: en studie i folklig formbildning*, Lund: Gleerup 1982.
2. Aarsrud Christian, „Smidda gravkors i i södra Dalsland“, in: *RIG. Tidskrift utgiven av föreningen för svensk kulturhistoria*, 1967, Häfte 1, p. 5–21.
3. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXV: *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai*, Sudarytoja Silva Pocyte, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2012.
4. Adomonis Tadas, Adomonytė Nijolė, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija (1770–1860 m.)*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
5. Adomonis Tadas, „Lietuvos taikomoji-dekoratyvinė dailė XIX a. antroje pusėje“, in: *Menotyra*, 1973, Nr. 4, Vilnius: Mintis, p. 85–105.
6. Alekna Romualdas, „Kalvių darbo antkapiniai paminklai Ramygalos apylinkių kapinėse“, in: *Kraštotyra*, Vilnius, 1969, p. 214–220.
7. Alekna Romualdas, „Vidurio Lietuvos XIX a. pabaigos – XX a. pradžios geležinių memorialinių paminklų ornamentikos bruožai“, in: *LTSR MA darbai*, Serija A, 1979, t. 3, p. 69 – 76.
8. Ambrulevičiūtė Aelita, „Vilniaus pirkliai 1800–1824 metais“, in: *Teisė. Mokslo darbai*, 2014, t. 92, p. 34–47.
9. Aničas Jonas, *Petras Vileišis 1851–1926*, Vilnius: Alma littera, 2001.
10. Anteins Aleksis, Dekoratīvie čuguna lējumi Valmieras rajona kapsētās, *Liesma*, 1991 02 06, p. 6.
11. Anteins Aleksis, „Dekoratīvie čuguna lējumi Ventspils rajona kapsēta“, in: *Ventas Balss*, nr. 134 (1994 08 30), p. 3.
12. Anteins Aleksis, *Melnais metāls Latvijā*, Rīga: Zinātne, 1976.
13. Anteins Aleksis, „Par Latvijas čuguna krustiem“, in: *Dabas un vēstures kalendārs. 1990*, Rīga: Zinātne, 1989, p. 195–220.
14. Ariés Philippe, *Człowiek i śmierć*, Warszawa: Państw. Inst. Wydaw., 1989.
15. Ariés Philippe, *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje*, Vilnius: Baltos lankos, 1993.
16. Babilius Vincas, *Liejininkystė. Mokomosios praktikos nurodymai*, Kaunas: Kauno A. Sniečkaus politechnikos institutas, 1975.
17. Bader Ursula, Wiesauer Karl, *Schmiedeeisen in Tirol. Die Kunst Eisen zu formen*, Innsbruck-Wien: Tyrolia, 2002.

18. Banys Vaidas, „Seredžiaus kapinių paminklai“, in: *Seredžius*, sudarytojai Vida Girininkienė, Margarita Baršauskienė, Povilas Kriškiūnas, Vilnius: Versmė, 2003, p. 909–924.
19. Baur-Heinhold Margarete, *Schmiedeeisen Grabkreuze*, München: Callwey, 1984.
20. Beckmann Anett, *Mentalitätsgeschichtliche und ästhetische Untersuchungen der Grabmalplastik des Karlsruher Hauptfriedhofes*: Disertacija, Karlsruhe: Universitätsverlag, 2006.
21. Bělová Jana, *Funerální litina Podbrdská ve světle kontaktů s centry výroby litiny v Prusku a na Moravě v 19. Století*: Disertacija, Praha: Univerzita Karlova, 2012.
22. Belting Hans, *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych, 2007.
23. [Beržanskis Liudvikas], J. K...gis, „Isz. Lietuvos“, in: *Aušra*, 1884, Nr. 9, p. 319.
24. Białostocka Małgorzata, „Żeliwne dekoracje w twórczości Romana Szewszkowskiego“, in: *Ochrona Zabytków*, 2006, Nr. 4, p. 45–60.
25. Biržiška Mykolas, *Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose*, Kaunas: Raidės spaustuvė, 1938.
26. Biržiška Mykolas, „Экономическое положение Литвы и Белоруссии“, in: *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, II knyga, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidinys, 1938, p. 413–440.
27. Biržiška Mykolas (pasirašęs M. B-ka), „Kapai“, in: *Liūsoji valanda*, (*Lietuvos aid*o mėnesinis priedas), 1917 XII 11, Nr. 3, p. 3.
28. Blaževičius Petras, *Kai kurie Rokiškio krašto kultūros istorijos bruožai*, Utena: Lietuvos kultūros fondo Rokiškio rajono visuomeninė rėmimo taryba, 1994.
29. Blažys Kazimieras, „Kapčiamiesčio kryžiai“, in: *Liaudies kultūra*, 1994, Nr. 5, p. 55–56.
30. Boenheim Wendelin, „Das Hämmerebare Eisen in der Kunst-Industrie“, in: *Blätter für Kunstgewerbe*, Band VI, Wien: Verlag von R. v. Waldheim, 1877, p. 29–31, 33–34, 41–43, 45–51; idem, Band VII, Wien: Verlag von R. v. Waldheim, 1878, p. 1–5, 17–18.
31. Brensztejn Michał, *Krzyże i kapliczki Żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, Krakow: Nakładem Akad. Umiejęności, 1906.
32. Brüning Adolf, *Die Schmiedekunst bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann, 1922.
33. Brüning Adolf, *Die Schmiedekunst seit dem ende der Renaissance*, Bremen: Dogma, 2012.
34. Budrys Stasys, Budrienė V., „Piešimo mokykla Vilniuje 1866–1915 metais“, in: *Iš lietuvių kultūros istorijos*, II, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, p. 333–337.
35. Buračas Balys, „Dievdirbys Jonas Orvidas“, in: *Naujoji Ramuva*, 1939, Nr. 16 (430), p. 353–354.
36. *Dailės žodynas*, sudarytojos Jolita Mulevičiūtė, Giedrė Jankevičiūtė, Lijana Šatavičiūtė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999.
37. *Das Eisenwerk: die Kunstformen des Schmiedeeisens vom Mittelalter bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, mit einer Einführung von Otto Höver, Berlin: Verlag Ernst Wasmuth, [1927].
38. Deininger Johann, *Schmiedeeiserne Grabkreuze in Innsbruck*, Wien: Artaria, 1899.
39. *Die Industrine und Handelskammer für die Provinz Oberschlesien 1882–1932*, Oppeln: Kirsch & Müller, 1932.
40. Długozima Anna, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*: Disertacija, Warszawa: Wydawnictwo Sztuka ogrodu, Sztuka krajobrazu Beata Gawryszewska, 2011.
41. Dorenskis Jaroslavs, *Liepājas Metalurgs Anno 1882*, Liepāja: SIA „Fotoimidž“, 2007.
42. Dragūnas Balys, *Šaltkalvio vadovas*, Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963.
43. Dručkus Gintaras, Navasaitis Jonas, „Patrankų liejyklos Lietuvoje XV–XVII a.“, in: *Metalotyra ir liejininkystė*, 1984 m. konferencijos medžiaga, Vilnius: LTSR aukštojo ir specialiojo mokslo ministerijos leidybinė redakcija, 1984.

44. Dubrowska Małgorzata, Sołtan Andrzej, *Rzemiosło artystyczne Minterów 1828–1881*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987.
45. Dundulienė Pranė, *Pagonybė Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1989.
46. Dundulienė Pranė, *Paukščiai senuosiuose lietuvių tikėjimuose ir mene*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
47. Dundulienė Pranė, *Žaltys ir jo simboliai lietuvių liaudies mene ir žodinėje kūryboje*, Vilnius: Lietuvos TSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos leidybinė redakcinė taryba, 1979.
48. *Etnografija. Metraštis*, nr. 12: *Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės. Antkapiniai geležiniai*, sudarytoja Skaidrė Urbonienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002.
49. Etingerys Jakovas, Liutermorza Martynas, *Lietuvos pramonė. Iliustruotas leidinys*, I tomas, Kaunas: [s.n.] (Berlynas: Otto Elsner sp.), 1923.
50. Faszczka Łukasz, „Krzyż z huty sztabińskiej Karola hr. Brzostowskiego“, in: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego*, Białystok: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, 2014, Zeszyt 20, p. 165–202.
51. Friedhofen Barbara, Dębowska Elżbieta, Bartel Elisabeth, Gliwice, Berlin, Sayn: *Europäischer Eisenkunstguss, die Königlich-Preussischen Eisengießereien. Żeliwo Europejskie, Królewskie Pruskie Odlewnie Żeliwa*, Koblenz: Görres Verlag, 2006.
52. Gaidelytė Giedrė, „Meninė kalvystė ir/ar šaltkalvystė XVI–XIX a. Lietuvoje. Terminijos tikslinimas Vilniaus amatininkų veiklos ir produkcijos pavyzdžiu“, in: *Kultūros paminklai*, Nr. 16., Vilnius: Savastis, 2011, p. 46–65.
53. Gaižutytė-Filipavičienė Žilvinė, *Pierre'as Bourdieu ir socialiniai meno žaidimai*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005.
54. Galaunė Paulius, *Lietuvių liaudies menas. Jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*, antrasis leidimas, Čikaga: J. Karvelis, 1956.
55. Galkauskas Jeronimas Kęstutis, *Metalo technologijos*, Kaunas: Šviesa, 2002.
56. *Garų mašinos ir geležkeliai*, pagal V. Olševskį [Mieczysława Brzeziński] sutaisyta L. [Petro Vi-leišio], Tilžė: [J. Schoenkės sp.], 1899.
57. Gaume Joseph, *Cmentarz w dziewiętnastym wieku, czyli Ostatnie słowo solidarnych*, Warszawa: w drukarni Czerwińskiego i Spółki, 1878.
58. Gedminienė Jurgita, *Gardinas – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros centras. XVIII a. antroji pusė (1765–1793)*: Disertacija, Vilnius, 2014.
59. Gehrig Oscar, „Friedhofstor und Grabkreuz“, in: *Mecklenburgische Monatshefte*, Schwerin, Nr. 8, 1932, p. 536–538.
60. *Geležiniai kryžiai Utenos kraštotyros muziejuje*: Katalogas, sudarė Laima Laučkaitė-Surgailienė, Utena: Utenos kraštotyros muziejus, UAB „Sapnų sala“, 2003.
61. *Geležinių kulto ir memorialinių paminklų viršūnių rinkinys Šiaulių „Aušros“ muziejuje*: Katalogas, sudarytoja Skaistė Mockutė, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejaus leidykla, 2003.
62. *Geschmiedete Grabkreuze: eine Ausstellung der Handwerkspflege in Bayern in der Galerie Handwerk im November 1993*, red.: Peter Nickl, 2. Aufl., München: Bayerischer Handwerkstag, 1996.
63. Girininkienė Vida, Paulauskas Algirdas, *Rasos*, Vilnius: Vaga, 1988.
64. Girininkienė Vida, *Vilniaus kapinės*, Vilnius: Atkula, [2004].
65. Giunterytė-Puzinienė Gabrielė, *Vilniuje ir Lietuvos dvaruose*, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2005.

66. André Grabar, *Krikščioniškoji ikonografija. Antika ir Viduramžiai*, Vilnius: Aidai, 2003.
67. Grinius Jonas, „Lietuvių kryžiai ir koplytėlės“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 5, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1970, 1–182.
68. Grün Helene, „Oberösterreichische Grabkreuze in volkshundlicher Sicht“, in: *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, Nr. 101, 1956, p. 251–274.
69. Heidegger Martin, Gadamer Hans Georg, *Meno kūrinio ištaka*, Vilnius: Aidai, 2003.
70. *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, Zweiter Band, Berlin: Verlag von Martin Oldenbourg, 1909.
71. Jacunskis V., *Pabaltijo miestų ekonominiai ryšiai su Rusija kapitalizmo epochoje*, Vilnius: valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
72. Jankauskas Vidmantas, „Boleslovas Balzukevičius Vilniaus dailininkas“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2003, t. 29: *Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras*, sudarytojas Vidmantas Jankauskas, p. 95–108.
73. Janonienė Rūta, *Kazimieras Jelskis (1782–1867)*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003.
74. Jonaitytė Živilė, „Kapų tvorelės Lietuvos miestelių kapinėse XIX a. pabaigoje – XX a.“, in: *Liaudies kultūra*, 2001, Nr. 5, p. 33–40.
75. Jovaiša Liudas, *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje*: Disertacija, Vilnius: 2004.
76. Jūrėnienė Virginija, „Papilės apylinkės kapinės“, in: *Papilė II, III* (ser. *Lietuvos valsčiai*; kn. 11), Vilnius: Versmė, 2006, p. 222–240.
77. Katkus Mikalojus, *Balanos gdynė*, Vilnius: Vaga, 1989.
78. Kasprzak-Miler Agnieszka, „Sygnowane ogradzenia, kraty i furty metalowe na zabytkowych cmentarzach – świadectwem działalności warszawskich firm rzemieślniczych od połowy XIX wieku do lat czterdziestych XX wieku“, in: *Dawne i nowsze odlewnictwo w Polsce – wyroby żeliwne i inne*, Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historików Sztuki, 2011, p. 49–58.
79. Kiefer Franz Hermann, *Schinkel und die Industrialisierung Preußens*: Disertacija, Kassel: der Philipps-Universität Marburg, 2004.
80. Kippenberger Albrecht, „Eisenguß“, in: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. IV (1957), in: *RDK Labor*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 02 23], <http://www.rdklabor.de/wiki/Eisengu%C3%9F>
81. Kirkoras Adomas, *Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes*, Vilnius: Mintis, 1991.
82. Kynas Arūnas Kazys, *Molėtų krašto kalviškoji kryždirbystė, XIX a. pabaiga - XX a. pabaiga*, Molėtai: Molėtų krašto muziejus, 2005.
83. Kippenberger Albrecht, „Eisenguß“, in: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. IV (1957), in: *RDK Labor*, [interaktyvus, žiūrėta 2016-02-23], <http://www.rdklabor.de/wiki/Eisengu%C3%9F>.
84. Kłos Julusz, *Wilno: przewodnik krajoznawczy*, Wilno: Oddz. Wileński Polskiego Tow. Krajoznawczego, 1937.
85. Kolbuszewski Jacek, *Cmentarze*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996.
86. Končius Ignas, *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės*, Chicago: Tėviškėlė, 1965.
87. Kõuts Eerik, Valk Heinz, *Rist ja raud: Põhja-Eesti külasteppade 18. ja 19. sajandil tehtud kalmuriste = Cross and iron: burial wrought-iron crosses from Northern Estonia made by village blacksmiths in the 18th and 19th centuries*, Tallinn: SE & JS, 1998.
88. Langer Heiderose, „Fascination Eisen oder Wie man das Material zum Sprechen bringt“, in:

Schmuck und andere Kostbarkeiten: Eisenkunstguss aus der Hanns Schell Collection Graz, parodos katalogas, 2003.

89. Lessing Gotthold Ephraim, „Wie die Alten den Tod gebildet“, in: *Lessings vermischte Schriften*, Stuttgart: Herausgegeben von Hugo Göring, 1793.
90. *Lietuvių liaudies architektūra*, sudarytojai Juozas Baršauskas, Klemensas Čerbulėnas ir kiti, t. II., Vilnius: Mintis, 1968.
91. *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, sudarytoja Jolanta Zabulytė, Utena: Utenos spaustuvė, 2012.
92. *Lietuvos kryždirbystė tarptautiniame kontekste*, Tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimų tezės, Kaunas: 2005.
93. *Lietuvos sakralinė dailė*, II tomas: Šiaulių vyskupija. 1 dalis: Joniškio dekanatas. 1 knyga: *Balkaičiai – Joniškis*, sudarytojos dr. Dalia Vasiliūnienė, dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: LKTI, 2011.
94. *Lietuvos sakralinė dailė*, II tomas: Šiaulių vyskupija. 1 dalis: Joniškio dekanatas. 2 knyga: *Juodeikiai – Rudiškiai*, Sudarytojos dr. Dalia Vasiliūnienė, dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: LKTI, 2012.
95. *Lietuvos sentikių folkloras: tekstai ir tyrinėjimas* = *Фольклор старообрядцев Литвы: тексты и исследование*, II tomas, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009.
96. Lukšionytė-Tolvaišienė Nijolė, *Architektūrologijos pagrindai. Mokomoji knyga pagrindinių studijų studentams*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007.
97. Lukšionytė-Tolvaišienė Nijolė, *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2001. iki čia
98. Małachowicz Edmund, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1996.
99. Martinaitienė Gražina Marija, „Lietuvių kryžiai Antano Jaroševičiaus piešiniuose“, *Lietuvos kryždirbiai ir kryždirbystė XX a. pervartose*, Vilnius: Savastis, 2010, p. 13–33.
100. Martinaitienė Gražina Marija, „Radvilų Nesvyžiaus arsenalas ir jo vertybės“, in: *Menotyra*, 2010, T. 17, Nr. 4, p. 301–317.
101. Mažeikienė Ona, „Kalviai ir šaltkalviai“, in: *Kultūros barai*, 1991, Nr. 3, p. 67–69.
102. Meilus Elmantas, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje – XVIII amžiuje (Raida, gyventojai, amatai, prekyba)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997.
103. Merkys Vytautas, *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999.
104. Merkys Vytautas, „Vilniaus amatininkų cechų skaičiaus dinamika XIX amžiuje“, in: *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, serija A, 1(10), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 49–70.
105. Merkys Vytautas, *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в. = Lietuvos pramonės augimas ir proletariato formavimasis XIX amž.*, Vilnius: Mintis, 1969.
106. Meyer-Woeller, Ulrike Evangelia, *Grabmäler des 19. Jahrhundert im Rheinland zwischen Identität, Aufassung und Individualität*, disertacija, Bonn: Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, 1999.
107. Mikšys Žibuntas, „Pastabos dėl koplytelių ir kryžių forminių elementų“, in: *Aidai*, 1957, Nr. 8, p. 370–375.
108. Mikšaitė-Čičiurkienė Regina, „Senosios pono Surino kapinės“, in: *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 3, p. 68–72.

109. Milius Vacys, „Išėivijos lietuvių kryžių tyrinėjimai“, in: *LKMA Metraštis*, t. 21, Vilnius, 2002, p. 73–83.
110. Milius Vacys, Antanas Stravinskas, „Kalviai“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, T. 2, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986, p. 192.
111. Milius Vacys, „Kurtuvėnų apylinkės kapinės“, in: *Kurtuva*, nr. 4, Šiauliai, 1998, p. 44–46.
112. Milius Vacys, „Kapinės“, in: *Kražiai*, Vilnius – Kaunas: XXI amžius, 1993, p. 359–376.
113. Milius Vacys, „Kapinės – etnografinių tyrimų objektas“, in: *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos istorijos institutas, 1972, p. 156–161.
114. Milius Vacys, „Raudėnų ir Pamockės kapinės“, in: *Raudėnų kraštas*, Vilnius: Diemedis, 2007, p. 412–418.
115. Misius Kazys, „Rusijos caro valdžios požiūris į kryžius Lietuvoje“, in: *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 1, p. 41–47.
116. Misius Kazys, „1872 m. Varnių valsčiaus aprašymas“, in: *Žemaičių praeitis*, t. 4: *Varniai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996, p. 178.
117. Mogilnickas Ignas, *Pramonės gaminių meninio konstravimo medžiagos*, Vilnius: Valstybinis dailės institutas, 1988
118. Mohr Angela, „Grabkreuze aus Gusseisen“, in: *Oberösterreichische Heimatblätter*, 1997, Heft 1/2, p. 24–46.
119. Mulevičiūtė Jolita, *Besotis žvilgsnis. Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
120. Navasaitis Jonas, *Lietuviška geležis*, Kaunas: Technologija, 2003.
121. Omilanowska Małgorzata, *Nadbałtyckie Zakopanie. Pałaga w czasach Tyszkiewiczów*, Warszawa – Sopot: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2011.
122. Pačkauskienė Jurgita, „Kaltiniai kapų kryžiai Žemaitijoje iki Pirmojo pasaulinio karo: būdingi bruožai, reti atvejai“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, sud. Jolanta Zabulytė, Utena: Utenos spaustuvė, 2012, p. 39–69.
123. Pačkauskienė Jurgita, „Ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse: stilius, ornamentas, simboliai“, in: *Ornamentas: XVI – XX a. I pusės paveldo tyrimai*, sudarytoja Aleksandra Aleksandravičiūtė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, p. 260–285.
124. Pačkauskienė Jurgita, „Švč. Mergelės Marijos atvaizdai Lietuvos metaliniuose kapų kryžiuose“, in: *Virgo venerabilis: Marijos paveikslas Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Gabija Surdokaitė, Vilnius: LKTI, 2011, p. 197–224.
125. Pačkauskienė Jurgita, „Metaliniai šventųjų globėjų atvaizdai Lietuvos antkapiniuose kryžiuose“, in: *Acta Academiae Artium Vlnensis*, t. 60: *Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai*, sudarytoja Jolita Liškevičienė, Vilnius: VDA leidykla, 2011, p. 181–201.
126. Paknys Mindaugas, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a.*, Vilnius: Aidai, 2008.
127. Perehazy Károly, *Schmiedekunst in Ungarn*, Budapest: Corvina Kiadó, 1982.
128. Petronis Jonas, *Petras Vileišis*, Vilnius: Vaga 1992.
129. Petrulienė Daliutė, *Joniškio krašto sakralinės kalvystės paminklai*, Šiauliai: K.J. Vasiliausko įmonė, 2003.
130. Petrulis Juozas, „Senieji liaudies menininkai“, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 1965, Nr. 10, p. 34.
131. Petrulis Juozas, Žemaitytė Zita, „Žaismingųjų saulucių kūrėjai“, in: *Kultūros barai*, 1966, Nr. 7, p. 33–35.
132. Pocius Zigmantas, „Aukštajame kalnelyje“, in: *Dieveniškės*, Vilnius: Vaga, 1968, p.159–170.

133. Pocius Zigmantas, „Kapinės ir antkapiniai paminklai”, *Merkinė*, Vilnius: Vaga, 1970, p. 221–232.
134. Pocyte Silva, „Klaipėdos krašto istorijos daugiakalbiškumas ir konfesinio paveldo senosiose kapinėse specifika Lietuvos kontekste“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXV: *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai*, Sudarytoja Silva Pocyte, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2012, p. 34–61.
135. Pries Arthur, „Von Schmiedekunst und Grabkreuz“, in: *Mecklenburgische Monatshefte*, Schwerin, Nr.7, 1931, p. 526–528.
136. *Przegląd techniczny*, 1915, Nr. 21–22.
137. Purvinas Martynas, Purvinienė Marija, *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai: mokslo monografija*, Kaunas: Technologija, 2010.
138. Purvinienė, Marija, „Metaliniai kaltiniai kryžiai Priekulės apylinkių kapinėse“, in: *Kultūros paminklai*, T. 12 (2005), p. 107–119.
139. Purvinas Martynas, Purvinienė Marija, „Mažosios Lietuvos metalinių lietuvių antkapinių kryžių technologinės bei stilistinės ypatybės“, in: *Kultūros paminklai 15*, Vilnius: Savastis, 2010, p. 88–101.
140. Reinfuss Roman, *Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
141. *Restauravimo metodika. Geležies dirbinių konservavimas ir restauravimas*, nr. 2, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2000.
142. Rimkus Vytenis „Liaudies menas ir pirmosios lietuvių dailės parodos“, in: *Acta Academiae artium Vilnensis*. Dailė. 2007, t. 45: *Iš šimtmečio perspektyvos*, p. 19–26.
143. Ryżewski Grzegorz, „Karol hrabia Brzostowski (1796-1854)“, in: *Acta Collegii Suprasliensis. Małe miasta. Elity*, Supraśl: Collegium Suprasliense, 2005, tom VI, p. 59–98.
144. Rozmus Jacek, Gordziejew Jerzy, *Cmentarz farny w Grodnie, 1792-1939*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1999.
145. Rutkauskienė Rima, „Nemokamos techninio piešimo ir braižybos klasės Vilniuje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 29: *Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras*, Vilnius: VDA leidykla, 2003, p. 85–93.
146. *Salantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės*, sudarytojas Povilas Švėrebas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011.
147. Seewaldt Peter, „Grabkreuz und Kruzifix: zwei Eifeler Denkmäler des sechzehnten Jahrhunderts aus Gusseisen im Rheinischen Landesmuseum Trier“, in: *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier. Aus der Arbeit des Rheinischen Landesmuseum Trier*, Nr. 32, Trier: Rheinisches Landesmuseum, 2000, p. 95–98.
148. Sirokomlė Vladislavas, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, Vilnius: Mintis, 1989.
149. Skerl Joachim, „Schinkels Einflußnahme auf das Kunstgewerbe“, in: *Schinkels Studien*, Leipzig: Gärtner, 1984, p. 206–210.
150. Smilingytė-Žeimienė Skirmantė, „Pastatomasis gedulinis kryžius“, in: *Lietuvos sakralinė dailė*, II tomas, 1 dalis, 2 knyga, p. 237–238.
151. Sokół Marta, „Kryży i nagrobki żeliwne produkowane w Białymstoku w 2. Połowie XIX i na początku XX w. Na wybranych przykładach wyrobów fabryki Antoniego Wieczorka“, in: *Zeszyty naukowe*, 2, Białystok: Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku universitas Bialostocensis, 2009, p. 21–43.

152. Stanaitis P., „Mano atsiminimai apie a. a. inžinierių Petrą Vileišį“, in: *Technika ir ūkis*, 1929 Nr. 1, p. 2–3.
153. Stankevičienė Regimanta, „Epitafinė Kristinos Karpytės-Grincevičienės lenta“, *Lietuvos sakralinė dailė*, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 6: *Šakių dekanatas*, d. 1: *Barzdai–Lukšiai*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006, p. 317–318.
154. Stankevičienė Regimanta, „Katafalkas“, in: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t.1., *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. 1: *Marijampolės dekanatas*, Vilnius: Gervėlė, 1996, p. 207–208.
155. Stankevičienė Regimanta, „Jono Vaupšo antkapinis paminklas“, in: *Lietuvos sakralinė dailė*, II tomas: *Šiaulių vyskupija*. 1 dalis: *Joniškio dekanatas*. 2 knyga: *Juodeikiai – Rudiškiai, Sudarytojos dr. Dalia Vasiūnienė, dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė*, Vilnius: LKTI, 2012, p. 78.
156. Stasiukaitienė Ona, *Siaurasis Lietuvos geležinkelis*, Vilnius: Versus Aureus, 2010.
157. Stapulionis Antanas, „Kalvystės amatas Joniškėlio valsčiuje“, in: *Joniškėlis*, Vilnius: Akstis, [2007], p. 380–394.
158. Stöger Anton, „Kreuze aus Gusseisen. Entstehung und Verwendung“, Kirchberg am Walde, 2013, in: *Kultur in der Flur*, [interaktyvus, žiūrėta 2013 10 12], http://www.marterl.at/downloads/Gusseiserne_Kreuze__Anton_St_ger_webversion.pdf.
159. Stravinskas Antanas, „Geležinių kapų kryžių puošyba“, in: *Šiaurės Atėnai*, 1996, kovo 2 d., p. 9.
160. Stravinskas Antanas, „Kai kurie lietuviškų kryžių simboliai“, in: *Lietuvių liaudies ornamentika*, Vilnius, 1994, p. 19–26;
161. Stravinskas Antanas, „Klaipėdiškiai kalviai ir jų pagaminti paminklai“, in: *Lietuvinininkų kraštas*, Kaunas: Litterae universitatis, 1995, p. 506–513.
162. Stravinskas Antanas, „Krikščioniškoji lietuviškų kryžių simbolika“, in: *LKMA suvažiavimo darbai*, t. 16., Vilnius, 1996, p. 225–264.
163. Stravinskas Antanas, „Lietuviškųjų geležinių kapų kryžių puošyba“, in: *LKMA Metraštis*, t. 11, Vilnius, 1997, p. 217– 224.
164. Stravinskas Antanas, *Lietuvos kalvystė*, Vilnius: Gelspa, 2004.
165. Stravinskas Antanas, „Metalų plastika Klaipėdos krašto paminkluose“, in: *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 6, p. 46–49.
166. Stravinskas Antanas, „Nagingų kalvių šeima“ in: *Kultūros barai*, 1967, Nr. 12, p. 22–25.
167. Stravinskas Antanas, „Nuo plūgo iki kryžiaus. Geležinių kryžių puošybos tipologinės sąsajos“, in: *Lietuvos lokaliniai tyrimai. 2000-2002*, sudarytojai Gintautas Zabiela, Gabija Juščiūtė, Vilnius: Versmė, 2011, p. 790–796.
168. Stravinskas Antanas, „Pietryčių Lietuvos geležiniai kryžiai“, *LKMA Metraštis*, t.21, Vilnius, 2002, p. 57–71.
169. Surdokaitė Gabija, „Caro valdžios nurodymai dėl kryžių statymo“, in: *Menotyra*, 2012, t. 19, nr. 1, p. 37–46.
170. Surdokaitė Gabija „XIX a. Užnemunės kryžiai: tarp tradicijos ir valdžios diktato“, in: *Užnemunė: visuomenė ir dvasinio gyvenimo procesai*, sudarytoja Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005, 238–257.
171. Surdokaitė-Vitienė Gabija, „XVI – XVII a. religiniai paminklai LDK: dokumentų liudijimai, paminklų funkcijos ir paplitimas“, in: *Menotyra*, 2015, t. 22, Nr. 1, p. 45–72.
172. Surdokaitė-Vitienė Gabija, „Kryždirbystė XIX a. Žemaičių vyskupijoje: carinės valdžios diktato akivaizdoje“, in: *Kryždirbystė Žemaitijoje*, sudarytoja Teresė Jurkuvienė, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2015, p. 7–59.

173. Šatavičiūtė Lijana, „Vilniaus tautodailė pirmojoje XX a. pusėje: tarp tradicijų ir saviidentifikacijos“, in: *Tautodailės metraštis. Vilniaus kraštas*, Nr. 17, 2009, p. 36–43.
174. Širmulis Alfredas, *Lietuvių liaudies akmeniniai memorialiniai paminklai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1993.
175. Širmulis Alfredas, *Lietuvių liaudies memorialiniai paminklai: medis, akmuo, geležis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999.
176. Thalhofer Nic., „Das Schmiedeeisen im Kunstgewerbe“, in: *Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbe-Vereins zu München. Kunst und Handwerk*, München: R. Oldenbourg, 1886/1887, p. 185–193.
177. *The New Encyclopædia Britannica*, Volume 9, Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila, Seoul: Encyclopædia Britannica, Inc., 1980.
178. Tranyzas Antanas, „Laiminantis Kristus“, *Nukentėję paminklai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
179. [Turauskas Pranciškus], Raseinių Magdė, „Įvairios žinios“, in: *Tėvynės Sargas*, 1901, Nr. 4–5, p. 14–19.
180. Urbonienė Skaidrė, Geležinės kulto ir memorialinių paminklų viršūnės Panevėžio kraštotyros muziejuje, in: *Geležinės paminklų viršūnės Panevėžio kraštotyros muziejuje*: Katalogas, sudarytoja ir redaktorė Vitalija Vasiliauskaitė, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 2013, Kaunas: Taurapolis, p. 5–10.
181. Urbonienė Skaidrė, „Dievdirbiai tradicinėje kaimo bendruomenėje: autorius ir užsakovas“, in: *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 1, p. 20–27.
182. Urbonienė Skaidrė, „Dievdirbiai. Žemaitija“, in: *Liaudies kultūra*, 2001, nr. 5, p. 45–54.
183. Urbonienė Skaidrė, „Dievdirbių įvaizdis ir statusas tradicinėje kaimo bendruomenėje“, in: *Kryždirbystės fenomenas liaudies kultūroje*, sudarytoja Alė Počiulpaitė, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2008, p. 13–27.
184. Valančius Motiejus, „Plikbajoris“, in: *Valančiaus raštai*, sudarė Jonas Balčikonis, Kaunas, 1931, p. 101–105.
185. Vasičiūnienė Dalia, „Kamenskių šeimos laidojimo koplyčia“, *Lietuvos sakralinė dailė, T. 1, Vilkaviškio vyskupija, Kn. 6, Šakių dekanatas, D. 1, Barzdai-Lukšiai*, sudarytojos: Regimanta Stankevičienė, Gabija Surdokaitė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006, p. 621–623.
186. *Vilniaus Bernardinų kapinės 1810–2010*, sudarytoja Vida Girininkienė, Vilnius: Versus aureus, 2010.
187. *Vlado Putvinskio-Pūtvio laišakai*, sudarytoja Irena Nekrašienė, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejaus leidykla, 2003.
188. Wasilewski Zenon, „Pomniki i krzyże nagrobne z huty Sztabińskiej“, in: *Biuletyn Konserwatorski wojewódstwa Podlaskiego*, Białystok: Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Białymtoku, 2001, p. 219–226.
189. Wasilewski Zenon, „Pomnik Joachima Litawora Chreptowicza w Sztabinie“, in: *Biuletyn Konserwatorski wojewódstwa Podlaskiego*, Białystok: Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Białymtoku, 2001, p. 213–217.
190. Wieland Kristina von, *Vom Zauber alten Schmiedeeisens*, Freiburg im Breisgau: Rombach, 1981.
191. Willmann Joseph, *Die Grabkreuze von lantsch/Lenz: der Symbolwert der schmiedeeisernen Grabkreuze*, Zürich: NZN-Buchverl, 1979.

192. Zabulytė Jolanta, „Anykščių rajono XIX a. pab. – XX a. I pusės kaltiniai kryžiai Aukštaitijos paminklų kontekste“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, sudarytoja Jolanta Zabulytė, Utena: Utenos spaustuvė, 2012, p. 70–88.
193. Zabulytė Jolanta, „Memorialinių paminklų traktuotės modeliai: medžio, augalo idėja pasaulėžiūroje ir antkapinių kryžių plastikoje (XIX–XX a. pr.)“, in: *Logos*, 2002, Nr. 28, p. 155–166; *Logos*, 2002, Nr. 29, p. 150–159; *Logos*, 2002, Nr. 30, p. 141–155.
194. Zabulytė Jolanta, „Metaliniai kryžiai Kauno kapinėse“, in: *Tautodailės metraštis. Aukštaitija*, 2010, Nr. 19, p. 41–49.
195. Zabulytė Jolanta, „Religiniai paminklai Alytaus apskrityje“, *Dainava*, 2008, Nr. 1, p. 8–17.
196. Zabulytė Jolanta, *Rytų Aukštaitijos geležiniai memorialiniai paminklai (XIX a. pab. – XX a. vid.)*: Diplominis darbas, Vilnius: LTSR valstybinis dailės institutas, 1989.
197. Zabulytė-Sapijanskienė Jolanta, „XIX a. pab. – XX a. pr. geležiniai antkapiniai kryžiai: kilmės ir paplitimo klausimai“, in: *Liaudies kultūra*, 2000, Nr. 5 (74), p. 27–35.
198. Zawistowska-Zacharewicz, Halina, „Działalność społeczno-gospodarcza i oświatowa karola Brzostowskiego ze Sztabina koło Augustowa“, in: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, pod. Red. Antoniewicza, Jerzego, Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1967, p. 411–450.
199. Jonas Zembrickis, *Klaipėda XIX amžiuje*, Klaipėda: Libra Memelensis, 2004.
200. Zinkevičiūtė Adelė, *Lietuvių liaudies meistrų juodojo metalo dirbiniai*, Vilnius: LTSR valstybinis dailės institutas, 1971.
201. Zinkevičiūtė Adelė Genovaitė, „Senieji Viešvėnų kalvių dirbiniai“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 28: *Viešvėnai*, Vilnius: VDA leidykla, 2003, p. 105–110.
202. Zinkevičiūtė Adelė Genovaitė, „Tveriškiai kryždirbiai ir jų kryžiai“, in: *Plungės dekanato sakralinė dailė ir architektūra*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005, p. 312–316.
203. Акимов Павел, *Русское надгробие XVIII - первой половины XIX века: идея жизни и смерти в пластическом воплощении и эпитафии*: Дисертация, Москва: Московский государственный университет им. М. Б. Ломоносова, 2008.
204. Алимова Лилия, „Уральское бытовое и художественное чугунное литье XVIII–начала XX века“, in: *Вестник Челябинского государственного университета*, Челябинск, 2003, t. 1, Nr. 1, p. 47–56.
205. Васильева Татьяна, „О первоначальном цветовом решении некоторых памятников из чугуна в Петербурге и его окрестностях“, in: *Петербургские чтения 96. Petersburg reading 96, Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информ. центр БЛИЦ*, 1996.
206. Виленская губерния, sudarytojas Виленский губернский комитет, С.-Петербург: Н. Увстифеев, 1903.
207. Елизарова Наталья, „Кладбище в Касли“, in: *Uralweb*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 07 27], <http://www.uralweb.ru/urals/urbantrip/6655.html>
208. *История каслинского литья*, [interaktyvus, žiūrėta 2009 09 23], <http://vikasli.narod.ru/history.htm>.
209. Калининград. *Иллюстрированный энциклопедический справочник*, Калининград : Янтарный сказ, 2006
210. Кривская Полина, „Матвей Егорович Кларк – первый директор Санкт-Петербургского Александровского литейного завода“, in: *Петербургские чтения 97. Материалы энциклопедической библиотеки «Санкт-Петербург-2003»*, Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информ. центр БЛИЦ, 1997, p. 542–544.

211. *Культура Беларусі: энцыклапедыя*, т. 2, Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2011.
212. *Литье каслинского завода. Художественные вещи*, альбом, Касли: 2011, [interaktyvus, žiūrėta 2011 12 17], http://www.kac3.ru/index/?node_id=1416.
213. Павловский Борис, *Художественный металл Урала XVIII-XIX веков*, Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1982.
214. *Памятники и монументы, сооруженные в ознаменование достопамятнейших русских событий и в честь замечательных лиц*, Санктпетербург: Типография Морского министерства, 1860
215. *Петербургские чтения 96. Petersburg reading 96*, Санкт- Петербург: Русско-Балтийский информ. центр БЛИЦ, 1996.
216. Петриченко Алексей Максимович, *Искусство литья*, Москва: Знание, 1975.
217. Петриченко Алексей Максимович, *Книга о литье*, Киев: Техника, 1972.
218. Полищук Олег, „Уникальный памятник каслинского чугунного литья в Бресте на грани уничтожения“, in: *Реальный Брест*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 07 25], <http://www.realbrest.by/novosti/istorija-bresta/unikalnyi-pamjatnik-kaslinskogo-chugunnogo-litja-v-breste-na-grani-unichtozhenija.html>.
219. Селедкина С. Н., „Изготовление и открытие Бородинского памятника по документам Российского государственного исторического архива“, straipsnis publikuotas internete, in: *Музеи России*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 02 06], http://www.museum.ru/museum/1812/Library/Borodino_conf/1997/Seledkina.pdf.
220. Черепица Валерий Николаевич , *Гродненский Православный некрополь*, Гродно: ГрГУ, 2001.

ILIUSTRACIJOS

1 a. Kryžius su modelio numeriu, XX a. pr.
Rozalimo kapinės. Jurgitos
Pačkauskienės nuotr., 2011

1 b. Kryžiaus fragmentas.
J. Pačkauskienės nuotr., 2011

2 a. Vienpusio ketaus kryžiaus
fragmentas, XIX a. pab.–XX a. pr.
Naujosios Gegužinės kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

2 b. To paties kryžiaus
fragmentas. Reversas.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

3. Tuščiaviduris ketaus
kryžius. Raseinių kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2009

4. Kryžius Vadžgirio kapinėse,
XIX a. pab. – XX a. pr.
J. Pačkauskienės nuotr., 2009

5. Kryžius Vilniaus
Bernardinų kapinėse, XX a. pr.
J. Pačkauskienės nuotr., 2009

6. Kryžius Kurtuvėnų kapinėse,
XIX a. pab. – XX a. pr. Liudo
Jovaišos nuotr., 2010

7. Veronikos ir Petro Paulauskių
antkapinis paminklas, po 1891.
Grūstės kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2009

8. Kryžius kiaurinėmis šakomis.
Alizavos kapinės.
Liongino Virbalo nuotr., 2009

9. Kryžius Kauno Šančių kapinėse.
Jolantos Zabulytės nuotr., 2011

10. Kryžius su kaltiniu
postamentu. Užvenčio kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2009

11. Kryžius su kaltiniu postamentu. Suvainišio kapinės. L. Virbalo nuotr., 2009

12. Kėdutės formos kaltinis postamentas. Alantos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2009

13 a. Kryžius su kaltiniu postamentu. Skiemonių šventoriaus kapinės. J. Zabulytės nuotr., 2010

13 b. To paties kryžiaus postamentas. J. Zabulytės nuotr., 2010

14. Kryžius su koplytėle, XX a. pr. Gruzdžių šventorius. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

15. Kryžius su niša Švč. M. Marijos figūrėlei. Debeikių senosios kapinės. J. Zabulytės nuotr., 1989

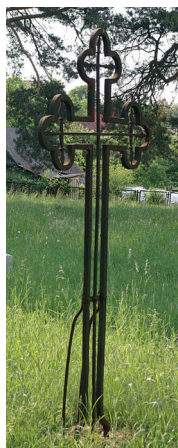

16. Kryžius su neogotikinės formos pseudokoplytėle. Šaukėnų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

17. Kryžius. Ukrinų kapinės.
J. Pačauskienės nuotr., 2011

18. Kryžius Suvainišio kapinėse.
L. Virbalo nuotr., 2010

19. Kryžius su atramomis.
Panevėžio stačiatikių kapinės.
J. Pačauskienės nuotr., 2008

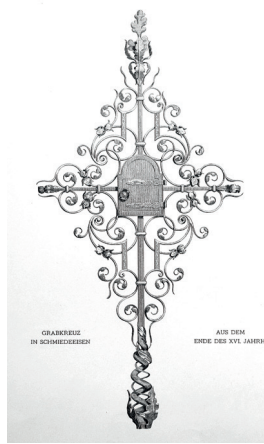

20. Kryžius senosiose Debeikių kapinėse. J. Zabulytės nuotr., 2014

21. Teodoro Smolyčiaus ir jo žmonos antkapinis kryžius, po 1860. Jurbarko kapinės. Skirmantės Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2011

**22. Kaltinis antkapinis kryžius,
XVI a. pab.**

In: *Blätter für Kunstgewerbe*, Band XVI,
Wien: Verlag von R. v. Waldheim, 1887,
Heft X, Taf. 32

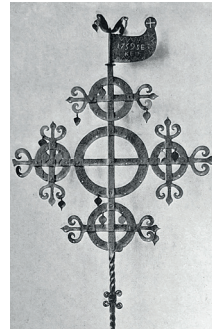

**23. Kaltinis antkapinis kryžius,
XVII a. Dailių amatų muziejus
Budapešte.**

In: Perekázy Károly, *Schmiedekunst in
Ungarn*, Budapest: Corvina Kiadó, 1982, 5 il.

**24 a, b. Antkapiniai kryžiai,
XVIII a. II p. Vermlando
provincija (Švedija).**

In: *Peasant Art in Sweden, Lapland
and Iceland*, edited by Charles Holme,
London, Paris, New York: „The
Studio“ LTD, 1910, il. 278, 279

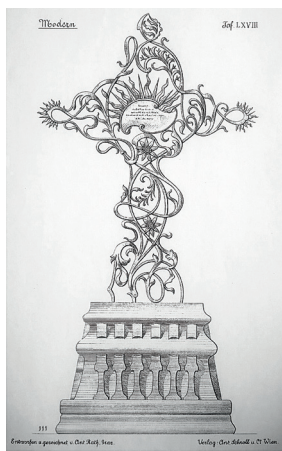
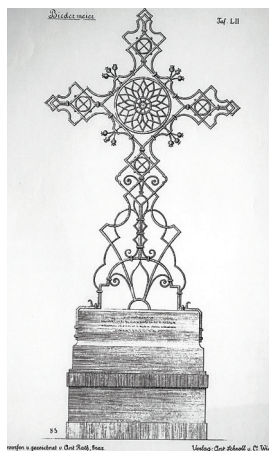

**25. Antkapinio kryžiaus
projektas, XVIII a. pr.
Niurnbergas (Vokietija).**
In: Adolf Brüning, *Die Schmiedekunst bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Leipzig: Klinkhardt & Biermann, 1922, p. 94

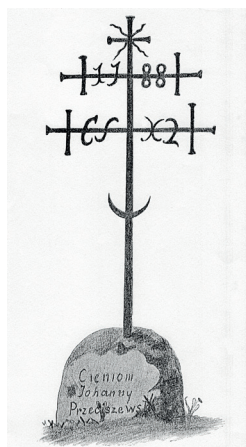
**26. Frantz Leopold
Schmittner (1703-1761).
Antkapinis kryžius.**
In: *Ibid.*, p. 96

27. Anton Rath. Bydermejerio stiliaus kryžiaus projektas, iki 1909.
In: Anton Rath, *Entwürfe von Grabkreuzen und Schrifttafelständern aus Schmiedeeisen in all Stilarten von der Gotik bis zur neuesten Formengebung*, Wien: Schroll, 1909, Taf. 52

28. Anton Rath. Moderno stiliaus kryžius, iki 1909.
In: *Ibid.*, Taf. 68

29. Joanos Pšeciševskos antkapinis kryžius, XIX a. II p. (?), Barstyčių kapinės.
In: Michał Brensztejn, *Krzyże i kapliczki Żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, Krakow: 1906, lent. LX

30. Joanos Pšeciševskos antkapinis paminklas. Barstyčių kapinės.
J. Pačauskienės nuotr., 2012

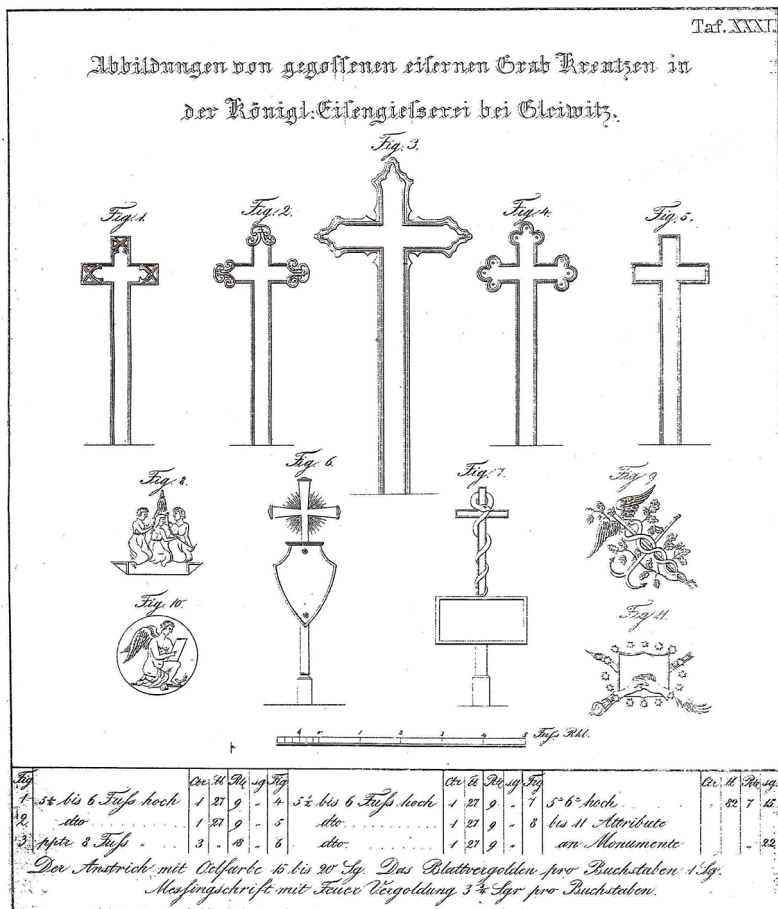

31. Antano Gumuliausko antkapinis paminklas Varnių kapinėse. Adomo Varno nuotr., 1926. LNM, V-1404

32. Antkapinis kryžius, po 1901. Vaiguvos kapinės.
J. Pačauskienės nuotr., 2008

33. Gliwickų liejyklos antkapinių paminklų projektai, 1847.

In: Gliwicki Preis-Courant: wzorniki wyrobów Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach w zbiorach Muzeum w Gliwicach = Der Gleiwitzer Preis-Courant: die Musterbücher der Erzeugnisse der Königlichen Eisengiesserei in Gleiwitz aus den Sammlungen des Museums in Gleiwitz, [aut. oprac. Barbara Malik, Joanna Jenczewska-Pajka, Gliwice: Muzeum, 2005, p. 75

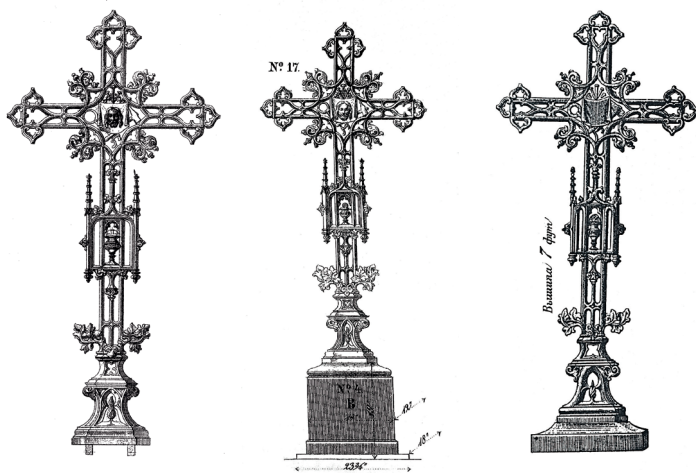

34 a. Kryžius. Val d'Osne liejyklos (Prancūzija) katalogas.

In: Hierro Forjado, Ironwork. Fer Forge. Schmiedeeisen, France: Art Stock, 2003, p. 244

34 b. Kryžius nr. 17. Wöhrmann & Sohn liejyklos (Ryga) katalogas.
LUAB MB RRSF, inv. nr. 22.119

34 c. Kryžius nr. 42. Minervos liejyklos (Kaunas) katalogas. KTUB, Retų knygų skyrius, spaudinys be šifro

35. Fulgento Kazakevičiaus antkapinis kryžius Kaltanėnų kapinėse, po 1905.
J. Zabulytės nuotr., 2011

36. Kun. Mikalojaus Kervelio (†1859) antkapinis kryžius. *Union Giesserei* liejykla Karaliaučiuje. Jurbarko kapinės. S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2011

37. Antkapinis kryžius Vadžgirio kapinėse. *C. F. Sternkopf* liejykla Tilžėje. J. Pačkauskienės nuotr., 2007

38. Jono Vinčos (†1856) antkapinis kryžius. *G. Rohrmoser* liejykla Tilžėje, 1861. Skaudvilės kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

39. Luiso Cimerio jaunesn. šaltkalvės Tilžėje reklama, 1891.
In: *Katalog der Tilsiter Gewerbe-Ausstellung nebst Führer durch die Stadt und Umgebung*, Tilsit: Druck von I. Renländer & Sohn, 1891, be numeracijos.

40. Teodoro Cimerio šaltkalvės Tilžėje reklama, 1891.
In: *Ibid.*

41. Pauliaus Cimerio šaltkalvės Tilžėje reklama, [1908].

In: *Adress-Buch für die Stadt Tilsit auf das Jahr 1908*, Tilsit: Verlag von I. Renländer & Sohn, [1908], p. 27

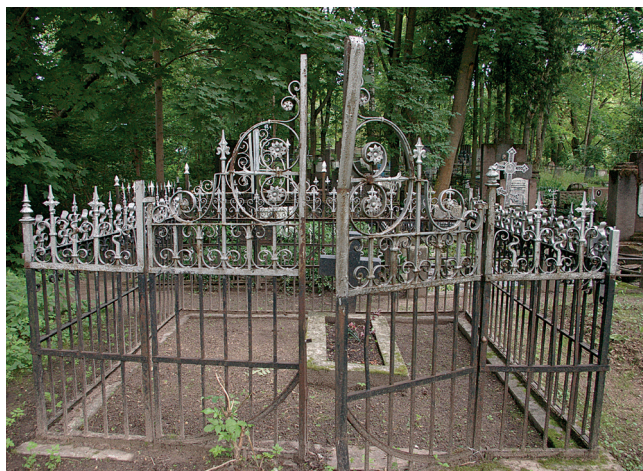
42. C. Kirbšuso šaltkalvės Tilžėje reklama, 1896.

In: *Adress-Buch für die Stadt Tilsit auf das Jahr 1897*, Tilsit: Otto v. Mauderode, 1896, p. 331

43. Kun. Grigaliaus Ivaškevičiaus antkapinis kryžius, po 1887. Kretingos senosios kapinės. Antano Lūžos nuotr., 1992. Kretingos muziejus, inv. nr. KM IF 6730

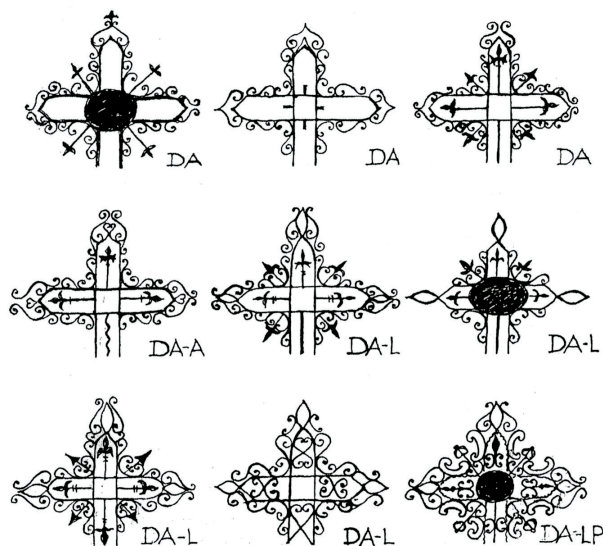
↓ 44. Gustavo Vermbterio šaltkalvės Klaipėdoje reklama, 1891.
In: *Katalog der Tilsiter Gewerbe...*

↓ 45. Kaltinė tvorelė, Gustavo Wermberio šaltkalvė Klaipėdoje. Šiaulių stačiatikių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

46. Gustavo Katskės (Klaipėda) dirbinių reklama, 1914.
In: *Lietuvių kalendros metų 1914*,
Klaipėda, 1913, p. 131

47. Rusnės–Minijos apylinkėse užfiksuoti rėminių kryžių pavyzdžiai. Piešė Martynas ir Marija Purvinai.
In: Marija Purvinienė, Martynas Purvinas, *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai: mokslo monografija*, Kaunas: Technologija, 2010, p. 81

48. Antkapinis kryžius Plungės kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2010

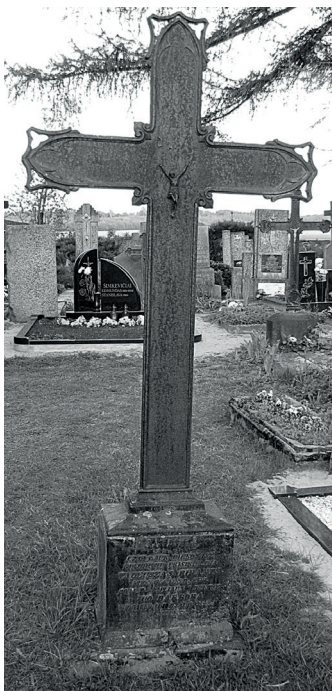
49. Antkapinis kryžius Telšių kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2005

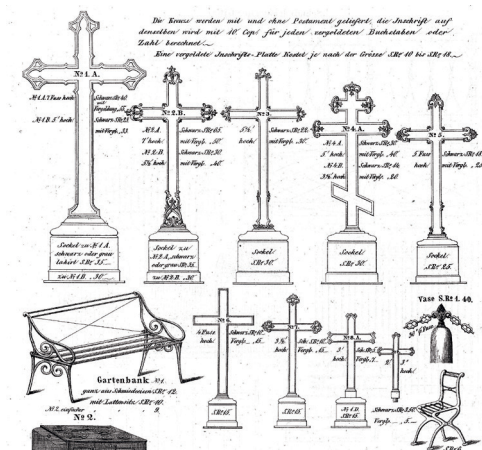
50. Wöhrmann & Sohn liejyklos
(Ryga) katalogo fragmentas,
XIX a. II p. LUAMB MB

↓ 51. Tado Firanto († 1866) ir
Barboros Firantaitės († 1864)
paminklas, signuotas W & S.
Milvydžių kapinės (Jonišio r.).
S. Smilingytės-Žeimienės nuotr.,
2011

↓ 52. Žulų šeimos antkapinis
kryžius, XIX a. II p. Utenos
kapinės. J. Pačkauskienės nuotr.,
2010

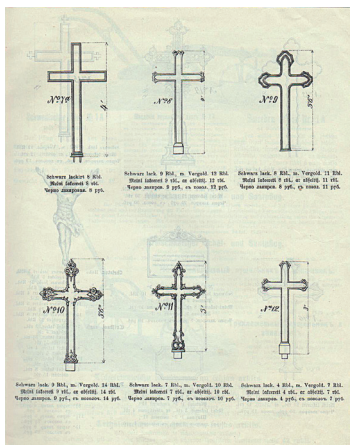
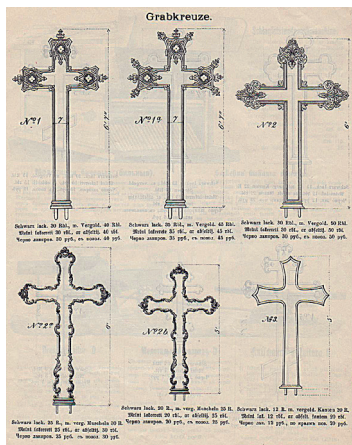
↓ 53. Statkevičių giminės
antkapinis kryžius, po 1876, P.
H. Rosenkranz & Co fabrikas
Rygoje. Rozalimo kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2011

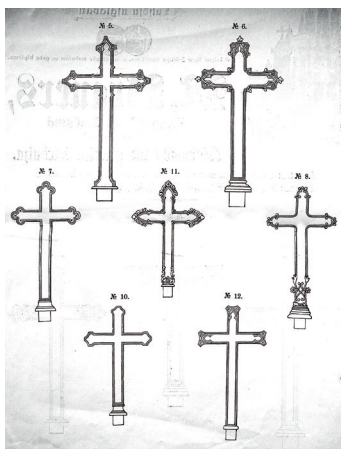
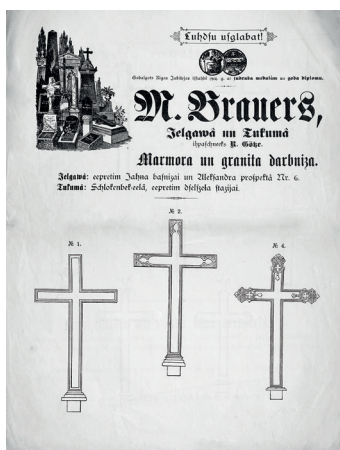

54. Kryžiai. U. G. Klampmeyerio liejyklos Rygoje dirbinių katalogas, XIX a. II p. LUAMB MB

55 a–c. Kryžiai. Konstantino Štrupo liejyklos Liepojeje katalogas, 1892. Liepojos miesto muziejus

↑ 57. Kryžiai. M. Brauers antkapinių paminklų Jelgavoje dirbtuvių katalogas, apie 1900. LUAMB MB

↑ 58. Kryžius Lygumų kapinėse. Vytauto Didžpetrio nuotr., 2009

59. Sutuoktinių Moksevičių antkapinis kryžius, po 1889, Karlo ir Eduardo Geislerių liejykla Varšuvoje. Vilniaus Bernardinų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2016

60. Brolių Geislerių liejyklos Varšuvoje reklama. In: *Adresy Warszawy*, Warszawa, [druk:] Kraków, 1908–1910, be paginacijos.

61. Kryžius Varšuvos stačiatikių kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2012

62. Kryžius Vilniaus Rasų kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2010

63. Vincento Herburt-Heibavičiaus (†1891) antkapis, Antono Wieczoreko liejykla Baltstogėje. Vilniaus Rasų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2015

64. Felicijonos Skirmantaitės-Stanišauskienės († 1834) epitafinė plokštė. Vilniaus Šv. Apaštalų Pipypo ir Jokūbo bažnyčios vakarinė siena. J. Pačkauskienės nuotr., 2016

65. Jono Kosobuskio (Иван Коссобудскій, †1845) antkapis. Vilniaus Šv. Eufrosinijos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2014

66. Juozapotos Gauronskienės († 1856) antkapinio kryžiaus dalis. Vyšniavo liejykla. Rykantų šventorius. Ritos Pauliukevičiūtės nuotr., 2010

67 a. Onos Ožeškaitės-Obirniienės ir Teklės O'Birnaitės (Anna z Orzeszków Obyrnowa, †1842; Teklusia O'Byrnówna) antkapinis paminklas, Vyšniavo liejykla (?). Šalčininkų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2012

67 b. To paties paminklo memorialinis įrašas. Pačkauskienės nuotr., 2012

68. Uršulės Pajojienės antkapinio kryžiaus detalė, [XIX a. vid.]. Vyšniavo liejykla (?). Žviliūnų k. kapinės (Anykščių r.). Jolantos Zabulytės nuotr., 2011

69. Marijos Jundzilaitės-Sekluckienės († 1844) antkapinio kryžiaus postamento fragmentas. Vyšniavo liejykla (?). Eišiškių šventoriaus kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2012

70. Kryžius Vilniaus Bernardinų kapinėse, [XIX a. vid.]. Vyšniavo liejykla (?). J. Pačkauskienės nuotr., 2015

71. Kryžius Vilniaus Rasų kapinėse, [XIX a. vid.]. Vyšniavo liejykla (?). J. Pačkauskienės nuotr., 2010

72. Kazimieras Jelskis (?). Paminklas Joakimui Liutaurui Chreptavičiui Štabino šventoriuje, XIX a. vid. Išlieta Karolio Bžostovskio liejykloje. J. Pačkauskienės nuotr., 2012

73 a. Karolio Gorskio († 1875) antkapinis kryžius. Karolio Bžostovskio liejykla. Štabino kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

73 b. To paties kryžiaus fragmentas.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

73 c. To paties kryžiaus fragmentas.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

73 d. To paties kryžiaus fragmentas.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012.

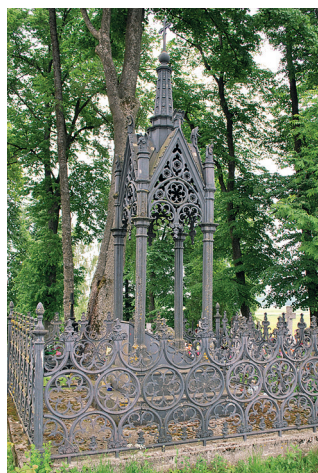

↓ 74. Kun. Jurgio Lenkevičiaus (Jerzy Lenkiewicz, † 1882) antkapio fragmentas. Štabino kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

↓ 75. Štabino liejykloje lietas azūrinis kryžius, XIX a. II p. Štabino kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

↓ 76. Viktorijos Rimaševskos antkapinis paminklas, po 1850. Krasnoboro kapinės (Lenkija).
Iwonos Górskos nuotr., 2012

77. Vilniečio Z. M. Gaidžio
šaltkalvės reklama, 1908.
In: *Vilniaus žinios*, 1908 07 13, p. 4

78. Kryžius Alsėdžių kapinėse.
Meistras Einikis. Než.
fotografo nuotr., 1936. NČDM
LDS, Ng-3133

79. Kryžius Alsėdžių kapinėse.
Meistras Einikis. Než.
fotografo nuotr., 1937. NČDM
LDS, Ng-3150

80. Kryžius Alsėdžių kapinėse.
Meistras Leliuga (Leliugas?), apie
1903. Než. fotografo nuotr., 1936.
NČDM LDS, Ng-3145

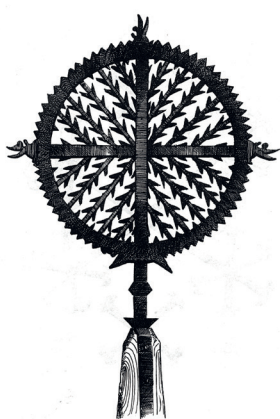
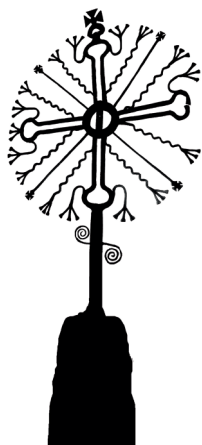
81. Kryžius Alsėdžių kapinėse.
Meistras Permina(s). Než.
fotografo nuotr., 1937. NČDM
LDS, Ng-3163

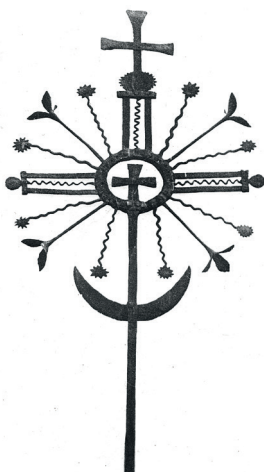
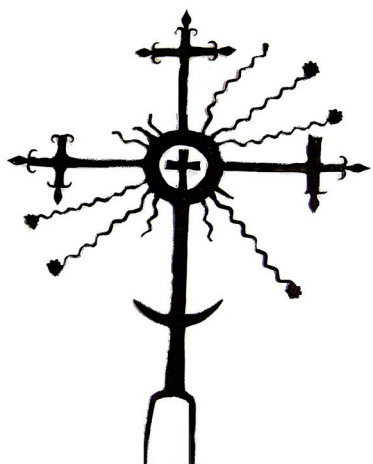
82. Kryžius Telsių kapinėse.
Meistras Fricas Freireris. Než.
fotografo nuotr., 1937. NČDM
LDS, Ng-3152

83. Kryžius Žemaičių Kalvarijos
kapinėse. Meistras Kreišmonas.
Než. fotografo nuotr., 1936.
NČDM LDS, Ng-3134

84. Kryžius Kepurių k. (Kupiškio r.)
kapinėse. Meistras Petras Buzas.
J. Zabulytės nuotr., 2014

85. Kryžius Vabalninko
kapinėse. Meistras J. Tilindis.
A. Stankevičiūtės pieš., 1966.
In: Česlovas Kontrimas, *Lietuvos geležiniai
kryžiai*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 133

86. Kryžius iš Pelaniškių k.
(Pakruojo r.). PKMŽ, E-K21

87. Kryžius iš Lauksodžio. Meistras
Jurgis Freibergis (?).
In.: *Lietuvių liaudies menas*, kn. 3:
Mažoji architektūra, sudarytojai Antanas
Stravinskas, Mečislovas Sakalauskas,
Vilnius: Vaga, 1992, 452 pav.

88. Katafalkas, XIX a. pab.
Mykolo Jurkšos dirbtuvės.
Marijampolės šv. Arkangelo
Mykolo bazilika.
J. Pačkauskienės nuotr., 2010

89 a–c. Andriaus Jurevičiaus
ir Mato Gylio antkapinis
kryžius, po 1908. Marijampolės
bazilikos šventorius.
J. Pačkauskienės nuotr., 2010

90. Jurgio Plikio (†1904)
antkapinis kryžius.
Marijampolės kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2010

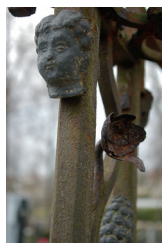

91. Baltramiejaus Česnaičio
ir Domicelės Arzalaičiūtės
antkapinis kryžius, po 1910.
Griškabūdžio kapinės.
J. Zabulytės nuotr., 2014

92. Juozapas Paplauskas. Kaldintas sakyklos bumbulas, apie 1885. Utenos Kristaus žengimo į Dangų bažnyčia. J. Pačauskienės nuotr., 2011

93 a–c. Benedikto Vaškevičiaus († 1855) antkapinis kryžius. Utenos kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2011

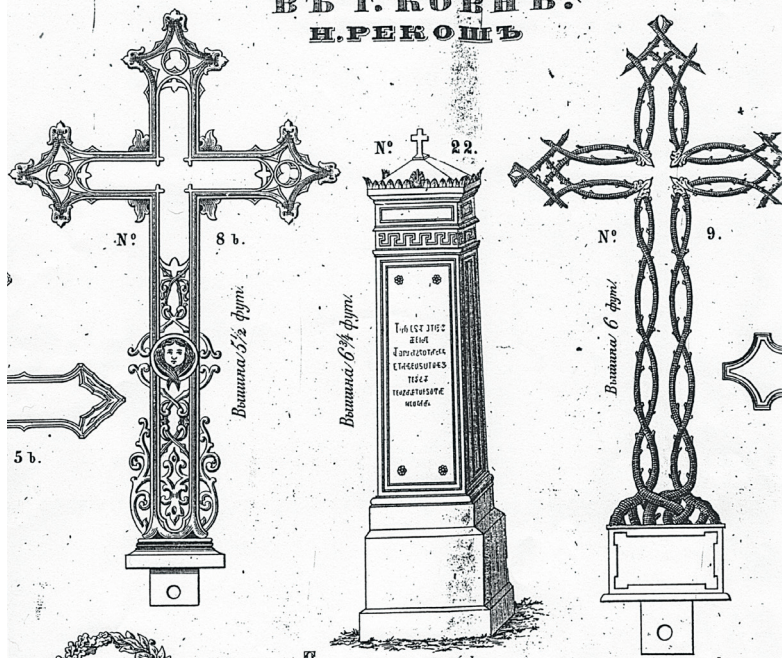

94. Kryžma su lietomis angelų galvelėmis, XIX a. II p. Utenos kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2011

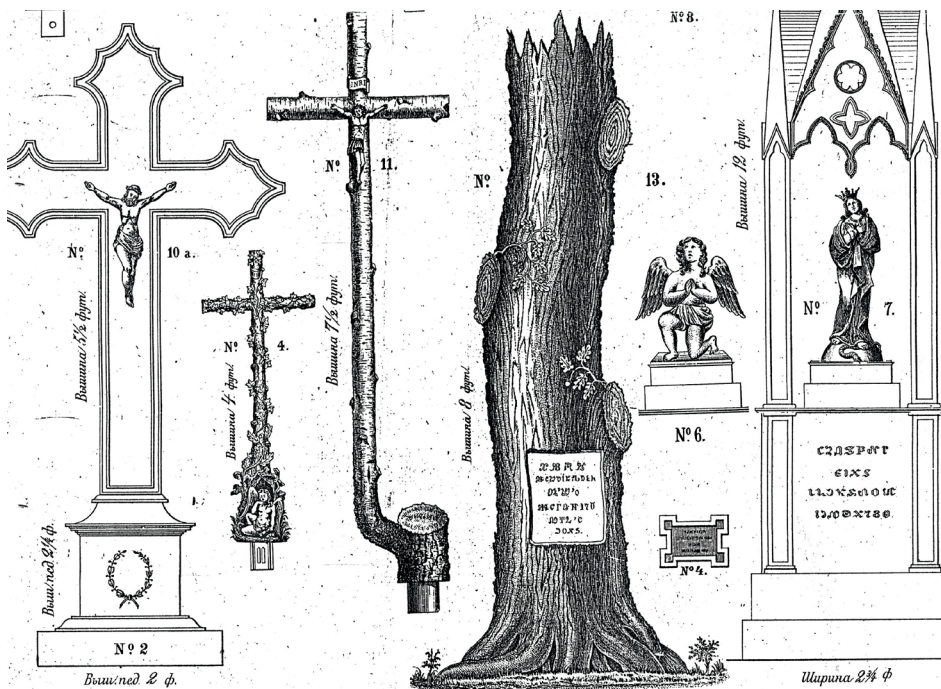
95. Kryžiaus papėdė, XIX a. II p. Utenos kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2011

96. Kaltinis kryžius. Janapolės kapinės. Vytauto Balčyčio nuotr., 2013

ЧУГУННО ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ МИНЕРВА ВЪ Г. КОРНѢ. Н. РЕКОШЪ

97 a, b. Kryžiai.
Mikalojaus Rekošo
fabriko Minerva
katalogas, [XIX a. pab.].
In: KTUB RSS.

98. Ildefonso Daugirdo ir jo žmonos Paulinos antkapinis kryžius su signatūra *KOBHO*, po 1865. Kalnųjų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

99. Eugenijos (†1862) ir Antano (†1863) Rimkevičių antkapinis kryžius, 1866. Signuota *KOWNO*. Užvenčio kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2009

100. Barboros Sadunskienės antkapinis kryžius, XIX a. 4 ketv. Signuota *FABR. MINERWA*. Raseinių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2009

101. Juzefos Šlitterienės (†1910) antkapinis kryžius. Eržvilko kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2007

102. Ketaus kryžius Kražių kapinėse, XIX a. pab. – XX a. pr. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

103. Kryžiaus fragmentas. XIX a. pab. – XX a. pr. Lesčių k. kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

104. Stanislovo Paškevičiaus
(†1909) antkapinis
paminklas. Vadoklių kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2015

105. Lauryno de Large (†1863)
antkapinis kryžius. Prienų
kapinės. Signuota T. H. Kowno.
J. Pačkauskienės nuotr., 2013

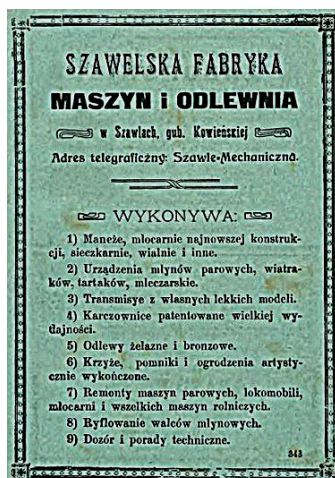

106. Antano ir Teklės
Beresnevičių antkapinis
kryžius, XIX a. II p.
Vosiliškio kapinės.
Signuota T. H. Kowno.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

107. Antkapinis kryžius
Šančių kapinėse.
J. Zabulytės nuotr., 2011

108 a. Šiaulių mechaninio fabriko signatūra. Šiaulių kapinės. S.Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2010

108 b. *Kalendarz Ilustrowany „Kurjera Litewskiego“ na rok 1909*, Wilno: nakładem „Kurjera Litewskiego“, 1909, p. 343

109. Kiušavičių šeimos antkapinis kryžius, po 1897. Šiaulių mechaninis fabrikas (?). Šiaulių kapinės. Pačkauskienės nuotr., 2010

110. Petro Vileišio fabriko gaminių reklama. In: *Vilniaus žinios*, 1905, sausio 19 d., p. 5.

111. Vladimiro Makejevo (†1900) kapavietės tvorėlės fragmentas. Vilniaus Antakalnio karių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2011

112. Tvorėlės fragmentas, XX a. pr. Vilniaus Bernardinų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2015

113. Kryžius ir tvorelė. S. Kamberio fabriko
Vilkaviškyje katalogas, 1908. LMAVB RS

↓ **114. K. Mackevičiaus antkapinių**
paminklų dirbtuvės Kaune reklama, 1914.
In: *Kauno kalendorius 1914 metams*, Švento
Kazimiero draugijos leidinys, Kaunas: Saliamono
Banaičio spaustuvė, 1913, be numeracijos

↓ **115. D. Rusecko antkapinių paminklų**
dirbtuvės Kaune reklama, 1914.
In: *Ibid.*

SPIŽINIAI KRYŽIAI.

№ 1 aukščio 3 pedų	Kaina	12 rub.
№ 2 „ 4 „ „		15 „
№ 3 „ 5 „ „		18 „

Spižiniai pamatai.

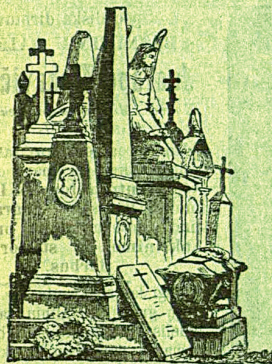
Vidutinis	Kaina	12 rub.
Didelis		18 „

Už kiekvieną raidę . . . 5 kap.

SPIŽINIAI DARŽELIAI.

№ 1 už pedų ilgio Kaina 2 rub.—R.

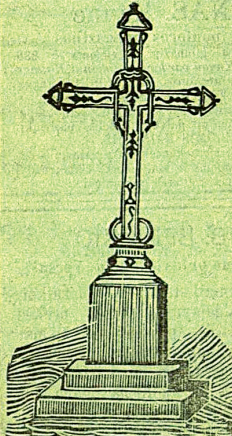
— 34 —

Vienintelė Lietuvio
Paminklų dirbtuvė
K. Mackevičiaus
Kaune, Michailovskas
prosp. № 22.
(Miesto katalikų kapiniai).

Dirbu įvairius paminklus iš granito, vezikari, ingo, tevsala, labrado-ro, marmuro ir iš pap-rasto akmens. Taipogi turiu spižinius ir gele-žinius kryžius ir aptvė-rimus.

Taipogi turiu gatavų paminklų ir priimu užsakymus.
Darbą atlieku greitai, sąžiningai ir pigiai.

Paminklų Dirbtuvė
D. Rusecko
Kaunas, Michailovskas prosp.
№ 53.

Priimami užsakymai viso-kiems paminklams iš gra-nito, labrado-ro ir iš kito-kių akmenų. Taipogi gele-žies kryžiams ir paminklų aptvėrimams. Užsakymai išpildoma greitai ir sąži-ningai pačiomis prieina-miausiomis kainomis.

Ковна, Михайловский пр.
домъ № 53.

116. Kryžius Baisogalos kapinėse,
XIX a. II p. J. Pačkauskienės nuotr.,
2007

117. Liudviko Šalevičiaus
(†1851) antkapinis paminklas.
Eišiškių šventoriaus kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2007

118. Ketaus kryžius, apie XIX a. vid. Wöhrmann & Sohn liejykla (?). Klovainių kapinės, J. Pačauskienės nuotr., 2008

↓ **119.** Sekluckių šeimos kapai. Eišiškių šventoriaus kapinės, J. Pačauskienės nuotr., 2012

↓ **120.** Vincento Sekluckio (†1864) antkapinis paminklas. J. Pačauskienės nuotr., 2012

121 a. Marijos Jundzilaitės-Sekluckienės (†1844) antkapinis paminklas. Vyšniavo liejykla (?). J. Pačauskienės nuotr., 2012

121 b. Jundzilų ir Sekluckių giminių herbai Marijos Jundzilaitės-Sekluckienės epitafijoje. J. Pačauskienės nuotr., 2012

122. Jono Sekluckio (†1845) antkapinė plokštė. Vyšniavo liejykla (?). J. Pačauskienės nuotr., 2012

123. Alfonso Leonavičiaus (†1850) antkapinis paminklas. Vyšniavo liejykla (?). Vilniaus Rasų kapinės, J. Pačauskienės nuotr., 2016

124. Liudviko Grincevičiaus (†1869) ir keturių jo vaikų antkapinis paminklas. Raseinių kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2005

125. Marijos Kosobudskytės Lučkienės (†1854) ir Izabelės Lučkaitės Lego (†1885) antkapinis paminklas. Vilniaus Rasų kapinės, J. Pačauskienės nuotr., 2016

126. Scholastikos Budrikaitės-Ulasevičienės (†1856) kapavietė. Wöhrmann & Sohn liejykla (Ryga). Kaunatavos kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2012

127. Mažamečių Eugenijos (†1862) ir Antano (†1863) Rimkevičių antkapinis kryžius, 1866. Užvenčio kapinės (Kelmės r.). J. Pačauskienės nuotr., 2012

↓ 128. Felikso Stankevičiaus († 1883) kapavietė. Viduklės kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2009

↓ 129. Rozalijos Vaiciechavičienės (Woi-ciechowiczowa, † 1850) kapavietės likučiai. Vyšniavo liejykla (?). Vilniaus Bernardinų kapinės, J. Pačauskienės nuotr., 2008.

130 a. Kiprijono Jančiausko († 1853) ir Kazimieros Burbaitės-Jančiauskienės († 1890) kapavietė. Viduklės kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2006.

130 b. Jančiauskų kapavietės fragmentas. J. Pačkauskienės nuotr., 2006.

131a. Klementinos Niznikovos († 1901) antkapis. Vilniaus Rasų kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2008

131 b. Klementinos Niznikovos antkapio kryžius. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

132. Stanislovo Zubavičiaus († 1883) kapo tvorelės fragmentas. Vilniaus Bernardinų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

133. Kaltinės tvorelės su kryžiumi fragmentas. Alantos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2010.

134. Betoniniai antkapiai su metaliniais kryžiais, XX a. I p. Vilniaus Rasų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2008.

135. Juozapo Tiškaus († 1905) antkapis. Vilkijos kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

136. Indelis gėlėms merkti. Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2008

137. Juozapo Kybarto († 1898) antkapinis paminklas. Meistras Fricas Freireris (?). Telsių kapinės.
Než. fotografo nuotr., 1937.
NČDM LDS, Ng-3140

138. Klaudijos Borisovos († 1876) antkapinis paminklas. Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2008

139. Kaltinis kryžius su polichromuotu vainiku. Ramygalos kapinės. L. Virbalo nuotr., 2009

140. Pranciškos Didjurg[ienės] († 1890) antkapinio kryžiaus fragmentas. Girkalnio kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2005

141. Kryžius su metaliniu vainiko indu, po 1898 m. Rokiškio kapinės. Jolantos Zabulytės nuotr. 1989.

142. Kaltinis suoliukas. Vilniaus bernardinų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2015

143. Kaltinė tvorelė ir suoliukas ant Dubovikų giminės mauzoliejaus, XX a. pr. Vilniaus Rasų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

144. Kaltinis kryžius virš laidojimo kriptos. XX a. pr. Vilniaus Rasų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2016

145. Reginos Bialozorienės († 1844) epitafinė plokštė Grinkiškio bažnyčioje. Ketus (bronzos?). J. Pačkauskienės nuotr., 2007

146. Generolo majoro Aleksandro Beriliovo († 1848) antkapinis paminklas. Jurbarko kapinės. S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2011

147. Barboros Kazakevičiūtės-Malevskienės, †1835 m. (kairėje) ir Antano Malevskio, †1841 (dešinėje) antkapiai. Aukštadvario kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2013

148 a. Teklės Gorskytės-Hrebnickienės antkapinis kryžius, 1842. Vilniaus Rasų kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2010

148 b. Gorskių ir Hrebnickių giminių herbas, išlietas kryžiaus papėdėje, reverse. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

149. Aleksandro ir Liudvikos Gorskių bei jų dukros Aleksandros antkapinis paminklas Džiuginėnuose, po 1856 m. Elijo Kaplano nuotr., XX a. I p. ŽVM, GEK 2077/1-3

150. Adomo Gorskio (†1850) antkapis. Biržuvėnų dvaras (Telšių r.). S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2015.

↓ **151 a.** Iljos Sluckio (†1824) antkapinis paminklas. Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2014

↓ **151 b.** Iljos Sluckio (†1824) antkapinio paminklo fragmentas. J. Pačkauskienės nuotr., 2014

↓ **152.** Antkapinis paminklas su kryžiumi, [XIX a. I p.]. Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2014

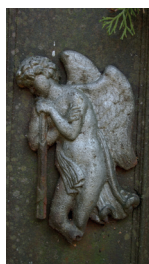
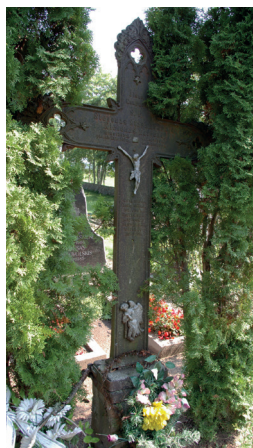

153. Vladislavo Sirokomlės (Kondratavičiaus, †1862) antkapinis kryžius, XIX a. pab. Vilniaus Rasų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2014

154. Petronėlės Valančiūtės-Beresnevičienės (†1867) antkapinis kryžius. Varnių kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

155. Kun. Ignaco Štacho (†1854) antkapis. Šiaulių kapinės, J. Pačauskienės nuotr., 2010

156 a. Žarėnų klebono Stepono Stašausko (†1856) antkapinis kryžius. Žarėnų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

156 b. Paminklo detalė: deglų gesinančio angelo reljefas. J. Pačauskienės nuotr., 2010

157. Kun. Felikso Marcinkevičiaus (†1886) paminklas Narvydžių kapinėse (Skuodo r.). Juozo Mickevičiaus nuotr., 1971. Kretingos muziejus, inv. nr. KM IF 6067

158. Kun. Juozapo Giedriko (†1898) antkapinis paminklas. Naujamiesčio kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2011

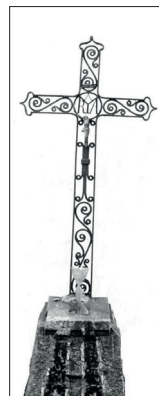
159. Kun. Felikso Adomo Vereikos (†1882) antkapinis paminklas. Pušaloto kapinės. S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2010

160. Vienuolių vizitiečių antkapinis paminklas, po 1850. Vilniaus Rasų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

161. Kun. Kazimiero Poškevičiaus (†1885) antkapinis kryžius. Grinkiškio šventorius. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

162. Kun. Pijaus Mičiulio (†1899) antkapinis paminklas. Liškiavos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2016

163. Neišaiškinto kunigo antkapinis paminklas, po 1869. Kupiškio kapinės. J. Zabulytės nuotr., 1989

164. Kun. Jono Bernatavičiaus (†1853) antkapinis kryžius, Skiemonių senosios kapinės. J. Zabulytės nuotr., 2014

165. Metalinė plaketė [XIX a. pab]. Liolių kapinės (Kelmės r.). J. Pačkauskienės nuotr., 2002

↑ **166.** Šv. Marijos Magdalenos reljefas kaltiniame kryžiuje, [XIX a. pab]. Šiluvos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

↑ **167.** Pietos, šv. Jono (šv. Nikodemo?) ir šv. Juozapo iš Arimatėjos metaliniai reljefai. Nemakščių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

168. Šv. Barboros reljefas kaltiniame kryžiuje, [XIX a. pab]. Paliepių kapinės (Raseinių r.). J. Pačkauskienės nuotr., 2005,

169. Šv. Petro reljefas iš ketaus lietame kryžiuje, [XIX a. pab]. Varnių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2006

170. Kryžius su dvylikos apaštalų reljefais (dalis prarasta), [XIX a. pab]. Lyduvėnų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

171. Pietos reljefas, [XIX a. pab]. Šiluvos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

172. Sopulingosios Mergelės Marijos reljefas, [XIX a. pab]. Girkalnio kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

173. Maloningosios Mergelės Marijos reljefas, [XIX a. pab]. Nemakščių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

174. Kaltinio kryžiaus kryžma, [XIX a. pab]. Imbrado kapinės (Zarasų r.). J. Pačkauskienės nuotr., 2008

175. Lietas reljefas su Paskutinės vakarienės scena, [XIX a. pab – XX a. pr.]. Pavandenės kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2009

176. Šiluvos Dievo Motinos reljefas, [XIX a. pab]. Varnių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

177. Šiluvos Dievo Motinos reljefas, [XIX a. pab]. Lyduvėnų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

178 a. Pranciškaus Veličkos
(†1912) kapas. Gruzdžių
kapinės. J. Pačkaus-
kienės nuotr. 2010

178 b. P. Veličkos antkapio
kryžius. J. Pačkaus-
kienės nuotr. 2010

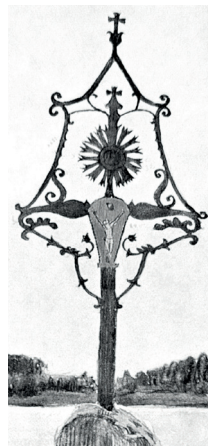
178 c. P. Veličkos antkapi-
nio kryžiaus fragmentas.
Reversas. J. Pačkaus-
kienės nuotr. 2010

178 d. Relikvijos kryžiaus
postamente. J. Pačkaus-
kienės nuotr. 2010

179. Antkapinis kryžius, XVIII a.
Tittmoning (Vokietija, Bavarija).
Insbruko Ferdinandeum muziejus.
In: *Schmiedeeisen Grabkreuze*, München:
Callwey, 1984, p. 60, 65 il.

180. Kryžius Žeimių k. kapinaitėse
(Rokiškio r.). Pranciškaus Kšyvdos-Pol-
kovskio pieš., 1908.
In: *Materyaly Wydawnictwa Towarzystwa „Pols-
ka Sztuka Stosowana” w Krakowie*, zeszyt XII:
Krzyże na Litwie, rysował dla J. hr. Przeździec-
kiego z Rakiszek, Franciszek Krzywdą Polkowski
latem r. 1908, Kraków: Wyd. Towarzystwa Polska
Sztuka Stosowana w Krakowie (Cracovie: Société
de l'Art Polonais Appliqué), 1909

↑ **181.** Franz Sterzinger (?). Rokokinis
antkapinis kryžius, XIX a. pr.
In: Margarete Baur-Heinhold, *Schmiedeeisen-
Grabkreuze*, München: Callwey, 1984, p.72, 78 il.

182. Kryžius Kuosių k. (Rokiškio r.)
kapinėse, 2004 m. nuotr.
In: *Mažosios architektūros paminklų geležinės
viršūnės ir kryžiai*: Katalogas, Rokiškio krašto
muziejus, Rokiškis: I. Skripkos individuali
įmonė, 2005, p. 67

183. Kryžius Kepurių kapinėse (Kupiškio r.), [XIX a. II p.]. Jolantos Zabulytės nuotr., 2014

184. Teklės Gorskytės-Hrebnickienės (†1842) antkapinio kryžiaus fragmentas. Vilniaus Rusų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr. 2010

185. Pastatomo (aliumininio?) kryžiaus reversas, XIX a. pab. – XX a. I. p. Varšuvos šv. Juozapo bažnyčia. J. Pačkauskienės nuotr., 2013

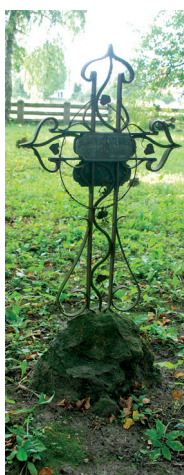
186. Kryžius Ažuolpamūšės kapinėse (Pasvalio r.), [XIX a. pab.]. V. Didžpetrio nuotr., 2010

187. Marijos Bermanovos antkapinis kryžius, [XIX a. II p.]. Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2014

188. Antkapinis kryžius Kaukatavos stačiatikių kapinėse, po 1905. J. Pačkauskienės nuotr., 2014

189. Liubovės Zabusovos (†1866) antkapinis kryžius. Signuota *КОВНО*. Panevėžio stačiatikių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2011

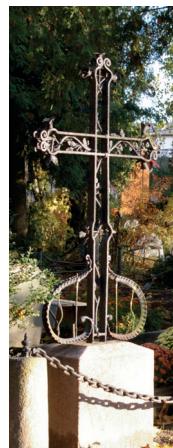

190. Ketaus kryžius Kaltinėnų kapinėse, [XIX a. pab. – XX a. pr.]. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

191. Kaltinis kryžius su Jėzaus Pantokratoriaus medaliu, [XIX a. pab. – XX a. pr.]. Raseinių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2002

192. Dobelių šeimos antkapinis kryžius, XX a. pr. Žeimelio evangelikų liuteronų kapinės. V. Didžpetrio nuotr., 2009

193 a, b. Kryžiai
senosiose Viš-
tyčio kapinėse,
XIX a. pab. –
XX pr. Ovidijaus
Grigo nuotr., 2008.

194 a, b. Kryžius
Bauskės kapinėse
(Latvija), XX a. pr.
J. Pačauskienės
nuotr., 2011

195. Krišjano G(S?)egolino (†1903)
antkapinio kryžiaus lentelė.
Žeimelio evangelikų liuteronų
kapinės. V. Didžpetrio nuotr., 2012

196. Lieti kryžiai Garšvių evange-
likų reformatų kapinėse (Biržų r.).
V. Didžpetrio nuotr., 2012

197. Kaltinis kryžius Garšvių
evangelikų reformatų kapinėse
(Biržų r.). V. Didžpetrio nuotr.,
2012

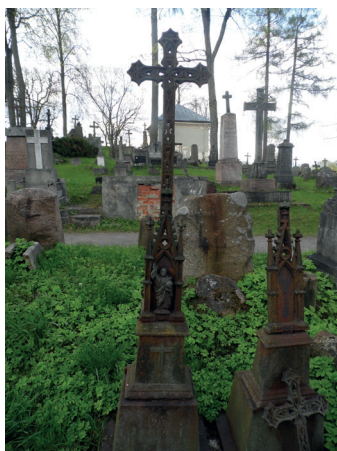
198. Kazimiero Kristupo
Daukšos (†1865) antkapinis
kryžius iš Biržų evangelikų
reformatų kapinių. Fragmentas.
Biržų muziejus. S. Smilingytės-
Žeimienės nuotr., 2016

199. Vilhelmo Rato (†1872) antkapinio
kryžiaus fragmentas. G. Rohrmoserio fabri-
kas Tilžėje. Grūstės kapinės (Mažeikių r.).
J. Pačauskienės nuotr., 2010

200. Kryžius Vilniaus Rasų kapinėse, apie
XIX a. vid. J. Pačauskienės nuotr., 2011

201. Kryžius Vilniaus Rasų kapinėse, [XIX a.
pab.]. J. Pačauskienės nuotr., 2012

202. Kryžius Pakruojo kapinėse,
[XIX a. pab. – XX a. pr.].
J. Pačkauskienės nuotr., 2011

203. Kryžius Vilniaus Rasų kapinėse,
XX a. pr. J. Pačkauskienės nuotr.,
2016

204 a, b ,c. Kun.
Juozapo Didžpinigaičio
(†1878) antkapinis
kryžius. Kudirkos
Naumiesčio kapinės.
J. Zabulytės nuotr., 2014

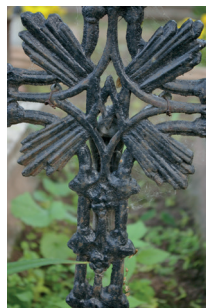

205 a–e. Konstantino
Koželos (†1854) antka-
pinis kryžius. Vilniaus
Bernardinų kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr.,
2009

206. Kryžius su Mergelės Marijos monograma, [XIX a. pab. – XX a. pr.]. Senosios Panevėžio kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2011

207. Kryžius su monograma IHS, [XIX a. pab. – XX a. pr.]. Senosios Panevėžio kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2011

↓ **208.** Ketaus kryžius Rygos Pokrovo kapinėse. J. Pačkauskienės nuotr., 2011

↑ **209.** Jankūnų šeimos antkapinis kryžius. Milvydžių kapinės (Joniškio r.). S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2009

↑ **210.** Kryžius Deikiškėlio kapinėse (Biržų r.). V. Didžpetrio nuotr., 2009

↑ **211.** Kryžius Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinėse. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

212 a, b. Kryžius Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinėse. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

213. Kryžius Vilniaus Bernardinų kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2010

214 a. Kryžius Prienų kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2010

215. Kryžius Vilniaus Saulės kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2009

216. Jeselskių šeimos antkapinis paminklas, po 1895. Žarėnų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

217. Kryžma, XX a. pr. Nemunaičio kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2014

218. Kryžius Stakliškių kapinėse. S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2013

219. Kaltinio kryžiaus kryžma, [XX a. pr.]. Liolių kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 1998

220. Burbulais užsibaigiančios kryžiaus šakos, XIX a. pab.– XX pr. Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

221. Kryžiaus viršūnė, XIX a. pab.– XX pr. Vilniaus šv. Eufrosinijos kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

222. Kryžiaus viršūnė, XIX a. pab. – XX a. pr. Šaukėnų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2008

223. Kryžiaus viršūnė, XIX a. pab. – XX a. pr. Kaunatavos kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2008

224. Kryžiaus viršūnė, XIX a. pab.– XX pr. Šaukoto kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2008

225. Kryžiaus šakos užbaiga, XIX a. pab. – XX pr. Skuodo kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

226. Kryžiaus viršūnė, XIX a. pab.– XX pr. Plungės kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2012

227. Kryžius su šventųjų figūrėlėmis. Nemakščių kapinės, J. Pačauskienės nuotr., 2005

228. Kryžius su žvakide, XX pr. Rokiškio kapinės. J. Zabulytės nuotr., 1989

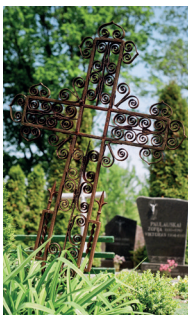
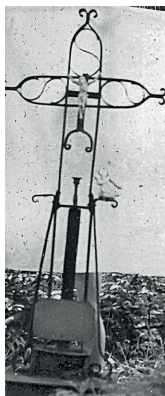
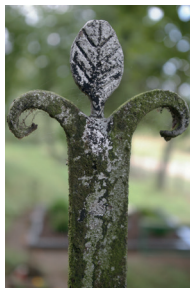
229. Kryžius Lyduvenų kapinėse. Petro (?) Dziedulionio pieš., 1982.
In: *Vilniaus V. Kapsuko universiteto kraštotyrininkų klubo ekspedicija*, 1982. VUB RS, f. 81–P6494.

230. Kryžius Pakruojo kapinėse, [XX pr.]. J. Pačauskienės nuotr., 2011

231. Kryžius Raseinių kapinėse, [XIX a. pab.– XX pr.]. J. Pačauskienės nuotr., 2007

232. Kryžiaus niša skulptūrelei su lietomis žvakėmis, po 1897. Papščių k. (Anykščių r.). J. Zabulytės nuotr., 1989

233. Kaltiniai kapų kryžiai, XVIII a. II p. Insbruko liaudies meno muziejus. S. Smilingytės –Žeimienės nuotr., 2013

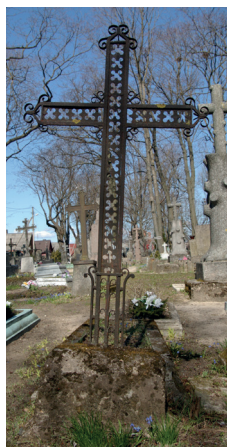

234. Kryžiaus apačia, XIX a. pab. – XX pr., Rygos Martino kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2012

235. Juozapo Kancevičiaus (†1899) antkapinis kryžius. Antazavės kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2010

236. Kryžiaus papėdė. Žagarės kapinės. V. Didžpetrio nuotr., 2009.

237a. Gumuliauskų šeimos antkapinis kryžius, [XIX a. pab.]. Varnių kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2007

237 b. To paties kryžiaus apačia. J. Pačkauskienės nuotr., 2007

238. Kryžius su ažūrinėmis geležies juostomis, XIX a. pab. – XX pr. Radviliškio kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2011

239. Rėminis kryžius su ažūrinėmis juostomis, XIX a. pab. – XX pr. Butkiškės kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2005

240. Rėminis kryžius su karpytos skardos ornamentu. Krinčio kapinės. V. Didžpetrio nuotr., 2009

241. Mykolo Budreikos (†1913) antkapinis kryžius. Debeikių kapinės. A. Varno nuotr., 1923–1924. LDM, inv. nr. LF-570.

242. Tas pats kryžius. J. Zabulytės nuotr., 2008.

243. Kryžius su spalvotais stikliukais. Andrioniško kapinės. J. Zabulytės nuotr., 2008.

244. Mišrios technologijos kryžius: kaltinė struktūra ir lietos ornamento juostos. XIX a. II p. (?), Povonskų kapinės Varšuvoje. J. Pačkauskienės nuotr. 2013

245. Šimanauskių antkapinis kryžius, [XIX a. pab.]. Kražių kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

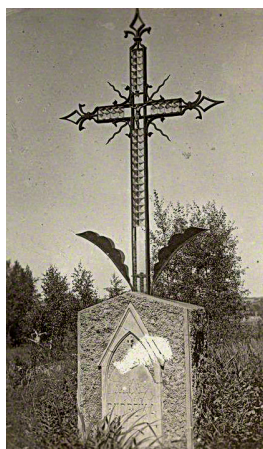
246. Dominyko Va<...>t[e?]navičiaus antkapinis kryžius, [XIX a. pab. – XX a. pr.]. Viduklės kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2009

247. Kryžius Žaiginio kapinėse, [XIX a. pab. – XX a. pr.]. J. Pačkauskienės nuotr., 2007

248. Radviliškio klebono Juozapo Bartkevičiaus (†1876) antkapinis kryžius. Radviliškio kapinės, J. Pačkauskienės nuotr. 2012

249 a. Geležinis kryžius su lietomis šakų užbaigomis, [XIX a. pab. – XX a. pr.]. Radviliškio kapinės, J. Pačkauskienės nuotr., 2012

249 b. To paties kryžiaus fragmentas. J. Pačkauskienės nuotr., 2012

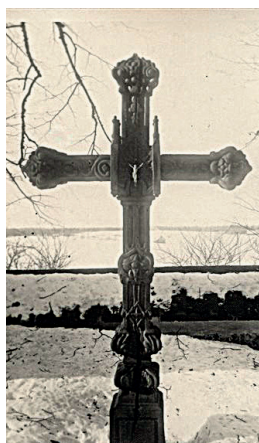

250 a. Emilijos Hoft antkapinis kryžius, XIX a. II p. Ukrynų kapinės, Jurgitos Pačkauskienės nuotr., 2011

250 b. E. Hoft paminklo reverso fragmentas. J. Pačkauskienės nuotr., 2011

251 a. Mykolo Mažeikos (†1893) antkapinis kryžius Skapiškio kapinėse. Jolantos Zabulytės nuotr., 2013

251 b. To paties kryžiaus kryžma. Jolantos Zabulytės nuotr., 2013

252. Medinis kryžius Judrėnų k. (Tauragės r.). Adomo Varno nuotr., 1929. LDM, inv. nr. LF-1811

253. Ketaus kryžius Užvenčio kapinėse, J. Pačkauskienės nuotr., 2009

254. Magdalenos Liktorienės (†1892) ir Juozapo Liktoriaus (†1895) antkapinis kryžius. Skuodo kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

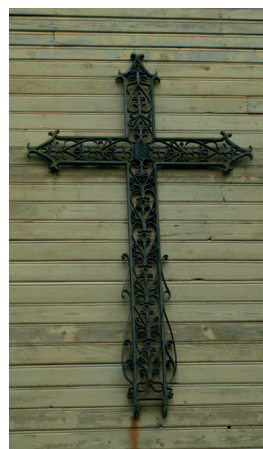
255. Kuineckių ir Narmantų šeimų antkapinis paminklas. Skuodo kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

256. Kryžius Ylakių kapinėse, [XIX a. pab. – XX pr.]. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

257. Ketaus kryžius Grūstės kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2010

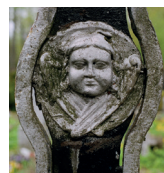
258. Kaltinis kryžius Kurtuvėnų kapų koplyčios fasade. L. Jovaišos nuotr., 2010

259. Butkevičių šeimos antkapinis paminklas. Skuodo kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2010

260. Ketaus kryžiaus fragmentas. Raseinių kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2005

261. Adolf Heer, Angelas, in: Franz Sales Meyer, *Handbuch der Ornamentik*, Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1927, p. 123, pieš. 70.

↑ 262 a. Kaltinis kryžius su lietu angelo reljefu. Kalnujų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2005

↑ 262 b. Kryžiaus fragmentas. Kalnujų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2005

↑ 263. Kaltinis kryžius su lietu angelo reljefu. Fragmentas. Kaltinėnų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2008

264. Ketaus tvorelė Židikų kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2014

265. Ketaus kryžius Barstyčių kapinėse. J. Pačauskienės nuotr., 2014

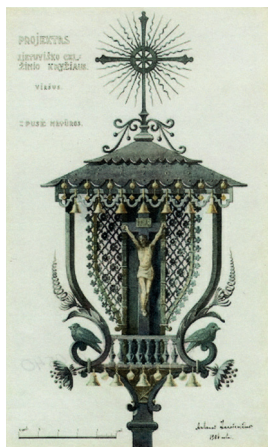

266 a, b. Juozapo Šarausio (†1889) antkapinis kryžius. Kalė Antanas Mažrimas. Užvenčio kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2009

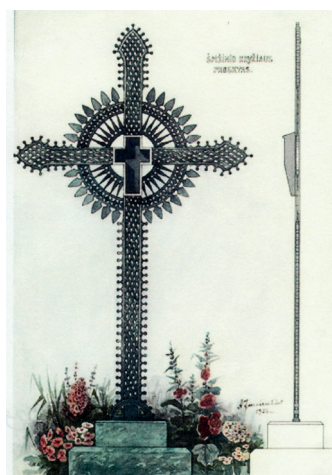
67. Užvenčio kapinių vartų kryžius. Kalė A. Mažrimas. J. Pačkauskienės nuotr., 2009

268. Antanas Jaroševičius, *Lietuviško geležinio kryžiaus projektas*, 1906, pop., tušas, akvarelė. LDM, G-9540

269. A. Jaroševičius, Paminklo Antanui Baranauskui projektas, 1906, pop., tušas, akvarelė, LDM, B 3, b.30, l.,11¹.

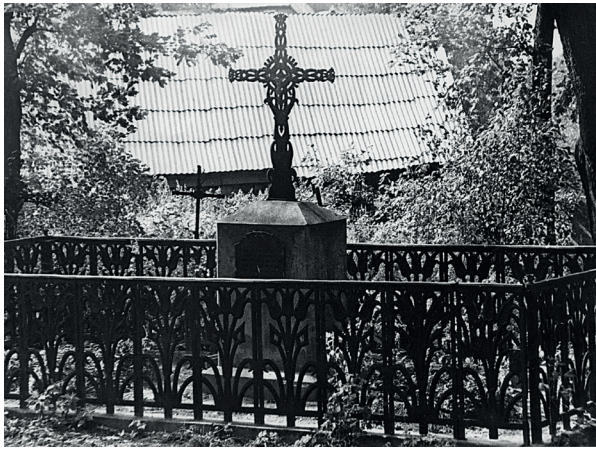
270. A. Jaroševičius, Ketaus kryžiaus su žalvario elementais projektas, 1926, pop., akvarelė, LDM, G-9541.

271. A. Jaroševičius, Ketaus kryžiaus projektas, 1926, pop., tušas, akvarelė, LDM, G-9603

272. Zigmo Stanevičiaus († 1933) antkapinis paminklas. Kauno Panemunės kapinės. Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2010

1 Nuotrauka ir šaltinio nuoroda iš: Lijana Šatavičiūtė, „Vilniaus tautodailė pirmojoje XX a. pusėje: tarp tradicijų ir saviidentifikacijos“, in: *Tautodailės metraštis. Vilniaus kraštas*, Nr. 17, 2009, p. 36.

↑ 273. Gruzdžių šeimos kapas, apie XX a. 3-5 deš. Senosios Kelmės kapinės. A. Indriulaičio (?) nuotr., apie 1978 m. KPC KOPA, DV 3877

↑ 274. Gruzdžių šeimos antkapinis paminklas. Boleslovo Babrausko(?) SJ nuotr., apie XX a. 8 deš. Vilniaus jėzuitų vienuolyno archyvas.

275. Kazys Šimonis. Geležinis kryžius Raseinių kapinėse, 1923. NČDM LDS, Lta 369

276. Antanas Žmuidzinavičius. Knygos vinjetės ir viršelio fragmentai, apie 1915. In: *Vilniaus aidas. Kalendorius 2016 metams*, Vilnius, 2015.

277 a-d. A. Žmuidzinavičius. Vinječių fragmentai. In: *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*, surinko Antanas Jaroševičius, Vilnius: Lietuvių dailės draugija, 1912.

278. Ketaus kryžiaus fragmentas. Naujosios Gegužinės kapinės, Jurgitos Pačkauskienės nuotr., 2012

279 a. Kaltinio kryžiaus fragmentas. Lieta angelo figūrėlė. Pašušvio kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

279 b. Kaltinio kryžiaus fragmentas. Lieta angelo figūrėlė. Lyduvėnų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2005

280. Antkapinis kryžius Kelmės kapinėse, XX a., po 1934 m. Skulptorius Juozas Liaudanskis. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

281. Kupreščenų šeimos ankapis Kelmės kapinėse, XX a. 5–6 deš. J. Pačkauskienės nuotr., 2001

282. Balčiūnų šeimos antkapinis kryžius, XX a. pab. Pasvalio kapinės. Skulptorius Vytautas Jackūnas. V. Didžpetrio nuotr., 2009

283. Medinis antkapinis kryžius. Než. fotografo nuotr., XX a. 8–9 deš. KPCA, be metrikos

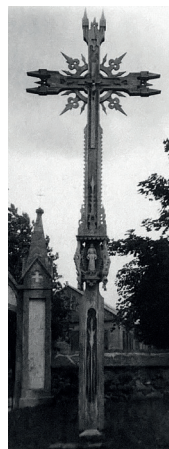
284. Medinis kryžius, Biržų kapinėse, 1896. Adomo Varno nuotr., 1924, in: LDM, Adomo Varno fotorinkiny, inv. Nr. LF-475²

2 Šis ir kiti A. Varno fotografuoti paminklai publikuoti elektroninio paveldo svetainėje *E. Paveldas*, {interaktyvi}, {žiūrėta 2016-04-27}, http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LDM/1_1057686

285. Ketaus kryžius Alizavos kapinėse, L. Virbalo nuotr., 2012

286. Kunigiškių kaimo sudėtinis kryžius (Panevėžio ap.), apie 1890. Balio Buračo nuotr.
In: *Kryždirbystė Lietuvoje*, sudarė Antanas Buračas, Antanas Stravinskas, Vilnius: Valstybės žinios, 1998, p. 494.

287. Kryžius Ramygalos šventoriuje.
In: *Ibid.*, p. 494.

288. Pastatomas gedulinis kryžius, XX a. I ketv. Kriukų bažnyčia. V. Balčyčio nuotr., 2012

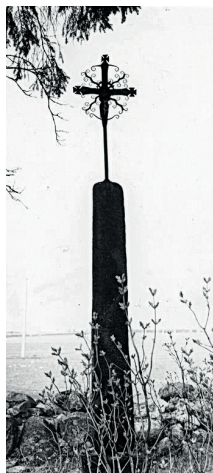
289. Antano Radžvilo († 1888) antkapinis ketaus kryžius. Kriukų kapinės. V. Balčyčio nuotr., 2012

290. Marcijonos Tuijienės ir Magdalenos (Tuijytės?) antkapinis kryžius, po 1897. Židikų kapinės. J. Pačauskienės nuotr., 2011

291. Druskių k. kapinių kryžius (Kupiškio r.). Mečislovo Sakalausko nuotr., 1966. LDM, inv. nr. ED 188202

292. Kryžius Liepalingio kapinėse. Milės-Marijos Pesliakienės nuotr., 2014

293. Kryžius Slavikų kapinėse.
S Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2005

294. Geležinis kryželis, aprištas
prijuostėlėmis ant vad. Nuotakos
akmens. Akmens k., Varėnos r. Gintarės
Dusevičiūtės nuotrauka, 2012 m.

295. Kaltinis kryžius
Žudžių k. (Panevėžio r.),
Prano Baleniūno nuotr., 1939

296. Ketaus kryžius
Žaiginio k. (Raseinių r.). Balio
Buračo nuotr..
In: *Kryždirbystė Lietuvoje*, p. 581.

297. Uršulės Jocienės ir Elzbietos
Petkevičienės epitafija, [XIX a.
pab. – XX pr.]. Vaiguvo kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2010

298. Memorialinė kryžiaus statytojo
Rapolo Bitvinskio lentelė, 1893. Viduklės
kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2010

299. Veronikos ir Petro Paulauskių epitafija, po 1891. Grūstės kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2010

300. Veronikos Pivorienės († 1901) epitafija. Plungės kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2007

301. Antano Čechavičiaus († 1852) epitafija. Grūstės kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2010

302. Onos Benevičienės († 1911) epitafija. Nemakščių kapinės.
J. Pačkauskienės nuotr., 2005

303. Marcijonos ir Magdalenos Taujienės († 1897) epitafija. Židikų kapinės. J. Pačkauskienės nuotr., 2008

PRIEDAI

1. METALININKYSTĖS TERMINŲ ŽODYNĖLIS

Žodynėlyje paaiškinami disertacijos tekste vartojami retesni metalininkystės terminai. Jie skirti kalvystės, šaltkalvystės ir liejininkystės technologijoms bei geležies savybėms apibrėžti. Lietuviškoje menotyrinėje literatūroje tokių terminų vartota mažai, ypač skurdi liejininkystės terminija, todėl dalį jų teko perimti iš techninių mokslų, užsienio literatūros. Rečiau vartojamų terminų šaltiniai nurodyti išnašose. Pagrindiniai lietuviški terminų šaltiniai: J. Bagdonas, Špyžiaus ir bronzos liejyklos projekto skaičiavimas, Kaunas, 1934, in: LCVA, f. 631, ap. 20, b. 7; Balys Dragūnas, *Šaltkalvio vadovas*, Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963; Vincas Babilius, *Liejinkystė. Mokomosios praktikos nurodymai*, Kaunas: Kauno A. Sniečkaus politechnikos institutas, 1975, Jeronimas Kęstutis Galkauskas, *Metalo technologijos*, Kaunas: Šviesa, 2002; Jonas Navasaitis, *Lietuviška geležis*, Kaunas: Technologija, 2003. Meninės liejybos terminijos spragas papildė pagrindėmis Vakarų Europos kalbomis (anglų, vokiečių, prancūzų, italų ir ispanų) kalbomis sudarytas virtualus žodynėlis, *Begriffe zum Kunstguss aus Gusseisen und Bronze*¹.

Apkaba (sen. apsodas, dar vadinamas žiedu) – metalinės juostelės, kuriomis apka-
binant sujungiamos kaltinių geležies dirbinių detalės. Dažniausiai naudojamos, kai
negalima kniedyti – detalės suglaudžiamos ir apgaubiamos įkaitinta apkaba.

Atviras formavimas (Formavimas ↓)

Aukštakrošnė – XIV a. patobulinta geležies rūdos lydymo krosnis, skirta išgauti ketų.
Į ją kraunama geležies rūda, koksas, fliusai šlako susidarymui, kartais – geležies laužas.
Susidaręs lydinys – ketus.

Forma (liejinio, liejimo forma) – specialiu būdu iš karščiui atsparios medžiagos paga-
mintas tuščiaviduris negatyvinis platinės formos atspaudas², į kurį siaurais latakėliais
suteka skystas metalas. Liejinio formos gali būti nuolatinės ir laikinos. Meniniai dirbiniai
liejami į laikinas formas, kurios dažnai vadinamos „žemės formomis“.

1 *Kunstguss-Forum*, [interaktyvus], [žiūrėta iki 2014 01 01], <http://www.kunstguss-forum.de/terminologie.html>

2 *Dailės žodynas*, sudarytojos Jolita Mulevičiūtė, Giedrė Jankevičiūtė, Lijana Šatavičiūtė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 242.

Formadėžės – mediniai ar metaliniai rėmai, į kuriuos suplūkiamas formavimo mišinys (formavimo medžiaga), sudarant vienkartinės liejimo formas. Apimtinėms formoms (ne reljefams) naudojamos suporuotos formadėžės.

Formavimas – A) bendrąją prasme: formos suteikimas materijai. B) Liejininkystėje – liejimo formų ruošimas formadėžėse, naudojant *modelį*↓ ir *formavimo medžiagas*↓. Formavimas gali būti paprastas arba sudėtingas. Paprastojo formavimo užtenka liejant vienpusius reljefus, t. y. kai tik viena modelio pusė liečiasi su formuojama medžiaga. Toks formavimas dar vadinamas *atviru*, nes jam reikia tik vienos formadėžės. Sudėtingesniai formavimui naudojamos dvi ir daugiau tarpusavyje sujungtų, suporuotų formadėžių (vadinamasis *uždaras* formavimas).

Formavimo medžiaga (dar vadinama formavimo žeme) – karščiui atspari pigi, koreta ir plastiška medžiaga, iš kurios padaromos liejimo formos. Geriausiai tam tinka kvarcinio smėlio ir molio mišinys.

Geležies lydiniai – medžiagos, gautos kaitinant geležies rūdas ir pašalinant nereikalingas priemaišas (šlakus). Geležies lydinyje visuomet lieka anglies³. Jos kiekis apibūdina lydinio rūšį: *plienas*, *ketus* ar *geležis*. Šie terminai įvairuoja, pvz., to paties anglingumo geležies lydinys vienur gali būti vadinamas plienu (dažniausiai pramonėje), o kitur – geležimi (pvz., archeologijoje, restauracijoje)⁴.

Geležies ruošiniai (paruošos) – XIX a. *kalioji geležis*↓ būdavo valcuojama ir taip perdirbama į skardą, įvairių skerspjūvių (apvalaus, kvadratinio ar kitokio) virbus bei skirtingų gabaritų plokščias juostas. Figūriniai geležies ruošiniai (skerspjūvyje T, U, H ar kitos formos) kryžių gamyboje naudoti retai.

Gurgutis – atskirai pagaminta formos dalis liejinio vidaus paviršiui išgauti. Jis gaminamas iš kvarcinio smėlio, pridedant rišiklių.

Kalioji (kalviška) geležis – plastiškiausia geležies lydinio rūšis, iš kurios kalami dailieji geležies dirbiniai. Dėl savo cheminės sudėties kalviškoji geležis dar vadinama chemiškai gryna geležies rūšimi.

3 Geležies lydiniuose būna ir kitų medžiagų priemaišų, lemiančių lydinų savybes: silicio, mangano, fosforo, sieros, nikelio, kobalto, titano ir kitų elementų, tačiau anglis yra esminė priemaiša, esanti visuose geležies lydiniuose.

4 *Restauravimo metodika. Geležies dirbinių konservavimas ir restauravimas*, Nr. 2, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2000, p. 3; Balys Dragūnas, *Šaltkalvio vadovas*, Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963, p. 5.

Ketus (sen. *špyžius, čugunas, gropis*) – geležies lydinys, turintis nuo 2 iki 4,3 procentų anglies priemaišų. Ketus būna kalusis, pilkasis, baltasis ir specialusis. Liejybai naudojamas pilkasis ketus⁵.

Kniedė (sen. *nitas*) – speciali metalinė vinelė, kuria, užplakant galą, jungiami metaliniai daiktai.

Kniedijimas (sen. *nitavimas, jungimas nitais*) – dviejų ar kelių detalių jungimas kniedėmis.

Liejiny – liejybos technika pagamintas dirbinys.

Liejyba – dirbinių iš lydžių medžiagų (metalų, stiklo) gamybos technika.

Modelis – iš kietos medžiagos (medžio, metalo) pagamintas daiktas, kurio pagalba formavimo žemėje padaroma tuštuma (negatyvinis atspaudas), t. y. forma, į kurią įliejamas skystas metalas. Vienetiniams dirbiniams naudojamas vaškinis modelis, kuris liejant ištirpsta.

Paruoša (Geležies ruošiniai ↑)

Rudnia (arba rudnė) – geležies rūdos lydymo krosnis.

(Su)sodinimas – ruošinio skerspjūvio padidinimas plakant. Priešingas veiksmas – tempimas.

Suvirinimas – neišardomas detalių sujungimo procesas. Dailiojoje amatininkystėje naudojamas *kalviškas* geležies ar plieno suvirinimas, kuomet vienas kitą metalai įkaitinami ir gerai suplakami. XIX a. kalviškasis suvirinimas buvo mechanizuotas. Kalviškas suvirinimas taikytas iki XX a. vid., kol išstobulėjo elektrinis bei dujinis metalų virinimas. Kai kuriems meniniams geležies dirbiniams ir šiandien naudojamas rankinis kalviškas suvirinimas.

Uždaras formavimas (Formavimas ↑)

5 Ignas Mogilnickas, *Pramonės gaminių meninio konstravimo medžiagos*, Vilnius: Valstybinis dailės institutas, 1988, p. 39–41.

2. KALTINIŲ KRYŽIŲ MEISTRAI LIETUVOJE XIX a. II. p. – 1914 m.

Keturiuose lentelėse pateikti duomenys apie XIX a. II. p. – 1914 m. Lietuvos kalvius ir šaltkalvius, kurie kaldino kryžius. Meistrų pavardės pateiktos abėcėlės tvarka, suskirstytos pagal Lietuvos etninius regionus: Aukštaitijos, Dzūkijos, Žemaitijos ir Sūduvos. Žinios apie amatininkus surinktos iš archyvinių ir publikuotų šaltinių, kraštotyrinės literatūros, muziejų ekspedicijų ikonografinės ir aprašomosios medžiagos. Duomenys dažnai yra apytikriai, kartais net prieštaringi: dažnai nenurodomas meistro vardas (kartais vardai įvairuoja arba žinoma tik pravardė), gyvenimo metai, gyvenamoji vieta. Dažniausiai nežinoma, kokios rūšies kryžius amatininkai gamino. Lentelėse nėra duomenų apie Mažosios Lietuvos meistrus, nes jie disertacijoje priskiriami Rytprūsių amatininkystei. Nepateikti ir duomenys apie didžiųjų Lietuvos miestų: Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio meistrus žinių apie juos yra disertacijos tekste. Priedas sudarytas kaip pagalbinė, tebetikslinama ir tikslintina priemonė, tiriant Lietuvos regionų meninę kalvystę.

2.1. Aukštaitija

Nr.	Autorius, jo gyvenamoji vieta	Dirbiniai	Vietovės, kuriuose yra dirbiniai	Pastabos	Šaltiniai ir literatūra
1	Andriejauskas Pr. Kupiškio r.	Kryžius	Kupiškio r.		1958 m. J. Petruolio fotografija, in: LNM EKS, E 21612
2	Blaževičius Mykolas	Bagdoniško kapinių vartai	Bagdoniškis (Rokiškio r.)	M. Blaževičius – Petro Blaževičiaus senelis	Petras Blaževičius, <i>op. cit.</i> p. 56.
3	Bruškys Mykolas, XIXa., gyv. Rokiškio mieste	Rokiškio bažn. Šventoriaus vartai, kalviški dirbiniai bažnyčioje	Rokiškis		<i>Ibid.</i> , p. 56.
4	Buzas Petras [1836]–1916), g. Juodžiūnų k., Kupiškio r., vedęs gyveno Šimonių miestelio pakraštyje – Puodžiūnų k.	Antkapiniai ir kitų memorialinių paminklų geležinės viršūnės	Antkapiniai kryžiai Kupiškio r.: Šimonių senkapiuose (1895), Kupiškio kapinėse (1882, 1886); Anykščių r.: Troškūnų, Andrioniškio, Šilelio k. kapinėse. Iki 1914 m. dar stovėjo mediniai kapų paminklai su „saulutėmis“ Antašavos kapuose, Zaprutiškėse, Daršiškų k., Vabalninke. Jo dirbtų kryžių yra Vilniaus, Kauno, Utenos, Rokiškio muziejuose	Kalvė stovėjo Puodžiūnų kaime, Apylinkėje garsėjo antkapiniais kryžiais.	Juozas Petrusis, „Senieji liaudies menininkai“, in: <i>Mokslas ir gyvenimas</i> , 1965, Nr. 10, p. 34. Juozas Petrusis, Zita Žemaitytė, „Žaismingųjų saulūčių kūrėjai...“, p. 34; Antanas Stravinskas, <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 313; J. Petrusis, <i>Liaudies mažoji architektūra</i> , [Kryžių nuotraukų negatyvai]. LNB RSS, F 127-1500, 1948–1970, neg. Nr. 38. Jolanta Zabulytė, „Troškūnų seniūnijos kryždirbystės tradicija“, in: <i>Tautodailės metraštis. Šiaulių kraštas</i> , 2011, Nr. 21, p. 51; J. Petruolio negatyvai, LNM EKS: E 21600, E 21665, E 23405, E 24531. KPC archyvas, DR721.

5	Buzys Boleslovas Rizgonių k. Veprių apyl.	Kryžiai			<i>Ukmergės kraštotyros muziejaus katalogas</i> , p.6 .
6	Dagys Jonas [1855–1940] gimė Punkiškių k. Kupiškio r., gyv. Jūzintų mstl. (Rokiškio r.)	Geležinės viršūnės ir antkapiniai kryžiai, apkaustai skrynioms ir spintoms.	Antkapiniai kryžiai: Punkiškių (1880, 188(9?)), Svėdasų, Salų, Jūzintų, Šimonių, Kamajų, kapinėse.	Vadinamas skulptoriumi ir kalviu. Kalviauti mokėsi turbūt pas P. Buzą. Punkiškių kapinėse esantys J. Dagio kryžiai labai panašūs į Buzo, gali būti, kad judviečių kryžiai painiojami.	Česlovas Kontrimas, <i>op. cit.</i> , p. 38; Juozas Petrušis, „Senieji liaudies menininkai“, <i>Mokslas ir gyvenimas</i> , 1965, Nr. 10, p. 32; Antanas Stravinskas, „Geležiniai (kaltiniai) kryžiai, in: <i>Kryždirbystė Lietuvoje</i> , p. 567.; idem., <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 70, 314; S. Mikulionis, „Liaudies meistrų Dagių karta“, in: <i>Kultūros barai</i> , 1967, Nr. 4, p. 73; Juozas Petrušis, Zita Žemaitytė, „Žaismingųjų saulučių kūrėjai...“, p. 35.
7	Dagys Karolis, (XIX pab. – 1940 ?) Rokiškio kraštas.	Spintų ir skrynių apkaustai, kryžiai. Jo ar jam nukaltas kryžius stovi Jūzintų kapinėse.	Jūzintų ir kitos Rokiškio kr. kapinės.	Jono Dagio sūnus. Vadinamas garsiausiu XIX a. krašto dievdirbiu ir kryždirbiu. Turėjo daug mokinių	Petras Blaževičius, <i>op. cit.</i> , p. 51.
8	Dagys Karolis (1830?–1918?)	Kryžiai		Galbūt jis – Jono Dagio tėvas?	Liaudies meistrai, <i>Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės ir kryžiai</i> , Rokiškis: Rokiškio krašto muziejus, 2005, p. 4.
9	Dikčius Adomas Kulniškių k. Pabaisko apyl.	Apkaustai vežimams, tvorelės kapams, antkapiniai kryžiai		Kalvę paveldėjo iš tėvo	<i>Ukmergės kraštotyros muziejaus katalogas</i> , p. 6
10	Dura Pranas (XIX a.?), gyv. Rukonių k., Rozalimo vls., Panevėžio aps.	Memorialinių paminklų geležinės viršūnės	Kryžius iš Rukonių kaimo		<i>Geležinių kulto ir memorialinių paminklų viršūnių rinkinys Šiaulių „Aušros“ muziejuje</i> : katalogas, sudarytoja Skaistė Mockutė, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejaus leidykla, 2003, pav. 87, p. 65.
11	Gataveckas g. apie 1862 m.	Paminklų kryžiai	Kaniūkų k. kapinaitėse (Skudutiškio sen.)		<i>Lietuvių liaudies menas</i> , kn. 3, il. 586. NČDM, Lt 89
12	Gedvila Antanas gyveno ir dirbo Ramygalos apylinkėje. Mirė 1919 m. Kėdainiuose	Geležiniai antkapiai	Ramygalos apylinkės		Romualdas Alekna, „Kalvių darbo...“, p. 215.
13	Iličiukas Lukošius gyv. Vyžuonų apyl., Utenos r.	Paminklo viršūnė	Verbūnų k., Vyžuonų apyl., Utenos r.	Dabar kryžius Utenos muziejaus eksponatas: UKM 1530/D 111	<i>Geležiniai kryžiai Utenos</i> , p. 7.
14	Klemanskas Antanas Zarasų r.	Antkapinis kryžius	Galminių k. kapinės (Zarasų r.)		<i>Etnografija</i> , p. 214, pav. 378.

15	Latvėnas Jonas (?– apie 1919), gyv. Roblių k. (Kamajų sen.), po to Kamajuose.	Įvairios architektūrinės detalės. Kamajų bažnyčios durų vyriai, grotos	Kamajai	Sūnus Juozas, g. 1904 m., pasakojo, kad tėvas buvo bežemis, bet turėjo kalvę ir, būdamas gabus, pragyveno iš amato. Sūnus Juozas taip pat kalvis, nukalė Kamajų kapinių vartus	<i>Kaimo amatai, RKM archyvas, b. 32, p. 10–12, Rokiškio krašto muziejaus katalogas, p. 6.</i>
16	Laužackas Ignas (dirbo apie XIX a. vid.) Antanašės dvare ir Obeliuose (Rokiškio r.)	Kryžiai (?)	nenurodyta	Kalvystės amato trejus metus mokėsi Rygoje, po to dirbo kalviu Salake, iš ten persikėlė į Antanašės dvarą. Vėliau pasistatė kalvę Obeliuose	<i>Rokiškio krašto muziejaus katalogas, p. 4.</i>
17	Laužackas Juozas (1869–1922), Igno sūnus	Pasagos, kryžiai, kapų tvorėlės	Obelių bažnyčios bokštų kryžiai		<i>Ibid., p. 4, 5.</i>
18	Laužackas Antanas (1863–1952), Igno sūnus	Pasagos, kryžiai, kapų tvorėlės	Obelių ir aplinkinių mstl. kapų kryžiai bei tvorėlės		<i>Ibid., p. 5.</i>
19	Macijauskas Jonas g. 1882, gyv. Ažušilių k. Rokiškio r.	Antkapiniai kryžiai	Ažušilių apyl.	Sūnus Jonas Macijauskas g. 1918, taip pat kalvis.	<i>Žinios apie kalvystę, Rokiškio r., RKM archyvas, b. 307 p. 5–6. Rokiškio krašto muziejaus katalogas, p. 5–6.</i>
20	Markevičius Antanas gyv. Ramygaloje	Kryžiai	Ramygalos apylinkės	Amato išmoko iš tėvo, kuris t.p. kalė kryžius	<i>Romualdas Alekna, „Kalvių darbo...“, p. 215.</i>
21	Mikatka gyv. Ukmergės r.	Antkapiai, kryžiai			<i>Ukmergės kraštotyros muziejaus katalogas, 6</i>
22	Navikas Pranas (apie 1855– 1933). Gimė Pakriaunyje, gyv. Šilaikių I km, dirbo tiesiant geležinkelį Daugpilis – Šiauliai (baigtas 1873 m.), buvo Rokiškio bažn. maršalka	Nukryžiuotojo figūrėlės kryžiams, kryžiai	Rokiškio apyl.	Drožė skulptūrėlės, liejo kryžių „mūkas“ (gavęs iš bažnyčios originalus, darė formas ir liejo). Rokiškio muziejuje saugomos jo liejimo formas. Naviko darbo kryžius buvo Rokiškio kapinėse ant Diržių- Naginskių kapo.	<i>Petras Blaževičius, op. cit., p. 53.</i>
23	Petrulionis Balys gyv. Sudeikių apyl.,	Kryžiai	Sudeikių bažn. kryžiai		<i>Geležiniai kryžiai Utenos, p. 8.</i>
24	Prievėlys Povilas dirbo XX a. pr. Šeimyniškių k. Anykščių r.	Kryžiai ir grotelės Užpalių bažnyčiai	Užpaliai		<i>Geležiniai kryžiai Utenos, p. 8.; Česlovas Kudaba, „Prie Alaušo ežero“, in: Gimtasis kraštas, 1967 09 28, p. 24.</i>

25	Pinkevičius Mataušas gyv. XX a. pr. Bajoriškių k., Utenos r.	Kapų tvorelės	Pakalnių, Skudutiškio kapinėse		<i>Geležiniai kryžiai Utenos, p. 8.</i>
26	Ragauskas Povilas (apie 1856–1934) Drūlėnų k., Kupiškio r.	Antkapinių paminklų viršūnės	Kryžiai Palevenėlės, Punkiškių k., Šimonių kapinėse (Kupiškio r.)	Kalvystės išmoko iš tėvo, Pajuodupės dvaro kalvio – baudžiauninko. Kai kurie P. Ragausko braižo kryžiai, pvz. Šimonių kapinėse su 1884 m. data, priskiriami P. Buzui	Juozas Petrulis, Zita Žemaitytė, „Žaismingųjų saulūčių kūrėjai...“, p. 35; J. Petrulio fotografijos, LNM EKS, E 22015, E 21525; KPC archyvas, Dr 722.
27	Šešelgis Petras (apie 1870–1945) Nevikrių k. Kamajų apyl.	Antkapiniai kryžiai (?)		Jo sūnus Petras (1912–1992) taip pat kalvis	<i>Kaimo amatai</i> , RKM archyvas, b. 32, p. 5, in: <i>Rokiškio krašto muziejaus katalogas</i> , p. 6.
28	Tilindis Juozapas (kitur – Jonas) (†1888), Antašavos dvaro (Kupiškio r.) valstietis	Metalinės paminklų viršūnės	Antašavos apylinkės, Vabalninkas	Baudžiauninko sūnus. Savo kalvės neturėjo, eidavo pas vietos kalvį arba pas smuklininką žydą Abraomą.	Juozas Petrulis, Zita Žemaitytė, „Žaismingųjų saulūčių kūrėjai...“, p. 34. Vardas Jonas minimas: Juozas Petrulis, <i>Kaimų ir miestelių amatininkai</i> [Užrašai apie Kupiškio raj. Antašavos, Salamiesčio, Alizavos ir Palėvenėlės amatininkus nuo XIX a. iki 1920–1925 m.], 1964, LNB RSS, f 127–128, l. 19.
29	Vainonis Juozas Laviškių k. Taujėnų apyl.	Tvorelės kapams, metalinės puošmenos kryžiams	Laviškių k. Taujėnų apyl.		<i>Ukmergės kraštotyros muziejaus katalogas</i> , p. 6
30	Vaznys Povilas g. apie 1880 m., Čypėnų k., (Kupiškio r.?)	Apkaustai skrynioms, vežimams, kryžiai	nenurodyta	Vadinamas kalviu- amatininku	Juozas Petrulis, <i>Darbo įrankiai, medžioklė, žūklė, kalvystė, įnamiai-grytelininkai...</i> , LNB RSS, f. 127-72, 1926, 1942–1957, l. 14.
31	Zelmenavičius Bronius gyv. Balninkuose, Molėtų r.	Antkapiniai kryžiai, plūgai, apkaustai ratams	Kryžiai Martikonių, Želvos, Daubariškio, Balninkų kapinėse		<i>Ukmergės kraštotyros muziejaus katalogas</i> , p. 6
32	Zuntės kalvis gyv. Zuntėje (dabar Kupiškio miesto dalis)	Kryžiai		Kryžių užsakovai – žmonės iš kaimyninių valsčių	Kraštotyrininko Albino Kriausos priedas prie Panevėžio muziejui dovanoto eksponato PKM 147 k. in: <i>Geležinės paminklų viršūnės Panevėžio</i> , p. 9.

2.2. Dzūkija

Nr.	Autorius, jo gyvenamoji vieta	Dirbiniai	Vietovės, kuriuose yra kūriniai	Pastabos	Šaltiniai
1	Daugų kalviai	nenurodyti	nenurodyta	Daug kalvių nedideliame Daugų miestelyje	Antanas Stravinskas, <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 31.
2	Gražauskas Apie 1886 m. gyveno Kapčiamiestyje Seinų gatvėje	Kryžiai, vežimai, rogės plūgai, kiti padargai	Kalė kryžius vietinių žmonių užsakymu.	Du jo sūnus taip pat buvo kalviai.	Blažys Kazimieras, „Kapčiamiesčio kryžiai“, in: <i>Liaudies kultūra</i> , 1994, Nr. 5, p. 56.

3	Samulionis Petras Pravarde Keršulis . Gyveno ir dirbo XIX a. pab. – XX a. pr. Kapčiamiestyje. Mirė apie 1930 m. būdamas virš 70 m.	Antkapiniai kryžiai	Veisiejų, Leipalingio ir Kapčiamiesčio ir jų apyl. kapinėse gausu Samulionio kaldintų kryžių.	Jis kalvis, mūrininkas, batsiuvys, pynėjas. Vertėsi keliaudamas.	LNB RSS, f. 127, b. 16, l. 240
4	Seirijų kalviai : Kalvių ir šaltkalvių Krigerių giminė: Leiba Krigeris (g. 1867), kuris kalvystės mokėsi iš savo tėvo Iciko, Mauša Krigeris; Leizeris Šmytas su savo trimis sūnumis.	nenurodyti	nenurodyta	Seirijuose nuo XVIII a. pab. gyveno kalviai ir šaltkalviai žydai. Ypač daug jų būta nuo XIX a. vidurio. Žydų kalvių buvo ir Butrimonyse	A. Stravinskas, <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 30–31.
5	Veisiejų kalviai	Kryžiai (antkapiniai?)	Gamino kryžius vietiniams žmonėms, gaudavo užsakyimų ir iš Kapčiamiesčio		K. Blažys, p. 56.

2.3. Žemaitija

Nr.	Autorius, jo gyvenamoji vieta	Dirbiniai	Vietovės, kuriuose yra kūriniai	Pastabos	Šaltiniai ir literatūra
1	Adačkaitis Petras ir Julijonas Alsėdžių apyl.	Vartai kapinėms, kryžiai	1907 m. nukalė vartus Alsėdžių kapinėms		VUB RS, F 81, P 10775. J. Pačauskienės ekspedicijos Alsėdžių kapinėse medžiaga, 2010.
2	Albrechtas dirbo Eržvilke, XX a. pr.	Atliko visus metalo darbus Eržviko bažnyčiai	Eržvilkas		Algimantas Miškinis, <i>Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai</i> , I knyga, Vilnius: Savastis, 2004, p. 82.
3	Einikis Gyveno Alsėdžiuose (arba Grumbių kaime), mirė 1936 m. turėdamas apie 95 metus	Antkapiniai kryžiai	Sedos senkapiai, Alsėdžių kapinės (?), Žemaičių Kalvarijos kapinės (?).	Informacija apie jį įvairuoja, jam priskiriami visiškai skirtingos stilistikos, skirtingo profesionalumo kryžiai	NČDM LDS, Ng-3142, Ng-3144, Ng-3147.
4	Freibergis Jurgis Gimė apie 1852 m. Kalviauo Kratašino dvare, nuo 1892 m. – Steigviliuose. Mirė ir palaidotas 1928 m. Steigvilių kaimo kapinėse	Kapų tvoreles, kryžiai bažnyčioms, geležinės viršūnės antkapiams, skrynijų apkaustai.	Didysis Lauksodžio bažnyčios kryžius (1891m.), kryžiai – paminklų viršūnės Žeimelio, Steigvilių kapinėse (Pakruojo r.). Kai kurie J. Freibergio kaldinti kryžiai saugomi Žiemgalos muziejuje	Kalvystės išmokė ir šešis savo sūnus: Karolį, Joną, Motiejų, Petrą, Vladą ir Aleksą. Jonas kalė paminklų viršūnes	<i>Pakruojo krašto senieji liaudies meistrai</i> [interaktyvus], [žiūrėta 2014 10 10], http://www.grazitumano.lt/wiki/index.php/Pakruojo_kra%C5%A1to_senieji_liaudies_meistrai ; <i>Kalvystė. Kalviai Freibergai</i> , rankraštis, parengė J. Brazdžionienė, Šukioniai, 2007, in: Šukionių kaimo biblioteka, p. 41; Antanas Stravinskas, „Nagingų kalvių šeima“, in: <i>Kultūros barai</i> , 1967, nr. 12 (36), p. 22–25. Antanas Stravinskas, <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 312.,

5	Freireris Fracas (apie 1860 – 1930), dirbo Telšiuose (?)	Antkapiniai kryžiai	Telšių kapinėse (1897)	1937 m. nuotraukoje – Freirerio kaldintas kryžius su kabančiais varpeliais	NČDM LDS, Negatyvų rinkinys, Ng-3152.
6	Gailevičius (Gailius) Steponas Jonas g. 1815 Kukių k. gyveno ir buvo palaidotas Ukričiuose 1885 m.	Antkapinis kryžius sau pačiam Ukričių kapinėse		Gailevičiaus sukurti akmeniniai paminklai yra Ukričių, Židikių, Grūstės kapinėse	Alfredas Širmulis, Prakalbinti akmenys, <i>Kultūros barai</i> , 1971, Nr. 10, p. 38; A. Stravinskas, <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 315; A. Širmulis, <i>Lietuvių liaudies memorialiniai paminklai: medis, akmuo, geležis</i> . Vilnius: VDA leidykla, 1990, p. 54–71.
7	Girdžiai Šiluvoje gyvenę kalviai	Antkapiniai kryžiai (?)	Šiluvos apyl.		Iš 1999 m. Jurgitos Pačkauskienės ekspedijos užrašų.
8	Girdžiūnas , gyv. Satkūnuose	Antkapiniai kryžiai	Joniškio r.		Daliutė Petruilienė, Joniškio krašto geležiniai antkapiniai kryžiai ir kapų tvorėlės http://www. tradicija.lt/Tyrinejimai/petruliene.htm , [žiūrėta 2014 10 10]
9	Glodenis Jonas Vieksnių valsč.	Viršūniniai ir antkapiniai kryžiai, tvorėlės	Vieksniai?	dievdirbys	Balys Buračas, „Žemaičių dievdirbiai ir kryždirbiai“, in: <i>Kryždirbystė Lietuvoje</i> , p. 67.
10	Joras I. Puslovio k., Joniškio r.	Kryžių viršūnės, skrynių apkaustai, užraktai	Joniškio r.		Daliutė Petruilienė, Joniškio krašto geležiniai antkapiniai kryžiai ir kapų tvorėlės http://www. tradicija.lt/Tyrinejimai/petruliene.htm , [2014 10 10]
11	Jurgaitis Pranas gyv. Gudirvių k. Šilalės r.	„Saulutės“ koplytstulpams	Šilalės r.		Klemensas Lovčikas, <i>Upynos krašto etnokultūros paveldas</i> [Elektroninis išteklius], [Vilnius] : Elektroninės leidybos namai, 2008.
12	Kažukauskas Kazimieras, dirbo prieš I pasaul. karą Kvėdarnoje	Kryžiai	paminklas dievdirbiui T. Bartkevičiui		Aleksandras Šidlauskas, Šilalės rajono dailės paminklai, Šilalė, 1973–75, p. 21
13	Kreišmonas žydas, šaltkalvis profesionalas, dirbo Žemaičių Kalvarijos mstl., mirė 1901 m.	Antkapiniai kryžiai	Žemaičių Kalvarijos kapinės	Atrodo, kad dalis kalviui Einikiui priskiriamų kryžių gali būti kaldinti Kreišmono	NČDM LDS, Negatyvų rinkinys „Ng. 3134
14	Leliuga Antanas 1903 m. gyveno Alsėdžiuose, mirė 1933 m., turėdamas 75 metus	Antkapiniai kryžiai	Alsėdžių kapinės		NČDM LDS, Negatyvų rinkinys „Ng-3145.
15	Leliugas J. mirė 1937 m., turėdamas 75 metus	Antkapiniai kryžiai	1903 m. pastatytas kryžius Alsėdžių kapinėse	Galbūt Antanas Leliuga ir J. Leliugas broliai	NČDM LDS, Negatyvų rinkinys, Ng-3161.
16	Mačiulis K. gyv. Skaistgiryje	Kapinių vartai, kapų tvorėlės	Skaistgirio kapinės	išmoko amato kariuomenėje	Daliutė Petruilienė, Joniškio krašto geležiniai antkapiniai kryžiai ir kapų tvorėlės http://www. tradicija.lt/Tyrinejimai/petruliene.htm , [2014.10.10]

17	Markevičius Dionizas Jurbarko raj.?	Geležinės memorialinių paminklų viršūnės	Veliuonos apyl.	Kryžiaus viršūnė. Apie 1850–1860. Kalvių k., Veliuonos apyl., Jurbarko r.	<i>Etnografija. Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės. Antkapiniai geležiniai kryžiai</i> , [Nr.]12, sudarytoja Skaidrė Urbonienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002, pav. 16, p. 48.
18	Mažrimas Antanas g. 1843 m. Varnių apylinkėse	Kapinių vartai, geležinės paminklų viršūnės, antkapiniai kryžiai	Treji Užvenčių kapinių vartai (1881), Užvenčio bažnyčios šventoriaus ketveri vartai. Šalia kelio Užventis–Luokė, (nuo Užvenčio pusė km), dvaro lauke – ažuolinis koplytstulpis su jo nukaltu kryžimi (1884).	„Pats daugiausiai meistravo sudėtingus, meniškus metalo daiktus: spynas arkliams, durims ir skrynioms patikimus užraktus, ornamentinius apkaustus, geležinius kryžius“.	Klemensas Kučinskas, „Kalvystės meniniai darbai“, Žeberių kaimas (Monografija. Mašinraštis), 1992, in; LNM, etnografijos sk. F48-73, p. 523–535.
19	Mikalauskas Jonas Gyveno Telšiuose, po to Skuode, prieš I pasaulinį karą išvyko į Čikagą, mirė apie 1925 m. Čikagoje.	Antkapiniai paminklai	Jo paminklai su metaliniais kryžiais yra Telšių, Skuodo, Mosėdžio, Lenkimų kapinėse. Čikagos lietuvių kapinėse – akmeniniai paminklai su geležinėmis viršūnėmis). Telšių kapinėse jo daryti XIX a. pab. akmeniniai kryžiai	Skuode į savo paties kaltus akmeninius antkapinius pam., įkaldavo savo kaldintus geležinius kryžius – įvairaus ažūro, su reljefiniais augalų lapais ir gėlėmis, arba iš ketaus lietus kryžius	Č. Kontrimas, <i>op. cit.</i> , p. 39; A. Stravinskas, <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 315
20	Minelga Gyveno ir dirbo Ugionyse (Raseinių r.)	Geležiniai kryžiai	Ugionių kapinės		Pateikė bažnyčios valytoja Kazė Gvazdauskaitė, gyv. Ugionyse (g. apie 1908 m.). J. Pačauskienės ekspedicija Ugionių miestelyje 2008 08 06
21	Norvaišas F. Dirbo Joniškėje	Antkapiniai kryžiai	nenurodyta	Turėjo penkis mokinius: S. Šidlauską iš Žagarės, V. Jonaitį, A. Adomaitį, Mankevičių, J. Stočkų iš Joniškio.	Daliutė Petrulienė, <i>op.cit.</i> , 16.
22	Permina	Antkapiniai kryžius	Kryžius Alsėdžių kapinėse	Kryžiaus h – 140 cm, nufotografuotas 1937 metais.	NČDM LDS, Negatyvų rinkinys, Ng-3163
23	Petruskas Stasys ir Juravičius V. gyv. Kliukių k. Šilalės r.	Kalė metalinius antkapinius kryžius, „dzidas“ (ietis) 1863 m. sukilėliams	nenurodyta		Klemensas Lovčikas, <i>Upynos krašto etnokultūros paveldas</i> [Elektroninis išteklius], [Vilnius] : Elektroninės leidybos namai, 2008.
24	Ragulis A. gyv. Skakų k. Joniškio r.	Antkapiniai kryžiai	nenurodyta		Daliutė Petrulienė, <i>op. cit.</i> , 16

25	Raubai kalvių dinastija	Kapų kryžiai?	Šaukėnų kapinės		J. Pačauskienės ekspedicijos Šaukėnuose užrašai, 2008. Pateikėjas – Šaukėnų kapinių sargas Albertas Jasaitis.
26	Semenavičius (Semėnas) Antanas, gyv. Dapšių k. (Mažeikių r.). Gyveno 102 metus, yra žinoma, kad 1938 m. dar buvo gyvas. Palaidotas Ukrių k. (Mažeikių r.) kapinėse	Be buitės reikmenų dirbo ir meninius geležies dirbinius	nenurodyta		Č. Kontrimas, <i>op. cit.</i> , p. 312.
27	Skrinskis Antanas palaidotas Laukuvos kapinėse	Vartai, kryžiai, varpeliai, lietos Nukryžiuotojo figūros	Laukuvos bažnyčios šventoriaus vartai	Dievidirbys ir šaltkalvis	J. Petruolio užrašų knygelė, 1943, in: LNB RSS, f. 125/75, l. 110.
28	Stočkus J. gyv. Ropininkų kaime, Joniškio r.	Tvorelės, vartai	Joniškio r.: Gasčiūnų kapinėse – tvorelės, o Ropininkų kapinėse – vartai		Daliutė Petruilienė, Joniškio krašto geležiniai antkapiniai kryžiai ir kapų tvorelės http://www.tradicija.lt/Tyrinejimai/petruiliene.htm , [2014.10.10]
29	Šimanskis Iki I pasaulinio karo. Pagramančio apylinkės (Mažonų sen., Tauragės raj.)	Išliedavo krucifiksus ir bareljefinius daiktus	nenurodyta		LNM, RSS, f. 127–90, l. 7. J. Petrulis, Pagramantis [LTSR Mokslų Akademijos istorijos-etnografijos muziejaus ekspedicijų į Šilalės ir Tauragės raj. Užrašai pagal „Liaudies menas“ temą], 1956
30	Šimkus gyveno ir dirbo Raseiniuose XIX ir XX a. sandūroje.	Kalė antkapinius kryžius, liejo lenteles su užrašais	Raseiniai ir apylinkės	1916 m. Raseiniuose veikė K. Šimkevičiaus antkapinių paminklų dirbtuvės. Signatūra lieta alavinėse lentelėse: dirptuve/RASSEINIUSE/K. ŠIMKIAVIČAS.	Raseinių Magdė, Įvairios žinios, <i>Tėvynės Sargas</i> , 1901, Nr. 4 ir 5, p. 15. Jan Skłodowski, <i>Cmentarze na Żmudzi / Žemaičių kapinės</i> , Bielsko-Biala: Dimograf, 2013, p. 182
31	Valeška gyveno Šaukoto pakraštyje	Antkapiniai kryžiai	Šaukoto kapinės	Po kažkurio nelaimingo atsitikimo jam buvo nutraukta ranka. Viską su likusia darė. Visai netoli, Dažnagyje gyveno J. Valeška, kurio signatūra yra viename iš akmeninių paminklų Vosiliškio šventoriuje. Ar tai tas pats asmuo, neaišku	Pateikėjas Kazimieras Šulinskas iš Šaukoto. 2008 m. J. Pačauskienės ekspedicijos Šaukote medžiaga; J. Pačauskienės ekspedicijos Vosyliškyje medžiaga, 2010

32	Valinskas	Kapų kryžiai	Šaukėnų kapinės		J. Pačauskienės ekspedicijos Šaukėnuose užrašai, 2008. Pateikėjas – Šaukėnų kapinių sargas.
33	Verpis Petras iš Platelių	Antkapiniai kryžiai	Alsėdžių kapinės		Kazys Varnelis, <i>Lietuviški geležiniai kryžiai. 49 fotografijos</i> , Kaunas: Kauno meno mokykla, apie 1938. Šiuo metu albumas saugomas Vilniaus dailės akademijos bibliotekos Retų spaudinių skyriuje.
34	Zablockis	Kryžiai	Meškuičiai		Juozas Petrulis, <i>Užrašų knygelė</i> , 1943, in: LNB RSS, f. 125/75, l. 74.

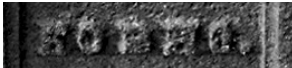
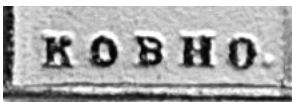
2.4. Sūduva

	Autorius, jo gyvenamoji vieta	Dirbiniai	Vietovės, kuriuose yra kūriniai	Pastabos	Šaltiniai ir literatūra
1	Fejeris Jonas iš Liubavo. 194[3] m. išvažiavo į Vokietiją	Kryžiai, tvorelės. Kalė ir puošmenas – gėlės, ypač rožės	Nenurodyta (Liubavo kapinės?)		LNM EKS, Aprašomoji medžiaga, b. 158, l. 1, 2.
2	Jurkša Mykolas Marijampolė XIX a. 9 deš. iki II pasaulinio karo (?) Marijampolėje veikusių <i>Mykolo</i>	Katafalkas Marijampolės bažnyčiai, langų, durų grotelės, tvorelės, antkapiniai kryžiai	Kryžiai Marijampolės, Šunskų, Šilavoto, Kalvarijos, Gižų Pilviškių, Griškabūdžio kapinėse	Marijampolėje buvo įsteigęs bažnytinį reikmenų dirbtuvę, pavadintą <i>Mykolo Jurkšos geležies dirbtuvė Marijampolėje</i>	<i>Žibury</i> , red. M. Gustaitis, Seinai: „Žiburio“ draugija, 1911, Nr. 2, l. 35. <i>Šaltinis</i> , 1911, Nr. 14, p. 15 (169) Regimanta Stankevičienė, „Katafalkas“, in: <i>Lietuvos sakralinės dailės katalogas. Vilkaviškio vyskupija. I knyga: Marijampolės dekanatas</i> , I T., Vilnius: Gervėlė, 1996, p. 207–208; Ekspozito EM9851 nuotrauka, in: <i>Etnografija</i> , pav. 382, p. 216.
3	Šiaudinių k. kalviai (Šakių aps.)	nenurodyti	nenurodyta	Daug kalvių, visi vokiečiai	A. Stravinskas, <i>Lietuvos kalvystė</i> , p. 31.

3. SIGNUOTI KETAUS PAMINKLAI

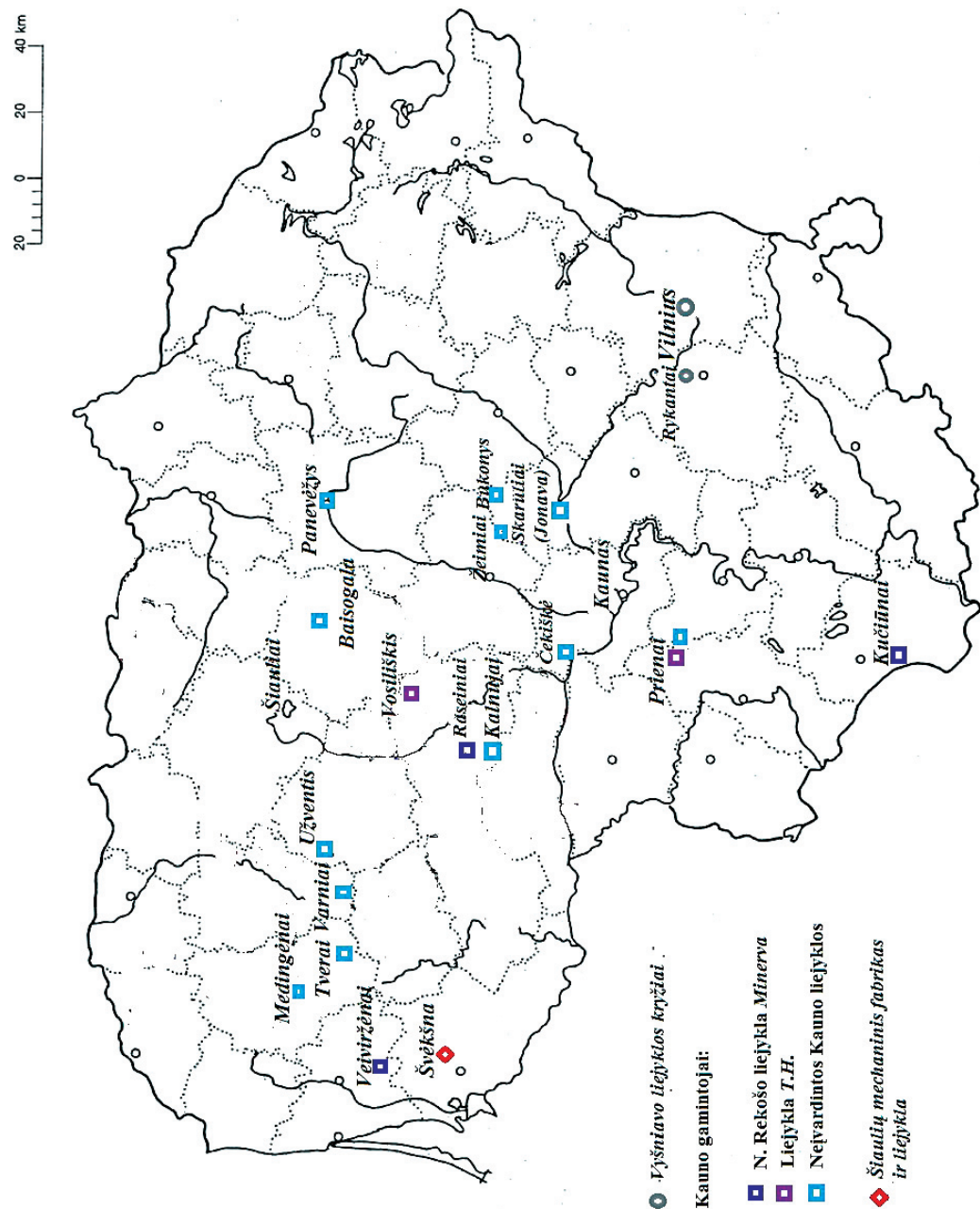
3.1. Lietuvoje lieti paminklai

	Gamintojas	Signatūra	Vietovė	Antkapinis paminklas	Šaltinis
1	Jokimo Chreptavičiaus ketaus liejykla Vyšniave (dab. Valažino raj., Baltarusija)	Wiszniew	Antkapiniai paminklai Vyšniavo, Ašmenos, Myro, Benekainių kapinėse (dabar Baltarusija)		Jonas Navasaitis, , p. 121
2	idem	Wiszniew	Antkapiniai paminklai Vilniaus Rasų ir Bernardinų kapinėse		Vida Girininkienė, Algirdas Paulauskas, <i>op. cit.</i> , 1988, p.10
3	idem	Wiszniew	Rakovo kapinės (dab. Minsko r., Baltarusija)	Martyno Matusevičiaus († 1854) antkapinis kryžius	<i>Zabytkowe cmentarze</i> , pav. 514, p. 426.
4	idem	Wis / niew 	Rykantų šventoriaus kapinės	Juozapotos Gauronskienės (†1856) antkapinis kryžius	Ritos Pauliukevičiūtės nuotr., 2011; Skirmantės Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2011
5	Mikalojaus Rekošo ketaus liejykla „Minerva“ Kaune	FABR. MINERWA / KOWNO	Skarulių šventoriaus kapinės	Jokūbo ir jo sūnaus Jokūbo Junavičių antkapinis kryžius, po 1876	Skaidrės Urbonienės nuotr., 2010
6	idem	FABR. MINERWA	Raseinių kapinės	[?]kuckių ir Barbaros Sadunskienės šeimų antkapis	Jurgitos Pačkauskienės nuotr., 2005
7	idem	М. Рекошъ въ Ковнѣ M. Rekosz w Kownie M. Rekoš Kaune	Kučionų kapinės (Lazdijų r.)	Antano Gražulevičiaus (†1911) antkapinis paminklas (koplytėlė su skulptūra)	Vytauto Balčyčio nuotr., 2005
8	idem	Заводъ / МИНЕРВА / КОВНО 	Baisogalos naujosios kapinės	Uršulės Horbačevskos († 1897) antkapinė koplytėlė su skulptūra	J. Pačkauskienės nuotr., 2007

9	idem	MINERWA/KOWNO 	Veiviržėnų kapinės (Klaipėdos r.)	Vieviržėnų klebono Ignoto Butkevičiaus, † 1880, antkapinė koplytelė su skulptūra	Povilo Švėrebo nuotr., 2013
10	Neidentifikuota Kauno liejykla (Minerva?)	KOWNO	Bukonių kapinės (Jonavos r.)	Feliksas Radzevičiaus (†1868) antkapinis kryžius	LNM EKSf, E23852
11	idem	KOBHO 	Skarulių šventoriaus kapinės	Pranciškaus Chochlovskio (†1862) antkapinis kryžius	S. Urbonienės nuotr., 2010.
12	idem	KOWNO	Čekiškės kapinės (Kauno r.)	Antoninos Beresnevičienės (†1862), antkapinis kryžius	J. Pačauskienės nuotr., 2012
13	idem	KOWNO 	Užvenčio kapinės	Mažamečių Eugenijos (†1862) ir Antano (†1863) Rimkevičių antkapinis kryžius, 1866	J. Pačauskienės nuotr., 2005
14	idem	KOBHO.	Kalnujų kapinės (Raseinių r.)	Ildefonso Daugirdo ir jo žmonos Paulinos antkapinis kryžius, po 1865 m.	J. Pačauskienės nuotr., 2005
15	idem	KOBHO 	Panevėžio stačiatikių kapinės	Liubov Zabusovos (†1866) paminklas	J. Pačauskienės nuotr., 2011
16	idem	KOBHO	Varnių kapinės	Petronėlės Valančiauskaitės- Berešnevičienės (†1867) antkapinis kryžius	J. Pačauskienės nuotr., 2011
17	idem	KOBHO	Tverų kapinės	Kunigo antkapinis kryžius (įrašas postamente: X.I.S.)	J. Skłodowski, p. 184.
18	idem	KOWNO	Prienų kapinės	Antkapinis kryžius	J. Pačauskienės nuotr., 2012
19	idem	KOWNO 1868 r.	Medingėnų kapinės (Rietavo r.)	Antkapinis kryžius	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 188.
20	idem	kowno	Žeminių šventorius (Jonavos r.)	Julijos Kleščynskos († 1869) antkapinis kryžius	Kultūros vertybių registras ¹
21	idem	Kowno 	Vadoklių kapinės (Panevėžio r.)	Markevičių giminės antkapinis kryžius, po 1869	J. Pačauskienės nuotr., 2015

22	Tilmanso ir Hlaserio liejykla (?) Kaune	T. H. / Kowno 	Vosiliškio kapinės (Raseinių r.)	Antano ir Teklės Beresnevičių antkapinis kryžius	J. Pačkauskienės nuotr., 2012
23	idem	T. H. / Kowno 	Prienų kapinės	Lauryno de Large (†1863) antkapinis kryžius	J. Pačkauskienės nuotr., 2013
24	Šiaulių mechaninis fabrikas ir liejykla	ШАВЕЛЬСКИЙ/ МЕХАНИЧЕСКИЙ/И ЛИТ. ЗАВОДЪ	Švėkšnos kapinės (Šilutės r.)	Juozapo Čechavičiaus antkapinis paminklas (stela?)	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 184.

3.2. Lietuvoje lietu paminklų paplitimo žemėlapis

3.3. Rytprūsioose, Rygoje ir Lenkijos karalystėje lieti paminklai

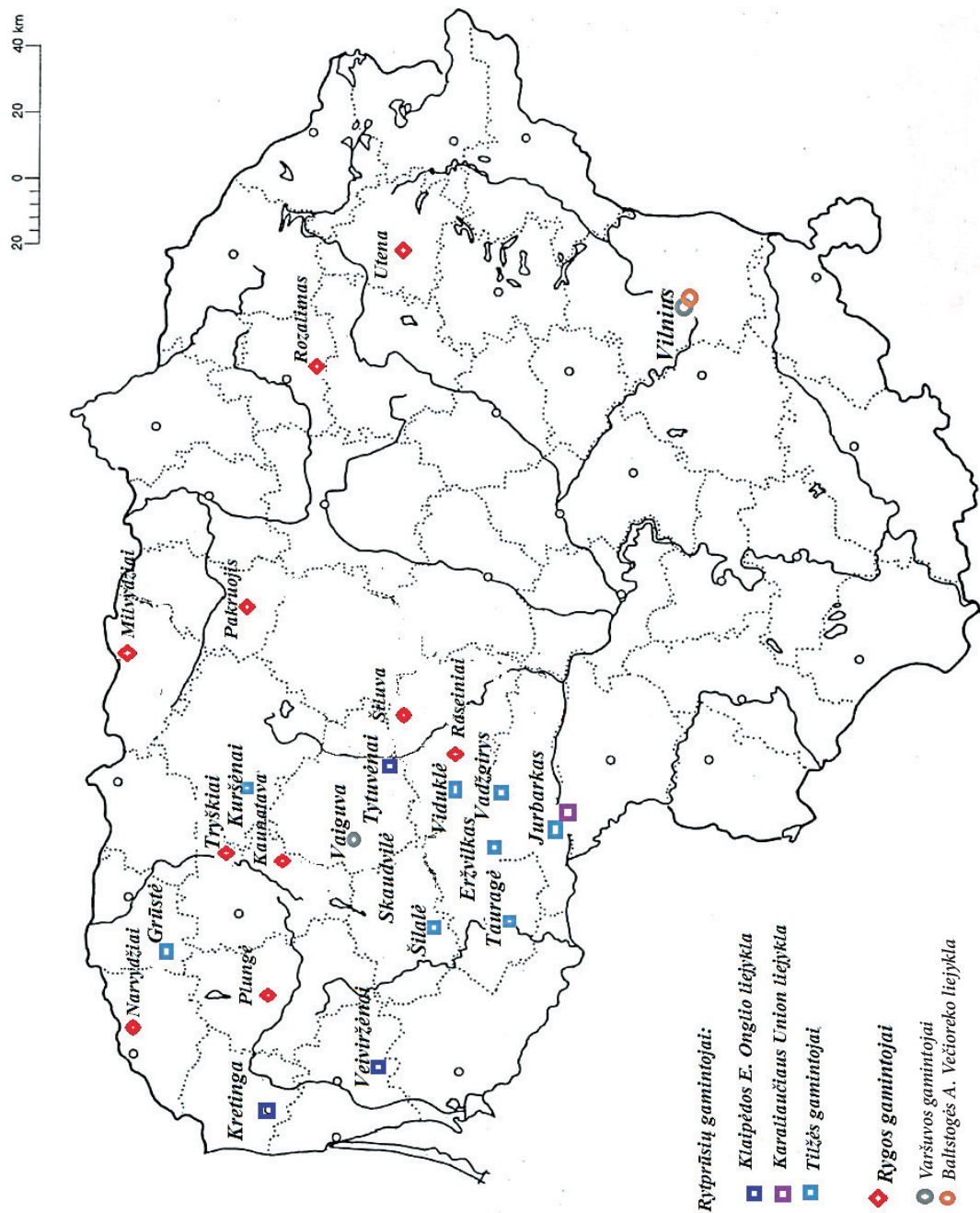
Nr.	Gamintojas	Signatūra	Vietovė	Antkapinis paminklas	Šaltinis
1	Wöhrmann & Sohn fabrikas ir ketaus liejykla Rygoje. <i>(Maschinen-Fabrik & Eisengiesserei von Wöhrmann & Sohn bei Riga)</i>	W&S	Utenos kapinės	Žulų šeimos antkapinis kryžius	J. Pačkauskienės nuotr., 2012
2	idem	W&S	Milvydžių kapinės	Firantų šeimos antkapinis kryžius, po 1866.	S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2009
3	idem	W&S 	Kaunatavos kapinės	Schlolastikos Ulaševičienės (†1856) antkapinis kryžius	J. Pačkauskienės nuotr., 2012
4	idem	W&S	Šiluvos kapinės	Antkapinis kryžius	J. Pačkauskienės nuotr., 2012
5	idem	W&S	Raseinių kapinės	Antkapinis kryžius	J. Pačkauskienės nuotr., 2012
6	idem	W&S	Pakruojo kapinės	K. ir K. Zalkauskių vaikai (†1864)	J. Pačkauskienės nuotr., 2011.
7	idem	W&S	Plungės kapinės	Dobševičių šeimos antkapinis kryžius, po 1864 m.	J. Pačkauskienės nuotr., 2012
8	idem	W&S	Narvydžių kapinės	Kun. Adomo Valančiaus († 1855) antkapinis kryžius	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 190.
9	idem	W&S	Tryškių kapinės (Telšių r.)	Antano Šafransko († 1858) antkapinis kryžius	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 185.
10	P. H. Rosenkranco & Co fabrikas Rygoje.	P.H.Rosenkranz & Co/Riga 	Rozalimo kapinės	Juozapo ir Marijos Statkevičių ir brolio Michalo antkapinis kryžius, po 1876 m.	J. Pačkauskienės nuotr., 2011.
11	Union Giesserei lokomotyvų fabrikas, liejykla ir laivų gamykla Karaliaučiuje <i>(Union-Gießerei Lokomotivfabrik & Schiffswerft, Königsberg)</i>	Union / Gießerei 	Jurbarko kapinės	Kunigo Mikalojaus Kervelio (†1859) antkapinis kryžius.	S. Smilingytės-Žeimienės nuotr., 2010
12	E. Onglio metalų liejykla, mašinų fabrikas ir kalvė Klaipėdoje	E. Ongley / Memel.	Kretingos senosios kapinės	Kunigo Gregoro Ivaškevi- čiaus (†1887) antkapinis kryžius pietinėje dalyje	LIMIS ²

13	idem	E. Ongley. Memel	Kretingos kapinės	Antkapinis kryžius	Lina Buikienė, 2010 ³
14	idem	Eisengiesserei/E. Ongley/ Memel	Veiviržėnų kapinės (Klaipėdos r.)	Antkapinis kryžius	P. Švėrebo nuotr., 2013
15	idem	Eisengiesserei/E. ONGLEY/ MEMEL.	Tytuvėnų kapinėse	Antkapinis kryžius	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 185, 188-189.
16	G. Rohrmoserio fabrikas Tilžėje	G. Rohrmoser / Tilsit. 	Grūstės kapinės (Skuodo r.)	Vilhelmo Rato ir Jono Uzenieckio šeimų antkapinis kryžius, po 1872.	Jurgitos Pačauskienės nuotr., 2010
17	idem	G. Rohrmoser. Tilsit	Skaudvilės kapinės	Jono Vinčiaus (†1856) antkapinis kryžius.	J. Pačauskienės nuotr., 2010
18	C. F. Sterkopf'o ketaus liejykla Tilžėje	Eisengiesserei / C. F. Sterkopf / Tilsit. 	Vadžgirio kapinės (Jurbarko r.)	Nežinomo kunigo antkapinis kryžius (akmeniniame postamente įrašas X. F. O.)	J. Pačauskienės nuotr., 2012.
19	idem	Eisengiesserei/C. F. Sterkopf / Tilsit.	Viduklės kapinės	Rapolo Stancevičiaus († 1862) antkapinis kryžius	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 185, 188
20	idem	Eisengiesserei / C. F. Sterkopf / Tilsit	Šauragės kapinėse	Juzefos Michalovskos († 1859) antkapinis kryžius	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 188
21	idem	C. F. Sterkopf / Tilsit.	Eržvilko kapinėse (Jurbarko r.)	Tadeušo Gedgaudo († 1868) antkapinis kryžius	J. Pačauskienės nuotr., 2012.
22	idem	Eisengiesserei / C. F. Sterkopf	Kuršėnų kapinės	Feliksio Guževskio (†1848) antkapinis kryžius	J. Pačauskienės nuotr., 2012.
23	idem	[?] Tilsit	Jurbarko kapinės	Antkapinis kryžius	LNK EKS, E25321.
24	idem	EISENGIESSE / REI. TILSIT	Šilalės kapinės	Adelės Dyrmontienės (†1856) antkapinis kryžius	J. Skłodowski, <i>op. cit.</i> , p. 188

25	Karlo ir Eduardo Geislerių metalo fabrikas Varšuvoje	BRACIA GEISLER / W/WARSZAWIE	Vilniaus Bernardinų kapinės		<i>Vilniaus Bernardinų kapinės</i> , p. 236
26	P. Bitschano bronzos ir metalo dirbinių fabrikas Varšuvoje	P. BITSCHAN WARSZAWA	Vaiguvo kapinės (Kelmės r.)	Marijos Juškevičiūtės–Vitkauskienės (†1906) antkapinis kryžius.	J. Skłodowski, p. 188.
27	Antono Večioreko mašinų fabrikas su ketaus liejykla Baltstogėje	A. WIECZOREK / BIAŁYSTOK 	Vilniaus Rasų kapinės	Ketinis antkapinis paminklas ir kaltinė tvorelė	J. Pačauskienės nuotr., 2015.

- 1 Žeimių Švč. Mergelės Marijos Gimimo bažnyčios kompleksas, in: *Kultūros vertybių registras*, [interaktyvus, žiūrėta 2016 02 03].
- 2 Bernardinų kunigo Gregoro Ivaškevičiaus antkapinis kryžius Kretingos senosiose kapinėse, in: LIMIS, [interaktyvus], [žiūrėta 2015.09.12], http://www.limis.lt/greita-paieska/perziura/-/exhibit/preview/58563667?s_id=PU800LyIOp4dgUqi&s_ind=972&valuable_type=EKSPONATAS.
- 3 Lina Buikienė, Kretingos parapijos senosios kapinės, in: *Kretingos krašto enciklopedija*, [interaktyvus, žiūrėta 2012 01 12], http://www.kretingosenciklopedija.lt/lt/straipsniai/kultura/kulturos_paveldas/istorinis_paveldas/laidojimo_vietos/kretingos_parapijos_senosios_kapines/

3.4. Rytrpūsioose, Rygoje ir Lenkijos karalystėje lietu paminklų paplitimo žemėlapis

SUMMARY

Problem and Relevance of the Dissertation. So far, no fundamental analysis on metal tomb crosses has been performed in Lithuania. The majority of researches that have been carried out to-date are the ethnological investigations of local significance focusing on the typology of crosses based on the ornaments and symbols used in them. Usually, these publications are not looking into connections with the development of crafts and industrial production in Europe or sepulchral traditions. The lack of such context, a romanticized attitude towards the national heritage and the “identification” of pagan symbols widely accepted since the Soviet times has led certain researchers to incorrect generalisations (such as the belief that wrought iron crosses were the manifestation of the pagan culture). The lack of comprehensive research has become particularly evident when the traditional Lithuanian cross-crafting and its symbolism were inscribed on the UNESCO’s *List of Oral and Intangible Heritage of Humanity* in 2001. After this global recognition, a tendency was observed when almost all types of memorial monuments, i.e. not only the traditional wooden crosses but also crosses made of stone, bricks, metal (including cast iron) and even concrete were included in the category of Lithuanian cross-crafting. The problem is that the criteria allowing to include or exclude the metal crosses of cemeteries into or from the category of traditional Lithuanian cross-crafting have not yet been defined.

On the other hand, the heritage protection aspect is also relevant. It is very important to record, research and preserve the subject of this dissertation because metal crosses, contrary to their contemporary wooden counterparts, are still standing in cemeteries; unfortunately, these crosses and their environments are irreversibly deteriorating. Often, a metal cross is the only authentic marking of the grave because all other elements of the gravesite, such as fences, gates, or benches, have already deteriorated or have been replaced with new ones.

The subject of the dissertation is Lithuanian metal tomb crosses dating from the 19th century to early 20th century and their sociocultural context. A cross is the most typical shape of tombstone in Lithuania and metal crosses, i.e. crosses made of iron and cast iron, are a poorly researched but widely spread type of memorial monuments. A metal cross – signifying both the Christian culture and the memory of a person – can be both the work of a craftsman or artisan and also an industrially manufactured artistic item, a relic of the progress in metalworking industry, an important segment of the

sepulchral heritage and a tangible source of the more and more modern Lithuania reflecting the religious, aesthetic and representational needs and financial capacity of the society. The range of approaches is so wide that the scope of research has to be narrowed. The dissertation will exclude the metal crosses/finials of any other sepulchral structures (such as cemetery gates, chapels, roofed pillars, chapel-columns, small shrines or wooden crosses) because they are only parts – finishing elements – of other monuments rather than independent monuments themselves.

Chronological and Geographical Scope of the Subject of the Dissertation. The chronology of the subject, i.e. from early 19th century to early 20th century, is rather relative. In early 19th century, the whole Europe saw the spread of foundries producing metal tombstones and, consequently, headstones made of cast iron and, since the 2nd half of the 19th century, wrought iron crosses were being erected in the cemeteries. In late 19th century and early 20th century, metal crosses were particularly widely built in Lithuanian cemeteries and became a popular tombstone type. The end point of the research period is the beginning of World War I. It was chosen because of the destructive impact of the war on social and economic life as well as due to political changes. World War I interrupted the intensively developing industry of cross-making, metal processing companies were forced to work for the military industry and most of them were never restored after the war. During the war and for the first few years afterwards, tombstones were cheaper, mostly wooden, due to the turmoil in Lithuania, and even later metal crosses were quite rare. In several cases, the time limits of the research shall be extended. A short departure to earlier eras was necessary to shed some light on the origins of wooden crosses in cemeteries by discussing them as the works of craftsmen. These aspects as well as historical context required to unfold the development of the research subject have never been studied in Lithuanian historiography. When analysing cast iron crosses representing industrially manufactured artistic items and their influence on the traditional cross-crafting, the end point of the research period had to be crossed because quite a few memorial items based on cast iron crosses were built during the inter-war period, early years of the Soviet era and even in the 21st century.

During the research period, Lithuania was under the rule of the Russian Empire and it did not exist as a state. In the dissertation, the territory of Lithuania coincides with the concept of ethnic Lithuania of the late 19th century including Kaunas Governorate, the majority of Vilna Governorate, part of Grodno and Suwalki Governorates and the areas of Palanga and Šventoji which belonged to Courland Governorate. Klaipėda Region is referred to as a part of East Prussia in the dissertation.

Goal: *To unfold the theme of metal tomb crosses as a Lithuanian sociocultural phenomenon of early 19th century through to early 20th century.*

Objectives

1. Analysis of the material properties of metal crosses as well as their production technologies and structure.
2. Description of the manufacturing traditions of metal tomb crosses in Western Europe and the identification of factors that determined the rise of metalworking industry and the spread of metal tombstones.
3. Correction of the chronology of metal tomb crosses in Lithuania.
4. Identification of the most important manufacturers of metal crosses found in Lithuania and the description of the distribution network of crosses.
5. Definition of the main types of clients commissioning metal tombstones.
6. Determination whether there were differences in crosses built for the representatives of different classes and different Christian denominations.
7. Description of the décor of metal tomb crosses in Lithuania.
8. Ascertaining whether the attribution of wrought iron crosses to Lithuanian folk art category is grounded.
9. Identification of the links between metal tomb crosses and Lithuanian cross-crafting.

Methods. A multifaceted approach was chosen for the analysis of metal tomb crosses and their sociocultural context: each aspect was revealed using a specific dedicated method. An analytical method was used for the description of the technologies and terms of metal crosses; the methods of history science were used for the description of the development of the study subject and its environment; iconographic and iconotheological methods were applied when analysing its memorial and religious functions; and the analysis of sources and comparative method were used to determine the authors of specific items. A widely used iconological method helped the author to reveal the key semantic elements of a cross and its links to the cultural values and social phenomena of its era. A formal analysis was employed to analyse the artistic expression of a cross as an item of applied arts and a hermeneutic method was used to interpret the meaning of individual monuments or the ensembles of monuments. A statistical method was useful in identifying the type of a client who ordered one or another metal monument.

Overview of Sources. The author of the research used textual and iconographic sources found in the libraries, museums or archives of Lithuania, Latvia, Poland and Russia

(Kaliningrad Oblast) as well as in the virtual document repositories of other European countries.

The scope of available textual sources is rather narrow and, moreover, they provided much less information on the study topic than the visual material. It is possible to distinguish between two important groups of textual sources: handwritten or printed descriptions of tombstones and the documents with statistical and informative purposes from the times of the Tsarist Russia.

The earliest published iconographic sources that included tombstones with cast iron elements that used to stand in the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth (the PLC) are: a guide in three volumes around Powązkowski Cemetery in Warsaw, the oldest cemetery of the PLC, compiled by Kazimierz Wójcicki (*Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, 1855–1858), and the album of the tombstones of the Tyszkiewicz family published under the care of Eustachy Tyszkiewicz (*Groby rodziny Tyszkiewiczów*, 1873). The first images containing Lithuanian metal tomb crosses date back to early 20th century when artists, architects and ethnographers/culturologists, namely, Adomas Varnas, Antanas Jaroševičius, Kazys Šimonis, Michał Brensztejn, and Franciszek Krzywda-Polkowski started capturing Lithuanian tombstones in their drawings and photographs. In the inter-war period, wrought iron tomb crosses were photographed by Balys Buračas, Ignas Končius and the students of Kaunas School of Arts and drawn by Česlovas Kontrimas. In the Soviet era, metal crosses, mostly the wrought iron ones, were photographed by ethnographer Juozas Petrulis, photographer Mečislovas Sakalauskas and others. In 1950's through to 1980's, wrought iron crosses were also drawn by the students of Vilnius Art Institute and the members of the ethnographers club of Vilnius University.

After the restoration of Independence, several important iconographic sources were published as albums (*Lietuvos geležiniai kryžiai* by Č. Kontrimas (1991), *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, Book 3 (1992); *Kryždirbystė Lietuvoje* (1998)) and museums started publishing the catalogues of their collections of iron crosses. Nevertheless, all the above-mentioned sources would not have been sufficient for this research. The main reason is the fragmented nature of data: both the photographers and artists recorded random metal crosses selectively rather than coherently and, moreover, the participants of expeditions did not register the materials that the monuments or their details were made of, did not record the signatures of manufacturers found on the monuments and did not copy epitaphs; in general, quite a significant portion of iconographic material lacks dossiers. The collections of tomb crosses stored in museums are sparse, not all of the crosses have accurate dossiers and, most importantly, crosses stored at museums have lost their usual surroundings, i.e. a cemetery,

gravesite or pedestal. Therefore, the author mostly used photographs and drawings of tombstones purposefully made by herself or her friends and colleagues.

Among important iconographic sources, there are also samples or designs of old tomb crosses published in Western Europe (mostly Prussia and Austria) from the 2nd half of the 19th century to early 20th century or catalogues/price lists and advertisements of metal factories that used to manufacture crosses. Considerable amounts of visual information from the whole world are available virtually.

Overview of Research. In Europe, metal crosses were most extensively researched by German speaking authors. However, the investigations of wrought iron crosses carried out from late 19th century to 1970's have not yet been expanded to scientific studies of wider scope. They mostly include ethnographic publications focusing on the ornaments and symbols of crosses or representational albums as well as publications attributable to heritage protection category. A Swedish ethnologist Christian Aarsrud has chosen wrought iron crosses from the cemeteries of South Sweden as the subject of his scientific studies and has defended his dissertation *Smidda gravkors: en studie i folklig formbildning* (Wrought Iron Tomb Crosses: Morphological Study of the Most Characteristic Types) in Lund University in 1982. It is the only doctoral dissertation in Europe dedicated to wrought iron tomb crosses.

Cast iron crosses have never been distinguished as an independent subject in the historiography of European art criticism. Any information about them is usually integrated into the analysis of some other study subject (e.g. into the description of the tombstones of some certain cemetery or of cemeteries of some certain region, or of the production of cast iron foundries). A study worth mentioning is the dissertation by Czech scientist Jana Bělova *Funerální litina Podbrdská ve světle kontaktů s centry výroby litiny v Prusku a na Moravě v 19. Století* (2012) dedicated to cast iron items located in the cemeteries of Brdy region (Central Bohemia) or their manufacturers. The afore-mentioned dissertation analyses cast iron crosses from the typological point of view and does not discuss their artistic features.

The absolute majority of already published Lithuanian publications related to the subject of the dissertation are local ethnological investigations. The first publications on Lithuanian iron (wrought iron) tomb crosses date back only to late 1960's and early 1970's. In the Soviet era, the studies of Christian culture were impeded and the national heritage was romanticized, which resulted in iron crosses being treated as Lithuanian folk art and analysed as an ethnographic subject emphasising the ornaments of the crosses and their links to pre-Christian world-view. This point of reference did not change even after the Independence was regained regardless of the fact that publications on traditional Catholic cross-crafting written by Lithuanians living

abroad became available among other scientific resources. Data on metal crosses are being constantly published in the monographic series *Lietuvos valsčiai* (Lithuanian Volosts) or in publications dedicated to ethnic culture.

The most important studies of the smithery were carried out by Antanas Stravinskas. He is the author of the only – and, unfortunately, unfinished – book on Lithuanian smithery. The investigations of iron tomb crosses were actualised by an art critic Alfredas Širmulis in late 19th century. The comprehensive investigations of wrought iron tomb crosses in Lithuania are currently carried out by two art critics: Adelė Zinkevičiūtė and Jolanta Zabulytė-Sapijanskienė.

The first episodic studies of Lithuanian cast iron crosses as industrial mass-produced artistic items appeared only in late 20th century and the scientists only focused on crosses located in the cemeteries of Lithuania Minor. An extensive and long-term scientific work by architects Martynas and Marija Purvinas is particularly worth noting. Their monograph *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai* (2010) (Cemeteries and Tombstones of Lithuania Minor) was the first to discuss iron crosses as an industrial heritage and it provided very large amounts of valuable empirical data but it did not summarise them and the suggested typology of crosses was in need of certain corrections. The material collected during the expeditions carried out by Klaipėda University since 2006 has been summarised in the collection of scientific papers *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai* (2012) (Confessional Heritage of Klaipėda Region: Interdisciplinary Studies of the Old Cemeteries) albeit its description of the artistic features of the tombstones lacks some competence in terms of art criticism. By the way, the above-mentioned publications and the descriptions of individual metal tomb crosses in the books dedicated to the sacral heritage of Šiauliai Diocese, Joniškis Deanery (published by LKTI) are the first sources that analyse the crosses in the interdisciplinary manner and from various points of view including linguistic, historical and technological aspects, religious studies, and art criticism.

Novelty and Significance of the Research. A rapidly deteriorating heritage of metal tomb crosses in Lithuania has been so far only poorly researched and inaccurately defined. This study is the first comprehensive and source-based analysis of metal tomb crosses and the sociocultural context that influenced their development. The following aspects important for any further research on the study subject can be distinguished:

- A short departure to discuss metal processing technologies and their changes will help the researchers of metal items to attribute their study subjects, identify the technological characteristics of items and analyse the unique artistic expression features

of metal items. The author hopes that the revised special blacksmithery, whitesmithery and founding industry terms and their dictionary will partly fill in the gaps in the artistic metalworking terms' system.

- The research has identified many companies who used to make cast iron crosses for Lithuanian clients as well as several manufacturers of wrought iron crosses (data tables are enclosed in annexes). The dissertation attributes, accurately or hypothetically, a part of the heritage in question to their manufacturers and analyses the distribution network of metal tomb crosses.

- It is the first time when metal tomb crosses are analysed as the works of decorative (applied) arts and industrially manufactured artistic items: the author has identified some of their manufacturers and creators and has discussed the materials and plastic properties of the crosses as well as their structure, décor, function, and their relationship with their surroundings.

- This is the first Lithuanian art criticism study analysing metal tomb crosses as the expression of sepulchral arts, providing some knowledge on the burial rites and gravesite arrangement traditions, as well as on the religious denomination, nationality, profession and financial situation of the buried people.

- This dissertation is the first scientific analysis aiming to ascertain the place of metal tomb crosses in the traditional Lithuanian cross-crafting phenomenon and to formulate their assessment criteria which could be used in further investigations by the author or other researchers.

- The author hopes that the previously unpublished information that has been presented in this dissertation will contribute to the research on Lithuanian culture and everyday history and the cemetery research material and comparative data from the neighbouring countries will inspire some more comprehensive studies of metal tombstones in individual Lithuanian regions and the neighbouring lands, Latvia and Belarus in particular.

Dissertation Structure

The dissertation consists of the introduction, three body parts, conclusions, list of references, illustrations and annexes.

Part I is dedicated to the technologies and development of the study subject. It analyses the technology and structure of metal crosses (both cast iron and wrought iron crosses), explains the terms of artistic metalworking and discusses the creative tradition and geographic spreading range of metal tomb crosses. Taking into account the exceptional function of the study subject, this part discusses the reforms of cem-

eteries that have taken place in Europe as well as the regulations on burial rules that have influenced the erection of tombstones. It separately overviews the particularities of the development of metal tomb crosses in Lithuania including the revised dating of the oldest metal tomb crosses, distinguishing between the development phases of metal tomb crosses, the analysis of reasons behind the popularity of cross-shaped tombstones and noting the restrictions on the erection of crosses imposed in the North-West region of the Russian Empire after the Uprising of 1863–1864.

Part II analyses in depth the production of metal tomb crosses in Europe and Lithuania. The development of metal crosses is discussed in the context of the rise of industrialisation and metalworking industry as the phenomenon of modern culture affected by industrialisation processes. It analyses the contribution of the most important European metalworking industry centres to the universal popularity of cast iron and wrought iron items and explains the contribution of the main countries that used to mass-produce crosses, i.e. Prussia and France. It identifies the main factories and workshops of the foreign countries and the Russian Empire, from which metal tomb crosses used to be imported to Lithuania. The manufacturers of Lithuanian wrought iron crosses are discussed separately. This part reveals how metal tombstones became fashionable monuments and, later, mass-produced items.

Part III discusses metal crosses as sepulchral art works and Lithuanian cross-crafting items. The author tries to emphasise the unique features of metal tombstones found in Lithuania and to identify the people who commissioned them. The analysis of the surroundings of crosses (cemeteries and gravesites) as well as their shapes, décor and iconography simultaneously reveals the functions of the tomb crosses: memorial, representational, religious and aesthetic functions. The artistic features of wrought iron and cast iron crosses are discussed separately and their unique traits are emphasised. This part also presents a phenomenon that has not yet been analysed: how different iron processing technologies used to be combined in one item and how monuments of one type used to imitate the structure and ornaments characteristic of another type of crosses. The last chapter of this part searches for answers to the following questions: should metal tomb crosses be classified as belonging to the traditional Lithuanian cross-crafting? Do they have any national or regional features? Did factory-made metal crosses representing the cosmopolitan Western European culture influence the composition of wooden or stone monuments?

CONCLUSIONS OF THE DISSERTATION

1. Having analysed the manufacturing technology of Lithuanian metal tomb crosses it became clear that metal crosses erected in Lithuanian cemeteries during the

research period (from early 19th c. to 1914) were cast iron or wrought iron crosses. Non-ferrous metals were only used for décor purposes: lead and tin were used for detachable figural elements and letters, and aluminium, bronze or gold powders were used for polychrome coatings. Cast iron crosses are items precisely moulded in factories using models. Their structure is usually quite simple and only the methods of connection between the cross and its pedestal vary. Iron crosses were forged using both cold and hot shaping methods. For the description of their structural variety, Lithuanian terms are used which can be approximately translated as crosses with *single-stem structure*, *frame-based structure* and *mixed structure*, as well as *crosses with wrought iron pedestal*. Even though the technology and manufacturing methods of cast iron and wrought iron crosses are different, both types are classified as artistic metal items.

2. The origins of metal tomb crosses trace back to the southern areas of the Germanic territories where wrought iron and cast iron crosses were erected as early as in the 16th century. In the 17th and 18th centuries, some highly decorative wrought iron tomb crosses and their designs were created in Bavaria and Southern Austria which later became the examples to follow for other European masters. A unique tradition of wrought iron tomb crosses that emerged in the 17th century in the territory which belonged to Sweden at the time was, and still is, restricted to that particular area. Elsewhere in Europe, including Lithuania, wrought iron tomb crosses became widely spread in the 2nd half of the 19th century. Their distribution was encouraged by the passeistic world-view of the historicism era, ideas of artistic and craft movements and, in particular, the reduced price of iron raw materials.

The rise of industrial metalworking (from late 18th century to early 20th century) and, simultaneously, the increasing numbers of metal tombstones in the entire Europe were encouraged by the progress in metalworking industry, migration of ideas and technologies and the expanding global trading network. These processes originated in England, while the breakthrough in the erection of metal tombstones can be linked with the artistic cast iron production companies of Prussia and France.

An important factor encouraging the spread of memorial cast iron tombstones in Lithuania was a highly popular trend to commemorate the victory over Napoleon's army that spread across Prussia and Russian Empire. It popularised cast iron tombstones and their fast spreading in the 2nd half of the 19th century was driven by the ready availability and high variety of sepulchral items, improving conditions of their transportation (new railway lines) and falling prices.

3. Summarising the abundant data of field research of Lithuanian tombstones as well as iconographic sources, it has been ascertained that the first metal tombstones

in Lithuania were built around 1810's, and this fact will correct the attitude prevailing in the discourse of Lithuanian science that cast iron crosses only appeared in the 2nd half of the 19th century. The earliest metal tombstones were cast iron items of various architectural shapes, such as steles, slabs, cippi, sarcophagi, obelisks and crosses. Since the mid-19th century, cast iron crosses became the prevailing type of metal tombstones in Lithuania.

It has been ascertained that wrought iron crosses appeared in Lithuanian cemeteries in 1850's and became widely spread after the abolition of serfdom (in 1861). This questions the opinion established in the Lithuanian historiography of metal crosses that the oldest wrought iron crosses were built from the 2nd half of the 18th century to the 1st half of the 19th century.

4. For almost entire 19th century, cast iron tomb crosses were produced in Joachim Chreptowicz's foundry of manufactory type in Vishnyeva (now in Belarus) and the foundry of Karol Brzostowski in Sztabin (now in Poland). Based on empirical data, the crosses of these two foundries were mostly erected in the territories of former Suwalki and Vilna Governorates. After the abolition of serfdom, more and more modern metal factories were established in Lithuanian towns where crosses and other gravesite equipment elements were manufactured from cast iron (and, less frequently, from wrought iron) based on foreign – and sometimes maybe even local – designs. From the 1860's to World War I, the most important manufacturer of cast iron tombstones in Lithuania was *Minerva* foundry of Mikolaj Rekosz in Kaunas. From the 2nd half of the 19th century to early 20th century, cast iron tombstones were manufactured in local companies in Vilnius, Šiauliai, Vilkaviškis and Panevėžys. Particularly large numbers of cast iron crosses were brought directly from the nearest metal industry centres in East Prussia (Koenigsberg, Tilsit, Klaipėda) and the factories of St. Petersburg, Warsaw, Riga, Liepaja and Mitau (now Jelgava) that belonged to the Russian Empire as well as through the distributors of their production (such as local tombstone workshops or book stores).

5. Wrought iron crosses were manufactured by whitesmiths and blacksmiths as well as by independent workshops or workshops that belonged to large metal factories. Lithuanian wrought iron crosses usually have no signatures, therefore, it is difficult to identify their manufacturers and the authors are sometimes identified based on analogies or on the typical stylistic or technological properties of items. The research has found some previously unknown crosses created by Mykolas Jurkša workshop in Marijampolė, whitesmiths of Utena region and smith Antanas Mažrimas from Žeberiai

village (Kelmė district). In late 19th century and early 20th century, the manufacturers of wrought iron crosses advertised in the press: Petras Vileišis mechanical factory and the smithy of Z. M. Gaidys that operated in Vilnius, *Šiaulių mechaninis fabrikas* (Šiauliai Mechanical Factory) and Panevėžys workshop of whitesmiths that was established under the spirits factory belonging to Stanislovas Montvila.

6. The earliest cast iron tombstones in Lithuania were commissioned by high-born and wealthy people, such as the relatives of high- or middle-ranking army officers of the Russian Empire, landowners with large estates or clergymen. The records show that since the 1850's metal tombstones were also built for middle-ranking nobles and intelligentsia: scientists, artists, and medical doctors. After the abolition of serfdom, affluent farmers started marking the graves of their relatives with crosses forged by local masters and, in rarer cases, with cast iron crosses. The available supply of metal tombstones matched the needs and financial capacity of the middle class, i.e. affluent bourgeoisie as well as middle or minor nobility, therefore, they were the main customers ordering metal tomb crosses in the 2nd half of the 19th century and early 20th century. Until World War I, metal crosses of larger size, with more complicated ornaments or more intricate composition showed the higher financial capacity of the customer and the high status of the buried person or his/her relatives. On the other hand, an expensive monument showed a particular gratitude and love for the deceased.

7. The composition and iconography of Lithuanian metal tomb crosses reflect different religious aspects of various Christian denominations. Catholic crosses comprise the largest group of metal tomb crosses. The mandatory element of these crosses is the cast metal figure of Crucified Jesus at the centre of the crosspiece. In wrought iron crosses, the composition of the Crucified is sometimes expanded by adding metal reliefs of the saints who are often seen in the context of Jesus' death (St. Mary Magdalene, St. John, St. Nicodemus and St. Joseph of Arimathea). Sometimes, cast sculptures of the patrons of a happy death can also be found. The iconography of crosses is supplemented by the metal images of the Mother of God (Pietà, Our Lady of Sorrows, Our Lady of Graces or Our Lady of Šiluva), saints and angels, symbols of the Holy Trinity and *memento mori* emblems. In wrought iron crosses from Samogitia, the replicas of the miraculous image of Our Lady of Šiluva are popular, which is the most pronounced reflection of local piety. Cast iron crosses contain images reflecting the phenomena of devotion to the Holy Face of Jesus (*vera icon*), Sacred Hearts of Jesus and Mary and the Eucharist highly popular in the 2nd half of the 19th century to early 20th century.

Orthodox crosses traditionally have several horizontal bars. The crosspiece often houses a metal relief of Pantocrator (*Maestas Domini*). Normally, the figure of the Crucified Jesus is not characteristic of Orthodox metal tomb crosses but it can be sometimes encountered in Lithuania, which is the result of acculturation.

The Lutheran crosses barely differ from their Catholic counterparts, except that they do not depict Jesus or any other saints and use only a few Christian or *memento mori* elements. The distinctive features of these crosses are epitaphs, their shape and, particularly, their contents. The Calvinist crosses are particularly modest and usually do not contain any images or any sacral or sepulchral symbols.

8. The oldest Lithuanian cast iron tomb crosses (built before the mid-19th century) were moderately decorated with Classicist and Gothic ornaments. These crosses were manufactured in Prussian foundries; also, some Classicist and Neo-Gothic décor is seen in crosses cast in Vishnyeva foundry. In the 2nd half of the 19th century, Europe saw a spread of so-called “French” crosses which were distinguished by their sculptural décor and intertwining sepulchral motifs. Cast iron crosses created in Prussia and France were considered to be a kind of standard and their shapes were frequently repeated in Lithuanian iron, wooden, stone or concrete crosses. In late 19th century and early 20th century, many crosses with prevailing low relief of Byzantine type ornaments were made. Such crosses were manufactured in the Russian Empire: the foundries of Saint Petersburg, Liepaja, and maybe some others. The artistic trends of cosmopolitan nature were demonstrated by eclectic crosses which increased in numbers in the last decades of the 19th century and which combined both stylised and naturalistically depicted elements of nature and architecture.

9. The décor of wrought iron crosses, contrary to cast iron ones, is closely related to their structure. The decorations concentrate in the main parts of tombstones such as crosspiece, top and foot of the cross and the tips of its arms. The range of ornaments is rather limited: the dominant elements are S- and C-shaped curves and simple geometric and floral motifs, which are creatively used to produce various combinations in the crosses of different structures. The composition, tectonics and décor of wrought iron crosses often demonstrate unique local traits. In different regions, the proportions or connection methods of the iron cross and its pedestal are different and their uniqueness is even more emphasised by functional or decorative parts made of iron tinplate or reliefs cast from other metals.

10. The attitude that Lithuanian wrought iron tomb crosses are exclusively the part of rural culture is dubious. Naturally, some of Lithuanian countryside black-

smiths could have been making iron tomb crosses as can be seen from more primitive techniques, marks of manual work and simple structure of the items. However, the crosses were much more often made by the whitesmiths of cities and towns. The official statistical data of the Geographical Society of the Tsarist Russia, the material from museum expeditions and the research of ethnologists deny the stereotype of a Lithuanian blacksmith and instead suggest an image of the iron craftsmen of various nationalities who used to work in Lithuania.

11. The comparison of the décor of Lithuanian wooden, stone and metal crosses has shown that Lithuanian cross-crafters copied the ornaments and iconographic motifs of wrought iron and cast iron crosses in their works and even repeated the composition of metal crosses. The fact that the shape and décor of typical cast iron crosses representing the industrial production were taken over by Lithuanian folk artisans and that many examples of the prototype metal cross and its wooden (or, in rarer cases, stone) replicas exist allows the author to state that the artistic metalworking influenced the traditional Lithuanian cross-crafting. On the other hand, a reverse phenomenon has developed in the 1st half of the 20th century: professional Lithuanian artists made efforts to create a traditional Lithuanian metal tomb cross and thus expand the field of traditional cross-crafting.

Presentations in scientific conferences

„Švč. Mergelės Marijos atvaizdai Lietuvos metaliniuose kryžiuose“ [Images of the Blessed Virgin Mary in Lithuanian Metal Crosses; presentation in Lithuanian], in: *Virgo Venerabilis: Švč. Mergelės Marijos paveikslas Lietuvos kultūroje*, Vilnius, 4 December 2009

„Šventųjų globėjų atvaizdai Lietuvos metaliniuose kapų kryžiuose“ [Images of Patron Saints in Lithuanian Metal Tomb Crosses; presentation in Lithuanian], in: *Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai*, Vilnius, 13 May 2010

„Ketaus liejinių ornamentika Lietuvos kapinėse (XIX a. vid – 1914)“ [Ornaments of Cast Iron Items in Lithuanian Cemeteries (Mid-19th Century to 1914); presentation in Lithuanian], in: *Ornamento istorijos tyrimai*, Vilnius, 1 December 2010

„Kaltiniai kryžiai Žemaitijos kapinėse: būdingiausios formos, puošyba, ikonografija“ [Wrought Iron Crosses in Samogitian Cemeteries: the Most Typical Shapes, Décor and Iconography; presentation in Lithuanian], in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, Niūronys Village (Anykščiai District), 1 June 2012.

«Изготовлено в Латвии: сакральные и погребальные изделия в Литве (2-я пол. XIX века)» [Made in Latvia: Sacred and Sepulchral Articles of the 2nd Half of the 19th Century Found in Lithuania; presentation in Russian], in: *XXVI zinātniskie lasījumi*, Daugavpils, Latvia, 28 January 2016

Published scientific papers on the topic of the dissertation:

„XIX a. pabaigos – XX a. vidurio kaldinti kryžiai Raseinių rajono kapinėse“ [Wrought Iron Crosses from Late 19th Century to Mid-20th Century in the Cemeteries of Raseiniai

District; article in Lithuanian], in: *Liaudies kultūra*, 2008, No. 5, p. 38–49.

„Metaliniai šventųjų globėjų atvaizdai Lietuvos antkapiniuose kryžiuose“ [Metal Images of Patron Saints in Lithuanian Tomb Crosses; article in Lithuanian], in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vol. 60: *Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai*, compiled by Jolita Liškevičienė, Vilnius, 2011, p. 181–201.

„Švč. Mergelės Marijos atvaizdai Lietuvos metaliniuose kapų kryžiuose“ [Images of the Blessed Virgin Mary in Lithuanian Metal Tomb Crosses; article in Lithuanian], in: *Virgo venerabilis: Marijos paveikslas Lietuvos kultūroje*, compiled by Gabija Surdokaitė, Vilnius, 2011, p. 197–224.

„Kaltiniai kapų kryžiai Žemaitijoje iki Pirmojo pasaulinio karo: būdingi bruožai, reti atvejai“ [Wrought Iron Crosses in Samogitia Before World War I: Typical Features, Rare Cases; article in Lithuanian], in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, compiled by Jolanta Zabulytė, Utena: Utenos spaustuvė, 2012, p. 39 – 69.

„Ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse: stilius, ornamentas, simboliai“ [Cast Iron Crosses in Lithuanian Cemeteries: Style, Ornaments, Symbols; article in Lithuanian], in: *Ornamentas: XVI – XX a. I pusės paveldo tyrimai*, compiled by Aleksandra Aleksandra-vičiūtė, Vilnius: Lithuanian Culture Research Institute, 2014, p. 260–285.

SANTRAUKA

Disertacijos problema, aktualumas. Lietuvoje nėra nė vienos fundamentalios analizės metalinių antkapinių kryžių tema. Dauguma ligšiolinių tyrimų – lokalinio pobūdžio etnologiniai tyrinėjimai, koncentruoti į kryžių tipologiją pagal juose naudojamus ornamentus ir simbolius. Įprastai publikacijose neieškoma sąsajų su Europos amatininkystės ir pramoninės gamybos raida, sepulkraline tradicija. Tokio konteksto trūkumas, romantizuotas požiūris į tautinį paveldą ir nuo sovietmečio gajus pagoniškų ženklų „atpažinimas“ kai kuriuos tyrinėtojus nuvedė link klaidingų apibendrinimų (pvz., kaltiniai kryžiai laikyti pagoniškosios kultūros apraiška). Nuodugnių tyrimų stoka ypač išryškėjo, kai 2001 m. tradicinė Lietuvos kryždirbystė ir jos simbolika buvo įtraukta į UNESCO *Žmonijos nematerialaus ir žodinio paveldo sąrašą*. Gavus pasaulinį pripažinimą, Lietuvos kryždirbystei imta priskirti kone visų rūšių memorialinius paminklus: ne tik tradicinius medinius, bet ir akmeninius, mūrinius, metalinius (ir iš ketaus lietus) kryžius, ir net betoninius objektus. Problema yra tai, kad iki šiol nenustatyti kriterijai, leidžiantys metalinius kapinių kryžius priskirti tradicinei Lietuvos kryždirbystei arba eliminuoti.

Kita vertus, yra aktualus paveldosaugos aspektas. Būtina fiksuoti, tyrinėti ir išsaugoti disertacijos objektą, nes metaliniai kryžiai, skirtingai nei vienalaikiai mediniai, dar tebestovi kapinėse, tačiau jie ir jų aplinka negrįžtamai nyksta. Dažnai metalinis kryžius yra vienintelis autentiškas kapo žymuo, nes visi kiti kapavietės elementai: tvorelės, varteliai, suoliukai yra arba jau sunykę, arba pakeisti naujesniais.

Disertacijos objektas yra XIX a. – XX a. pradžios Lietuvos metaliniai antkapiniai kryžiai ir jų sociokultūrinis kontekstas. Kryžius yra būdingiausia Lietuvos antkapinių paminklų forma, o metaliniai, t. y. geležies ir ketaus kryžiai – mažai ištirta, paplitusi memorialinių paminklų rūšis. Metalinis kryžius – krikščioniškosios kultūros ir žmogaus atminimo žymuo – yra ne tik amatininkų ir menininkų kūrinys, bet ir pramoninės dailės objektas, metalo pramonės pažangos reliktas, svarbus sepulkralinio paveldo segmentas ir daiktinis modernėjančios Lietuvos šaltinis, atspindintis visuomenės religinius, estetinius, reprezentacinius poreikius ir materialines galimybes. Dėl plataus prieigų spektro tiriamasis objektas siaurinamas. Atsiribojama nuo kitų sepulkralinių statinių (kapinių vartų, koplyčių, stogastulpių, koplytstulpių, koplytėlių ir medinių kryžių) metalinių viršūnių-kryžių, nes jie nėra savarankiški paminklai, o tik kitų paminklų dalys – užbaigos.

Tyrimo objekto chronologinė ir geografinė apibrėžtis. Objekto chronologija – nuo XIX a. pradžios iki XX a. pradžios – yra sąlyginė. XIX a. pr. visoje Europoje kūrėsi metalinius antkapius gaminusios liejyklos, kapinėse pradėti statyti iš ketaus lieti antkapiniai paminklai ir XIX a. II p. – iš geležies kaldinti kryžiai. XIX a. pab. – XX a. pr. metaliniai kryžiai Lietuvos kapinėse buvo statomi beveik masiškai ir tapo populiariu antkapiniu paminklu. Tyrinėjamo laikotarpio riba – I pasaulinio karo pradžia. Taip pasirinkta dėl destruktivių karo padarinių socialinei, ekonominei sferai ir politinių pokyčių. I pasaulinis karas nutraukė intensyviai plėtotą kryžių gamybą, metalo įmonės buvo pajungtos karo pramonei, o po jo daugelis jau nebeatsikūrė. Per karą ir pirmaisiais pokario metais dėl suirutės Lietuvoje statyti pigesni, dažniausiai mediniai, antkapiniai paminklai, o ir vėliau metaliniai kryžiai statyti retai. Tyrimo laiko ribos keletu atvejų praplečiamos. Ekskurso į ankstesnius amžius prireikė nušviečiant metalinių kryžių ištakas kapinėse, aptariant juos kaip amatininkų dirbinius. Šie aspektai, istorinis kontekstas reikalingi tiriamojo objekto raidai atskleisti Lietuvos istoriografijoje dar nebuvo nagrinėti. Analizuojant pramoninei dailei atstovaujancius ketaus kryžius ir jų įtaką tradicinei Lietuvos kryždirbystei teko peržengti tiriamojo laikotarpio galinę ribą, nes nemažai memorialinių objektų – ketaus kryžių sekinių buvo pastatyti tarpukariu, sovietmečio pradžioje ir net XXI amžiuje.

Tiriamuoju laikotarpiu Lietuva buvo valdoma Rusijos imperijos, tad kaip valstybė neegzistavo. Disertacijoje Lietuvos teritorija atitinka XIX a. pab. etninės Lietuvos sampratą: apima Kauno guberniją, didumą Vilniaus gubernijos ir dalį Gardino bei Suvalkų gubernijų, Kurliandijos gubernijai priklausiusias Palangos bei Šventosios apylinkes. Klaipėdos kraštas disertacijoje aptariamas kaip Rytprūsių dalis.

Tikslas: *atskleisti metalinius antkapinius kryžius kaip XIX a. pr. – XX a. pr. Lietuvos sociokultūrinį reiškinių.*

Uždaviniai

1. išanalizuoti metalinių kryžių medžiagines savybes ir gamybos technologiją ir konstrukciją;
2. aptarti metalinių antkapinių kryžių gamybos tradiciją Vakarų Europoje, nurodyti veiksnus, lėmusius metalininkystės suklestėjimą bei metalinių antkapių plitimą;
3. patikslinti Lietuvos metalinių antkapinių kryžių chronologiją;
4. nustatyti svarbiausius Lietuvos metalinių kryžių gamintojus, apibūdinti kryžių platinimo tinklą;
5. įvardinti pagrindinius metalinių antkapių užsakovus;
6. nustatyti, ar skyrėsi kryžiai, statyti skirtingų luomų ir skirtingų krikščioniškų konfesijų atstovams;

7. aptarti Lietuvos metalinių antkapinių kryžių puošybą;
8. nustatyti, ar pagrįstai kaltiniai kapų kryžiai priskiriami lietuvių liaudies menui;
9. įvardyti metalinių antkapinių kryžių ir lietuviškos kryždirbystės sąsajas.

Metodai. Analizuojant metalinius antkapinius kryžius ir jų sociokultūrinį kontekstą, buvo pasirinkta daugiabriaunė prieiga: kiekvienam aspektui atskleisti naudojamas jam tinkantis metodas. Aptariant metalinių kryžių technologiją ir terminiją – aprašomasis analitinis metodas, apibūdinant tiriamojo objekto ir jo aplinkos raidą – istorijos mokslo metodai, tiriant memorialinę ir religinę funkcijas – ikonografinis ir ikonoteologinis metodai, nustatant kūrinio autorystę – šaltinių analizė bei lyginamasis metodas. Plačiai naudotas ikonologinis metodas padėjo atskleisti kryžiaus prasminius akcentus bei jo sąsajas su epochos kultūrinėmis vertybėmis, socialiniais reiškiniiais. Formalioji analizė pasitelkta analizuojant kryžiaus – taikomosios dailės kūrinio meninę raišką, o hermeneutinis metodas – interpretuojant pavienių paminklų ar paminklinių ansamblių prasmę. Nustatant metalinio paminklo užsakovą praverė statistiniai metodai.

Šaltinių apžvalga. Tyrime naudotasi rašytiniais ir ikonografiniais šaltiniais, esančiais Lietuvos, Latvijos, Lenkijos ir Rusijos (Karaliaučiaus srities) valstybių bibliotekose, muziejuose arba archyvuose, kitų Europos šalių virtualiose dokumentų saugyklose.

Rašytinių šaltinių bazė nėra didelė, be to, jie tiriamai temai teikė mažiau informacijos nei vizualioji medžiaga. Galima išskirti du svarbesnius rašytinių šaltinių blokus: rankraštiniai arba spausdinti antkapinių paminklų aprašymai ir carinės Rusijos laikotarpio statistinio bei informacinio pobūdžio dokumentai.

Ankstysiausiai ikonografiniai šaltiniai, kuriuose publikuoti Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje buvę antkapiniai paminklai su ketais elementais – tai Kazimierzo Wójcickio sudarytas tritomis vadovas po seniausias ATR Povonzkų kapines Varšuvoje (*Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, 1855–1858) ir Eustachijaus Tiškevičiaus rūpesčiu išleistas Tiškevičių giminės antkapinių paminklų albumas (*Groby rodziny Tyszkiewiczów*, 1873). Pirmieji vaizdai su Lietuvos antkapiniais metaliniais kryžiais siekia XX a. pradžią, tuomet lietuvių memorialinius paminklus piešiniais ir nuotraukomis pradėjo fiksuoti dailininkai, architektai, etnografai-kultūrologai: Adomas Varnas, Antanas Jaroševičius, Kazys Šimonis, Mykolas Brenšteinas (Michał Brensztejn), Franciszekas Krzywda-Polkowskis. Tarpukariu kaltinius kapų kryžius fotografavo Balys Buračas, Ignas Končius, Kauno meno mokyklos studentai, piešė Česlovas Kontrimas. Sovietmečiu metalinius, daugiausiai kaltinius, kryžius fotografavo kraštotyrininkas Juozas Petrulis, fotografas Mečislovas Sakalauskas ir kiti. Kaltinius kryžius XX a. 6–9 deš. piešė Vilniaus dailės instituto studentai ir Vilniaus universiteto kraštotyrininkų klubo nariai.

Atgavus Nepriklausomybę kai kurie svarbūs ikonografiniai šaltiniai buvo publikuoti albumais (Č. Kontrimas, *Lietuvos geležiniai kryžiai* (1991), *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, kn. 3 (1992); *Kryždirbystė Lietuvoje* (1998)), muziejai taip pat pradėjo leisti savo geležinių kryžių rinkinių katalogus. Vis dėlto visų minėtų šaltinių nebūtų pakakę šiam tyrimui atlikti. Svarbiausia priežastis – neišsamūs duomenys: tiek fotografai, tiek dailininkai ne nuosekliai, o selektyviai fiksavo atsitiktinius metalinius kryžius, be to, dažniausiai ekspedicijų dalyviai neregistravo iš kokios medžiagos pagaminti paminklai ar jų detalės, nefiksavo paminkluose esančių gamintojų signatūrų, nenurašinėjo epitafijų; apskritai, nemažai ikonografinės medžiagos yra be metrikų. Muziejuose saugomų antkapinių kryžių rinkiniai nėra gausūs, ne visi kryžiai turi tikslias metrikas, o svarbiausia, muziejuose esantys kryžiai yra netekę savo įprastinės aplinkos – kapinių, kapavietės, postamento. Todėl daugiausiai teko naudotis pačios disertantės, draugų ir kolegų tikslingai darytomis paminklų nuotraukomis ir piešiniais.

Prie svarbių ikonografinių šaltinių reikia priskirti XIX a. II p. – XX a. pr. Vakarų Europoje (daugiausia Prūsijoje ir Austrijoje) publikuotus senų antkapinių kryžių pavyzdžius ar jų projektus, kryžius gaminusių metalo fabrikų katalogus-kainininkus ir reklaminius skelbimus. Nemažai vaizdinės informacijos iš viso pasaulio publikuojama virtualioje erdvėje.

Tyrimų apžvalga. Europoje plačiausiai metalinius kryžius tyrinėjo vokiečiųkalbiai autoriai. Tačiau XIX a. pab. – XX a. 8 deš. vykdyti kaltinių kapų kryžių tyrimai lig šiol neišaugo į platesnės apimties mokslines studijas. Tai daugiausia kryžių ornamentikai ir simbolikai skirtos kraštotyrimo pobūdžio publikacijos, reprezentacinio pobūdžio albumai bei paveldosaugos sričiai priskirtini spaudiniai. Kaltinius Pietų Švedijos kapinių kryžius savo mokslinių studijų objektu pasirinko švedų etnologas Christianas Aarsrudas (Christian Aarsrud), 1982 m. Lundo universitete apgynęs disertaciją *Kaltiniai kapų kryžiai: morfologinė būdingiausių tipų studija (Smidda gravkors: en studie i folklig formbildning)*. Tai vienintelė disertacija Europoje, skirta iš geležies kaldintiems antkapiniams kryžiams.

Iš ketaus lieti kryžiai Europos menotyros istoriografijoje kaip savarankiškas objektas neišskiriami. Informacija apie juos paprastai būna integruota į kitokio tyrimo lauką (pvz., aptariant tam tikrų kapinių ar kurio nors regiono kapinių paminklus, ketaus liejyklų produkciją) analizę. Pažymėtina čekų mokslininkės Janos Bėlovos disertacija, *Funerální litina Podbrdská ve světle kontaktů s centry výroby litiny v Prusku a na Moravě v 19. Století* (2012), skirta Brdų regiono (centrinė Bohemija) kapinėse esantiems ketaus liejiniais ir jų gamintojams. Šioje disertacijoje, iš ketaus lieti kryžiai analizuojami tipologiniu aspektu, jų meninė pusė neaptariama.

Absoliuti dauguma ligšiolinių lietuviškų publikacijų, susijusių su disertacijos objektu – tai lokalinio pobūdžio etnologiniai tyrinėjimai. Pirmosios publikacijos

apie Lietuvos geležinius (kaltinius) kapų kryžius pasirodė tik XX a. 7–8 dešimtmečių sandūroje. Dėl sovietmečiu blokuotų krikščioniškos kultūros tyrimų ir romantizuoto požiūrio į tautinį palikimą geležiniai kryžiai buvo priskirti lietuvių liaudies menui ir analizuoti kaip etnografijos objektas, akcentuojant kryžių ornamentiką ir jos sąsajas su ikikrikščioniška pasaulėžiūra. Toks atspirties taškas nepasikeitė ir atgavus nepriklausomybę, nors į mokslinę apyvertą buvo įtrauktos užsienio lietuvių publikacijos, skirtos tradicinei katalikiškai kryždirbystei. Duomenys apie metalinius kryžius nuolat publikuojami monografijų serijoje „Lietuvos valsčiai“ ar etninei kultūrai skirtuose leidiniuose.

Reikšmingiausią barą kalvystės amato studijose nuveikė Antanas Stravinskas. Jis yra vienintelio, deja, nebaigto, Lietuvos kalvystei skirto leidinio autorius. Geležinių antkapinių kryžių tyrimus XX a. pab. aktualizavo menotyrininkas Alfredas Širmulis. Nuodugniai kaltinius antkapinius kryžius Lietuvoje tyrinėja dvi menotyrininkės: Adelė Zinkevičiūtė ir Jolanta Zabulytė-Sapijanskienė.

Ketaus kryžiai kaip masiniai pramoninės dailės dirbiniai Lietuvoje epizodiškai pradėti tyrinėti tik XX a. pabaigoje ir mokslininkų dėmesys koncentruotas tik į Mažosios Lietuvos kapinėse esančius kryžius. Paminėtina daugiametė nuosekli architektų Martyno ir Marijos Purvinų mokslinė veikla. Jų monografijoje *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai* (2010) pirmą kartą metaliniai kryžiai aptarti kaip pramonės paveldas, pateikta itin daug vertingų empirinių duomenų, tačiau pritrūkta apibendrinimo, koreguotina ir pateiktoji kryžių tipologija. Šio regiono kapinėse nuo 2006 m. Klaipėdos universiteto vykdytų ekspedicijų medžiaga apibendrinta mokslinių straipsnių rinkiniu *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai* (2012), tik aptariant menines paminklų ypatybes pritrūkta menotyrinės kompetencijos. Beje, paminėti leidiniai ir pavienių metalinių kapų kryžių aprašymai Šiaulių vyskupijos Joniškio dekanato sakraliniam paveldui skirtose knygose (LKTI) – pirmosios publikacijos, kuriose kryžiai analizuojami tarpdiscipliniškai, įvairiais aspektais – lingvistiniu, religijotyryniu, menotyryniu, istoriniu, technologiniu.

Tyrimo naujumas ir reikšmė. Sparčiai nykstantis metalinių antkapinių kryžių paveldas Lietuvoje iki šiol buvo menkai ištirtas, netiksliai apibrėžtas. Šis tyrimas – tai pirmoji išsami, šaltiniais pagrįsta metalinių antkapinių kryžių ir jų raidą nulėmusio sociokultūrinio konteksto analizė. Galima išskirti šiuos tolesniems objekto tyrimams reikšmingus aspektus:

- Ekskursas į metalo technologijų ir jų kaitos aptarimą padės metalo dirbinių tyrėjui atributuojuot objektą, nustatant dirbinio technologines charakteristikas, analizuojant specifinius metalo dirbinių meninės raiškos bruožus. Tikimasi, kad patikslinta

specifinių kalvystės, šaltkalvystės ir liejininkystės terminija bei terminų žodynelis sumažins dailiosios metalininkystės terminijos spragą Lietuvoje.

- Tyrimo metu buvo išaiškinta nemažai įmonių, liejusių Lietuvos užsakovui ketaus kryžius, kai kurie kaltinių kryžių gamintojai (prieduose pateiktos duomenų lentelės). Tiksliai ar hipotetiškai atributuota dalis aptariamo paveldo objektų, išanalizuotas antkapinių metalinių kryžių platinimo tinklas.

- Pirmą kartą metaliniai antkapiniai kryžiai buvo aptarti kaip dekoratyviosios (taikomosios) dailės kūriniai ir pramoninės dailės objektai: išaiškinti kai kurie gamintojai ir kūrėjai, aptartos kryžių medžiaginės ir plastinės savybės, jų konstrukcija ir dekoras, funkcija ir ryšys su aplinka.

- Metaliniai antkapiniai kryžiai pirmą kartą Lietuvos menotyroje analizuoti kaip sepulkralinio meno išraiška, pateikta žinių apie laidojimo papročius, kapavietės sutvarkymo tradicijas, palaidotojo asmens religinę tradiciją, tautybę, profesiją, turtinę padėtį.

- Ši disertacija – pirmoji mokslinė analizė, kurioje siekiama apibrėžti metalinių antkapinių kryžių vietą Lietuvos kryždirbystės tradicijoje, suformuluoti jų vertinimo kriterijus, kuriais būtų galima vadovautis savo ir kitų tyrimuose.

- Tikimasi, kad disertacijoje publikuota neskelbta informacija papildys Lietuvos kultūros ir kasdienybės istorijos tyrimus, į naratyvą integruota kapinių tyrimų medžiaga ir lyginamieji duomenys iš kaimyninių šalių inspiruos nuodugnesnius atskirų Lietuvos regionų bei kaimyninių kraštų, ypač Latvijos ir Baltarusijos metalinių antkapinių paminklų tyrimus.

Darbo struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, trys dalys, išvados, bibliografijos sąrašas, iliustracijos ir priedai.

I dalis skirta objekto technologijai ir raidai aptarti. Joje analizuojama metalinių – iš ketaus lietų ir iš geležies kaldintų – kryžių technologija ir konstrukcija, išaiškinama dailiosios metalininkystės terminija, aptariama metalinių antkapinių kryžių kūrybos tradicija ir paplitimo arealas. Atsižvelgiant į specifinę tiriamo objekto funkciją aptariamos Europoje vykusios kapinių pertvarkos, laidojimo taisyklių reglamentai, veikę antkapinių paminklų statymą. Atskirai apžvelgiami metalinių antkapinių kryžių raidos Lietuvoje ypatumai: tikslinamas seniausių metalinių kapų kryžių datavimas, išskiriami metalinių antkapinių kryžių raidos tarpsniai, analizuojamos kryžiaus formos paminklų populiarumo priežastys, atkreipiamas dėmesys į po 1863–1864 m. sukilimo Rusijos imperijos Šiaurės vakarų krašte įvestus kryžių statymo apribojimus.

II dalyje gilinamasi į metalinių antkapinių paminklų gamybą Europoje ir Lietuvoje. Metalinių kryžių plėtra aptariama industrializacijos ir metalo pramonės suklestėjimo kontekste kaip modernios, industrializacijos procesų paveiktos, kultūros reiškinys.

Analizuojamas reikšmingiausių Europos metalo pramonės centrų įnašas į visuotinį ketaus ir geležies dirbinių populiarumą, išaiškinamas svarbiausių masiškai kryžius gaminusių šalių – Prūsijos ir Prancūzijos – indėlis. Įvardijami pagrindiniai užsienio šalių bei Rusijos imperijos fabrikai ir dirbtuvės, iš kurių į Lietuvą buvo atvežami metaliniai antkapiniai kryžiai. Atskirai aptariami Lietuvos kaltinių kryžių gamintojai. Atskleidžiama, kaip metaliniai antkapiai tapo madingu paminklu, o vėliau – masinės gamybos produktu.

III dalyje metaliniai kryžiai aptariami kaip sepulkralinės dailės kūriniai bei Lietuvos kryždirbystės objektai. Stengiamasi išryškinti Lietuvoje esančių metalinių paminklų specifiką, išsiaiškinti užsakovus. Analizuojant kryžių aplinką (kapinės ir kapavietę), formą, puošybą ir ikonografiją atskleidžiamos ir antkapinio kryžiaus funkcijos: memorialinė, reprezentacinė, religinė ir estetinė. Kaldintų geležies ir lietu iš ketaus kryžių meninės savybės aptariamos atskirai, akcentuojant jų savitumus. Pristatomas dar neanalizuotas reiškinys: kaip skirtingos geležies technologijos buvo apjungiamos viename kūrinyje ir kaip vienos rūšies paminkluose imituota kitos rūšies kryžiams būdinga sandara ir ornamentika. Paskutiniame šios dalies skyriuje ieškoma atsakymų į klausimus: ar metaliniai kapų kryžiai priskirtini tradicinei Lietuvos kryždirbystei, ar turi tautinių, regioninių bruožų, ar kosmopolitinę Vakarų Europos kultūrą atstovaujantys fabrikinės gamybos metaliniai kryžiai paveikė medinių ar akmeninių paminklų kompoziciją?

DARBO IŠVADOS

1. Išanalizavus Lietuvos metalinių antkapinių kryžių gamybos technologiją paaiškėjo, kad tiriamuoju laikotarpiu (XIX a. pr. – 1914 m.) Lietuvos kapinėse buvo statomi iš ketaus lieti ar iš geležies kalti metaliniai kryžiai. Spalvotieji metalai naudoti tik apdailai: švinas ir alavas – primontuojamiems figūriniais elementams ir raidėms, o aliuminio, bronzos ar aukso pudros – polichromijai. Ketaus kryžiai yra tiksliai pagal modelį fabrikuose išlieti dirbiniai. Jų konstrukcija dažniausiai elementari, įvairuoja tik kryžiaus ir postamento jungties būdai. Geležiniai kryžiai buvo kaldinami naudojant šaltą ir karštą formavimo būdus. Jų konstrukcinė įvairovė apibūdinama konvencionaliais terminais: *stiebinės*, *rėminės* ir *mišrios* konstrukcijos kryžiai, taip pat – *kryžiai su kaltiniu postamentu*. Nors iš ketaus lietučių ir iš geležies kaltų kryžių technologijos ir gamybos būdas skiriasi, kartu jie priskiriami dailiesiems metalo dirbiniams.

2. Metalinių antkapinių kryžių ištakos glūdi pietinėse germaniškojo arealo teritorijose, kur kaltiniai ir iš ketaus lieti kryžiai statyti jau XVI amžiuje. XVII–XVIII a. Bavarijoje ir pietinėje Austrijoje sukurta puošnių kaltinių antkapinių kryžių ir jų projektų, kurie vėliau Europos meistrams tapo sektiniais pavyzdžiais. XVII a. tuometinės Švedijos teritorijoje kilusi savita kaltinių antkapinių kryžių tradicija buvo ir tebėra lokali. Kitur Europoje, taip pat ir Lietuvoje, antkapiniai kaltiniai kryžiai paplito XIX a. II pusėje. Jų plėtrą lėmė paseistinė istorizmo epochos pasaulėžiūra, meno bei amatų sąjungų idėjos ir ypač – atpigusi geležies žaliava.

Pramoninės metalininkystės suklestėjimą (XVIII a. pab. – XX a. pr.), o tuo pačiu ir metalinių antkapių gausėjimą visoje Europoje sąlygojo metalo pramonės pažanga, idėjų bei technologijų migracija ir besiplečiantis pasaulinės prekybos tinklas. Šių procesų ištakos kilo Anglijoje, o metalinių antkapinių paminklų statymo proveržis sietinas su Prūsijos ir Prancūzijos įmonių dailiąja ketaus liejyba.

Svarbus veiksnys rastis memorialiniams ketaus paminklams Lietuvoje buvo pergalės prieš Napoleono armiją įamžinimo vėjus Prūsijoje ir Rusijos imperijoje. Jis inspiravo iš ketaus lietuvių antkapinių paminklų populiarėjimą, o jų paplitimą XIX a. II p. lėmė gausi ir įvairi sepulkralinės paskirties dirbinių pasiūla, gerėjančios jų transportavimo (naujos geležinkelio trasos) sąlygos bei mažėjančios kainos.

3. Apibendrinus gausius Lietuvos antkapinių paminklų lauko tyrimų duomenis ir ikonografinius šaltinius, nustatyta, jog metaliniai antkapiniai paminklai Lietuvoje pradėti statyti maždaug nuo XIX a. 2 dešimtmečio – tai koreguoja Lietuvos mokslo diskurse įsigalėjusią nuostatą, kad iš ketaus lieti kryžiai atsirado tik XIX a. II pusėje. Ankstyviausi metaliniai paminklai buvo įvairių architektūrinių formų ketaus liejiniai: stelos, plokštės, *cippus*, sarkofagai, obeliskai, kryžiai. Vyraujančiu metalinių paminklų tipu Lietuvoje ketaus kryžiai tapo nuo XIX a. vidurio.

Nustatyta, kad iš geležies kaldinti kryžiai Lietuvos kapinėse atsirado XIX a. 6 deš., o paplito po baudžiavos panaikinimo (1861 m.). Šitai kvestionuoja Lietuvos metalinių kryžių istoriografijoje įsitvirtinusi nuomonė, kad seniausi kaltiniai kryžiai iškilo XVIII a. II p. – XIX a. I pusėje.

4. Antkapiniai ketaus kryžiai beveik visą XIX a. lieti manufaktūrinio pobūdžio Jokimo Chreptavičiaus liejykloje Vyšniave (dab. Baltarusija) ir Karolio Bžostovskio liejykloje Štabine (dab. Lenkija). Remiantis empiriniais duomenimis šių liejyklų kryžiai gausiau statyti buv. Suvalkų ir Vilniaus gubernijų teritorijose. Po baudžiavos panaikinimo Lietuvos miestuose pradėti steigti modernūs metalo fabrikai, kuriuose kryžiai ir kita kapavietės įranga buvo liejama iš ketaus, (rečiau – kaldinama iš geležies) pagal

užsienio, o galbūt ir vietinius projektus. Nuo XIX a. 7 deš. pr. iki I pasaulinio karo svarbiausias ketaus antkapių gamintojas Lietuvoje buvo Kaune veikusi Mikalojaus Rekošo liejykla „Minerva“. XIX a. II p. – XX a. pr. antkapius iš ketaus liejo lokalinės reikšmės įmonės Vilniuje, Šiauliuose, Vilkaviškyje ir Panevėžyje. Ypač daug ketaus kryžių pateko iš artimiausių metalo pramonės centrų Rytprūsiuose (Karaliaučiaus, Tilžės, Klaipėdos) ir Rusijos imperijai priklausiusių Peterburgo, Varšuvos, Rygos, Liepojos, Mintaujos (dab. Jelgava) fabrikų ir per jų produkcijos platintojus (pvz., vietines antkapinių paminklų dirbtuves, knygynus).

5. Geležinius kryžius kaldino šaltkalviai ir kalviai, taip pat savarankiškos arba prie stambių metalo fabrikų veikusios šaltkalvių dirbtuvės. Kaltiniai kryžiai Lietuvoje įprastai nebuvo signuojami, todėl jų gamintojus identifikuoti sunku, autorystė kartais nustatoma pagal dirbinių analogijas, būdingą stilistiką ar technologines ypatybes. Tyrime išskirti anksčiau nežinoti Marijampolėje veikusių Mykolo Jurkšos dirbtuvių, Utenos krašto šaltkalvių bei kalvio Antano Mažrimo iš Žeberių k. (Kelmės r.) sukurti kryžiai. XIX a. pab. – XX a. pr. spaudoje reklamavosi kaltinių kryžių gamintojai: Vilniuje veikę Petro Vileišio mechaninis fabrikas ir Z. M. Gaidžio šaltkalvė, *Šiaulių mechaninis fabrikas*, Panevėžio šaltkalvių dirbtuvės, įsteigtos prie Stanislovui Montvilai priklausiusio spirito fabrika.

6. Ankstyvųjų ketaus antkapių užsakovai Lietuvoje buvo kilmingi ir pasiturintys asmenys: aukšto ir vidutinio rango Rusijos imperijos kariškių artimieji, stambūs dvarininkai bei dvasininkai. Užfiksuota, kad nuo XIX a. 6 deš. metaliniai antkapiai statyti ir vidutiniams bajorams bei inteligentijai – mokslininkams, menininkams, medikams. Pobaudžiaviniu laiku pasiturintys ūkininkai savo artimųjų kapavietes ėmė ženklinti vietinių meistrų kaldintais kryžiais, rečiau – iš ketaus lietaisiais. Viduriniojo visuomenės sluoksnio – pasiturinčių miestiečių, vidurinėsios ir smulkiosios bajorijos – poreikius bei materialines galimybes atitiko metalinių paminklų pasiūla, todėl XIX a. II p. – XX a. pr. jie ir buvo pagrindiniai metalinių antkapinių kryžių užsakovai. Iki pat I pasaulinio karo didesnių gabaritų, sudėtingesnės ornamentikos ar įmantresnės kompozicijos metalinis kryžius liudijo užsakovo finansinį pajėgumą bei aukštesnį palaidoto asmens ar jo artimųjų socialinį statusą. Kita vertus, brangesnis paminklas išreiškė ypatingą dėkingumą ir meilę palaidotajam.

7. Lietuvos metalinių antkapinių kryžių kompozicija ir ikonografija atspindi skirtingus įvairių krikščioniškų konfesijų pamaldumo aspektus. Gausiausią metalinių antkapinių paminklų grupę sudaro katalikiški kryžiai. Būtinasis šių kryžių akcentas – iš

metalo lieta Nukryžiuotojo figūra kryžmos centre. Kartais kaltiniuose kryžiuose Nukryžiuotojo kompozicija siužetiškai praplečiama Jėzaus mirties temai įprastų šventųjų (šv. Marijos Magdalenos, šv. Jono, šv. Nikodemo ir šv. Juozapo iš Arimatėjos) metaliniais reljefais. Aptinkami ir laimingos mirties globėjų skulptūriniai liejiniai. Kryžių ikonografiją papildo Dievo Motinos (Pietos, Sopulingosios, Maloningosios, Šiluvos Dievo Motinos), šventųjų bei angelų metaliniai atvaizdai, Švč. Trejybės simboliai ir *memento mori* emblemos. Kaltiniuose Žemaitijos kryžiuose populiarios stebuklingojo Šiluvos Dievo Motinos atvaizdo kartotės – ryškiausias lokalinio pamaldumo atspindys. Lietuose kryžiuose įvaizdintos XIX a. II p. – XX a. pr. klestėjusių pamaldumų Švč. Jėzui veidui (veraikonas), Švč. Jėzaus ir Marijos Širdims bei Eucharistijai apraiškos.

Staciatikių kryžiai tradiciškai turi kelias perkryžas. Kryžmoje kartais įkomponuojamas metalinis Pantokratoriaus (*Maiestas Domini*) reljefas. Nukryžiuotojo figūra staciatikių metaliniams antkapiniams kryžiams nebūdinga, tačiau Lietuvoje pasitaiko, tai – akultūracijos išdava.

Evangelikų liuteronų kryžiai mažai kuo skyrėsi nuo katalikiškų, bet juose nevaizduotas Jėzus ir šventi asmenys, naudoti vos keli krikščioniški bei *memento mori* atributai. Išskirtinis kryžių bruožas – epitafijos – jų pavidalas ir ypač turinys. Evangelikų reformatų kryžiai yra itin kuklūs, paprastai be atvaizdų, sakralinių ar sepulkralinių simbolių.

8. Seniausieji (iki XIX a. vid. statyti) Lietuvos antkapiniai ketaus kryžiai nuosaikiai dekoruoti klasicistinio ir gotikinio ornamento motyvais. Tokie kryžiai gaminti Prūsijos liejyklose, klasicizmo ir neogotikos puošybos bruožų turi ir Vyšniavo aukštakrošnės liejiniai. XIX a. II p. Europoje išpopuliarėjo dekoru skulptūriškumu ir gausių sakralinių bei sepulkralinių motyvų sampyna išsiskyrę „prancūziškieji“ kryžiai. Prūsijoje ir Prancūzijoje sukurti ketaus kryžiai laikyti tam tikrais etalonais, jų pavidalai daug syk kartoti ir Lietuvos geležiniuose, mediniuose, iš akmens bei betono pagamintuose kryžiuose. XIX a. pab. – XX a. pr. atsirado nemažai kryžių, kuriuose vyravo žemo reljefo bizantinio stiliaus ornamentas. Tokie kryžiai gaminti Rusijos imperijoje – Sankt Peterburgo, Liepojos ir galbūt kitose liejyklose. Kosmopolitinio pobūdžio menines tendencijas atskleidžia paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais gausėję eklektiški kryžiai, kuriuose jungti stilizuoti bei natūralistiškai traktuoti gamtiniai ir architektūriniai elementai.

9. Kaltinių kryžių dekoras, skirtingai nei lietučių, yra glaudžiai susijęs su konstrukcija. Puošyba sukoncentruota svarbiausiose paminklo dalyse: kryžmoje, kryžiaus viršūnėje ir papėdėje, šakų užbaigose. Ornamentų asortimentas gana siauras: vyrauja S ir C formų riestės, nesudėtingi geometriniai ir augaliniai motyvai, kuriais skirtingų konstrukcijų kryžiuose išradinai varijuota. Kaltinių kryžių kompozicija, tektonika ir

puošyba neretai turi lokalinių savitumų. Įvairiuose regionuose skiriasi geležinio kryžiaus ir jo postamento proporcijos bei jungtys, savitumą paryškina iš geležies skardos pagamintos funkcinės ir puošybinės detalės bei iš kitų metalų lieti reljefai.

10. Abejotina kultūrinė nuostata, kad Lietuvos kaltiniai antkapiniai kryžiai yra išskirtinai kaimo kultūros dalis. Be abejo, dalis Lietuvos kaimo kalvių galėjo kaldinti geležinius kapų kryžius, tai liudija primityvesnės technologijos, rankų darbo žymės, nesudėtinga dirbinių konstrukcija. Tačiau dažniausiai kryžius gamino miestų bei miestelių šaltkalviai. Oficialūs statistiniai carinės Rusijos geografo draugijos duomenys, muziejų ekspedicijų bei etnologų tyrinėjimų medžiaga neigia ir lietuvių kalvio stereotipą, išskyla įvairių tautų geležies amatininkų, dirbusių Lietuvoje, vaizdinys.

11. Palyginus Lietuvos medinių, akmeninių ir metalinių kryžių puošybą, nustatyta, kad Lietuvos kryždirbiai ketaus kryžiais naudojos kaip sektiniais pavyzdžiais: kartojo jų kompoziciją, kopijavo ornamentus ir ikonografinius motyvus. Todėl konstatuotina dailiosios pramoninės metalininkystės įtaka tradicinei lietuvių kryždirbystei. XX a. I p. išryškėjo ir atvirkštinis reiškinys: profesionalūs Lietuvos dailininkai kūrė tautiniais motyvais ornamentuotus antkapinius ketaus kryžius ir taip mėgino praplėsti tradicinės kryždirbystės lauką.

Pranešimai mokslinėse konferencijose

„Švč. Mergelės Marijos atvaizdai Lietuvos metaliniuose kryžiuose“, in: *Virgo Venerabilis: Švč. Mergelės Marijos paveikslas Lietuvos kultūroje*, Vilnius, 2009 gruodžio 4 d.

„Šventųjų globėjų atvaizdai Lietuvos metaliniuose kapų kryžiuose“, in: *Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai*, Vilnius, 2010 gegužės 13 d.

„Ketaus liejinių ornamentika Lietuvos kapinėse (XIX a. vid – 1914)“, in: *Ornamento istorijos tyrimai*, Vilnius, 2010 gruodžio 1 d.

„Kaltiniai kryžiai Žemaitijos kapinėse: būdingiausios formos, puošyba, ikonografija“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, Niūronių k. (Anykščių r.), 2012 birželio 1 d.

Изготовлено в Латвии: сакральные и погребальные изделия в Литве (2-я пол. XIX века) (Pagaminta Latvijoje: XIX a. II p. sakralinės ir sepulkralinės paskirties dirbiniai Lietuvoje), in: *XXVI zinātniskie lasījumi*, Daugpilis (Latvija), 2016 m. sausio 28 d.

Disertacijos tema paskelbtos mokslinės publikacijos:

„XIX a. pabaigos – XX a. vidurio kaldinti kryžiai Raseinių rajono kapinėse“, in: *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 5, p. 38–49. (Forged Crosses in Raseiniai District at the end of the 19th – beginning of the 20th Centuries)

„Metaliniai šventųjų globėjų atvaizdai Lietuvos antkapiniuose kryžiuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 60: *Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai*, sudarytoja Jolita Liškevičienė, Vilnius, 2011, p. 181–201.

„Švč. Mergelės Marijos atvaizdai Lietuvos metaliniuose kapų kryžiuose“, in: *Virgo venerabilis: Marijos paveikslas Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Gabija Surdokaitė, Vilnius, 2011, p. 197–224.

„Kaltiniai kapų kryžiai Žemaitijoje iki Pirmojo pasaulinio karo: būdingi bruožai, reti atvejai“, in: *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, sudarytoja Jolanta Zabulytė, Utena: Utenos spaustuvė, 2012. p. 39 – 69.

„Ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse: stilius, ornamentas, simboliai“, in: *Ornamentas: XVI – XX a. I pusės paveldo tyrimai*, sudarytoja Aleksandra Aleksandravičiūtė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, p. 260–285.

TRUMPAI APIE AUTORE / ON THE AUTHOR

Jurgita Pačkauskienė

Gimė 1973 m. Vilniuje.

1992–1998 m. studijavo Vilniaus dailės akademijoje Monumentaliosios tapybos katedroje. Įgijo menų magistro laipsnį.

2000–2004 studijavo Stasio Šalkauskio kolegijoje (Kaunas). Įgijo katalikų religijos mokytojos kvalifikaciją.

2008–2015 m. – doktorantūros studijos Vilniaus dailės akademijoje.

2011 09 26 – 2011 10 26 – dalinės studijos Latvijos dailės akademijoje.

2012 11 05 – 2013 01 04 – dalinės studijos Varšuvos dailių menų akademijoje.

El. paštas: *jurgita.packauskiene@gmail.com*

She was born in 1973 in Vilnius.

In 1992–1998 she studied at Vilnius Academy of Arts, Monumental Painting Department where she acquired the Master's degree in Arts.

In 2000–2004 she studied at Stasys Šalkauskis College (in Kaunas) where she gained the qualification of the Catholic religion teacher.

In 2008–2015 she was a doctoral student at Vilnius Academy of Arts.

From 26 / Sep / 2011 to 26 / Oct / 2011 – partial studies at the Art Academy of Latvia.

From 05 / Nov / 2012 to 04 / Jan / 2013 – partial studies at the Academy of Fine Arts in Warsaw.

E-mail: *jurgita.packauskiene@gmail.com*

Adresas / Address

Vilniaus dailės akademija / Vilnius Academy of Arts

Maironio g. 6 / Maironio str. 6

LT-01124, Vilnius

Lietuva / Lithuania